तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः ॥

इत्यत्र नोदारतेति केचित् । परे तु उत्कर्षवान् वर्णनभङ्गिविशेषेण चमत्कारजनको गुणः उत्कर्षापकर्षस्वरूपो वर्ण्यस्य धर्मः औदार्यमिति स्वीकुर्वन्ति । हे हेलाजितेत्यत्र औदार्यगुणं च मन्वते । सर्वपद्धतिः इति पाठे सर्वा गौडवैदर्भीरूपा इति अयमेवार्थः । औदार्ये गौडवैदर्भयोरैक्यमस्तीति भावः । गुणव्यञ्जकता वाक्यस्य वाक्यार्थद्वारा । तेनास्य गुणस्यार्थगतत्वम् । शब्दगतस्त्वयं विकटत्वस्वरूपः वामनादिभिः स्वीकृतो वर्तते । विकटत्वं च पदानां नृत्यत्प्रायत्वम् । उदाहरति च वामनः—

स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च । (३.१.२२)

इति । न पुनः—

चरणकमललग्नैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झटिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र ।

इति । अत्रेतरेषां लक्षणोदाहरणानि । तत्रादौ भरतः—

दिव्यभावपरीतं यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम् ।
अनेकभावसंयुक्तमुदारं तत् प्रकीर्तितम् ॥ (१६. १०२)

अत्रोदाहरति हेमचन्द्रः—

ये पूर्वं यवसूचिमूत्रसुहृदो ये केतकागर्भच्छद-
च्छायाधाम पुनर्मृणाललतिकालावण्यभाजोऽत्र ये ।
ये धाराम्बुविडम्बिनः क्षणमथो ये तारहारश्रिय-
स्तेऽमी स्फाटिकदण्डडम्बरजितो जाताः सुधांशोः कराः ॥ इति ।
(१९९ पत्रे)

शब्दगुणमिममुदाहरति हेमचन्द्रः—

---

१ सर्व°, कपा.

अत्रान्तरे क्वणितहारलतानितम्ब-
संवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी ।
देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तु-
रन्तःपुरं गतवती सह सौविदल्लैः ॥ इति (१९९ पत्रे)

अर्थगुणं तु अग्राम्यत्वमुदारता इति लक्षयति वामनः । अस्य उदाहरणं च —

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमान्तं परमिह युवामेव भजथः ।
अयि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिह सुभगे संवदति मा-
मतः शेषं चेत् स्यात् जितमिह तदानीं गुणितया ॥ इति ।
(३. २. १३)

अत्र प्रथमं त्वं स चेति पृथक्कयोक्तेस्तदनन्तरं युवामिति सामान्यमिश्रीकरणादनन्तरं द्वन्द्वमिति विशिष्टसंश्लेषप्रदर्शनात् अन्ते ततः शेषमिति विवक्षितार्थव्यञ्जनमुखेन फलपर्यवसायित्वम् औचित्यशालिना क्रमेण कामन्दक्या मालतीमुद्दिश्योक्तम् इति उदारता इति कामधेनुकाराः । अस्य प्रत्युदाहरणम्—स्वपिति यावदयमिति पूर्वोक्तः श्लोकः (६७ पत्रे) । भोजराजः शब्दौदार्यम्—विकटाक्षरबन्धत्वमार्य-रौदार्यमुच्यते । इति लक्षयति उदाहरति च—

आरोहत्यवनीरुहं प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्धते
खं व्यालेढि विचेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे लीयते ।
अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विहरत्यालम्बते वीरुधः
किं तद्यन्न करोति मारुतवशं यातः कृशानुर्वने ॥ इति ।
(१. ७०)

अर्थगुणं तु भूत्युत्कर्षमुदारता इति संवर्ण्योदाहरति—

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयः तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी । इति ॥(१.८१)

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥
इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।

वाग्भटो हि विकटबन्धत्वमौदार्यम् इति निर्दिश्य उदाहरति—

याचाला कनकमयध्वजाग्रसङ्गि-
व्यालोलस्फुरदुरुकिङ्किणीनिनादैः ।
चैत्याली जगति न कस्य राहडस्य
प्रेङ्खन्ती भवति मनःप्रहर्षणीयम् ॥ (३० पत्रे) इति ।

जगन्नाथः शब्दगुणस्य—कठिणवर्णघटनारूपविकटत्वलक्षणोदारता इति लक्षणं प्रदर्श्य उदाहरति यथा—

प्रमोदभरतुन्दिलप्रमथदत्ततालावली-
विनोदिनि विनायके डमरुडिण्डिमध्वानिनि ।
ललाटतटविस्फुटज्ज्वलनक्रपीटयोनिच्छटो
हठोद्धतजटोद्भटो गतपटो नटो नृत्यति ॥ (५७ पत्रे)

अर्थगुणं तु—चुम्बनं देहि मे भार्ये कामचाण्डालतृप्तये । इत्यग्राम्यार्थपरिहारमुदारता इति । सोयं शब्दगुणः ओजसि अन्तर्भवति अर्थगुणस्तु अग्राम्यतादोषपरिहाररूपः इति वदन्त्यर्वाञ्चः दर्पणकारादयः ॥ ७६ ॥

उदारमुदाहरति—**अर्थिनामिति** । कस्यचिद्राज्ञः प्रशंसेयम् । हे देव महाराज । अर्थिनां याचकानाम् । कृपणा दीना । दृष्टिः त्वन्मुखे सकृद् एकवारमेव । पतिता सती । पुनः पश्चात् । तदवस्था दीना भूत्वा । अन्यस्य मुखं नेक्षते । त्वयैव परिपूरिताशानां नान्यत्र याच्ञार्थं गमनमिति भावः । एतेन राज्ञः ईदृशी दानशक्तिर्यद्याचकाः परिपूर्णमनोरथाः नान्यं दातारं पश्यन्ति इति भङ्ग्यन्तरेण दानमाहात्म्यवर्णनेन सहृदयानां चमत्कारविशेषो भवति । अतः उदारगुणमेतद् पद्यम् ॥ ७७ ॥

उदाहरणं लक्षणेन संयोजयति—**इतीति** । इति पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शि-

१ खलु. यथा.

अनेनैव पथान्यच्च समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥
श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ।
यथा लीलाम्बुजक्रीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥
ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।

तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दानस्य उत्कर्ष चमत्कारविशेषेण परिपोष । अस्मिन् वाक्ये अर्थिना कृपणेत्यादिवाक्ये । साधु सम्यक् । लक्ष्यते दृश्यते । खलु इति पाठे निश्चयेनेत्यर्थ । अनेनैव पथा ईदृशवर्णनप्रकारेण । अन्यत् शौर्यधैर्यादेरुत्कर्षापकर्षादेर्वर्णनम् । समानन्याय समान सदृश न्यायो व्यवस्थिति उत्कर्षेण वर्णनरूपा यस्य तत् तादृशमुदाहरणम् । ऊह्यता विभाव्यताम् । अनेन गुणवर्णने एव उदारो भवतीति न । अपि तु दोषस्याप्युत्कर्षेण वर्णने स भवति । यथा हे हेलाजितेत्यादौ इति सूचितम् ॥ ७८ ॥

उत्तानपदतौदार्यं युत श्लाघ्यैर्विशेषणै । इत्यग्निपुराणस्थम् (३४६ ९) उदारतालक्षण वर्णयति—**श्लाघ्यैर्विशेषणैरिति** । श्लाघ्यै विशेष्यस्योत्कर्षाधायकत्वेन मनोहरै । विशेषणैर्युक्तम् । उदारम् उदारगुणवत् । इति कैश्चिदभियुक्तै । इष्यते अङ्गीक्रियते । अत्र कैश्चिदित्यनेन साभिप्रायविशेषणत्वस्यापुष्टार्थत्वदोषाभावरूपत्वादन्यै परिकरालङ्कारेणोक्तत्वाच्च न गुणत्वमुचितमित्यस्मिन् कल्पे स्वस्या स्वरस सूचित इति यत् प्रेमचन्द्रमहाशयैरुक्त तन्न मनोहरम् । प्रकृतकविना अर्थालङ्कारे परिकरस्यापरिगणितत्वात् दोषविचारेपि अपुष्टार्थत्वदोषस्यानुक्तत्वाच्चेति ज्ञेयम् । उदाहरति— **यथेति** । अत्र लीलाशब्देन वर्णाकारसौरभ्यातिशय क्रीडाशब्देन कमलमारसविहारनौसनाथत्वम् हेमशब्देन च महार्घत्व रत्नखचितत्व च सूच्यते । एव मणिनूपुर रत्नकाञ्ची कनककुण्डलम् इत्यादीन्युदाहरणानि ऊह्यानि ॥ ७९ ॥

क्रमप्राप्तमोजो लक्षयति— **ओज इति** । समासभूयस्त्वम् समसनम् पदयो पदाना वा एकीकरण समास । अथवा समस्यते एकीक्रियते अनेक पद यस्मिन् स समास । अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् । तेषा भूयस्त्व

1. अन्यथ क, ड, प

पद्येप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

बाहुल्यम् । बहुपदसमासः इत्यर्थः । ओजः ओजोगुणः । एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः । गद्यस्य गद्यप्रबन्धस्य । जीवितं प्राणभूतम् । इदं चोभयोः मार्गयोः समानम् । अदाक्षिणात्यानां गौडानां पद्येपि अपिना गद्यसमुच्चयः । एकं परायणम् अद्वितीयावलम्बनम् । विकटबन्धप्रिया हि गौडाः तत्संपादकानुप्रासदीर्घसमासादिषु अत्यन्तादरशालिन इत्यर्थः । समासस्य शब्दमात्रगतत्वेन इदमोजः शब्दगुणः । वामनस्तु अर्थस्य प्रौढिरोजः (३·२·२) इति अर्थगतमपि तं स्वीकरोति । सा च प्रौढिः पञ्चविधा । तथाहि—

पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।
प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥ इति ।

एकपदार्थस्य बहुभिः पदैरभिधानं पदार्थे वाक्यवचनम् । यथा चन्द्र इत्येकपदार्थे वक्तव्ये—अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः । इति वाक्यवचनम् । बहूनां पदार्थानामेकपदेनाभिधानं वाक्यार्थे पदाभिधा यथा—दिव्येयं न भवति किंतु मानुषी इति वक्तव्ये निमिषति इति पदप्रयोगः । व्यासः विस्तारः एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रतिपादनम् । यथा—

अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः
सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः ।
पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्
पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥ इति ।

अयमविसंवादितयानुभूयमानः सुखदुःखव्यतिकरो नानाकारो विचित्ररूपो भवतीति प्रतिपाद्यार्थः । तस्यैव सुखं वा दुःखं वा इत्यादिभिर्विस्तरः । अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रत्यायनं समासः यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ इति ।

ते खमुद्ययुरित्येकेनैव वाक्येनामन्त्रणप्रेक्षणनिवेदनविसर्जनाद्यर्थानां नानावाक्यार्थप्रतिपाद्यानां प्रतिपादनात् समासः । अस्य वाक्यार्थस्य साभिप्रायत्वं सहेतुकत्वम् । यथा—

सोय सप्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा
जातो भूपतिराश्रय कृतधिया दिष्ट्या कृतार्थश्रम ॥ इति ।

अत्राश्रय कृतधियामित्यस्य वसुबन्धुसाचिव्योपक्षेपपरत्वात् साभिप्रायत्वम् । अथवा सुधाशुकलितोत्तसस्ताप हरतु व शिव । इत्यत्र सुधाशुकलितोत्तस इति विशेषणस्य तापहरणरूपप्रकृतार्थोपयुक्तत्वात् साभिप्रायत्वमिति केचित् । तत्र चत्वार प्रथमभेदा उक्तिवैचित्र्यमात्ररूपा न तु गुणरूपास्तेषामभावेपि य कौमारहर इत्यादिप्रबन्धेषु काव्यव्यवहारात् । यश्च साभिप्रायत्वरूप ओजोगुणस्तस्यापुष्टार्थत्वदोषपरिहारस्वरूपेण गतार्थत्वान्न पृथक् परिगणनमावश्यकमिति प्रकाशकारादय । (५८२ पत्रे) ॥ अत्रान्येषा लक्षणोदाहरणानि । तत्र भरत —

समासवद्भिर्विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
सा तु(यत् तु)स्वरैरुदारैश्च तदोज परिकीर्त्यते ॥ (१६·९९) इति ।

अत्र हेमचन्द्र — अवगीतस्य अहीनस्य वा वस्तुन शब्दार्थसपदा यदुदात्तत्व निपिबन्ति कवयस्तदोज इति भरत इति भरतमनूद्य उदाहरति —

गोमायव शकुनयोत्र शुना गणोत्र
लुम्पन्ति कीटकमय परितस्तथैते ।
त्व सपद सकलसत्त्वकृतोपकारा
न [नो] दृष्टवान् यदसि तच्छ्र वञ्चितोसि ॥ (१९५ पत्रे) इति ।

अय कवेर्वर्णनप्रकारो न तु काव्यगुण इति आचार्यदण्डिन आकूतमभिधाय समासभूयस्त्वमोज इति तल्लक्षणमभिधत्ते । वामनस्तु—गाढबन्धत्वमोज (३.१.५) इति शब्दगतमस्य लक्षण विधाय विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्ति । इति उदाहरति । हेमचन्द्रस्तु वामनेन लक्षितस्यौजस —

भस्मवर्म फणिनः पतिर्गजा-
मस्थिपङ्क्तिरिति ते परिग्रह ।
ईश इत्ययमनन्यचुम्बित-
श्चन्द्रचूड तदपि त्वयि ध्वनि ॥ (१९५ पत्रे) इति ।

एतदुदाहरण दर्शयति । भोजराजस्तु—ओज समासभूयस्त्वम् इति शब्दगुणस्य लक्षण विधाय—

जयति भुजगरज्जुग्रन्थिनिष्पीडितेन्दु-
स्रवदमृतनिवृत्तप्रेतभावे कपाले ।
विरचितनुतिबन्धो मूर्ध्नि सन्, पुरारे
परिणतबहुकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोष ॥ (१ ७४)

इत्युदाहरति । अर्थगुण तु— ओज स्वाध्यवसायस्य विशेषोर्थेषु यो भवेत् । इति लक्षयित्वोदाहरति—

तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तय ।
तत परशुरामस्य न प्रताम पराभवम् ॥ (१ ८२) इति ।

अत्र परशुरामो विजयते एव इत्यभिप्रेतार्थे स्वनिश्चयप्रतिपादनत्वेनौज । प्रकाशकार चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोज इति (८ ६९) लक्षयति । उदाहरण तु चञ्चद्भुजेत्यादि ऊहनीयम् । दीप्तिहेतुरोज इति तु वाग्भट । तच्च वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेण विशेषतो रम्यम् इत्यभिधायोदाहरति । तत्र वीरे —

शैलोत्तुङ्गतरङ्गवेगगमनप्रोत्कम्पमानावनि-
स्तम्भक्षोभितभैरवार्णवभवत्कल्पान्तकालभ्रमम् ।
क्रोधान्धा खरदूषणत्रिशिरस प्राप्तास्त एव द्रुत
ब्रूत ब्रूत भटा क स क स नर शम्बूकजावाहर ॥
(३० पत्रे) इति ।

बीभत्से—उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिम् इत्यादिकम् रौद्रे— चञ्चद्भुजभ्रमितेत्यादिक च अनुसर्तव्यम् । दर्पणकारस्य लक्षण प्रकाशकारानुरोधि एव । कविराजस्तु संयोगपरह्रस्वप्राचुर्यरूप गाढत्वमोज इति लक्षण विधाय —

साहकारसुरासुरावलिकराकृष्टभ्रम-मन्दर-
क्षुभ्यत्क्षीरधिवल्गुवीचिवलयश्रीगर्वसर्वंकषा ।
तृष्णाताम्यदमन्दतापसकुले सानन्दमालोकिता
भूमीभूषण भूषयन्ति भुवनाभोग भवत्कीर्तय ॥ (रसगङ्गा ५८पत्रे)

इत्युदाहरति । पदार्थे वाक्यरचना इत्याद्यर्थगुणस्य पञ्चप्रकारत्व प्रपञ्च्य विविधान्युदाहरणान्यपि ददाति । तेषा च निष्प्रयोजकत्व काव्यप्रकाशकारानुरोधेनैव दर्शयति । पर विस्तारभयान्न तदनुवाद क्रियतेस्माभिरित्यलम् ॥ ८० ॥

तद्गुरूणां लघूनां च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।
उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥
अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।
पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥
इति पद्येपि पौरस्त्या बध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।
अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

ओजोगुणस्य रचनाप्रकारं दर्शयति—तदिति । समासभूयस्त्वरूपमोजः गुरूणाम् पदघटकगुरुवर्णानाम् । लघूनां लघुवर्णानाम् । बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः क्वचिद्गुरूणां बाहुल्यं लघूनामल्पत्वं क्वचिदेतद्विरुद्धं लघूनां बाहुल्यं गुरूणामल्पत्वं क्वचिच्च उभयोरपि समानं यन्मिश्रणम् संमेलनम् तैः । उच्चावचप्रकारम् अनेकविधम् । भवतीति शेषः । अत्र केचित् गुरूणां महाप्राणानां लघूनामल्पप्राणानामिति व्याख्यां कुर्वन्ति । तदेतादृशं बहुप्रकारमोजः आख्यायिकादिषु गद्यप्रबन्धविशेषेषु । दृश्यम् । आदिना चम्पूविरुदादीनां संग्रहः ॥ ८१ ॥

ओज उदाहरति—अस्तेति । अस्तः अस्ताचलः तस्य मस्तकः शिखरं तत्र पर्यस्ताः प्रसृता ये समस्ताः सायंकाले तत्रैव सर्वेषाम् अवस्थानात् संपूर्णाः अर्कांशवः सूर्यकिरणाः ते संस्तरः आच्छादनं यस्याः सा तादृशी । सूर्यकिरणव्याप्तेत्यर्थः । वारुणी वरुणस्वामिका पश्चिमदिक् । पीनः पुष्टो यः स्तनः तस्मिन् स्थितम् आताम्रं किंचिल्लोहितं कम्रं मनोहरं च वस्त्रं यस्याः तादृशी । नायिका इव शोभते । अत्र पीनस्तनेत्यनेन सायंकालीनसूर्यमण्डलस्य वारुण्याः स्तनत्वेनारोपः सूचितः । एतदनुप्रासपरिपूर्णतया अनुप्रासानुबन्धियां गौडानाम् ओजस उदाहरणं ज्ञेयम् । वैदर्भाणामग्रे (१·८४) वक्ष्यति ॥ ८२ ॥

पूर्वोदाहरणं गौडानामिति स्पष्टमभिधत्ते—इतीति । पौरस्त्या गौडाः । इति पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण । पद्येपि । ओजस्विनीः समासबाहुल्येन ओजोगुणवतीः । गिरः बध्नन्ति रचयन्ति । वैदर्भमिममर्थं लक्षयति । अन्ये त्विति । अन्ये तु वैदर्भास्तु । गिरामनाकुलम् आयस्यानो निर्देशः अनाकुलत्वमित्यर्थः । अथवा न

पयोधरतटोत्सङ्गलग्नसंध्यातपांशुका ।
कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥
कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात्[1] ।

विद्यते आकुलं विषमोच्चारणं यस्य इत्यनाकुलम् । सुखोच्चारणमित्यर्थः । एतादृशं हृद्यं पारुष्यशैथिल्यादिदोषपरिमार्जनेन मनोहारि । ओजः ओजोगुणम् । इच्छन्ति । अयमत्राशयः । ओजोगुणः उभयोः गौडवैदर्भयोः इष्टः । परं गौडा अनुप्रासलोभात् कष्टपदबहुलसमासविन्यासेन सहृदयानां बुद्धिं व्याकुलयन्ति । वैदर्भास्तु बन्धपारुष्यशैथिल्यादिदोषपरिहारेण प्रसन्नार्थानां पदानां समासेन बुद्धेरनाकुलत्वं साधयन्ति । तादृशसमासभूयस्त्वं च ओज इति मन्यन्ते । समासभूयस्त्वं उभयोरपि अभिप्रेतम् । परं बुद्धेराकुलीकरणानाकुलीकरणविषये उभयोर्भेदः । गौडाः अनुप्रासानुकूलतया क्लिष्टत्वं न विचारयन्ति । वैदर्भास्तु तत्परिहरन्तीति भावः ॥ ८३ ॥

वैदर्भाभिमतम् ओज उदाहरति—**पयोधरेति** । पयोधरो मेघ एव पयोधरः स्तनः तस्य तट प्रान्तप्रदेशः तस्य उत्सङ्गे मध्यप्रदेशे लग्नं संलग्नं संध्यातपः संध्याकालीनसौरकिरणा एव अंशुकं आरक्तवसनं यस्याः सा । एतादृशी वारुणी पश्चिमदिक् । कस्य सहृदयस्य चेतः कामातुरं मदनव्यथितम् । न करोति । आरक्तवसनावगुण्ठितस्तनमनोहरायाः नायिकायाः स्मरणेनेति भावः । अत्र पूर्वार्धे दीर्घसमासबद्धवाक्यमपि अस्तगस्तकेतिवत् क्लिष्टपदशून्यत्वात् न बुद्धिमाकुलयति । प्रत्युत प्रसन्नार्थतया उच्चारणसौकर्येण च चित्तश्रवणयोः सौख्यमादधाति । अत्र तृतीयचरणे अल्पसमासः चतुर्थचरणे तु समासाभावः । तथापि रचनायाः गाढत्वेन आलित्येन च इदं पद्यं रसिकानां मन आकर्षति । अनेन कुत्रचिदंशे समासह्रानावपि न ओजोगुणहानिरिति मन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

कान्ति लक्षयति—**कान्तमिति** । लौकिकस्य लोकप्रसिद्धस्य अर्थस्य वस्तुनः अनतिक्रमात् अपरित्यागात् । लोकप्रसिद्धयनुरूपवस्तुवर्णनादित्यर्थः । सर्वजगत्कान्तम् सर्वजगतां विदग्धादिबालान्तानाम् । कान्तं कमनीयम् । अर्थबोध-

---

[1] गतिक्रमात्. अ.

तच्च वार्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

सौकर्येण चमत्कारजनकतया च सर्वमनोहरमिति भावः । ईदृशं वाक्यं कान्तं कान्तिगुणविशिष्टम् । एवं च लोकप्रसिद्ध्यनुरोधेन वस्तुवर्णनं कान्तिरिति लक्षणं संपन्नम् । अयं च कान्तिगुणः आचार्यदण्डिनो मतेन अर्थगुणः । अर्थानुसंधानतः प्रागस्य अनुदयात् । कान्तेर्विषयं दर्शयति —तच्चेति । तत् कान्तिगुणयुतं वाक्यम् । वार्ताभिधानेषु वार्तायाः लौकिकोपचारवचनस्य अभिधानानि कथनानि तेषु । तथा च वर्णनासु प्रशंसावचनेषु । दृश्यते । केचित्तु वार्ताभिधानेषु अनामयप्रियालापप्रस्तावेषु । वर्णनासु वस्तुस्वरूपनिरूपणेषु । इत्येवमर्थं दर्शयन्ति । उभयत्रापि लौकिकसीमानतिक्रमस्यावश्यकत्वं वर्तते एव । अन्ये तु वार्ताभिधानेषु इतिहासवर्णनेषु । इतिहासे यथावद्वर्णनस्योचित्यादित्याहुः । अनेन व्यञ्जकार्थस्य स्वतःसंभवित्वेन प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन च प्रकाशकारादीनां काव्यभेदकरणं संगच्छते । तदुक्तं प्रकाशकारेण —

> अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ।
> प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य च ॥ (४·३९)इति ।

अत्रान्येषां लक्षणोदाहरणानि । तत्र भरतः —

> यन्मनःश्रोत्रविषयमाह्लादयति हीन्दुवत् ।
> लीलाद्यर्थोपपन्ना वा तां कान्तिं कवयो विदुः ॥
> (१६·१०३) इति ।

अत्रोदाहरति हेमचन्द्रः —

> ददृशुर्द्वारदेशस्थां सीतां वल्कलधारिणीम् ।
> अङ्गदाच्छादनक्लिष्टां रतिं प्रव्रजितामिव ॥ (२०० पृ.) इति ।

स एवाग्रे कथयति—तदिदं माधुर्यसाधारणम् इति वामनायाः इति । वामनस्तु औज्ज्वल्यं कान्तिः । (३ १ २५) औज्ज्वल्यं नाम नवप्रतिभाप्रकर्षः । यदभावे पुराणी बन्धच्छायेयमिति व्यपदिशन्ति । इदमुदाहरति स्वटीकायां हेमचन्द्रः—

> स्त्रीणां केतकगर्भपाण्डुसुभगच्छेदावदातप्रभे
> मन्दं कुङ्कुमरञ्जिता स्तनतटे लावण्यनिष्पन्दिनि ।

१ हिव१. अ.

अन्या कामपि कामनीयककलामातन्वते नूतनां
शीतांशोर्बिसकन्दकन्दलशिखामुग्धश्रियो रश्मय.॥ (२०० पत्रे) इति ।

ओजोपि औज्ज्वल्ययोगात् कान्तिः स्यात् । तत्परिजिहीर्षया लोकसीमानतिक्रमात् इत्युक्तम् । अस्य गुणस्य वार्तावर्णनात्वेन द्विविधत्वं प्रोच्य उदाहरति हेमचन्द्रः । तत्र वार्तायाम्—

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥ (२०० पत्रे) इति ।

वर्णनाया—

तदाननं निर्जितचन्द्रकान्ति कन्दर्पदेवायतनं मनोज्ञम् ।
प्रदक्षिणीकर्तुमिव प्रवृत्ते विलोचने मुग्धविलोचनायाः ॥ इति ।

लोकसीमातिक्रमणे न कान्तिः । तत्र वार्तायामतिक्रमणं यथा—

मम दृष्टस्य राजेन्द्र तव दीर्घेण चक्षुषा ।
चरणद्वितयस्याग्रे नित्यं लुठति वासवः ॥ इति ।

एवमेव वर्णनायां यथा—

वदनस्य तवैणाक्षि लक्ष्यते पुरतः शशी ।
पिण्डीकृतेन बहुना कज्जलेनैव निर्मितः ॥ इति ।

वामनस्तु दीप्तरसत्वं कान्तिः इति अर्थगताया कान्तेर्लक्षणं विधायोदाहरति—

प्रेयान् सोयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत् प्रच्युतपाणिसंपुटगलन्नीवीनितम्बं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणाममहहा प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ इति । (३·२·१४)

अत्र शृङ्गाररसस्य दीप्तत्वम् । एवमन्येषामपि रसानां कामधेनुव्याख्यायाम् उदाहरणानि द्रष्टव्यानि । भोजराजस्तु यदुज्ज्वलत्वं बन्धस्य काव्ये सा कान्तिरुच्यते । (१·६९) इति शब्दगुणं कान्तिमभिधाय उदाहरति—

निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।

प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति
स्मरॅल्लक्ष्मीलीलाकमलमनुपानं मधुकरः ॥ इति ।

अर्थगुणं तु वामनवत् दीप्तरसत्वं स्वीकरोति उदाहरति च—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (१.८१) इति ।

वाग्भटस्तु आचार्यदण्डिमतानुरोधेन लौकिकार्थानतिक्रमेणौज्ज्वल्यं कान्तिः इति लक्षणं विधाय उदाहरति—

सजलनिबिडरक्तव्यक्तनिम्नोन्नताभिः
परिगततटभूमि स्नानमात्रोत्थिताभिः ।
रुचिरकनककुम्भश्रीमदाभोगतुङ्ग-
स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभिः ॥ (२९ पत्रे) इति ।

प्रकाशकारादयस्तु ग्राम्यपदाघटितत्वेनौज्ज्वल्यस्वरूपां कान्तिं स्वीकृत्य तां ग्राम्यरूपदोषाभावे अन्तर्भावयन्ति । जगन्नाथस्तु अविदग्धवैदिकादिप्रयोगयोग्यानां पदानां परिहारेण प्रयुज्यमानेषु पदेषु लोकोत्तरशोभारूपमौज्ज्वल्यं कान्तिः इति लक्षणं विधायोदाहरति—

नितरां परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।
यदि कोमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥
(५८ पत्रे) इति ।

अर्थगुणस्य तु दीप्तरसत्वं कान्तिः (६२ पत्रे) इत्येव लक्षणं विहितम् । उदाहरणं च—नवोच्छलितयौवनस्फुरदखर्वगर्वज्वरे इत्यादि ॥ ८५ ॥

तत्र वार्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति—**गृहाणीति** । तान्येव गृहाणि गृहपदवाच्यानि प्रशस्तानि गृहाणीत्यर्थः । नाम इति सम्भावनायां निपातः । भवादृशः युष्मत्सदृशः । तपोराशिः तपःसर्वस्वरूपः । यानि गृहाणि । पावनः पवित्रः ।

संभावयति [1]यान्येव पावनैः पादपांसुभि ॥ ८६ ॥
अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।
अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे[2] ॥ ८७ ॥
इति संभाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।
कान्तं भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्तिनः ॥[3] ८८ ॥

पादपांसुभि. चरणधूलिभि । सभावयति । गौरव प्रापयति । अत्र सत्पुरुषचरणसपर्केण गृहादीना प्राशस्त्यवर्णन लोकव्यवहारप्रसिद्धमेवेति इय वार्ताभिधानरूपा कान्तिः ॥ ८६ ॥

वर्णनाया कान्तिमुदाहरति —**अनयोरिति** । हे अनवद्याङ्गि शोभनगात्रे । तव बाहुलतान्तरे हस्तद्वयस्य मध्ये वक्षसि । जृम्भमाणयो वर्धमानयो । स्तनयो कुचकलशयोः । अवकाश अवस्थितये स्थानम् । न पर्याप्त न अलम् । करिकुम्भ सदृशयो. पयोधरयो. तदपेक्षया ह्रस्वस्वरूपे वक्षसि परस्परनिमर्दैन कथमपि स्थितिरस्तीति भाव । अत्र वर्णनाया पीनस्तनयो वक्षसि ससयाधारस्थान लोकप्रसिद्धमेव । अतो लौकिकार्थस्यानतिक्रमेण वर्णनादत्र कान्तिगुण ॥ ८७ ॥

उपरिनिर्दिष्टोदाहरणद्वये कान्तिलक्षण समगयति—**इतीति** । इति वार्तावर्णनाविषये । उदाहरणद्वयदर्शितप्रकारमिद सभाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया सभवनीयमेव न तु प्रौढोक्त्या कल्पनीयम् । एवमेव एतत् । विशेषाख्यानसस्कृतम् विशेषेण यथा स्यात् तथा यदाख्यान कथन तेन सस्कृत सुशोभितम् । कान्तम् कान्तिगुणयुतम् भवति । कस्य भवतीत्याह —**सर्वस्येति** । लोकयात्रानुवर्तिन. लोकव्यवहारनिष्णातस्य । सर्वस्य जनस्य । वार्तावर्णनयो केवल सामान्यपदप्रयोगेण कथने न कान्तिगुण अपि तु सहृदयहृदयहारिविशिष्टवर्णनप्रकारेणैव कान्तिगुणो भवतीति भावः । अन्यथा—

गोरपत्य बलीवर्दं घासमत्ति मुखेन स· ।
मूत्र मुञ्चति शिश्नेन अपानेन तु गोमयम् ॥

इत्यत्रापि कान्तिगुणसद्भाव. स्यात् । अतश्चमत्कृतिसापेक्षोय गुण इति ध्येयम् ॥८८

---

१ यान्येव क. २ स्तनान्तरं अ, क्षा

३ क पुस्तके एतदग्रे 'अलं निर्मितमाकाश (८१) एतत्पद्यानन्तरं दृश्यते ।

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः।
योर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥
देवधिष्ण्यमिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम्।
युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकिल्बिषम् ॥ ९० ॥

कान्तिगुणविपये गौडाना विपर्यय दर्शयति—**लोकातीत इति** । अत्र इवशब्द प्रायोर्थे । अत्यर्थम् अत्यन्तम् । लोकातीत इव लोकप्रसिद्धिमतिक्रान्त-प्राय य अर्थ । अध्यारोप्य कल्पयित्वा स्वप्रतिभया सभाव्य इत्यर्थ । विवक्षित वक्तुमिष्ट । तेन कल्पितार्थेन । विदग्धा अत्युक्तिकुशला गौडा इत्यर्थ । अग्रे गौणोपलालितमिति कथनादत्र विदग्धा गौडा एव । अतितुष्यन्ति नितरा प्रमोदन्ते । इतरे लोकयात्रानुवर्तिन वैदर्भा न तुष्यन्ति । अत्र केचित् इवशब्द अप्यर्थे । तथा च लोकातीतोपि योर्थ अध्यारोप्य विवक्षित इति योजयन्ति । तथैव च विदग्धा गौडा सोल्लुण्ठनोक्तिरियमिति कथयन्ति । अथवा विगत दग्ध दाह असभव्यर्थानुभवकृतमन क्लेशो येषा ते विदग्धा गौडा इत्यर्थमाविष्कुर्वन्ति । ननु आरोपितार्थस्यान्वयायोग्यत्वेन कथ शाब्दबोध इति वाच्यम् । शाब्दबोधे योग्यताया हेतुत्वेन सर्वै अभ्युपेतत्वात् इति चेत् सत्यम् । पर रूपकालकारादिवत् आहार्यारोपेण शाब्दबोधस्य सर्वै आलकारिकै स्वीकृतत्वात् नात्र अनुपपत्ति । अत एवोक्तम्—अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञान शब्द करोति हि । इति ॥ ८९ ॥

वार्ताभिधाने गौडाभिमत कान्तेरुदाहरण दर्शयति—**देवेति** । अद्यप्रभृति युष्मत्पादरज पातधौतनि शेषकिल्बिषम् भवता पादरज चरणधूलि तस्या पात पतन तेन धौत शोधित नि शेष किल्बिष पातक यस्य एतादृशम् । नो गृहम् अस्मदीयागारम् । देवधिष्ण्यमिव देवागारमिव । सर्वै पूजनीयम् जातमिति शेष । सत्पुरुषचरणधूलिसपर्केण गृहस्य प्रशस्ततैव लोकप्रसिद्धा न तु देवागारमिव आराध्यता । सा तु प्रौढोक्त्या तस्मिन्नारोपिता इति ज्ञेयम् । अत्र लौकिकार्थातिक्रमात्र वैदर्भाणा मते कान्ति अपि तु गौडानामेव ॥ ९० ॥

१ यथा, क्रपा

२ °कल्मषम् अ, क

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम्[1]॥ ९१॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्गौडोपलालितम्।
प्रस्थानं प्राक्प्रणीतं तु सारमन्यस्य वर्त्मनः॥ ९२॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना।

वर्णनायां गौडाभिमतां कान्तिमुदाहरति—अल्पमिति। भवत्याः। इदम् पुरो दृश्यमानम्। स्तनजृम्भणम् कुचकलशविकासः। एवंविधम् निखिलाकाशव्यापकम्। भावि भविष्यति। इति अनालोच्यैव अविचार्यैव। वेधसा विधात्रा। आकाशम्। अल्पम् स्तनविस्तारापेक्षया अत्यल्पपरिमाणम्। निर्मितम्। अत्र आकाशस्याल्पत्ववर्णनेन स्तनयोः पीनतुङ्गत्वप्रतिपादनमत्युक्तिविलास एव। तथा हि सर्वज्ञस्यापि विधातुरनालोचनपूर्विका सृष्टिः बिल्वफलसदृक्षयोः स्तनयोः मेरुमन्दरहिमालयादिभिरपि साकल्येनाव्याप्ते आकाशे संबाधेन स्थितिरित्यादिवर्णनमतिशयोक्तिरूपम्। अतो न वैदर्भानुरोधेनेदं कान्तम्। गौडास्तु एतदेव कान्तत्वेन अङ्गीकुर्वते॥९१॥

एवं गौडवैदर्भयोः कान्तिं प्रदर्श्य उपसंहरति—इदमिति। इदम् एवंविधं काव्यम्। अत्युक्तिः अतिशयोक्तिरिति नाम्ना उक्तम्। आलंकारिकैरिति शेषः। अत्राह भोजराजः—

लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्ण्यते।
तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे॥ इति। (१-१४४)

एतत् अत्युक्तिवर्णनम्। गौडोपलालितम् गौडैः कान्तिगुणत्वेन अङ्गीकृतम्। प्राक्प्रणीतम्— कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात्। इत्यादिना पूर्वं सोदाहरणं प्रपञ्चितम्। प्रस्थानम् मार्गः सरणिरिति यावत्। अन्यस्य वर्त्मनः वैदर्भमार्गस्य। सारं द्रव्यम्। एवं गौडवैदर्भयोः कान्तिगुणविषये नैकमत्यमिति भावः॥ ९२॥

उद्देशवाक्यस्थमन्तिमं धर्मं समाधिं लक्षयति—अन्यधर्म इति। लोकसीमानुरोधिना लोकव्यवहारपरिपालनेन कविना। अन्यधर्मः अन्यस्याप्रस्तुतस्य धर्मो

1 इदमीदृग्विधं. अ.

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ ९३ ॥

गुणक्रियारूपः । ततः तस्मादप्रस्तुतात् । अन्यत्र प्रस्तुते । यत्र यस्मिन् वाक्यार्थे । सम्यगाधीयते साध्यवसानलक्षणया उपचर्यते । स वाक्यार्थः । समाधि. समाधिगुणविशिष्टः । स्मृतः पूर्वाचार्यै· कथित· । सम्यगाधीयते उपचर्यते स समाधिः इति अन्वर्थकी सञ्ज्ञा । उपचारश्चात्र आहार्याभेदप्रतीतिरूप । स एव हि लक्षणायाः प्रयोजनभूतः । यतो लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूलव्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसंभवात् । तदुक्तं प्रकाशकृता गौणलक्षणाप्रस्तावे—भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम् । (५९ पत्रे) इति । लक्षणा चात्र साध्यवसानरूपा । सा च विषयस्यानुपादाने एव संभवति । तेन च विषयोपादाने सारोपगौण्या न समाधेः संभव· । इत्थं च प्रस्तुतस्य धर्मे निगीर्ये तत्र सदृशतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्याध्यवसानं समाधिरिति लक्षणम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । धर्मे इत्यनेन धर्मिणः समारोपे नायं गुणः । तत्रातिशयोक्तिरलंकार एव । यथा—

लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः
स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुवलयात् ।
धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मापि पवनो
बहिर्द्वारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः ॥ इति ।

अत्र मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चन्द्रादेरध्यवसानादतिशयोक्तिरलंकारः । लोकसीमानुरोधिना इत्यनेन स्वेच्छया लोकसीमातिक्रमणेन अन्यधर्मारोपश्चेत् समाधिर्न । यथा बृंहन्ति मशका यत्र तत्र निद्रा सुदुर्लभा । इति । अत्र बृंहितं करिगर्जितम् । इति कोशात् करिधर्मस्य बृंहितस्य मशकरुतेरध्यवसानं लोकविरुद्धम् । यथेति पदस्य उत्तरश्लोकस्थेन उदाहरणवाक्येनान्वयः । अयमर्थगुणः अर्थे अर्थान्तरारोपात् । वामनादिभिस्तु आरोहावरोहक्रमरूपः शब्दगुणः समाधिरुक्तः । स चानुपद एव स्फुटीक्रियते ॥ अथान्यसाहित्यप्रबन्धेषु समाधेर्लक्षणोदाहरणानि । तत्र भरत.—

अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्यैवोपलभ्यते ।
तेन चार्थेन सपन्न. समाधिः परिकीर्त्यते ॥ इति । (१६·९७)

---

१ मसु. मग. २ मत . कपा.

अर्थस्य गुणान्तरसमाधानात् समाधिरिति अस्य व्याख्यां विधायोदाहरति हेमचन्द्रः-

परिणतशरकाण्डच्छायमच्छाच्छया यत्
किसलयितमिवासीच्चारुलावण्यलक्ष्म्या ।
तदनुदिवसमस्यास्तोयविच्छेदसीद-
न्नवकुवलयदामश्यामलं जातमङ्गम् ॥ इति । (१९७ पत्रे)

अयमतिशयोक्तिविशेष इति वामनीयाः । तथा च सूत्रयति वामनः— अर्थदृष्टिः समाधिः । अर्थो द्विविधः अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । तत्राद्यो यथा—

आश्वपेहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्न दश्यसे ।
चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥ इति ।

द्वितीयो यथा—

मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः
खे रोहिणी वसति कातर किं बिभेषि ।
प्रायो विदग्धवनितानवसंगमेषु
पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥ (३·२·६) इति ।

अत्र गातिस्थाघुपाभूभ्यः (२·४·७७) इति पाठं स्वीकृत्य भैः इति लुङो रूपं ज्ञेयम् । भोजराजः—समाधिः सोऽन्यधर्माणां यदन्यत्राधिरोपणम् । इति लक्षणं विधायोदाहरति—

प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडीपरिणतिम् ।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-
मितीयं माधुर्यं स्पृशति न तनुत्वं च भजते ॥ इति । (१·७२)

अत्र प्रतीच्छति-अवतरति-अनुवदति-इत्यादिचेतनक्रियाधर्माणां अचेतनेष्वधरादिषु उपचारेणाध्यारोपणात् समाधिः । वाग्भटोऽपि अन्यस्य धर्मो यत्रान्यत्रारोप्यते स समाधिरित्याह । उदाहरति च —

रिपुषु सहजतेजःपुञ्जलीलायितैस्ते-
ष्वजनि जनितकम्पस्तत्सुतो भूमिभर्ता ।

प्रतिनृपतिवधूनां पल्लविन्यश्रुपूरै-
रधिवियदधिरूढा कीर्तिवल्लिर्यदीया ॥ (९३० पत्रे) इति ।

जगन्नाथोपि —अवर्णितपूर्वोयमर्थः पूर्ववर्णितच्छायो वेति कवेरालोचनं समाधिः । इति लक्षण विधाय अवर्णितपूर्वमुदाहरति । तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्याः सखी इति । (६२ पत्रे) यमुनावर्णनमेतत् । इमं समाधिगुण तु कविगतत्वेन काव्यमात्रस्य कारणं मत्वा नस्य गुणत्वमग्रे निराकृतं तेनैव । (६३ पत्रे) ॥ अर्थगुणीभूतस्य समाधेरय विस्तारः । शब्दगुणीभूतस्तु वामनेन— आरोहावरोहक्रमः समाधिः । (३·१·१२) इति लक्षयित्वा तत्रारोहपूर्वकोवरोहो यथा—निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्झितरसे । इति । अवरोहपूर्वकस्त्वारोहो यथा—नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तरवः । इति चोदाहृतः । उदाहरति चेमं हेमचन्द्रः—

शृङ्गोत्खातभुवः कृतान्तमहिषात्संत्रस्त उच्चैःश्रवाः
श्रुत्वैरावणकण्ठगर्जितमयं क्रुद्धोम्बिकाकेसरी ॥
संगीतागतकम्बलाश्वतरयोः प्रेक्षागृहद्वारि च ।
प्रेक्ष्य स्कन्दशिखण्डिनं चकितयोः कस्मान्मुखं म्लायति ॥

(१९८ पत्रे) इत्यादि ।

प्रकाशकारा अपि आरोहावरोहक्रमरूपं समाधिमङ्गीकृत्य तस्यौजस्यन्तर्भावं कुर्वन्ति । (८. ७२) एवमेव दर्पणकाराः । जगन्नाथोपि बन्धगाढत्वशिथिलत्वयोः क्रमेणावस्थापनं समाधिः इति शब्दगुणसमाधेर्लक्षण विधायोदाहरति—

स्वर्गनिर्गतनिरर्गलगङ्गातुङ्गभङ्गुरतरङ्गसखानाम् ।
केवलामृतमुचां वचनानां यस्य लास्यगृहमास्यसरोजम् ॥ इति ।

अस्य च ओजस्येवान्तर्भावं कुरुते । अन्ये तु —आचार्यदण्डिनोक्ता समाधिरुपचरितवृत्तिस्वरूपा उपचरितवृत्तिर्गुणश्चेत् योगवृत्त्या किमपराद्धम् इति, तां नेवाङ्गीकुर्वन्ति । वामनोक्तामर्थगुणसमाधिमयोनिरन्यच्छायायोनिस्वरूपामपि न गणयन्ति । सर्वस्यापि कविकाव्यप्रपञ्चस्य अयोनिरन्यच्छायायोनिस्वरूपत्वात् । इत्यलं पल्लवितेन ॥ ९३ ॥

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।
इति नेत्रक्रियाध्यासाल्लब्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ९४ ॥
निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ९५ ॥

समाधिमुदाहरति—कुमुदानीति । कुमुदानि निमीलन्ति संकुचन्ति कमलानि उन्मिषन्ति विकसन्ति । अत्र निमीलोन्मेषौ नेत्रस्य धर्मौ कुमुदकमलयोः संकोचविकासतादात्म्येन अध्यवसितौ । सादृश्यातिशयमहिम्नेदमध्यवसानं लोकसिद्धम् । सादृश्यातिशयादेवानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वम् । यथा चक्षुरुन्मिषति कमलमुन्मिषति तथा चक्षुर्निमीलति कमलं निमीलति इत्यादि । इति एवंप्रकारेण[1] । नेत्रक्रियाध्यासात् नेत्रक्रिया निमीलनोन्मीलनरूपा तया सह अध्यासात् तादात्म्यारोपात् । कुमुदकमलधर्माभ्यां संकोचविकासाभ्यां तद्वाचिनी तयोर्निमीलनोन्मेषयोर्वाचिनी प्रतिपादिका । श्रुतिः निमीलन्तीत्यादयः शब्दाः । लब्धा अधिगताः । पदार्थानामेकत्वे एकशब्दप्रतिपाद्यत्वं समुचितं यथा घटः घटः इति । विभिन्नत्वे तु भिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वं यथा घटः पटः इति ॥ ९४ ॥

कानिचित् पदानि काव्ये गौणवृत्त्या एव शोभामावहन्ति न तु मुख्यवृत्त्या । तादृशपदप्रयोगे चायमेव गुणः इति तानि पदानि दर्शयति—निष्ठ्यूतेति । निष्ठ्यूतम् उद्गीर्णम् वान्तम् इत्यादिपदम् । गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् गौणवृत्तिः गौणीलक्षणावृत्तिः सैव व्यपाश्रयः विशिष्टाश्रयो यस्य तत् । गौणलक्षणया मुख्यार्थसदृशेऽर्थे प्रयुक्तमित्यर्थः । अतिसुन्दरम् सहृदयहारित्वेन मनोहरम् । तदैव समाधिगुणत्वादिति भावः । ननु वान्तादिपदमतिसुन्दरमित्यनेन अयं समाधिगुणः शब्दस्य दर्शितो भवति । स पुनः अर्थगुणः अर्थस्यैवारोपादिति चेत् अस्य शब्दगतत्वं परंपरयेति बोध्यम् । अन्यत्र मुख्यार्थे । अभिधावृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठ्यूता[2]दिपदम् । ग्राम्यकक्षाम् ग्राम्यतादोषकालुष्यम् । विगाहते लभते । अभिधावृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठ्यूतादिपदं सदोषमपि गौणवृत्त्या गुणवद्भवति । तत्र हेतुस्तु लक्षणाफलभूततादात्म्यारोप इति विभावनीयम् ॥ ९५ ॥

---

१. °व्यापाध्यासात् अ. कपा. २. अन्यत्तु—अ. कपा.

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।
भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥ ९६ ॥
इति हृदमहृद्यं तु निष्ठीवति वधूरिति ।

उक्तार्थमुदाहरति—पद्मानीति । पद्मानि कमलानि । अर्कांशुनिष्ठ्यूताः अर्कस्य सूर्यस्य अंशवः किरणानि तैः निष्ठ्यूता. बहिः क्षिप्ताः । पावकविप्रुषः वह्निस्फुलिङ्गान् । पीत्वा । उद्गीर्णा बहिस्त्यक्ता अरुणरेणवः रक्तपरागाः यैस्तैः मुखैः । उद्गीर्णरेणुत्व पावकस्फुलिङ्गवमनोत्प्रेक्षाया कारणम् । भूयः पुनः पुनः वमन्तीव उद्गिरन्तीव । सध्याकालीनपवनान्दोलनस्खलत्परागपद्मवर्णनमिदम् । अत्र निष्ठ्यूतोद्गीर्णशब्दौ दैहिककफपित्तलालादिविशेषनिःक्षेपवाचकौ अपि सामान्यनिक्षेपार्थे लक्षणया प्रयुक्तौ सहृदयमनोहरता प्राप्तौ इति समाधिगुणः । लक्षणया सामान्यशब्दस्य विशेषार्थकस्य पदस्यापि सामान्यार्थपरत्व सर्वसमतमेव । सा च लक्षणात्र शक्यार्थलक्ष्यार्थयो सादृश्याद् गौणीति ज्ञेयम् । वमन्तीवेत्यत्र उत्प्रेक्षैव । न लक्षणा । इवशब्दवैयर्थ्यापत्ते. । तथा च पूर्वश्लोके गौणवृत्तिपदं संभावनाया अपि उपलक्षकम् । आहार्यारोपवत् सभावनायामपि बाधोदयस्याकिंचित्करत्वेनान्वयबोधाप्रतिबन्धात् । लक्षणाफलीभूतताद्रूप्यप्रतीतेरिव सभावनाया अपि चमत्कारजनकत्वेन गुणत्व युज्यते इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । एव च—

आस्वाद्य निरवशेष विरहिवधूना मृदूनि मांसानि ।
करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्थीनि ॥

इत्यादिमापद्यवोत्प्रेक्षाया निष्ठीवतीत्यादिपदेषु न लक्षणा ॥ ९६ ॥

निष्ठीवनादिशब्दाना गौणवृत्त्या प्रयोग प्रशस्य मुख्यवृत्त्या प्रयोगं सोदाहरण दूषयति—इतीति । इति पूर्वं दर्शित गौणवृत्त्या प्रयुक्त निष्ठ्यूतादिपद द्वयम् । गौणार्थप्रतिपादकत्वेन समाधिगुणवत्त्वात् सहृदयमनोहारि । अहृद्य तु ग्राम्यतादोषेण रसिकमनोद्वेजक तु । वधूः उह्यते पितृगेहाद्भर्तृगेह सा वधूः नवोढा स्त्री । निष्ठीवति खाद् इति कृत्वा कफ निक्षिपति । इति । अत्र मुख्यार्थे प्रयुक्तेन ष्ठीविना जुगुप्सा प्रतीयते । वधूशब्दप्रयोगश्च वध्वाः शृङ्गारस्य आलम्बनविभावत्वेनाङ्गत्वात् शृङ्गारे बीभत्साङ्गभूत कफनिक्षेपवर्णनमत्यन्तमनुचितमिति सविशेष ग्राम्यतां दर्शयति । एवं अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपरूप समाधिं प्रदर्श्य अन्य-

युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ९७ ॥

गुरुगर्भभराक्रान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।
अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरते ॥ ९८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।

धर्मस्ततोऽन्यत्र इति लक्षणवाक्ये सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् इतिन्यायेन एकवचनं द्विवचनबहुवचनोपलक्षकमिति विशदयति— **युगपदिति** । नैकधर्माणाम् अन्यदीयगुणक्रियादिरूपानेकधर्माणाम् । युगपद् एकस्मिन् समये एव । अध्यासः निगरणेनाध्यवसानम् । स्मृतः समाधिगुणत्वेन प्राचीनैरनुमतः । तथा च बहूनामप्यन्यधर्माणां युगपदन्यत्र समारोपः समाधिरिति निष्कर्षः ॥ ९७ ॥

बहुधर्मारोपरूपसमाधिमुदाहरति—**गुरुगर्भेति** । गुर्व्यः एकत्र जलेनान्यत्र गर्भविस्तारेण स्थूलाः तथा गर्भभरेण गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य भ्रूणस्य च भरेण क्रान्ताः मन्दाः इव । विशेषणोभयपदकर्मधारयः । अथवा गुरुरिति गर्भस्य विशेषणम् । स्तनन्त्यः गर्जन्त्यः । अन्यत्र क्लान्तिसूचकं शब्दं कुर्वन्त्यः । एतादृशः इमा मेघपङ्क्तयः मेघावलयः । अचलाधित्यकोत्सङ्गम् अचलस्य पर्वतस्य अधित्यका ऊर्ध्वप्रदेशः तस्योत्सङ्गम् मध्यम् । अन्यत्र अधित्यकेति स्त्रीलिङ्गसाम्यात् सखी प्राह्या तस्या उत्सङ्गः क्रोडः तस्मिन् । समधिशेरते त सश्रयन्ते इत्यर्थ । अत्र मेघपङ्क्तिषु तत्तद्धर्मनिगरणेन बहूनां गुर्वादीनां गर्भिणीधर्माणां युगपदध्यासात् समाधिगुणः ॥ ९८ ॥

पूर्वश्लोकस्थानां बहूनां गर्भिणीधर्माणामध्यवसानं विशदयति—**उत्सङ्गेति** । अत्र पूर्वश्लोके उत्सङ्गशयनं स्तननं गौरवं क्लमः इति इमे बहवः गर्भिणीधर्माः दर्शिताः आरोपेणेति भावः । एतेषां गर्भिणीधर्मत्वमाह वाग्भटः—

क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा छर्दिररोचकम् ।
जृम्भाप्रसेकः । इत्यादि । (शारीरस्थान, १.५०–५१)

---

१ मतो. कपा.

२. भराक्रान्ताः. कप.

इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ९९ ॥
तदेतत् काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।
कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

ननु स्तनित मेघगर्जितम् इति कोशात् स्तनन्तीशब्देन मेघगर्जनमेव लभ्यते । तत् कथ स्तननस्य गर्भिणीधर्मत्वमिति चेत् सत्यम् । स्तनितभणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् । इति कोशान्तरेणास्य स्तनितशब्दस्य सुरतशब्दस्याभिधानान्न केवल मेघगर्जिते एव शक्तिः । तथा—आर्तस्तनितसनादे रुधिराम्बुह्रदाकुले । इति हरिवंशस्थप्रयोगेण (९९. ४८) तस्य सामान्यध्वनिपरत्वमपि ज्ञेयम् । एव सामान्यध्वनिपरत्वेऽपि स्तननशब्दस्य गर्भिणीशब्दपरत्व कथमिति चेत् गर्भिण्याः अन्येषामसाधारणधर्माणामन्त पतितत्वादस्याप्यत्र गर्भिणीशब्दविशेषवाचकत्व ज्ञेयम्* ॥ ९९ ॥

समाधि प्रशसन्नुपसहरति—तदेतदिति । तत् तस्मादुक्तप्रकारेण काव्यस्य चारुत्वातिशयाधानात् । समाधिर्नाम यो गुण । एतत् काव्यस्य सर्वस्वम् सारभूत ह्रदयम् । अवश्यमपेक्षणीयमित्यर्थ । समग्रः गौडवैदर्भः । कविसार्थः कविसंघः । तम् तथाभूतमेन समाधिगुणम् । अनुगच्छति एतत्परिशीलनेन काव्य विरचयति । एतेषु दशसु गुणेषु मध्ये केचित् तत्तद्दोषाभावरूपतया केचिदलङ्कृतिरूपतया नव्यैः प्रकाशकारादिभिरनादृता' केवल माधुर्यौज प्रसादाख्यास्त्रय एव गुणाः स्वीकृताः । तथैव वामनभोजादिभि शब्दार्थरूपेण एते एव द्विविधाः स्थापिताः । अन्यैश्च तत्तद्गुणाना लक्षणोदाहरणानि च विभिन्नानि विहितानि । तदेतत् सर्वं तत्तद्-

१. इतीमे, कपा.
२. °र्मा ह्यत्र अ, बोऽप्यत्र कपा ३ तमेक' च.

* सामान्यार्थानां शब्दानां कविसम्प्रदायतो विशिष्टार्थपरत्व भवति यथा—आरवः पटहेषु कम्त्कारः भङ्गेषु कूजित विहगादिषु केकारवः कलापिषु क्वणित वीणादिषु गुञ्जाकारः भृङ्गेषु घमघमाकार घर्घरेषु घूत्कार. घूकेषु घोषः नदीवीचिषु चटत्कारः अग्निस्फुलिङ्गेषु झङ्कारः किङ्किणीषु टङ्कार मौर्वीषु ढेरकृत वृषभेषु ध्वनित मृदङ्गादिषु नाद. सिंहेषु फूत्कारः सर्पेषु बूत्कारः कपिषु बृंहित वारणेषु भणित सुरतादिषु मङ्कार. भेरीषु भात्कारः झल्लरीषु रणित वलयादिषु रवः मण्डूकेषु शिञ्जित नूपुरादिषु सीत्कारः कामिनीषु सूत्कारः सायकेषु स्तनित मेघसमुद्रादिषु ह्रेषित हयेषु इत्याद्यूहनीयम् ।

इति मार्गद्वयं भिन्नं तत्स्वरूपनिरूपणात् ।
तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥
इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।
तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥
नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

गुणनिरूपणप्रसङ्गे अस्माभिर्विशदीकृतमेव । आचार्यदण्डिना तु भरतमुनिमतमेव प्रायः स्वीकृतमिति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ १०० ॥

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ (१.४०) इति पूर्वं प्रतिज्ञातं गौडवैदर्भमार्गवर्णनमुपसंहरति —**इतीति** । इति एतावत्पर्यन्तं कथितेन प्रकारेण । तयोः गौडवैदर्भयोः स्वरूपम् असाधारणधर्मः तस्य निरूपणात् —वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः । एषां विपर्ययः प्रायो लक्ष्यते गौडवर्त्मनि । इत्यनेन (१. ४२) विभिन्नधर्मत्वेन प्रतिपादनात् । मार्गद्वयम् गौडवैदर्भमार्गद्वितयम् । भिन्नम् अत्यन्तविसदृशम् । वर्तते इति शेषः । तद्भेदाः गौडवैदर्भभेदाः । आवन्तिकीलाटीया-मागध्यादयः । प्रतिकवि स्थिताः तत्तद्देशीयैः कविभिराहृताः । वक्तुं न शक्यन्ते । एषां मिश्रणप्रकारः प्रागुपवर्णित एवास्माभिः । (४२—४३ पत्रयोः) केचित्तु तद्भेद-शब्देन रीतिभेदं पाञ्चाल्यादिरूपं स्वतन्त्रमेव स्वीकुर्वन्ति । तेपि तत्तद्देशकविभिः कल्पितत्वादनन्ताः । अतस्ते परिगणितुं नैव शक्यन्ते इति भावः ॥ १०१ ॥

समग्रभेदस्य निरूपणाशक्यत्वं दृष्टान्तेन विशदयति— **इक्षुक्षीरेति** । इक्षुः पुण्ड्रकादिः क्षीरं पयः गुडः इक्षुविकारः आदिशब्देन शर्कराखर्जूरादयो ग्राह्याः । तेषां माधुर्यस्य मधुरतायाः । अन्तरं रुचिभेदः । महत् महानास्ति । तथापि विस्पष्टभेदेपि । तत् आख्यातुं तत्तदुचितज्ञापकसंज्ञाविशेषेण कथयितुम् । सरस्वत्यापि वागधिष्ठात्र्या देवतयापि न शक्यते । माधुर्यस्य विविधभेदस्य निर्वचनमशक्यमिति भावः । अतः प्रधानौ एव गौडवैदर्भभेदौ दर्शितौ इत्यभिप्रायः ॥ १०२ ॥

एतावता काव्यस्वरूपमुक्त्वा इदानीं तत्कारणमाह— **नैसर्गिकीति** । नैसर्गिकी स्वाभाविकी पूर्वजन्मसंस्कारसंपन्ना । प्रतिभा नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा । यदुक्तम् —

अमन्दश्चाभियोगोस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥ १०३ ॥

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य ।
अक्लिष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥
(रुद्रट १.१५) इति ।

तथेव बहु विविधं पदवाक्यप्रमाणसाहित्यछन्दोलकारश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमनाट्याभिधानकोशकामार्थयोगादिरूपम् वाग्भटप्रभृतिभि परिगणितम् । निर्मलम् संशयादिदोषरहितम् । एतादृश श्रुतम् शास्त्रम् । विविधशास्त्रनैपुण्यमित्यर्थ । एतल्लोकव्यवहारनैपुण्यस्यापि उपलक्षणम् । तदुक्त प्रकाशकारेण—शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । (१ ३) इति । तथा अमन्द महान् । अभियोग अभ्यास । काव्यविच्छिक्षया पुन पुन प्रवृत्तिरित्यर्थ । यदाह—अभ्यासो हि कर्मसु कौशलमावहति । न हि सकृन्निपतितमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति (हेम० ८ पत्रे) अभ्यसनप्रकारस्तु हेमचन्द्राचार्ये महता प्रपञ्चेन वर्णित स तद्ग्रन्थादेव ज्ञातव्य । अभ्यसनसौकर्याय विशिष्टदेशकालादिसाचिव्यमप्यपेक्ष्यत इति वामन । (१. ३. १८–२०) एतत् त्रित्रय अस्या उक्तलक्षणाया काव्यसपद कारणम् । काव्यप्रणयनावगमयो कारणमित्यर्थ । उभयोरपि एतत्त्रितयनान्यत्वात् । प्रतिभाशून्येनापि पुरुषेण महता कालेन एकद्विश्लोककरणेतिव्याप्तिपरिहाराय सपदिति । तदुक्त काव्यमीमासायाम् —

मुक्तके कवयोनन्ता सन्ति कवय शतम् ।
महाप्रबन्धे तु कविरेको द्वौ दुर्लभावपि ॥ (५४ पत्रे) इति ।

अत्र कारणमित्येकवचनेन कारणता व्यासक्ता न तु प्रत्येक पर्याप्ता । तदुक्त प्रकाशकृता —शक्तिर्व्युत्पत्ति पौन पुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रय समुदिता न तु व्यस्ता तस्य काव्यस्य निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतव इति । (१६ पत्रे) अन्ये हेमचन्द्रवाग्भटादयस्तु प्रतिभैव हेतु शास्त्रव्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभाया सस्कारकौ । तथा चोक्तम्— व्युत्पत्त्यभ्याससस्कृता प्रतिभास्य हेतु इति । (वाग्भट २ पत्रे) काव्यमीमासाया तु —

स्वास्थ्य प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।
स्मृतिदार्ढ्यमनिर्वेदश्च मातरोष्टौ कवित्वस्य ॥ (४९ पत्रे)

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना-
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

३०इत्यष्टौ कारणानि समाख्यातानि । अत्र कानिचित् साधारणानि कानिचिदसाधा-
रणानि कारणानीति ज्ञेयम् । आचार्यदण्डिना परिगणितेषु प्रतिभाश्रुताभियोगेषु
प्रतिभा द्विविधा सहजा उत्पाद्या च । यदाह रुद्रटः—
११ प्रतिभेत्यपरैरुदिता सहजोत्पाद्या च सा द्विधा भवति ।
पुंसा सह जातत्वादनयोस्तु ज्यायसी सहजा ॥ (१ १६) इति ।
तत्राद्या जन्मसिद्धा द्वितीया शास्त्राद्यभ्यासेन मणिमन्त्रौषधिना च संपद्यते
१६इत्याहुः । उभयरूपा चेयं घटं प्रति चक्रदण्डादिवत् काव्यं प्रति परस्परसहकारि-
तया कारणमिति केचित् । अपरे पुनः अनयोः प्रतिभयोर्मध्ये एकतरा कवित्व-
संपादनाय प्रभवति अपरा तदुत्कर्षायैव इति । अस्मिन् व्याख्याने न विद्यते
१९इत्याद्यग्रिमश्लोकस्य अविरोधः संपद्यते इति विमर्शनीयम् ॥ १०३ ॥

यद्यपि सहजा प्रतिभा पुरुषप्रयत्नेन लब्धुमशक्या तथापि तदभावेपि
कवित्वं न सर्वथा दुःसंपाद्यमिति प्रतिपादयति—**न विद्यते इति** । अद्भुतम्
३अलौकिककाव्यसंपादनेनाश्चर्यावहम् । पूर्ववासनागुणानुबन्धि प्राक्तनसंस्कारगुण-
संनद्धम् सहजमिति भावः । प्रतिभानम् प्रतिभाशक्तिः । यद्यपि न विद्यते प्राक्तन-
प्रतिभाया अभावो यद्यप्यस्ति । तथापि यत्नः कर्तव्यः इति अध्याहृत्य वाक्य-
६मेतत् पूरणीयम् । *किमर्थं प्रयतितव्यमिति चेत् कथयति*— **श्रुतेनेति** । *श्रुतेन*
काव्याद्यनुशीलनेन । यत्नेन काव्यकरणाभ्यासप्रयत्नेन । उपासिता आराधिता ।
वाक् । कमपि अनिर्वचनीयम् । अनुग्रहम् काव्यसंपादनसामर्थ्यरूपम् । करोत्येव ।
९ध्रुवमित्यनेन व्यभिचारशङ्का निरस्ता । कालिदासादीनां प्राक्तनप्रतिभाया अभावेपि
केवलं वाग्देव्या आराधनेन यथा कवित्वलाभ आसीत् तथा अन्येषामपि
पुरुषाणामुद्यमशीलानां भवेत् । पुरुषेण प्रयत्नवता भाव्यम् इत्यर्थः । एतेन—
१२ अथ भस्मनि होमः स्यात् इव वृष्टिर्मरुस्थले ।
इदमश्रवणे गानं यज्जडे शास्त्रशिक्षणम् ॥ इति ।

तदस्ततन्द्रैरनिशं सरस्वती
श्रमादुपास्या खलु कीर्तिमीप्सुभिः ।
कृशे कवित्वेपि जनाः कृतश्रमा
विदग्धगोष्ठीषु विहर्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागो नाम
प्रथमः परिच्छेदः ॥

तथा—न हि यत्नशतेनापि शुकवत् पाठ्यते बकः । इत्यादि क्रियाशून्यानां दैववादतन्द्रिलानां यत्ननैष्फल्यप्रतिपादनपरं मतं निरस्तम् ॥ १०४ ॥

पुनरपि सविशेषं प्रयतितव्यं तेन मनोरथाः निश्चयेन फलन्तीति कथयति—तदिति । तत् तस्मात् । उपासिता वाक् ध्रुवमनुग्रहं करोति इति हेतोः । अस्ततन्द्रैः परित्यक्तालस्यैः । अनिशम् सततम् । श्रमात् यत्नतः । कीर्तिमीप्सुभिः कवित्वादिकीर्त्यभिलाषुकैः । सरस्वती वाग्देवी । खलु निश्चयेन । उपास्या । उपासनाया अनैष्फल्यं दर्शयति— कृशे इति । कदाचित् कवित्वे काव्यनिर्माणे । कृशेपि स्वल्पेपि । विदग्धगोष्ठीषु सहृदयसमाजेषु । कृतश्रमाः काव्यशास्त्रे विहितव्यासङ्गाः । जनाः पुरुषाः । विहर्तुम् काव्यरहस्यावगमसामर्थ्येन व्यवहर्तुम् । ईशते समर्था भवन्ति । एतेन काव्यकरणासमर्था अपि काव्यरहस्यबोद्धारः पुरुषाः कीर्तिं विद्वत्समाजेषु संमानं च लभन्ते । अतः सर्वथा सरस्वत्युपासितव्या तदुपासना निष्फला नैव सम्पद्यते इति आदिष्टं भवतीत्यवगन्तव्यम् ॥ १०५ ॥

इति श्रीवेङ्कटेशक्षेत्रवासिना रङ्गानुजार्यवंशसम्भवेन कृष्णमाचार्यतनुजेन रङ्गाचार्यसूरिभिः
विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाख्यायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

---

१. श्रमात्. ख. ग. २. इष्टु अ. ख. ग.
३. पुष्टे ख. ग. ४. रङ्गा°. अ.

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यशोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।

प्रथमपरिच्छेदे वैदर्भगौडमार्गोपलक्षितं धर्मिभूतं काव्यशरीरं प्रदर्श्य इदानीं तद्धर्मानलंकारान् दिदर्शयिषुः अलंकारसामान्यलक्षणमाह—**काव्यशोभाकरानिति** । काव्यस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिः इत्युक्तस्वरूपस्य शोभा मनोहरता तस्याः कर्तारः तत्संपादकाः तान् । धर्मान् अनुप्रासोपमादीन् । अलंकारान् प्रचक्षते अलंकारनाम्ना व्यवहरन्ति । प्राञ्चः साहित्यकोविदा इति शेषः । यथा लावण्यमनोहरस्य शरीरस्य हारादयो अलंकाराः शोभातिशयं जनयन्ति तथा श्लेषप्रसादादिगुणोपस्कृतस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्नपदावलिरूपस्य रमणीयार्थप्रतिपादकस्य काव्यस्य अनुप्रासोपमादयोलंकाराः शोभां परिवर्धयन्ति । अनेन एते अलंकाराः शब्दार्थगताः इति आचार्यदण्डिनो मतमवगन्तव्यम् । भरतेनापि —*काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः* । (१६.४१) इत्यनेन ते काव्यधर्मत्वेनैव स्वीकृताः सन्ति । भामहोपि—*इति वाचामलंकाराः पञ्चैवान्यैरुदाहृताः* । (३.४) इत्युपक्रमे —*गिरामलंकारविधिः सविस्तरं स्वयं विनिश्चित्य धिया मयोदितः* । (३. ५७) इति तृतीयपरिच्छेदोपसंहारे कथयन् शब्दार्थगतत्वमेव तेषां दर्शयति । वामनादयोपि इमामेव पद्धतिमनुसरन्ति । तदुक्तं वामनेन —*काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः* । (३. १. १–२) इति । अत्र च प्रमाणत्वेन प्राचीनश्लोकावपि अवतारयति—

युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥
यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥ इति ।

अत्र पूर्वश्लोकेन अलंकाराणां सगुणकाव्यस्य शोभाकरत्वं दर्शितम् । द्वितीयेन तु गुणाभावे अलंकाराणां वैयर्थ्यं प्रोक्तम् । तत्र काव्यशोभासंपादने गुणा

---

१. काव्ये. अ.

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

नित्या अलंकारास्त्वनित्या इति अग्रिमेण पूर्वे नित्या (३. १. ३) इति सूत्रेण अभिहितम् । अयमेव च गुणालङ्कारयो प्रभेदः । यद्गुणा नित्याः तैर्विना काव्यशोभानुपपत्ते । आचार्यदण्डिना हि गुणा वैदर्भमार्गस्य प्राणत्वेन कथिताः । वामनेन ते नित्या इत्यनेन स एवार्थ पर्यायेण अभिहितः । रीतिरात्मा काव्यस्य इति काव्ये रीते प्राधान्यस्वीकारेपि तस्या गुणसमुदायाभिन्नस्वरूपत्वात् गुणाधीनत्व स्पष्टमेव । एव च प्राणा दशगुणाः स्मृता इति आचार्यदण्डिनः सिद्धान्तस्य रीतिरात्मा काव्यस्य इति सूत्रयता वामनेन भङ्ग्यन्तरेण स्वीकारो दर्शितः । एव भरतभामहवामनप्रभृतीना गुणालङ्कारविषये ऐकमत्यमेव दृश्यते । प्रकाशकारादयस्त्वर्वाचीना माधुर्यौज प्रसादाख्यान् गुणान् रसस्याङ्गभूतान् अलङ्काराश्च शब्दार्थयोरङ्गभूतान् कल्पयन्ति । तदुक्त प्रकाशे—

ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मन ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणा ॥
उपकुर्वन्ति त सन्त येङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलङ्कारास्तेनुप्रासोपमादय. ॥
माधुर्यौज प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश । (८.६६–६७) इति ।

प्रतिपादित च माधुर्यौज प्रसादाख्या रसस्य गुणा । हारादिवत् वाच्यवाचकलक्षणाङ्गमना स्वाश्रयशोभाजननद्वारा अङ्गिनो रसस्य शोभाजनका अलङ्कारा इति । आश्रयभेदाच्च गुणालङ्कारयोर्भेद इति । ओजस्वी प्रबन्धः मधुरा वर्णा इत्यादिव्यवहारस्तु आकारोस्य शूर इतिवत् औपचारिक ॥ तत्र तावद्विचार्यते । मधुरो रस इति सामानाधिकरण्यात् अनुभवसिद्धाना रसस्वरूपविशेषकाणां माधुर्यादीना गुणत्वस्वीकारे यदिद साहित्यग्रन्थकाराणा काव्ये तादृशगुणनिवेशावश्यकत्वकथन तत् निष्फल स्यात् । रसवत् काव्यमित्येतावतैव लक्षणेन रसनिवेशे रसस्वरूपविशेषाणा माधुर्यादीना निवेशस्यापि नियतत्वात् । यतः तन्मते माधुर्यौज प्रसादाख्या गुणा रसव्यभिचारिण न कुत्रचिदुपलभ्यन्ते । अथ गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थप्रयोगाय लक्षणे गुणग्रहणमिति चेत् तादृशव्यञ्जकताया. एव

१. कार्त्स्न्येन इप.

गुणत्वमुचितम् । सौन्दर्यादे आत्मोत्कर्षत्ववत् तस्या एव रसोत्कर्षत्वात् । उत्कर्षकस्यैव गुणत्वात् । सा च व्यञ्जकता श्लेषादिधर्मस्वरूपा एव । अत सिद्ध श्लेषादाना गुणत्व शब्दार्थगतत्व च । तथैव स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रसशोभाजननत्वमलङ्काराणामित्यपि न विचारक्षम तेषा वच । यतो नीरसे सकलालङ्कारिकै काव्यतया स्वीकृते सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे चित्रे च उपमादीनामनलङ्कारतापत्ते । स्वीकृत हि तत्र तैरुपमादीनामलङ्कारत्वम् । तथाहि—

वस्तु वालङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ।

वस्त्वलङ्कारमथवा तेनासौ [व्यञ्जक] द्वादशात्मक ॥

(का प्र ४. ४०)

तथा— शब्दचित्र वाच्यचित्रमव्यङ्ग्य त्ववर स्मृतम् । इत्यस्य व्याख्याने चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम् इति । (१ ५) अष्टमोल्लासेपि यत्र तु नास्ति रस तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिन इत्यादिना प्रबन्धेन तैनैव कथितमस्ति । ननु रसोपकारयोग्यत्वमलङ्कार इति तल्लक्षणमस्तु । तेन नीरसस्थले नाव्याप्ति इति चेन्न । योग्यताया निर्वचनस्याशक्यत्वात् तादृशानुगमकधर्मेण लक्षणविधानस्यायुक्तत्वात् । जगन्नाथेनापि गुणाना शब्दार्थरसरचनागतत्व स्वीकृत्य केवलरसधर्मत्व खण्डितम् । तद्यथा —येमी माधुर्यौज प्रसादा रसमात्रधर्मतया उक्ता तेषा रसधर्मत्वे किं मानम् । प्रत्यक्षमेवेति चेन्न । दाहादे कार्यात् अनलगतस्य उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नतयानुभव तथा द्रुत्यादिचित्तवृत्तिभ्य रसकार्येभ्य अन्येषा रसगतगुणाना अननुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसाना द्रुत्यादिकारणत्वात् । कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् प्रातिस्विकरूपेणैव रसाना कारणतोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गारकरुणशान्ताना माधुर्यत्वेन द्रुतिकारणत्व प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न वाच्यम् । परेण मधुरतरादिगुणाना पृथग्द्रुततर दिकार्यतारतम्यप्रयोजकतयाभ्युपगमेन माधुर्यत्वेन कारणताया गड्डुभूतत्वात् । इत्थ च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं च आत्मनो निर्गुणतया आत्मरूपरसगुणत्व माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एव तदुपाधिरत्यादिगुणत्वमपि । मानाभावात् । परम्परया गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च । अथ शृङ्गारो मधुर इत्यादिव्यवहार कथमिति चेत् एव तर्हि द्रुत्यादिचित्तवृत्ति-

किंतु बीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।

प्रयोजकत्वं प्रयोजकतासम्बन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यमस्तु । व्यवहारस्तु वाजिगन्धोष्णेतिव्यवहारवत् अक्षत । प्रयोजकत्वं च अदृष्टादिविलक्षणं शब्दार्थ-रसरचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः । तथा च शब्दार्थयोरपि माधुर्यादेरादरस्य सत्त्वादुपचारो नैव कल्प्य इति तु मादृशा इति ॥ (५४-५५ पत्रयो) रहस्य तु एतदेव यद्गुणाना रसधर्मत्वं न विचारक्षमम् । ते शब्दार्थरस-रचनागता एवेति ज्ञेयम् । आचार्यदण्डिप्रभृतय प्राचीना रसाना रसवदलङ्कारत्वेनैव काव्यशोभाकरत्वं मन्यन्ते । तथा च गुणे गुणान्तरस्यानौचित्यान्न माधुर्यादयो गुणा रसानामिति तेषा राद्धान्त । अस्त्वेषा सूक्ष्मविचारचर्चा । प्रकृतमनुसरामः । अलङ्काराणा एव काव्यशोभाकरधर्मरूपं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्ष्यमाना निर्दिष्टालङ्काराणामानन्त्यं विचिन्त्य तद्विवेचने स्वस्यासामर्थ्यं विनयेन प्रकटयति— **ते चेति** । ते अलङ्कारा । अद्यापि विकल्प्यन्ते विविधकल्पनाभिः नवनवा उद्भा-व्यन्ते । कविभिरिति शेष । अत कः पण्डित । तान् अलङ्कारान् । कार्त्स्न्येन साकल्येन । वक्ष्यति निरूपयिष्यति । न कोपि निरेक्तु प्रभविष्यतीत्यर्थः । वक्ष्य-तीति भविष्यत्प्रयोगेण न पूर्वं केनापि निरूपिता नाधुनापि कश्चिन्निरूपयति न वाग्रे केपि निरूपयेयु इति साकल्येन कालत्रयेपि ते निरूपयितुमशक्या इति सूचितम् । मेधाविना कल्पनाया अविरामात् कल्पनोपजीविनोलङ्कारस्याप्यविरामः । अत इयत्तया तेषा निरूपण दु शकमिति भाव ॥ १ ॥

अलङ्काराणामानन्त्यात् भवता तद्वर्णन परित्याज्यमिति चेन्न । ते प्राचीनैः बीजरूपेण निरूपिता एव स्फुटतया मया कथ्यन्ते इति निवेदयति—**किंत्विति** । विकल्पाना अर्वाचीनैः कल्पिताना अलङ्कारविशेषाणाम् । पूर्वाचार्यैः भरतादिभिः । बीज सामान्यतः सर्वत्र वर्तमान मूलम् । प्रदर्शितम् कथितम् । यथा नवीनैः उद्भा-विताना उपमाभेदानां बीज—*उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ।* (१६ ४२) इत्येव केवल उपमालक्षण विदधता भरतेन कथितम् । अग्रे दर्शितास्तु वाक्यार्थोपमा सातिशयोपमा श्लेषोपमा निन्दोपमा अभूतोपमा विपर्ययोपमा संशयोपमा नियमोपमा मालोपमा विक्रियोपमा इत्यादयः प्रभेदाः अन्ये कल्पिताः सन्ति । अत्र सर्वत्र बीजभूतमौपम्यं वर्तत एव । अयमुपमालङ्कारप्रपञ्चो दर्शितः ।

१ मर्त्स्यितम् कपा.

तदेव परिसंस्कर्तुमयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥

एवं रूपकादिष्वपि प्रपञ्चो द्रष्टव्यः। एवमेव औपम्यमूलकोलंकारान्तरविस्तारोपि दृश्यते। तदुक्तं वामनेन —प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः इति। (४-३-१)तेनैव च विविधैः सूत्रैः अग्रे प्रभृतिपदोपसंग्राह्या अलंकारा दर्शिताः। तट्टीकाकारेण च ते श्लोकैरेवं निबद्धाः। यथा—

प्रतिवस्तुप्रभृतय उद्दिश्यन्ते यथाक्रमम्।
प्रतिवस्तु समासोक्तिरप्रस्तुतप्रशंसनम् ॥
अपह्नुती रूपकं च श्लेषो वक्रोक्त्यलंकृतिः।
उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च संदेहः सविरोधकः ॥
विभावनानन्वयः स्यादुपमेयोपमा ततः।
परिवृत्तिः क्रमः पश्चाद्दीपकं च निदर्शना ॥
अर्थान्तरस्य न्यसनं व्यतिरेकस्ततः परम्।
विशेषोक्तिरथ व्याजस्तुतिर्व्याजोक्त्यलंकृतिः।
स्यात् तुल्ययोगिताक्षेपः सहोक्तिश्च समासतः।
अथ संसृष्टिभेदौ द्वावुपमारूपकं तथा।
उत्प्रेक्षावयवश्चेति विज्ञेयोलंकृतिक्रमः ॥ इति।

भरतमुनिना तु —

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा।
काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥ (१६.४१)

इत्यलंकारचतुष्टयमेवोक्तम्। एतद्विस्तारो भामहादिभिः प्रदर्शितस्तत एव बोद्धव्यः। प्रदर्शितमिति कथनं प्रायिकमिति बोध्यम्। यतो भिश्चयोल्लेखादीनां नवीनतरैरुद्भावितानां केषांचिदलंकाराणां सामान्यलक्षणरूपबीजस्य प्राचीनैरकथनात्। तदेव पूर्वाचार्यैः दर्शितमेव विकल्पमूलभूतं बीजम्। परिसंस्कर्तुं सम्यक्तया विशदीकर्तुम्। अयं प्रकान्तग्रन्थरूपः। अस्मत्परिश्रमः मदीयो व्यवसायः। पूर्वाचार्यकथितबीजभूतानि अलंकारतत्त्वानि मया विविधैर्लक्षणैरुदाहरणैश्च चित्रियन्ते। अनया दिशा अन्ये विकल्पाः प्रतिभावद्भिः स्वयमूहनीया इति भावः ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलंक्रियाः ।
साधारणमलंकारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥
स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृती ।
आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥
समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।

एव सामान्यत अलकारनिरूपणे प्रतिज्ञाते प्रसङ्गत पूर्वं निर्णीतानामलकाराणा पुनर्निरूपण पिष्टपेषणवद्विफल स्यादिति तान् परिहृत्यैव निरूपण क्रियते इति कथयति—**काश्चिदिति** । काश्चित् श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयमकादय । अलक्रिया शब्दालकारा । मार्गविभागार्थम् गौडवेदर्भमार्गयोर्वैसादृश्यद्योतनार्थम् । प्रागपि प्रथमपरिच्छेदे । उक्ता । तत्र श्रुत्यनुप्रास ५२ श्लोकेन वृत्त्यनुप्रास ५५ श्लोकेन यमक च सामान्यत ६१ श्लोकेन निर्दिष्टम् । तत्प्रयोजन तु श्रुत्यनुप्रासो वैदर्भैरङ्गीकृत न गौडैरित्यादिना मार्गभेदकथनम् । अत तेऽलकारा न पुनर्निरूप्यन्ते इति भाव । अन्यत् पूर्वोक्तात् अन्यत् । साधारण उभयमार्गसमानम् । गौडवैदर्भानुमतमित्यर्थ । अलकारजातम् स्वभावाख्यानमुपमेत्यादिना अग्रे निरूप्यमाणोऽलकारसमूह । प्रदर्श्यते विविच्यते । यमकस्य पूर्वं सामान्यत लक्षणमुक्त तद्विशेषप्रकारनिरूपण तु—तत् तु नैकान्तमधुरमत पश्चाद्विधास्यते । (१ ६१) इति पूर्वप्रतिज्ञानुरोधेनैव तृतीयपरिच्छेदे सोदाहरण प्रपञ्चितमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातालकारनिरूपणाय प्रथम तानुद्दिशति—**स्वभावाख्यानमिति** । स्वभावाख्यान स्वभावोक्ति अस्यैव जातिरिति सञ्ज्ञान्तरम् । दीपक च आवृत्तिश्च दीपकावृती । आङ्पूर्वकाद् वृते इगुपधात् कित् इति औणादिकिप्रत्यय । आवृत्तिरित्यर्थ । सोय अर्थावृत्ति पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च (२. ११६) इति त्रिधा अग्रे निरूपितोस्ति । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ४ ॥

समासेति । समास समासोक्ति । अतिशय अतिशयोक्ति । लव लेश । तथा चाग्रे वक्ष्यति—हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् (२ २३५)

---

१ अद अ क

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥
उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥
सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः संकीर्णमथ भाविकम् ।
इति वाचामलंकारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥
नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालंकृतिर्यथा ॥ ८ ॥

इति । क्रमः यथासंख्यम् । अस्यैव संख्यानमिति संज्ञान्तरम् । तदुक्तमग्रे-- यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानं क्रम इत्यपि (२. २७३) इति । समाहितं अर्वाचीनैः समाधिनाम्ना व्यवहृतोऽलंकारः ॥ ५ ॥

उदात्तेति । उदात्तश्च अपह्नुतिश्च श्लेषश्च विशेषश्चेति द्वन्द्वः । विशेषः विशेषोक्तिः । विरोधः अप्रस्तुतस्तोत्रं च विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे । अप्रस्तुतस्तोत्रं अप्रस्तुतप्रशंसा । व्याजस्तुतिश्च निदर्शनं च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिरिति । संकीर्णं संसृष्टिः । तदुक्तमग्रे--नानालंकारसंसृष्टेः संसृष्टिस्तु निगद्यते । (२.३५९) इति । इति एवं नामनिर्देशपूर्वकम् । कथिताः पूर्वोक्ताः पञ्चत्रिंशत्संख्याकाः । वाचां वाक्यानाम् । अलंकाराः । पूर्वसूरिभिः दर्शिताः । यद्यपि एते अर्थालंकाराः तथापि शब्दार्थयोः वैयाकरणानुमतं तादात्म्यमङ्गीकृत्योक्तं वाचामित्युक्तम् । पूर्वसूरिभिः इत्यनेन संप्रदायागतानेतानेव विवृणोमि न तु निश्चयोल्लेखादीनर्वाचीनकविकल्पितसदृशानन्यान् कानपि विशिनष्मि । तादृशवैचित्र्यस्वीकारेण अलंकारान्तरकल्पने तेषामानन्त्यापत्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

तत्र उद्देशवाक्यानुसारेण अलंकारान् लक्षयति--**नानावस्थमिति** । सा अलंकारेषु प्रथिता । आद्या उद्देशवाक्ये प्रथमा । अलंकृतिः स्वभावोक्तिः जातिः इति च नामद्वयवती । वर्तते इति शेषः । तल्लक्षणं तु नानावस्थमित्यादि । पदार्थानां स्थावरजङ्गमानाम् । नानावस्थं जातिगुणक्रियाद्यन्यवशेन विविधप्रकारम् ।

---

१ पर्यायान्यत्. कपा. २ ससृष्टिरथ. अ.
२ स्मर्यन्ते. अ. क.

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥ ९ ॥
कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः ।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥
बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

आताम्रकुटिल आताम्राणि ईषल्लोहितानि कुटिलानि वक्राणि च तै । तुण्ड मुख । १उपलक्षिता. । इत्थंभूतलक्षणे इति तृतीया । एवमग्रेऽपि । हरितकोमल हरिता पालाशवर्णा कोमला सुकुमारा तै । पक्षै गरुद्भि । त्रिवर्णराजिभि त्रयो वर्णा नीलरक्तधूसरा तेषा राजय रेखा यत्र ते । कण्ठ ग्रीवाभि । एते अग्र वर्तमाना । १शुका कीरा । मञ्जुगिर मधुरप्रलापिन । वर्तन्ते इति शेष । अत्र तुण्डादीना ताम्रत्वादिक सर्वशुकजातेर्धर्म तेन जात्युदाहरणमेतत् ॥ ९ ॥

क्रियास्वभावोक्तिमुदाहरति—**कलेति** । कलक्वणितगर्भेण कलम् अव्यक्त मधुर यत् क्वणित मञ्जुलध्वनि स गर्भे अन्त यस्य तेन । कण्ठेन उपलक्षित । १आघूर्णितक्षण आघूर्णिते प्रेम्णा प्रियामुखमभित सचालिते ईक्षणे नयने यस्य स । रिरंसु रन्तुमिच्छु । पारावत । कलरव सन् । परिभ्रम्य परितश्चङ्क्रमण कृत्वा । प्रिया कपोतीम् । चुम्बति तस्या अधरपान करोति । अत्र कलक्वणिता ६दय सर्वे धर्मा पारावतचुम्बनक्रियाया इति क्रियास्वभावोक्तिरियम् ॥ १० ॥

गुणगता स्वभावोक्तिमुदाहरति—**बध्नन्निति** । एष अनुभूयमान । प्रिया-स्पर्श. दयितास्पर्श । अङ्गेषु गात्रेषु । रोमाञ्चम् रोमहर्षणम् । बध्नन् सपादयन् । १मनसि निर्वृतिं परमानन्दम् । कुर्वन् जनयन् । नेत्रे आमीलयन् सौख्यातिशयेन निमीलयन् । प्रवर्तते जयतीत्यर्थ । अत्र प्रियास्पर्श इति स्पर्शस्य गुणत्वाद् गुण गतेय स्वभावोक्ति । भोजराजेन स्वभावोक्त —देश कालश्च शक्तिश्च साध-६नानि च हेतव (३ ८) इति हेतून् कथयित्वा श्लोकेऽस्मिन्नुदाहरण दर्शितम् । अत्र रोमाञ्चबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्तिनिमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतुर्नाम जाति इति च तेन लक्षणसगतिर्दर्शिता ॥ ११ ॥

---

१ परिक्रम्य अ, कपा, परावृत्य बपा

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।
जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः ॥ १२ ॥
जातिक्रियागुणद्रव्य[1]स्वभावाख्यानमीदृशम् ।
शास्त्रे[2]ष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥ १३ ॥
यथाकथंचित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

द्रव्यगतजातिमुदाहरति—कण्ठेकाल इति । कण्ठेकाल कण्ठे कण्ठप्रदेश काल कालकूट तदुत्पन्नकालिमा वा यस्य स शिव । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकाम इति अलुक्समास । करस्थेन करस्थितेन । कपालेन शिरास्थ्ना । तथा स्निग्धताम्राभि स्निग्धा कोमला ताम्रा अरुणा ताभि । जटाभि जटिल केशपाशै । उपलक्षित । एतादृक् वृषध्वज वृष वृषभ ध्वज केतुचिह्न यस्य स । आविरासीत् प्रादुरभूत् । अत्र कण्ठेकालत्वादय सर्वेऽपि धर्मा शिवरूपद्रव्यगता इति द्रव्यस्वभावोक्तिरियम् । वृषध्वजशब्दो यादृच्छिक शिवसज्ञाया सकेतित । सज्ञासज्ञिनोश्चाभेदाद्द्रव्यगतेय स्वभावोक्ति ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपसहरति—जातीति । जातिश्च क्रिया च गुणश्च द्रव्य च जातिक्रियागुणद्रव्याणि तेषा स्वभाव नैसर्गिकस्वरूप तस्य आख्यान मनोहरतया कथनम् । ईदृशम् अनया रीत्या स्वभावो वर्णितश्चेत् । स्वभावोक्तिरलकारो भवति इति भाव । अत्र द्रव्यपद वैयाकरणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकम् न तु नैयायिकपरिभाषितपृथिव्यादिवाचकम् । तेषा जातिपदेन सग्रहात् । अस्यैव स्वभावाख्यानस्यैव । शास्त्रेषु पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु न्यायव्याकरणवेदान्तादिशास्त्रेषु । साम्राज्यम् प्राधान्यम् । सर्वाण्यपि शास्त्राणि पदार्थस्वभावनिर्णयायैव प्रवृत्तानि । अत स्वभावाख्यान सर्वत्र वरीवर्ति इति भाव । एवकारेण अलकारान्तराणा न एतादृक् शास्त्रेषु उपयोग इति सूचितम् । काव्येष्वपि एतत् स्वभावाख्यानम् । ईप्सितम् कविभि अलकारान्तरापेक्षया एतदेव सहृदयतया आदृतम् । सर्वेषु अलकारेषु एतदेव विराजते इति भाव ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तामुपमा निरूपयति—यथेति । यत्र काव्ये । वृत्तित्व सप्तम्यर्थ ।

---

१ "द्रव्यैः स्व" घपा. २ शास्त्र चास्येव अ.

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोयं प्रदर्श्यते ॥ १४ ॥

तच्च वृत्तित्व शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसम्बन्धेन ज्ञेयम् । केचित्तु यत्र वैचित्र्ये इति विषयसप्तमी । विषयश्च प्रतिपाद्यरूप इत्याहु । यथाकथंचित् येनकेनचित् प्रकारेण । गुणक्रियाद्रव्यवशेनेति भाव । उद्भूत प्राधान्येन स्फुटम् । सादृश्यम् साम्यम् । प्रतीयते अभिधालक्षणाव्यञ्जनान्यतरवृत्त्या प्रतीतिविषयमेति । सा उपमा तत् सादृश्यमुपमालङ्कार । विधेयगतलिङ्गत्वेन तच्छब्दस्य स्त्रीत्वम् । तथा च काव्यनिष्ठमलौकिकचमत्कारजनक सादृश्यमुपमेति फलितम् । चमत्कारा-जनक सादृश्य नोपमालङ्कार । यथा गौरिव गवय । घट इव पट पदार्थ । अथवा—अस्थिवद्दधिवच्चैव पिष्टवत् कुष्टवत् तथा । राजन् तव यशो भाति इत्यादिषु । एतत् सर्वालङ्कारसमानम् । तेन गोसदृशो गवय इति नोपमा । गौर्वाहीक इति न रूपकम् । स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति न संदेह । इदं रजतम् इति न भ्रान्तिमान् । नाय सर्प इति नापह्नुति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति न पर्यायोक्तम् । पर्वतो वह्निमान् इति नानुमानम् । सोय देवदत्त इति न स्मरणम् । तस्थस्थमिपा ताततामः इति न यथासंख्यम् । पुत्रेण सह आगत पिता इति न सहोक्ति । तेन विना गत इति न विनोक्ति । श्वेतो धावति इति न श्लेष । इत्याद्युहनीयम् इति चित्रमीमांसायां (६ पत्रे) अप्पयदीक्षिता । उक्त हि रसगङ्गाधरे — सादृश्य सुन्दर वाक्यार्थोपस्कारक उपमालङ्कृतिरिति । (१५७ पत्रे) व्याख्यात च सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणम् । सौन्दर्यं च चमत्कृत्याधायकत्वम् । चमत्कृतिश्चानन्द-विशेषः इति । तस्या प्रपञ्चो विस्तर । अय वक्ष्यमाणप्रकारक । प्रदर्श्यते निदर्श्यते । अस्योपमालङ्कारस्य चत्वार्यङ्गानि । उपमानम् उपमेयम् साधारणो धर्म उपमावाचकश्चेति । तत्र सादृश्यप्रतियोगि उपमानम् । सादृश्यानुयोगि उपमे-यम् । उपमाने उपमेये चोभयत्र सगतो धर्म साधारणो धर्म । उपमावाचकश्च इवादिशब्द । परे तु यस्य धर्मस्य सम्बन्धात् येन सह यदुपमीयते स साधारणो धर्म । तदुपमानम् । तच्चोपमेयम् । इति साधारणधर्मोपमानोपमेयपदानि विवृ-ण्वन्ति । यथा कमलमिव मुख मनोज्ञम् इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसम्बन्धेन तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमुपमीयते इति मनोज्ञत्व साधारणो धर्म

१ निदर्श्यते ब, कपा, ड, प

कमलमुपमानं मुखमुपमेयम् इवशब्दश्च उपमावाचक इत्युपमालंकारः। एते च उपमानादयः पदार्थाः क्वचित् सन्तः क्वचिदसन्तः क्वचिदुपात्ताः क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्यात्सेया भवन्ति। अत एव त्वयि कोपोयमाभाति सुधाशाविव पावक। इत्यत्र सुधांशौ पावकस्यासतोपि उपमानत्वसिद्धि। तत्र उपात्तानां गुणक्रियाद्रव्याणां सादृश्यात् क्रमेणोपमालंकार। यथा हंसीव धवला कीर्तिः इत्यत्र धवलत्वगुणेन सलीलमियमायाति वधूर्गजवधूरिव इत्यत्र गमनक्रियया आकाशः काशतेत्यर्थे शिववद्विधुभूषण इत्यत्र विधुरूपद्रव्येण। अनुपात्तानां यथा—

मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन समः प्रिये।
वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्॥ इति।

अत्र मुखेन्दुप्रभृतीनां प्रसिद्धसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयो धर्मा नोपात्ताः। ते सामर्थ्यादेव ज्ञायन्ते। उद्भूतम् प्राधान्येन स्फुटम्। तेन यत्र वैचित्र्यान्तरनिर्गीर्णसादृश्यवैचित्र्य तत्र नोपमालंकार। तथा च रूपकादिस्थले ताद्रूप्यादिप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य चमत्कारातिशयजनकतया तत्कुक्षिनिलीनमिवोपमावैचित्र्य न तादृश चमत्कार दर्शयति इति न तत्रोपमालंकारप्रसक्ति। एवमेव व्यतिरेकालंकारेपि। तत्र भेदप्रतीतिवैचित्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य तिरोधानात्। अङ्गाङ्गिभावसंकरे तु सादृश्यजन्यवैचित्र्य नान्येन तिरोधीयते। परं काव्यार्थालोचनया प्रधाननिर्वाहकत्वेन तदङ्गत्वेन प्रतीयते। सादृश्यमतिरिक्त पदार्थ इति वैयाकरणमीमांसकादय। साधर्म्यमिति नैयायिकादय। साधर्म्यमुपमाभेदे इति प्रकाशकार। साधर्म्यं च उपमानोपमेययोरेकधर्मसम्बन्ध। समासोत्तरवर्तिभाववाचितद्धितप्रत्ययस्य सबन्धाभिधायकत्वात्। तदुक्त भर्तृहरिणा—कृत्तद्धितसमासेभ्य सम्बन्धाभिधान भावप्रत्ययेनेति। एकत्व हि धर्माणा क्वचिद्वस्तुत अभिन्नत्व क्वचिदेकजातीयत्व क्वचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्व क्वचिदेकधर्मत्व चेति चतुर्विधम्। तत्र गुणक्रियायदृच्छाना साधर्म्यत्वे प्रथमम्। तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वात्। द्रव्यसामान्यादीना साधर्म्यत्वे द्वितीयम्। एकजातीयत्व च एकजातित्वम्। एकशब्दप्रतिपाद्यत्व श्लिष्टपदोपस्थाप्ये धर्मे ज्ञेयम्। तत्र शब्दश्लेषे सकलकल पुरमेतज्जात सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव इत्यादि। अत्र सकलकलम् इत्यस्य कलकलसहित सम्पूर्णकलायुत चेत्यर्थ। बिम्बानुबिम्बितायामेकधर्मवत्त्वम्। यथा—

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
५७ तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ इति ।

अत्र श्मश्रुलत्वसरघाव्याप्तत्वयोः धर्मयोः एककृष्णत्वादिगुणयोगादेकत्वम् । आचार्य-
दण्डिनो मते एतत् सादृश्यं द्वयोरेवेति नाग्रहः । एकस्यैव उपमानोपमेयस्वरूपस्य
६० अनन्वयस्याप्यनेन उपमात्वस्वीकारात् । तथैव वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा अपि
एतन्मते उपमैव । अतस्तदर्थं सादृश्यस्य एकवाक्यगतत्वमिति विशेषणं नापे-
क्ष्यते । तत्र इवादिपदप्रयोगे वाच्यं तदप्रयोगे क्वचिल्लक्ष्यं क्वचिद्वाक्येन
६३ व्यङ्ग्यम् इति ज्ञेयम् । अत्र तावदुपमायाः वाक्यार्थबोधं संक्षेपतः दर्शयामः ।
चन्द्र इव मुखं आह्लादकम् इत्यत्र आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं
मुखमिति बोधः । अत एव इवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्ति-
६६ कत्वनियमः । साधारणधर्मसम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमा-
ह्लादकम् इत्यादौ क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयति । अत्र
उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्नः उपमेयमुखकर्तृकाह्लादः इति बोधः । अतोऽत्रापि
६९ तयोः समानविभक्तिकतैव । हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम् ।
इत्यादि तु असाध्वेव । समानविभक्तिकत्वाभावात् । ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको
मुखकर्तृक आह्लादः इति बोधं वदन्ति तेषां मते उपमानोपमेययोः समानविभक्ति-
७२ कत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति तन्न व्याकरण-
शास्त्रे तादृशवचनानुपलम्भात् । एवं गजराज इव गच्छति देवदत्तः इत्यादौ
बोध्यम् । वनं गज इव शूरः समरभूमिं गच्छति इत्यादौ उपमानगजकर्तृकवन-
७५ कर्मकगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकसमरकर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूप-
गमनस्य विधेयतया उपमाविधेयिकात्र धीः । व्याघ्र इव यः शूरः पुरुषः स
गच्छति इत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः । शूरत्वादि-
७८ साधारणधर्मस्योद्देश्यतया उपमोद्देश्यिकात्र धीः । अत एव भेदाभेदप्रधाना
उपमेति वृद्धाः । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदः तथापि साधारणधर्मवत्त्वेना-
भेदान्वययोग्यता बोध्या इति मञ्जूषायां नागेशः । विस्तरस्तु रसगङ्गाधरे द्रष्टव्यः ।
८१ उपमायाः विविधालङ्कारमूलत्वमाह उपमाप्रस्तावे अप्पयदीक्षितः चित्रमीमांसायाम् ।
यथा—

[काव्यादर्श] १६

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा सैव उक्तिभङ्गिभेदेनानेकालङ्कारकत्वं भजते । तथाहि चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः इत्युपमेयोपमा । मुखं मुखमिवेत्यनन्वयः । मुखमिव चन्द्रः इति प्रतीपम् । चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि इति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्रः इति रूपकम् । मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति इति परिणामः । किमिदं मुखमुताहो चन्द्रः इति संदेहः । चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति इति भ्रान्तिमान् । चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्यन्ति इत्युल्लेखः । चन्द्रोयं न मुखम् इत्यपह्नवः । नूनं चन्द्रः इत्युत्प्रेक्षा । चन्द्रोयम् इत्यतिशयोक्तिः । मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते इति तुल्ययोगिता । निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति इति दीपकम् । त्वन्मुखे एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरा रज्यन्ते इति प्रतिवस्तूपमा । दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम् इति दृष्टान्तः । मुखं चन्द्रश्रियम् बिभर्ति इति निदर्शना । निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते इति व्यतिरेकः । त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु हृष्यति इति सहोक्तिः । मुखं नेत्राङ्करुचिरं स्मितज्योत्स्नोपशोभितम् इति समासोक्तिः । अब्जेन सदृशं वक्त्रं हरिणाश्रितसक्तिना इति श्लेषः । मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । एवमुक्तानेकालङ्कारविवर्तवतीयमुपमा ।

तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिवोपमाज्ञानात् ।
ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदसहिता सा ॥ इति । (५ पत्रे)

राजशेखरोपि—

अलङ्कारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसंपदाम् ।
उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥

इति तां प्रशंसति ॥ १४ ॥

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे सुन्दरि । तव करतलं पाणितलम् । अम्भोरुहमिव कोकनदमिव । आताम्रं आलोहितम् । अम्भोरुहमिवेति समस्तम् । इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति शासनात् ।

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मप्रदर्शनात्[1] ॥ १५ ॥

अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे लाक्षणिकम् । इवशब्दः सादृश्यद्योतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं करतलमिति बोधः । यत्तु—इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणया । तथा च अम्भोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तन्न । इवशब्दस्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये अम्भोरुहमिव मुखं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुखं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुहपदस्य सामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्यनापत्तेः षष्ठ्यापत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणेव करतलेन शोभसे इत्यादौ समानविभक्तित्वं न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तित्वनियमात् । ननु अभेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थलेऽपि समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति । तथा हि—विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोः । इति । इति चेन्नैतद्रुचिरम् । एतच्छासनस्य मुनित्रयानुपदिष्टत्वात् । अत्र केचित् साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वयः न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण । तस्य समस्तैकपददेशपदबोध्यत्वात् । तद्गतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वयबोधोत्तरमेव । अत एव धर्मसाधारण्यप्रतीतिः तथैव च वैचित्र्यमिति साधारणधर्मसंबन्धे विषये आहुः । परं नैतद्रुचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहाराय इवशब्दस्य द्योतकत्वात् । तेनोपमानोपमेयगतं सादृश्यं सममेव स द्योतयति इति ज्ञेयम् । अपरं च यथेवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येवेत्यादि-प्रकाशकारोक्तिविरुद्धमेतत् इति सुधीभिः विचार्यमेतत् । प्रकृतमनुसरामः । इति एवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले धर्मोपमा । धर्मस्य उपादानेन धर्मोपमा इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह —साक्षादिति । साक्षाच्छब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यधर्मस्य आताम्रत्वस्य । प्रदर्शनात् कीर्तनात् । अत्र इवशब्दश्रवणमात्रेण सादृश्यरूपसंबन्धस्य प्रतीतेरियं श्रौती । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्णामपि प्रयोगाच्च पूर्णेयमुपमा । चतुर्षु अङ्गेषु कस्यचिदनुपादाने लुप्तोपमेति ज्ञेयम् । एतद्भेदकरणमर्वाचीनानामेव । प्राचीनग्रन्थेष्वनुपलम्भात् । आचार्यदण्डी तु प्राचीनमतमेवानुसरति । धर्मवस्तूपमाविषये प्रमाणमाम्रेये यथा —

१ प्रदर्शनम्. कपा.

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥
त्वदाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।
सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेष्यते ॥ १७ ॥

यत्र साधारणो धर्म कथ्यते गम्यतेथवा ।
ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तूपमे उभे ॥ (३४४.१०) इति ।

इत्यल पल्लवितेन ॥ १५ ॥

वस्तूपमा दर्शयति—राजीवमिति । ते तव । वक्त्र वदन । राजीवमिव कमलसदृशम् । नेत्रे नयने । नीलोत्पले नीलकमले इव । इय निर्दिष्टस्वरूपा उपमा । प्रतीयमान शब्देनानुपादानाद् गम्यमान । एव केवल । अन्येषामुपमानोपमेयोपमावाचकाना शब्दोपात्तत्वात् इति भाव । धर्म साधारणो धर्म मनोज्ञत्वसौरभत्वादि । यत्र सा वस्तूपमा । वस्तुनो उपमानोपमेययोरुपादानादिय वस्तूपमा । प्रसिद्धतया अत्र साधारणधर्मस्य शब्दप्रयोगमन्तरेणापि औपम्यप्रतीतिर्भवतीति भाव । केचित्तु प्रतीयमानैकधर्मेतिपदस्थैकशब्दस्य सामान्य साधारण इति अर्थं दर्शयन्ति । इदमेकधर्मत्व यत्राप्रसिद्ध तत्र नेय वस्तूपमा भवति । तथा च सकलकल पुरमेतज्जात सप्रति सुधांशुबिम्बमिव । इत्यादौ न वस्तूपमा । अत्र सकलकलमिति समानधर्मस्यानुपादाने न हि पुरसुधांशुबिम्बयो सादृश्य प्रसिद्ध्या बुद्ध्यारूढ भवति । इय च धर्मलुप्तोपमेति अप्पय्यदीक्षितैर्मन्यते ॥१६॥

विपर्यासोपमामाह—त्वदाननेति । त्वदाननमिव । उन्निद्र प्रबुद्धम् । अरविन्द कमलम् । अभूत् आसीत् । इति प्रसिद्धे विपर्यासात् वैपरीत्यात् । सा प्रसिद्धा । विपर्यासोपमा अत्रास्तीति शेष । अय भाव । प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयाना मुखादीनामेवोपमेयत्व तदुत्कर्षप्रतिपादनाय न्यस्ताना चन्द्रारविन्दानामुपमानत्वम् इति कविसप्रदायसिद्ध पन्था । तस्य मार्गस्य उपमेयस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय विपर्यास उपमेयोपमानभावविपर्यय तस्माद्विपर्यासोपमा । प्रस्तुते उदाहरणे आननमुपमेयभूतमपि उपमानतया वर्णितम् । इवान्तस्य उपमानत्वनियमात् । तदनुरोधेन च यच्च उपमानभूतमरविन्द तत् उपमेयतया वर्णितम् । अत

१ इति अ. २ तवाननम् ब, कपा, ड, प.

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी[1] ॥ १८ ॥

विपर्यासोपमालंकारः । नव्यास्तु अमुं प्रतीपं कथयन्ति । तदुक्तं कुवलयानन्दे—

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ (१४ पत्रे) इति ।

उदाहरति च जगन्नाथः —

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।
तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तवाङ्गवर्णं स्यात् ॥ (४९६ पत्रे)

इति ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमामाह **तवाननमिति** । अन्योन्यस्य आननेन उपमानेन अम्भोजस्य अम्भोजेन उपमानेन आननस्य इति परस्परस्य उत्कर्षः गुणमाहात्म्यं तत् शंसिनी कथयित्री सेयमन्योन्योपमा । इति इत्यनेन उदाहरणस्वरूपं निर्दिश्यते । तेन च यत्र पर्यायेण उपमानोपमेयभावस्तत्रैवेयमिति सिद्धम् । तेन च मुखमम्भोजं च तुल्यमित्यत्र तथा प्रतीतावपि नेयं भवति उपरिदर्शितवैचित्र्याभावात् । अत्र पर्यायेणोपमानोपमेयकत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थम् । तेन न्यूनगुणेनोपमेयेनोपमीयमानस्य गुणाधिकस्योपमानस्य कथमुत्कर्षः इति शङ्का परास्ता । अत्र द्वयोरेव मुखाम्भोजयोः प्रस्तुतत्वं बोध्यम् । अम्भोजस्य अप्रस्तुतत्वे तदुत्कर्षप्रतिपादनवैयर्थ्यात् । प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनायैव गुणालंकाराणां समुत्पत्तेः । अत एव हेमचन्द्रः इमामुपमेयोपमाभिधानेन इत्थमुदाजहार —

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
निलीनां नलिनीखण्डे कथं नु त्वां लभेमहि ॥(२४७पत्रे) इति ।

निलीनां गूढाम् । अप्पय्यदीक्षितोपि—धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि । इत्युभयप्रस्तुतमेवोदाहरत् । अर्वाचीनैस्तु इयमुपमेयोपमाशब्देन व्यवह्रियते । जगन्नाथादयस्तु केवलं तृतीयसदृशव्यवच्छेदमेवास्याः फलं मन्यते । तथा प्रस्तुताप्रस्तुतेपि इयं भवतीति—

१ त्वदाननम्. अ. २ °आलिनां. नपा.

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।
इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥
पद्मं तावत् तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।
अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥
समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।
ह्लादनाख्येन चान्वेति [1]कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

कौमुदीव भवती विभाति मे कातराक्षि भवतीव कौमुदी ।
१८ अम्बुजेन तुलितं विलोचनं लोचनेन च तवाम्बुजं समम् ॥
इत्येतदुदाहरणत स्पष्ट भवति । अत्र आनन मुखमिति प्रक्रमभङ्ग. प्राचां निरङ्कुशत्वात् सोढव्य इति प्रेमचन्द्रशर्माण । परे तु कविना एतदुदाहरण केवल-
२१मुपमाभेदप्रदर्शनायोल्लिखित न तु काव्यत्वेनोपन्यस्तम् । अतस्तत्र प्रस्तुतमपहाय केवलक्षुद्रदोषैकदृष्टिभिर्विपश्चिद्भिर्न भवितव्यमित्याहु ॥ १८ ॥

नियमोपमामाह—त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेति एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदक. । तदेव शब्दत. कथयति नान्येनेति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरिति उपमानबाहुल्यमुपमेयस्यापकर्षं गमयति । तद्व्यावृत्त्या प्रकृष्टेनैकेन साम्यकथनम् उत्कर्षातिशयवैचित्र्यमावहतीति अस्याः अलङ्कारकत्व ज्ञेयम् ॥१९॥

अनियमोपमा दर्शयति—पद्ममिति । पद्मम् कमलम् । तावत् इति वाक्यालङ्कारे । तव मुखमन्वेति अनुकरोति । अन्यत् कमलादितरत् । तादृश सुन्दर वस्तु चन्द्रादि । तत्कारि तव मुखानुकारि । अस्ति चेदस्तु । इति एष नियमाभावरूपा अनियमोपमा । नास्ति नियम. उपमानविषये यत्र सा अनियमोपमेत्यर्थः ॥ २० ॥

समुच्चयोपमा दर्शयति—समुच्चयेति । तव मुख कान्त्यैव केवलकान्त्या एव । इन्दु नान्वेति । ह्लादनाख्येन सतोषजननाख्येन । कर्मणा क्रियया । च चशब्द. समुच्चयद्योतक । तेनापि इत्यर्थः । अन्वेति अनुकरोति । इतीदृशी एतादृशवैचित्र्यविशिष्टा । समुच्चयोपमा अपि अस्ति । अत्र गुणक्रिययो. समुच्चय. । ईदृशीत्यनेन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये साधारणधर्मसमुच्चयेपि इय ज्ञेया ॥२१॥

---

१ धमण. अ.

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।
इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥
मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्थनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्त्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥
यदि किंचिद्भवेत् पद्मं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।

अतिशयोपमां दर्शयति— त्वय्येवेति । त्वन्मुखं त्वयि एव दृष्टम् । दिवि आकाशे । चन्द्रमा दृश्यते । एवं मुखचन्द्रमसोर्भिन्नाश्रयत्वं प्रतिपादितम् । इयती एव भिदा एतावानेव भेदः । नान्या अन्यो भेदो न । गुणक्रियादिकं सकलं समम् इति भावः । इति एवं वैचित्र्यशालिनी अतिशयोपमा भवतीति शेषः । उपमानोपमेययोः गुणक्रियादिभिः महत्यपि भेदे किंचिद्भेदप्रदर्शनपुरःसरं नान्यो भेदः इति अभिन्नाध्यवसानेन उपमेयस्य गुणक्रियातिशयो वर्णितो भवति । अतः अतिशयोपमा । अत्र इवादिसाधर्म्यवाचकशब्दाप्रयोगात् साम्यं व्यञ्जनगम्यमेव । व्यञ्जना च वक्तृवैशिष्ट्यसचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा वर्तते । नात्र रूपकध्वनिः । आश्रयभेदस्य स्पष्टप्रतिपादनेन अभेदप्रतीतेः अभावात् । नापि व्यतिरेकः । उपमानादुपमेयगताधिक्यस्य अनुद्भवात् । तस्मादुपमा एव इयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमां दर्शयति—मय्येवेति । अस्याः प्रकृतनायिकायाः । मुखश्रीः मुखलक्ष्मीः । मुखशोभासदृशशोभेति निदर्शनागर्भेयमुक्तिः । मय्येव इति एवंप्रकारैः । इन्दोः । विकत्थनैः श्लाघावचनैः । अलम् । यत् यस्मात् । सा श्रीः । पद्मेऽपि । अस्त्येव वर्तते एव । इति एतादृशी वर्णना उत्प्रेक्षितोपमा ज्ञेया । अत्र चन्द्रमसा आत्मश्लाघायाः अतात्त्विकत्वेन नायकस्य चाटूक्त्या संभावनयोत्प्रेक्षितत्वेन इयम् उत्प्रेक्षितोपमा । अत्र साम्यं व्यञ्जनागम्यम् । एवमेवाग्रेऽपि तत्र तत्र बोद्धव्यम् ॥२३॥

अद्भुतोपमामाह—यदीति । सुभ्रु हे सुन्दरि । यदि । पद्मं । किंचित् मनाक् । विभ्रान्तलोचनं घूर्णितनयनम् । भवेत् । तत् तर्हि । ते तव । मुखश्रियं धत्ताम् प्राप्नोतु । इति असौ अद्भुतोपमा । विभ्रान्तलोचनादयो धर्मा मुखस्यैव तेषां संभावनया पद्मस्थितिकल्पनेन मुखसादृश्यवर्णनं चमत्कारातिशयाय भवति इतीय-

---

१ अयं श्लोकः अ पुस्तके नास्ति ।

तत् ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥
शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।
इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

मद्भुतोपमा । यदुक्तम्—

यत्रोपमेयधर्माः स्युरुपमानेऽधिरोपिताः ।
चमत्कारविधानार्थं तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति ।

प्रकाशकारादयस्तु एनामतिशयोक्तिमाहु. । तदुक्त प्रकाशे — प्रस्तुतस्य यदन्यत्व यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् । उदाहृत च—

राकायामकलङ्क चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुख तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ (७६२ पत्रे) इति ।

इदमत्रावधेयम् । यत्र सभावनयापि पर्यन्ते औपम्यस्य अनिष्पत्तिः कवेरभिप्रेता तत्र नोपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा प्रस्तुतोदाहरणे सुधांशुवपुषो अकलङ्क-भवनमशक्यमतस्तेन मुखसाम्यप्रापणमपि अशक्यमेवेत्यत्र कवितात्पर्यमस्ति । अतो नेयमुपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा वा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

इत्यादावपि अनयैव दिशा अतिशयोक्ति. ।

पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यान्मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

इत्यादौ तु नातिशयोक्ति । पुष्पस्य प्रवालोपहितत्वस्य सभवात् । नात्र कवेरौपम्या-भावप्रदर्शने यत्न । केवल चारुतातिप्रदर्शनायैव चेय सभावना । अत इय कविकल्पितोपमानतया उत्पाद्योपमेति प्राचीनैर्व्यवहृतास्ति । आचार्य-दण्डिमते तु उभयत्रापि अद्भुतोपमेति सुधीभिर्विचार्यम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा दर्शयति—**शशीति** । हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि । तव मुख शशी इत्युत्प्रेक्ष्य सादृश्यादभिन्न परिकल्प्य भ्रान्तिविपर्ययौ क्लृप्तेऽर्थः । अनन्तरं त्वद्विरहे शशिन दृष्ट्वा । त्वन्मुखाशया तव वदनस्पृहया । त्वन्मुखमिदमेवेति बुद्ध्या । इन्दुमपि

अनुधावामि तद्दर्शनवद्धरतिर्भवामि । इत्येषा इयं मोहोपमा स्मृता । कविभिरिति शेषः । मोहो भ्रान्तिः सादृश्येन इन्दौ मुखभ्रान्तिः तेन उपमा मोहोपमेति । तदुक्तमाग्नेये—

प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् ।
उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्वचः ॥ इति ।

अत्र साम्यं व्यङ्ग्यम् । शशी इन्दुरिति प्रक्रमभङ्गोऽपि पूर्ववन्न दोषायेति बोद्धव्यम् । अर्वाचीनानां मते अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । तदुक्तं अप्पय्यदीक्षितेन—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।
आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥

(चि. मी. ६४–६५ पत्रयोः) इति ।

अत्राप्पय्यदीक्षितोक्तानि उदाहरणानि मनोहराणीति प्रदर्श्यन्ते—

कपाले मार्जारः पय इति करांल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी सकलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥

क्वचित् भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

वल्लालक्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।
कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
श्वासामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां तनोति ॥

क्वचित् भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः । यथा—

शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तत्त्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।
तल्लोपायाल्पन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-
रित्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥

इति ॥ २५ ॥

शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥
सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्विब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥ इति ।

विश्वनाथादय एनां निश्चयालंकृतिमाहुः ॥ २७ ॥

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांश्विति । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि शिशिरांशुश्चन्द्रः तस्य प्रतिस्पर्धि प्रतिद्वन्द्वि । अम्भोजपक्षे शिशिरांशुः प्रतिस्पर्धी यस्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुश्रीकम् । प्रशंसायां मतुप् । सुरभिगन्धि सुरभिः घ्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेषणत्रयं श्लेषेणोभयत्र संबन्धं लभते । अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता । केचित्तु वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्विश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य शिशुरांशुप्रतिद्वन्द्विनी या श्रीः तद्विशिष्टम् इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वपद्धत्या अभङ्गश्लेषो भवति । अनया तु सभङ्गश्लेषो भवति इति ज्ञेयम् । श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा श्लेषोपमेति निरुक्तिः । श्लेषश्चात्र अर्थश्लेषः । शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमाविषयत्वादिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं शब्दपरिवृत्त्यसहत्वसहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेपि न श्लेषालंकारः । सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निलीनत्वात् । यत्र यद्वैचित्र्यं प्रधानतयाविर्भवति तत्रैव तदलंकारव्यवहारः । एतेनात्र अलंकारान्तरस्य श्लेषस्य सद्भावेपि न तत्त्वेन व्यपदेशः । श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निलीनतया व्यपदेशकत्वाभावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इत्युक्तेः । इति केषांचिदुक्तिरपि एतदभिप्रायिकैवेति बोद्धव्यम् । अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमां निरूपयति—सरूपेति । सरूपं समानं भिन्नार्थमपि एकवर्णत्वेन अभिन्नं रूपं यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात् । समानधर्मस्येति शेषः । सा प्रसिद्धा । समानोपमा मता शिष्टानामिति शेषः । तथा च

१ प्रतिद्वन्द्वि क.
२ सम्दानोपमा. अ; सरूपोपमा. यथा.

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी । २९ ॥
पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।
समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥
ब्रह्मणोऽप्युद्भव. पद्मश्चन्द्रः शंभुशिरोधृतः ।

यत्र श्लिष्टशब्देन साधारणधर्मोपस्थिति सा समानोपमा । उदाहरति—बालेति । इयमुद्यानमाला वनपङ्क्ति । बालेव वधूरिव । सालकाननशोभिनी सालाना वृक्षाणा १कानन वन तेन शोभिनी । वधूपक्षे अलकै चूर्णकुन्तलै सहित सालकम् एव यदानन मुख तेन शोभिनी । अत्र भिन्नयोरपि उपमानोपमेयधर्मयो समानशब्दवाच्यत्वात् साधारण्यम् । अत्र वृक्षकाननेति परिवृत्तो न श्लेष अत. १शब्दश्लेषमुपमा ॥ २९ ॥

निन्दोपमा लक्षयति—पद्ममिति । पद्म बहुरज परागधूलिधूसरम् । चन्द्रश्च क्षयी क्षयिष्णु । अर्थात् कृष्णपक्षे । तवानन तु निर्मलत्वात् परागशून्य १सदा शोभापरिपूर्णत्वाच्च न क्षयिष्णु । अत ताभ्या पद्मचन्द्राभ्याम् । समानमपि तवानन सोत्सेक दोषशून्यत्वेन उत्कर्षशालि इति निन्दोपमा । उपमानस्य निन्दया साम्यस्य कीर्तनात् निन्दोपमा । अत्र केचित् रज क्षयशब्दाभ्या रजोगुणक्षयरोग १रूपार्थान्तर श्लेषेणाङ्गीकृत्य तदेव दोषत्वेन कल्पयन्ति । तथा ताभ्यामिति पञ्चम्यन्त स्वीकृत्य तत् सोत्सेकमित्यनेन सबध्य सोत्सेकशब्दस्य अधिकम् इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र साम्यमात्रपर्यवसायित्वात् तत्रैव कवेरभिनिवेशात् प्रतीय १मानेपि भेदे तस्य प्राधान्याभावान्न व्यतिरेक । प्राधान्येन भेदचमत्कृती एव तस्य निश्चितत्वात् ॥ ३० ॥

प्रशंसोपमा दर्शयति—ब्रह्मण इति । पद्म कमलम् । ना पुंसि पद्म नलिनम् । इत्यमरकोशात् पद्मशब्दस्य पुंस्त्वम् । पद्ममिति पाठे अप्रयुक्तत्वदोषोपि १न । ब्रह्मणोपि जगत्स्रष्टुरपि । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तस्य अरविन्दनाभनाभ्य-२रविन्दजातत्वादिति भाव । तथा चन्द्र । शंभुशिरोधृत शंकरस्य शशिखण्ड

---

१ मता अ
२ पद्म ब

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥
चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।
स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥
शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमिति त्रयम् ।
परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

मौलित्वादिति भावः । एतादृशौ महामहिमशालिनौ तौ । त्वन्मुखेन तुल्यौ इति विपर्यासोपमया मुखस्य गुणातिशयवर्णनात् इयं प्रशंसोपमा इत्युच्यते । अयमाशयः । पद्मचन्द्रौ तावन्महामहिमगुणशालिभ्यां कमलासनशशिशेखराभ्याम् आश्रितौ इति अनुपमगुणशालिनौ । तौ त्वन्मुखेनापि तुल्यौ इति अहो तेषां गुणराशिसंपत्तिः इति तौ अधिकगुणेनोपमानभूतेन मुखेन प्रशंसितौ । तेन च मुखस्य गुणातिशयः व्यक्तो भवति । इयं विपर्यासोपमानुप्राणिता प्रशंसोपमा ज्ञेया । अत्र प्रशंसायाः प्राधान्यात् तद्वैचित्र्यकुक्षिलीनं विपर्यासोपमावैचित्र्यम् । तेन न विपर्यासोपमेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

आचिख्यासोपमां व्याख्याति—चन्द्रेणेति । मे मनः चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यम् इति आचिख्यासु विवक्षु वर्तते । स आख्यानाभिलाषः । गुणो वा दोषो वा अस्तु । इत्याचिख्यासोपमां विदुः । पण्डिताः इति शेषः । अत्र गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन आख्यानाभिलाषस्य समुद्रेकः दर्शितो भवति । तेन च मुखस्य उपमेयस्य चारुतातिशयो व्यञ्जितो भवति । अत आचिख्यासया उपमेयचारुत्वपोषणादियमाचिख्यासोपमेति भावः । केचित्तु गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन ऋजुतभावप्रकटनया सारल्यद्योतनाच्चारुत्वातिशयः इति मन्यन्ते ॥ ३२ ॥

विरोधोपमां दर्शयति— शतपत्रमिति । शतपत्रं कुशेशयम् । शरच्चन्द्रः शारदीयशर्वरीशः । त्वदाननं भवदीयाननम् । च एतत् त्रयम् । परस्परविरोधि अन्योन्यस्पर्धि । शतपत्रस्य विकासे दिवा चन्द्रस्य मालिन्यम् चन्द्रोदये रात्रौ शतपत्रस्य संकोचः इति ते परस्परविरुद्धे । तयोरुभयोः तवाननेन सह विरुद्धत्वं

---

१ ते मुखेनेति. अ. २ ° पमोच्यते. आ.

३ विरोधोपमोदिता. अ.

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।
कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥
मृगेक्षणाङ्कं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।
तथापि सम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

न्मुखसंरम्भाह्लादकत्वादिगुणमत्सरित्वादिति ज्ञेयम् । अस्य विरोधस्य साम्यपर्यवसायित्वादिय विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

प्रतिषेधोपमां निर्दिशति— न जात्विति । इन्दोः ते मुखेन सह । न जातु न कदाचिदपि प्रतिगर्जितु प्रतिस्पर्धितुम् । शक्ति अस्तीति भावः । उक्तमर्थं विशेषणाभ्यां संपादयति । कलङ्किन. कलङ्कदूषितस्य । तथा जडस्य शीतलस्य मूर्खस्येति च ध्वनि । तथा च एतादृशस्य चन्द्रस्य निष्कलङ्किना अजडेन च ते मुखेन स्पर्धितु का शक्तिरस्ति । अत्र सादृश्यप्रतिषेधेन उपमेयगुणस्योत्कर्षो वर्णितो भवति इति प्रतिषेधोपमा । पूर्वोक्तनिन्दोपमाया प्रतिषेधो नास्ति इति तस्या भेद । नात्र परिकरशङ्का कर्तव्या । कविनानेन अगणितत्वात् । विशेषणद्वयानुपादाने इद— महीं महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधे । इतिवन्नेयार्थदोषग्रस्त भवेत् । अतस्तद्दोषपरिहाराय विशेषणस्यावश्यकत्व ज्ञेयम् । नवीनमते तु अपुष्टार्थदोषपरिहारार्थं तयोरावश्यकत्व ज्ञेयम् । अपि चात्र औपम्यवर्णनस्यैव प्राधान्यात प्रतिषेधोपमा स्वीकार्या इत्यलम् ॥ ३४ ॥

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।
इति विस्पष्टसादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमेव सा ॥ ३६ ॥
चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।
आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

शोभाशाली इति शशिनः समीकरणेन मुखस्य सौन्दर्यपरिपोषो दर्शितः । एतादृश वर्णनशैली सुमधुरा इति चटूपमा । चटु प्रियोक्ति तत्परा उपमा औपम्यवर्णनम् । अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकल्पनम् । इति कोश । अनोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष. इति विशेषोक्ति. । तस्या लक्षणमग्रे –

गुणजातिक्रियादीना यत्तु वैकल्यदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ (२· ३२३)

इति ग्रन्थकृतैव दर्शितम् । विशेषोक्तिमूला एवेय चटूपमा । अन्यथा सर्वत्रोपमाया चटूक्तिसभवात् सर्वैवेयमेव स्यात् इति प्रेमचन्द्रशर्माण ॥ ३५ ॥

तत्त्वाख्यानोपमा दर्शयति—न **पद्ममिति** । इद पद्म न किंतु मुखमेव । इमौ भृङ्गौ न किंतु चक्षुषी एव । इत्येव विधिनिषेधप्रकारेण । विस्पष्टसादृश्यात् सादृश्यस्य स्पष्टीकरणात् । सदृशे भ्रान्तिर्भवति । अत्र च भ्रान्तेरपनयनात् सा पूर्वमासीत् इति निष्पन्नम् । सा च सादृश्यमूला इति सादृश्यस्य प्रकटीकरणात् तत्त्वाख्यानोपमा इय ज्ञेया । भ्रमनिरासाय भ्रमविषयस्य तत्त्वस्य यथार्थस्वरूपाविष्करण तत्त्वाख्यानम् । तन्मूलमस्याः अतस्तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायां सशयपूर्वक तत्त्वाख्यानम् । अत्र तु भ्रान्तिपूर्वकमित्युभयोर्भेद ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमामाह—**चन्द्रेति** । तव मुख चन्द्रारविन्दयो कान्ति शोभाम् । अतिक्रम्य स्वकान्त्या विजित्य । आत्मनैव स्वेनैव तुल्यमभवत् । इति असाधारणोपमा । चन्द्रपद्मे एव मुखस्योपमानतया प्रसिद्धे । तयोरतिक्रमे तु अन्योपमानस्य विरहात् स्वस्मिन्नेव उपमानोपमेयभाव विश्रान्त । तेन च औपम्यस्य असाधारणत्व निष्पन्नम् । अत इयम् असाधारणोपमा । न च एकस्यैवोपमानोपमेयत्व कथमिति वाच्यम् । आहार्यभेदेन भिन्नत्वात् । आहार्यत्व नाम बाधकालिकेच्छाजन्य ज्ञानम् । अत्र बाधशब्देन बाधक ज्ञानमपेक्ष्यते । तच्च मुख चन्द्र इत्यत्र मुख चन्द्रो न

१ कद्वा. क

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।
त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमा विदुः ॥ ३८ ॥
चन्द्रबिम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।
परुषा वागितो वक्त्रादित्यसंभाविवोपमा ॥ ३९ ॥

इति बाधज्ञान तात्कालिकी या मुखे चन्द्रत्वज्ञान मे जायतामिति इच्छा तज्जन्य यत् ज्ञान मुख चन्द्र इति तदाहार्यम् ॥ ३७ ॥

अभूतोपमामाह—सर्वेति । क्वचिदेकत्रस्थाने । विधात्रा समाहृत संगृहीत । सर्वपद्मप्रभासार सर्वेषा पद्माना प्रभाया सार कान्तिपुञ्ज । इव त्वदानन विभाति । इति एवप्रकारा ता प्रसिद्धाम् । अभूतोपमाम् उपमेयस्य वर्णनाय संभावनया कल्पितस्य उपमानस्य वस्तुत अभूतत्वात् तादृशेन अभूतेन उपमानेन औपम्यस्य वर्णनमभूतोपमा इति समाख्यानिरूपणम् । नात्र इवशब्द संभावनार्थक । अपि तु साधर्म्यवाचक । तेन समाहृत इत्यस्य संभावनया समाहरणेपि उत्प्रेक्षावाचकाभावात् केवलसंभावनाचमत्कृत्यपेक्षया तादृशसंभावनानिष्पन्नोपमानसादृश्यवर्णनचमत्कृते प्राधान्यादत्र उपमैव ज्ञेया । केचित्तु इवशब्द समाहृतशब्देन सयुज्य संभावनाया प्राधान्यादत्रोत्प्रेक्षा वदन्ति । प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य धर्मिण यत्र संभावना तत्रोत्प्रेक्षा । अत्र तु प्रस्तुते अप्रस्तुतधर्मस्य संभावना । तथा च प्रस्तुताप्रस्तुतयो. प्रतीति न तत्रोपमा इति प्राचामाशय निवृण्वन्ति । पर पूर्वोक्तप्रक्रियया संभावनाया उत्थितिरत्र नास्तीति सुधीभिर्विचारणीयम् । वस्तुत अविद्यमानस्य केवल कविप्रतिभया निष्पाद्यमानस्य धर्मिण यत्र वर्णन तत्राभूतोपमा । स्वयं विद्यमानस्य धर्मिण यत्रान्यधर्मिणां संमेलनकल्पनया साम्यवैचित्र्य वर्णन तत्राद्भुतोपमा इत्युभयोर्भेद ॥ ३८ ॥

असंभावितोपमामाह— चन्द्रबिम्बादिति । इतः एतस्मात् । वक्त्राद् वदनात् । परुषा कठोरा । वाक् । चन्द्रबिम्बात् विषमिव । चन्दनात् पावक इव । इति संभाव्यते शेष । अत्र उपमानभूताभ्यां चन्द्रचन्दनाभ्यां विषपावकनि सरणस्य वदनात् परुषवाङ्नि सरणस्य असंभावितत्वादसंभावितोपमा ॥ ३९ ॥

१ 'अग. ६ २ 'ई' यह ॥
३ अचय. ६

चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः[1] ।
स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥
चन्द्रबिम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धृतम् ।
तव तन्वाङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥
पूष्ण्यातप इवाह्नीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।

बहूपमां दर्शयति—चन्दनेति । चन्दनोदकं मलयाङ्गरागः चन्द्रांशुः इन्दुकिरणं चन्द्रकान्तः मणिविशेषः एतदादयः मृणालकदलीपत्रमुक्ताहारादयः ते इव शीतलः सुखकरः । उपमानानि सामान्यवचनैः इति कर्मधारयः । तव प्रकृतनायिकायाः । स्पर्शः । अस्ति इति शेषः । इति अतिशयम् उपमानान्तरेषु प्रसिद्धशैत्यादिगुणेभ्यः प्रस्तुते विशेषम् । बोधयन्ती प्रकटीकुर्वती । बहूपमा एतन्नाम्ना व्यवहृता भवति । एकस्योपमेयस्य बहूपमाननिबन्धनेन साम्योत्कर्षविधायिनी इति बहूपमेत्यर्थः । यथा बहूनां मधुररसानां संमेलने चारुत्वातिशयः तथा बहूपमानदर्शनेन उपमेयधर्मस्य चारुत्वातिशयः इति केवलोपमाया अस्या भेदः । अर्वाचीनास्तु एनां मालोपमामाहुः ॥ ४० ॥

विक्रियोपमामाह—चन्द्रबिम्बादिति । हे तन्वङ्गि । तव वदनम् । चन्द्रबिम्बादुत्कीर्णमिव उट्टङ्कितमिव । पद्मगर्भात् पद्ममध्यात् । उद्धृतमिव । इत्यसौ विक्रियोपमा । अत्रोपमानभूतौ इन्दुबिम्बपद्मगर्भौ प्रकृती वदनं विकृतिः । प्रकृतिविकृत्योः साम्यमस्ति इति विक्रियया उपमानविकारभूतोपमेयवर्णनेन उपमा । अतो विक्रियोपमा । तथा चोक्तम् अग्निपुराणे— उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा । (३४४.१५) इति । अन्यत्रापि—

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता ।
प्रकृतेर्विकृतेः साम्यात् तामाहुर्विक्रियोपमाम् ॥ इति ।

अत्रापि पूर्ववदुपमानवैचित्र्यविलोकनमुत्प्रेक्षासाम्यमतो नोत्प्रेक्षा इति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

मालोपमामाह—पूष्ण्यातप इति । आतप इव प्रकाशो यथा पूष्णि सूर्ये । पूषा यथा अह्नि दिवसे । वासरः दिवसः यथा व्योम्नि आकाशे । तथा विक्रमः

1 °शीतांशु°- अ.

विक्रमस्त्वय्यधाल्लक्ष्मीमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥
वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते ।
एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

पराक्रमः। त्वयि लक्ष्मीम्। अधात् निहितवान्। इति एवंप्रकारा। मालोपमा मालायां यथा ग्रथितस्य एकस्य कुसुमस्य अपरेण तस्यापि अपरेण इति परस्थितस्य कुसुमस्य सश्लेषो भवति तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्थिताधिकरणपदार्थस्योत्तरोत्तरवाक्यस्थोपमानत्वनिवेशनेन सबन्धात् इयं मालोपमा। मता आलंकारिकसंमता। अयमेव रचनावैचित्र्यविशेषः बहूपमातः अस्या भेदकः। बहूपमायां केवलमुपमाबाहुल्यम्। अस्यां तु पूर्ववाक्यस्थपदस्य उत्तरत्र सबन्धः एवमुपमाबाहुल्यम्। नव्यास्तु प्रकारद्वयेपि मालोपमामेव मन्यन्ते। तत् रचनावैचित्र्यविशेषाज्ञानविजृम्भितमिति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमां लक्षयति—**वाक्यार्थेनेति** । वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो विशेषणविशेष्यतामापन्न उद्देश्यविधेयभावप्रधान एकतिङ्घटितः पदसमूहः तेन। एवकारेण पदार्थोपमानिवृत्तिः। कोपि वाक्यार्थः तादृश एव कश्चित् प्रस्तुतवाक्यार्थः। यदि उपमीयते तर्हि सा वाक्यार्थोपमा भवति। वाक्यार्थयोः उपमानोपमेयभावेन साम्यस्य वर्णनात् सा वाक्यार्थोपमा इति व्यवह्रियते। सा च एकानेकेवशब्दत्वात् एकानेकेवशब्दोपादानात्। द्विधा द्विप्रकारा। अयमाशयः। यदा वाक्यस्थितप्रतिपदार्थसाम्यावबोधनेच्छा तदा प्रत्युपमानं पुरतः इवशब्दप्रयोगस्य आवश्यकत्वात् अनेकेवशब्दप्रयोगः। यदा तु प्रधानपदार्थान्वयबोधोत्तरं पश्चात् पर्यालोचनया अवान्तरपदार्थानां साम्यं प्रतीतिपदवीमारोहति तदा प्रधानोपमानपुरतः एव इवशब्दप्रयोगेण एकेनैव सकलार्थसिद्धिरिति एकेवशब्दप्रयोगः। एतादृशसाङ्गोपमायां प्रायः कवय इवशब्दं प्रयुञ्जते इति लक्षणे इवशब्दोपादानम्। अत्र अप्रस्तुतेन अवयवविशिष्टावयविना प्रस्तुतस्य अवयवविशिष्टावयविनः साम्यवर्णनमपेक्षितं भवति। अयमेव वाक्यार्थोपमायां वैचित्र्यातिशयः। अन्यथा—यथा व्योम्नि विधुर्भाति तथा भूम्यां मुखं तव। इत्यत्रापि वाक्यार्थोपमा स्यात्। भवतु नाम सा किं नश्छिन्नमिति चेन्न। पदार्थोपमाया अस्या वैचित्र्यविशेषाभावात्। वैचित्र्यविशेषस्यैव अलंकारान्तरविधायकत्वात् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।
भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥
नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।
मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥
वस्तु किंचिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः ।

एकेवशब्दघटिता वाक्यार्थोपमामुदाहरति—**त्वदाननमिति** । अधीरे चकितचञ्चले अक्षिणी नयने यस्मिन् तत् अधीराक्षम् । आविः आविर्भवन्त्यः दशनानां रदाना दीधितयः किरणानि यस्मिन् तत् आविर्दशनदीधिति । एतादृशं तवाननम् । भ्रमन्तौ सचरन्तौ भृङ्गौ यत्र तत् भ्रमद्भृङ्गम् । आ ईषत् लक्ष्याः केसराः किञ्जल्काः यत्र तादृशम् । पङ्कजमिव । भाति । अत्र सावयवस्य आननस्य सावयवेन पद्मेन साम्यम् उपमानोपमेयात्मकवाक्यद्वयेन वर्णितम् । एवं वाक्यार्थगतत्वात् वाक्योपमेयम् । अत्र विशिष्टयोरेवोपमानोपमेयत्वप्रतीतिरिष्टा इति एकेवशब्दप्रयोगः । विशिष्टयोः पद्ममुखयोः साम्यबोधानन्तरं पर्यालोचनया अवयवाना विशेषणाना साम्यप्रतीतिः बुद्ध्यारूढा भवति । अत्र उपमानोत्तरतः इव शब्दप्रयोगविरहात् उपमानोत्तरत एव इवशब्दः प्रयोक्तव्य इति नियमं प्राचीना न मन्यते इति भाति ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगघटिता वाक्योपमा दर्शयति—**नलिन्या इति** । नलिन्याः नलिनानि कमलानि सन्ति अस्याः इति नलिनी पद्मलता तस्या इव । तन्वङ्ग्याः पद्ममिव आननम् । मधुव्रतेन भ्रमरेण इव । मया । पायं पायं पीत्वा पीत्वा । अरम्यत । भावे लङ् । मधुव्रतेनेव मया इति प्रधानोपमानोपमेयौ । नलिनीतन्वङ्गीपद्ममुखादयः अङ्गभूताः । तत्र प्रत्युपमानम् इवशब्दप्रयोगः । तेन च अङ्गाङ्गिनोः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् चमत्कारातिशयं जनयति । अत्र साम्यबोधः अङ्गवाक्याना शाब्दः । पूर्वोदाहरणे तु अङ्गिनः शाब्दः इतरेषां तु उन्नयनोद्भवः इति भेदः ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमालक्षणं विधत्ते —**वस्तु किंचिदिति** । किंचिदपि किमपि । प्रकृतं वस्तु । उपन्यस्य प्रथमं प्रतिपाद्य । तत्सधर्मणः तस्य प्रकृतस्य सधर्मणः

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोऽपि त्वादृशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।
ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

समानधर्मस्य अप्रस्तुतस्य । न्यसनात् प्रस्तुतवस्तुसमर्थनाय वाक्यान्तरेण प्रतिपादनात् । साम्यप्रतीति इवादिशब्दप्रयोगाभावेपि व्यञ्जनया सादृश्यावबोध' भवतीति प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थम् उपमा समानधर्मो यस्या सा प्रतिवस्तूपमा भवति । सधर्मण इतिपदेन अप्रस्तुतवाक्येपि धर्मोपादनमवश्यमिति सूचितम् । तदुक्त काव्यप्रकाशे-- प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थिति । (७६९ पत्रे) इति । वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता । इत्यप्पयदीक्षित । व्याख्याति च यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा इति । पृथङ्निर्देशन कथितपदस्य दुष्टत्वाभिधानाद् भिन्नवाचकेन ज्ञेयम् । साम्यप्रतीतिरस्तीतीत्यनेन उपमाजीवातुसाम्यस्यात्र प्राधान्येन भानाद् उपमाविशेषे एव अस्या अन्तर्भाव उचित. । वैचित्र्यान्तराभावाद् नालङ्कारान्तर युक्तम् इति ध्वन्यते । अनेन प्रतिवस्तूपमाया अलङ्कारान्तरविधानम् न क्षोदक्षममिति वोद्धव्यम् । यथा इत्युदाहरणोपन्यासाय ॥ ४६ ॥

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—**नैकोपीति** । जायमानेषु उत्पाद्यमानेषु । इदमुपलक्षण जातेष्वपि । तेन अद्यापीतिवचन सुसगत भवति । तथा च जातेषु जायमानेषु राजसु अद्यापि अद्ययावत्कालपर्यन्तम् । एकोपि त्वादृशो नास्ति । ननु इति निश्चये । पारिजातस्य राहो शिर इतिवद् भेदविवक्षया षष्ठी । पारिजातवृक्षस्य द्वितीयो नास्त्येव । एक एव समुल्लसतीत्यर्थ । पारिजातस्य द्वितीयो पादपो नास्ति इति वान्वय । अत्र सदृशो नास्ति द्वितीयो नास्ति इति एक एव समानो धर्म शब्दान्तरेण वाक्यद्वये निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमा । साम्य चात्र गम्यम् । इय वैधर्म्येणापि भवति यथा—

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।
न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥

इति । यथा वा—

यदि सन्ति गुणा. पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।

अधिकेन समीकृत्य[1] हीनमेकक्रियाविधौ ।
यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥
दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो[2] भवान् ।

न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥

इति ॥ ४७ ॥

इदानीं तुल्ययोगोपमां लक्षयति—**अधिकेनेति** । एकक्रियाविधौ एकजातीयक्रियाया अनुष्ठाने । हीनं न्यूनगुणं वस्तु । अधिकेन गुणाधिकवस्तुना । समीकृत्य समानं विधाय । यत् सप्तम्यर्थकमव्ययमेतत् । यत्र चमत्कृतौ । ब्रुवन्ति वैचित्र्येण कथयन्ति । सेयं तुल्ययोगोपमा । हीनाधिकयोः तुल्यत्वेन यो योगः संबन्धः तेन संबन्धेन औपम्यं यत्र सा तुल्ययोगोपमा इति स्मृता । तथा च एकजातीयक्रियया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः हीनाधिकयोः साम्यकीर्तनं तुल्ययोगोपमा इति फलितम् । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मसंबन्धरूपा अर्वाचीनैरुक्ता तुल्ययोगिता ॥ भिन्नैव स्वरूपभेदात् । तथा अग्रे वक्ष्यमाणा—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ (२. ३३०)

इयमपि भिन्नैव । अस्यां तुल्ययोगितायां सर्वस्य समकक्षतया वर्णनस्यापेक्षितत्वात् न तत्रोपमानोपमेयभावस्यापेक्षा । तेन च न साम्यं वाच्यं व्यङ्ग्यं वात्र समुद्भवति । पर्यालोचनया पर्यवसाने तत् यथाकथंचित् प्रतीतिपदवीमारोहति । तुल्ययोगोपमायां तु प्रकृताप्रकृतत्वेनोपमानोपमेयभावस्य विवक्षितत्वादत्रसाम्यं वाच्यमर्यादया व्यङ्ग्यमर्यादया वा शब्दादेव प्रतीतं भवति इत्युभयोर्भेदः । तथैव च स्तुतिनिन्दार्थं तुल्ययोगिताप्रवृत्तिः केवलसमत्वापादनाय च तुल्ययोगोपमाप्रवृत्तिः इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापि उभयोर्भेदः इति बोद्धव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासाय ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमामुदाहरति—**दिवो जागर्तीति** । पुलोमारिः इन्द्रः ।

---

१ समाहृत्य. अ.
२ भवान् भुवः. कप.

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥
कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥
न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

इन्द्रेण श्वशुर पुलोमा निहत. । तदुक्त हरिवंशे—

कृत्वा सबन्धक चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि ।
पुलोमान जघानाजौ जामाता सन् शतक्रतु ॥ इति ॥

दिव स्वर्गस्य । रक्षायै जागर्ति अवहितो भवति । भवान् भुव रक्षायै जागर्ति । तेन पुलोमारिणा । असुरा हन्यन्ते । त्वया सावलेपा उद्धता । नृपा हन्यन्ते । अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञ गुणाधिकेन महेन्द्रेण सह एकजातीयक्रियाभिधानेन तुल्यताप्रतिपादनात् तुल्ययोगोपमा । अत्र साधर्म्यं व्यङ्ग्यम् ॥ ४९ ॥

हेतूपमा उदाहरणेन दर्शयति—कान्त्येति । निगदेनैवार्थो भवति । अत्र चन्द्रादिभि सम नृपगतसादृश्यस्य कान्त्यादयो हेतवो निर्दिष्टा । अतो हेतूपमा ॥ ५० ॥

एव विविधभेदसहितामुपमा विस्तरतो निरूप्य प्रसङ्गतस्तल्लग्नान् दोषान् निरङ्कुशादी प्राचीनोक्त निरपवाद दोषस्वरूप खण्डयति—नेति । भामहो हि उपमाया इत्थ दोषानाह ।

हीनतासम्भवो लिङ्गवचोभेदो विपर्यय ।
उपमानाधिकत्व च तेनासदृशतापि च ॥
त एते उपमादोषा सप्त मेधाविनोदिता । (२. ३९–४०) इति ।

अत्र विपर्यय असादृश्यम् असम्भवश्चेति त्रयो दोषा यथाकथंचित् सादृश्य यत्रो द्भूत प्रतीयते इत्युपमालक्षण सादृश्यस्य उद्भूतविशेषणत्वेनैव निरस्ता भवन्तीति न विचारणीया । उर्वरितदोषचतुष्टयस्य उद्वेगतानुद्वेगते विमृश्येते । यत्र धीमता हृदयानाम् । उद्वेग प्रतीतिनिघातजन्यसन्त्रास । न भवति । तादृशस्थले भिन्ने उपमानो

१ नृपास्त्वया अ २ स्तुना अ

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥
स्त्रीव गच्छति पण्ढोयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।
प्राणा इव प्रियोयं मे विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥
भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

पमेयपदयोः पृथग्भूते । लिङ्गवचने । तथा हीनाधिकता उपमानस्य न्यूनत्वम् अधिकत्वं च । उपमादूषणाय नालम् समर्थानि न भवन्ति । एवं च धीमतामुद्वेग एव दोषस्य कारणम् । तदुक्तमाग्नेये——विभक्तिसंख्यालिङ्गानां यत्रोद्वेगो हि धीमताम् । (३४७.२९) इति । सचोद्वेगः विशेषणविशेष्यादिपदानां परस्परसंबन्धक्लेशरूपो विगीतवर्णने समुद्भवति । यदि केनापि विशेषकारणेन स न प्रादुर्भवेत् तर्हि तत्र नास्ति उपमादीनां दुष्टत्वम् । प्रायः भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोः एकतरलिङ्गवचनानुगतेन समानधर्मेण तदन्येन भिन्नलिङ्गवचनविशिष्टेन संबन्धो दुष्करो भवति । अत एतादृशी उपमा उद्वेगकरी । तथा उपमानस्य हीनतायां उपमेयस्यानुत्कर्षात् अधिकतायां च तत्सापेक्षतया उपमेयस्यात्यन्तनिकृष्टत्वेन वैरस्येनोद्वेगो भवति । एतच्चाग्रे उदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गवचनभेदस्य निर्दोषत्वं दर्शयति——**स्त्रीवेति** । अत्र पण्ढः स्त्रीव गच्छति । एषा स्त्री पुमानिव वक्ति । इति वाक्यद्वये गमनवचनक्रियाया एव साधारणधर्मत्वात् तस्य च भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेययोरक्लेशेनैवान्वयान्न भिन्नलिङ्गदोषः । अयं जनः । मे प्राणा इव प्रियः । तथा मया विद्या धनमिव अर्जिता संपादिता । इत्यत्र च प्राणशब्दः नित्यबहुवचनान्तः धनशब्दश्च नित्यनपुंसकः । नानयोः पर्यायशब्दाः प्रकृतोचितलिङ्गवचनाः । अतोगतिकगत्या यथा प्राणाः प्रियास्तथायं मे प्रियः यथा च धनमर्जितं तथा विद्या अर्जिता इति लिङ्गविपरिणामेन अन्वयः संपाद्य एव । अत्र च नोद्वेगः सहृदयानाम् अन्यगतेरभावात् । अतोत्र नोपमादोषः । अनयैव दिशा चन्द्र इव मुखम् सुधावदधरः इत्यादिस्थले प्रतीतिमान्थर्याभावान्नोपमा दुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

उपमानस्य हीनाधिकत्वयोर्निर्दोषतां दर्शयति——**भवानिति** । हे महीपाल

१ पण्ढोयं. इप. २ प्रियेयं. अ.

हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः।
भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥
ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम्।
गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्रः हंसीव धवलः । नभः सरांसीव अमलम् । भटः वीरः । श्वा इव सारमेय इव । स्वामिभक्तः भर्तृभक्तः । खद्योतः भानुवत् भाति इति । अत्र प्रथमोपमायां हंसीव चन्द्र इति लिङ्गभेदः । तेन धवलशब्दस्योभयत्र सम्बन्धे लिङ्गविपरिणामादिक्लेशः । द्वितीयोपमायाम् सरांसीव नभ इत्यत्र वचनभेदः । तेन अमलशब्दस्यान्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणामः विधेयः । तृतीयोपमायां भटः श्वेव इत्यत्र शुनः अत्यन्तापकृष्टजातित्वात् सहृदयानां तत्साहृश्येनोद्वेगो भवति इति जातिन्यूनता । चतुर्थोपमायां खद्योतो भानुवदित्यत्र खद्योतसूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरस्याय भवति । इति अधिकतादोषः ॥ ५५ ॥

दोषनिवेचनमुपसंहरति—ईदृशमिति । सद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णातैः। ईदृशम् वर्ज्यते । तत्र कारणं प्रतीतिमान्द्यवैरस्योत्पादनादिकं चिन्त्यताम् स्वयमेवोह्यताम्। स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारभिया मया न सर्वं तन्निरूप्यते । एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य पद्धतिर्दर्शिता । अनयान्येपि दोषा विपश्चिद्भिर्ज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनतां परिहरतीति ज्ञेयम् । अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः । इत्यर्धमधिकं दृश्यते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । प्राचीनपुस्तकेषु तददर्शनात् पुनरुक्तप्रायत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे । अस्मिन् दोषविचारे भामहवामनभोजराजानां लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयामः । तत्र वामनः—हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासम्भवास्तद्दोषाः । तत्र जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा —चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् । प्रमाणन्यूनत्वं यथा— वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति । उपमेयादुपमानस्य धर्मन्यूनत्वं यथा—

१ ईदृशी. अ. २ तत्र. अ.
३ इदं श्लोकार्धं नास्ति अ पुस्तके.

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव[2] क्वचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां[3] यथा ॥ ५४ ॥

राजन् । भवान् इव । देवराजः महेन्द्रः । विराजते । अत्र नृपतेर्मर्त्यधर्मत्वात् प्रकृतदेवतास्वरूपाद्देवराजादपकृष्टत्वं स्पष्टमेव । तथापि राज्ञां लोकपालांशसंभवत्वेन केषांचिद्देवराजसदृशपराक्रमशालित्वेन च नेदं वैरस्यमावहति । राज्ञां लोकपालांशत्वमाह मनुः—अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः । (५.९६) इति । अन्यत्रापि—

इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ इति ।

इयं च विपर्यासोपमा । अस्यां च पर्यायेणोपमेयस्यैव वर्णनं भवति । तेन चात्र न पर्यवसाने हीनतादोषः समुद्भवतीति अरुचिं प्रदर्श्य केचित्—

उत्सङ्गितकुरङ्गोऽयमृक्षमण्डलमध्यगः ।

विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्बलान् ॥

इति पद्यमुदाहरन्ति । अत्र श्लिष्टविशेषणाभ्यां प्रतीयमानं निकृष्टस्यापि व्याघ्रस्योपमानत्वं न दोषाय भवति । प्रत्युत विरहिनिपूदनक्रौर्यसूचनाय तदतीवोपयुक्तमिति कथयन्ति । तेजसा नृपः अंशुमतः सूर्यस्य । कक्षां साम्यम् ।—

पापे कक्षा त्विभरज्ज्वां काञ्च्यां हेमप्रकोष्ठके ।

भित्तौ साम्ये रथभागेन्तरीये पश्चिमाचले ॥

इति हेमचन्द्रः । आरोढुं आक्रमितुम् । अलं पर्याप्तः । अत्र जात्याधिकोंऽशुमान् उपमानीकृतः । परं पूर्वोक्तदिशा नृपस्य तदंशत्वान्नोद्वेगकरं तत् इति ज्ञेयम् ॥५३॥

दोषस्य दोषाभावप्रस्तावमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादौ एतत्प्रभृतौ । वर्णनं जातुचित् कदाचिदपि । सौभाग्यं अनुद्वेगेन वैचित्र्यसौन्दर्यम् । न जहाति न त्यजति । तर्हि किं सर्वथा दोषा न सन्त्येव इति चेन्न । क्वचित् प्रयोगे वाग्विदां सहृदयानाम् । उद्वेगः प्रतीतिमान्द्येण वैचित्र्यव्याघातेन वा संत्रासः । अस्त्येव । यथा इति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ५४ ॥

---

१ स्वयाम् क. २ अस्त च. क. ३ नद्विदां क

हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः।
भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥
ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम्।
गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति। चन्द्र हसीव धवल । नभ सरासीव अमलम्। भट वीर । श्वा इव सारमेय इव। स्वामिभक्त भर्तृभक्त । खद्योत भानुवत् भाति इति। अत्र प्रथमोपमाया हसीव चन्द्र इति लिङ्गभेद । तेन धवलशब्दस्योभयत्र सवन्धे लिङ्गविपरिणामादिक्लेश । द्वितीयोपमायाम् सरासीव नभ इत्यत्र वचनभेद । तेन अमलशब्दस्यान्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणाम विधेय । तृतीयोपमाया भट श्वेव इत्यत्र शुन अत्यन्तापकृष्टजातित्वात् सहृदयानां तत्सादृश्येनोद्वेगो भवति इति जातिन्यूनता । चतुर्थोपमायां खद्योतो भानुवदित्यत्र खद्योतसूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरस्याय भवति। इति अधिकतादोष ॥ ५५ ॥

दोषविवेचनमुपसहरति—ईदृशमिति। सद्भि काव्यशास्त्रनिष्णातै। ईदृशम् वर्ज्यते। तत्र कारण प्रतीतिमान्द्यवैरस्योत्पादनादिक चिन्त्यताम् स्वयमेवोह्यताम्। स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारभिया मया न सर्वं तन्निरूप्यते। एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य पद्धतिर्दर्शिता। अनयान्येपि दोषा विपश्चिद्भिर्ज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनता परिहरतीति ज्ञेयम्। अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभि । इत्यर्धमधिक दृश्यते। अर्थस्तु स्पष्ट एव। प्राचीनपुस्तकेषु तददर्शनात् पुनरुक्तप्रायत्वाच्च वय तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे। अस्मिन् दोषविचारे भामहवामनभोजराजाना लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयाम । तत्र वामन —हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासभवास्तद्दोषा । तत्र जातिप्रमाणधर्मैर्न्यूनतोपमानस्य हीनत्वम्। तत्र जातिन्यूनत्वरूप हीनत्व यथा —चाण्डालैरिव युष्माभि साहस परम कृतम्। प्रमाणन्यूनत्व यथा— वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरय चकास्ति। उपमेयादुपमानस्य धर्मन्यूनत्व यथा—

१ ईदृशो अ २ त्वत्र अ
३ इद श्लोकार्धं नास्ति अ पुस्तके

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥

अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडिन्नास्ति इत्युपमानहीनत्वम् । तत्र जात्याधिक्यं यथा— निशान्तु विप्रयः शीघ्रं रुद्रा इव महोजसः इति । विप्रयः कर्मकरा । प्रमाणाधिक्यं यथा—

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ इति ।

धर्माधिक्यं यथा—

सरसि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत ।
सवाडवाग्निः सावर्तः स्रोतसामिव नायकः ॥

(४.२ ८ इत्यादि) इति ।

अत्र सवाडवाग्निरित्यस्य प्रतिवस्तुनः उपमेये अभावाद्धर्माधिक्यमिति ज्ञेयम् इति । उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः । यथा—सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि इति । अत्र अरुचिबीजं तु अस्माभिः पूर्वं दर्शितमनुसंधेयम् । वचनभेदो यथा— पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं मधुलिहो यथा । इति । अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् । यथा—ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् । इति । काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तदप्रतीतेरेव गुणे प्रतीतैर्गुणैर्नास्ति तदिति भावः । अनुपपत्तिरसंभवः यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः ।
उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

अत्र चन्द्रिकायामरविन्दस्योन्निद्रत्वं सृष्टिक्रमविरुद्धमित्यनुपपत्तिः । भोजराजस्तु उपमायां भिन्नलिङ्गन्यूनाधिक्यत्वरूपदोषं वाक्यदोषेषु परिगणयति । लक्षणपूर्वक मेवमुदाहरति च । यथा—

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।
भेदं तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमम् ॥ (१ २५ इत्यादि) इति ।

तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

यापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी।
शशिलेखेव हंसोयं हंसालिरिव ते यशः॥ इति।

भिन्नवचनस्य यथा—

सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी।
शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः॥ इति।

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः। यथा—

संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना।
वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तनी सुखयति॥ इति।

अत्र नेत्रबाहूपमापदानां वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमम्। अधिकं यत् पुनस्तैः स्यात् तमाहुराधिकोपमम्। यथा—

अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः।
कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणः॥ इति।

अत्र भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमम्। वाक्यार्थदोषेपि पुनः—

हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च।
असदृक्षोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा॥ (१. ५१ इत्यादि)

इति चतुर उपमादोषान् परिगणयति। उदाहरति च लक्षणपूर्वकम्। यथा—हीनं
धर्मोपमत्वं स्यात् तत् हीनोपमं स्मृतम्। यथा—

क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदाप्लुत्य निम्नता।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषत्कुलम्॥ इति।

तदेव यस्मिन्नधिकं तद्भवेदधिकोपमम्। यथा—

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥ इति।

यत्त्वतुल्योपमानं तद्वदन्त्यसदृशोपमम्। यथा—

उपमानस्य वैपम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।
तस्याभ्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ।

यथा—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

मलिम्लुचा इति उपमानस्य असदृशत्वेपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।

यस्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।
अप्रसिद्धोपमं नाम तत् क्वचिन्नैव दुष्यति ॥

यथा —

उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः
बिम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ।

अस्यामप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेपि द्वयोरपि प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः शृङ्गाररसोद्दीपकत्व-साम्याद्गुणत्वम् । केचित्तु कालपुरुषलोङर्थादिभेदमपि दोषमाहुः । यथा—

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥

अत्र समुद्रनेमिमत्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामिति । पुरुषभेदो यथा—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

अत्र नीवार आभाति इत्यन्वेति न तु आभासीति । विध्यादिभेदो यथा—

आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥

अत्र भवन्तमलभत इत्यन्वेति न तु लभस्वेति । इति चित्रमीमांसादिप्रबन्धेषु द्रष्टव्यम्* ॥ ५६ ॥

---

*अत्र प्रसङ्गादलङ्कारशेखरे त्रयोदशसंख्यो साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावुक्तौ । तदुपयुक्तमिति सगृह्णीमः—चन्द्रकलाम्बुजन्नामणिभिर्विद्युत्सरा कनकलता च । दमनककाञ्चनयष्टी दीपः शर्वैरभिर्योपिदूर्ण्यो ॥ रोचना स्वर्णरिद्विद्धिरिद्राभिर्वराटकैः । चम्पकैर्हेमकेतस्या वर्ण्यते तत्तनोर्द्युतिः ॥ (वराटकः पद्मबीजम्) तमः शैवालजीमूतबर्हिभ्रमरचामरैः । यमुनार्धचिन्दिरामनीला

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः ।

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभिरुपमाप्रतीतिर्भवति इति तस्या वाचकादीन् निर्दिशति—**इवेति** । इवादयः शब्दाः सादृश्यवाचकाः सन्ति । तत्र इवोदाहरणम्–

हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते ।

वत् तत्र तस्येव इति सप्तम्यन्ताद्विहितः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति तृतीयान्ताद्विहितश्च तद्धितप्रत्ययो ग्राह्यः । उभयोः उदाहरणे यथा—

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥

वा यथा—

आशीविषो वा संक्रुद्धः सूर्यो वाभ्रविनिर्गतः ।
भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥

यथा यथा—

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिन' ।

ब्जाभैः समः कचः ॥ ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा । वलीस्मरधनुर्वीचिभृङ्गालीपल्लवैर्भ्रुवौ ॥ चन्द्रादर्शौ कपोलस्य मुखस्येन्द्वब्जदर्पणाः । तिलप्रसून नासायाः कण्ठः कम्बो समः स्तनः ॥ मृगतन्नेत्रपाथोजतल्पत्रखञ्जनैः । नेत्रं चकोरनन्नेत्रकेतकालिस्मराशुगैः ॥ प्रवालबिम्बबन्धूकफलैरधरोष्ठकौ । वर्ण्यौ माधुर्यमाभिरू यात्रम्मधुरवस्तुभिः । मुक्तामाणिक्यनारङ्गदाडिमीकुन्दकोरकैः । ताराभिश्च रदा वाणी हलालिशुककोकिलैः ॥ वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यं मधुरैः सह ॥ बाहुर्विसेन विद्युद्धिमृणालैः करस्तु पवेन । पल्लवविद्रुमकाभ्यां चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च नखाः ॥ पूगाब्जतत्कोरकबिल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटोऽथ चक्रैः । सौवीरजम्बीरकबीजपूरसमुद्गगोलन्दुफलैरुरोजः ॥ नाभिरसातलावर्तह्रदकूपनद्यादिभिः । वली तटिन्या तद्रूपैः पृष्ठ काञ्चनपट्टकैः ॥ शून्यबलशून्याणुवेदीसिंहादिभिः समः । मुष्टिमात्रो भवेन्मध्यो जघन पुलिनोपमम् ॥ पीठपल्लरभूचक्रैर्नितम्बः परिवर्ण्यते । करास्तु करिहस्तेभ कदल्या करभेण च ॥ चरणः पङ्कवाम्भोजस्थलपद्मप्रवालकैः । पूर्णेन्दुनाङ्गुष्ठनखो गमनं हंसहस्तिवत् ॥ कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिविषासुतैः । ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरवहासः ॥ दर्शनं वसदब्जादिः श्वासस्तु सुरभिः शनैः । हंससारसशब्दाभ्यां वर्ण्यते नूपुरध्वनिः ॥ राज्ञामत्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता । भुजगार्गलभुजङ्गेन्द्रदण्डस्तम्भेभहस्तकैः ॥ बाहुर्वक्षः कपाटेन शिलापट्टेन वर्ण्यते । अंसे विपुलता मध्ये कार्श्यमुन्नतता पदे ॥ स्तनयोरिव नारीणामत्यन्तस्वच्छता हृदि । कान्तिभयोजकं यावत् तावत् तद्वत् प्रवर्ण्यते ॥ प्रतापोऽर्कमिवज्वाद्यैः कीर्तिश्चन्द्रादिशुभ्रकैः । करे पयोधरत्वादि पदे छत्रध्वजादिकम् । गमनं हस्तिसिंहाभ्यां कार्कश्य च भुजादिषु ॥ इति । विस्तरस्तु कविकल्पलतादिषु द्रष्टव्यः ।

तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥
प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः ।

करणीय वचश्चेतः सत्य तर ामृत यथा ॥

समान यथा—

व्रणमुखश्च्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभभुजान्तर. ।
अभिनवौषसरागभृता बभौ जलधरेण समानमुमापतिः ॥

समासे यथा—

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूय स भूमेर्धुरमाससञ्ज ।

निभः यथा—

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष बालातपनिभांशुकम् ।
दिवस शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥

सन्निभ. यथा—

भगवान् यज्ञपुरुष जगर्जागेन्द्रसन्निभ ।

तुल्य यथा—

अवेहि मा किंकरमष्टमूर्ते कुम्भोदर नाम निकुम्भतुल्यम् ।

सकाशः यथा—

विमाने सूर्यसंकाशे रघुराजो व्यराजत ।

नीकाशः यथा—

आकाशनीकाशतटा तीरवानीरसंकुलाम् ।
बभूव चरता हर्ष पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥

प्रकाशः यथा—

चन्द्रप्रकाश वदन कान्ताया भाति सुन्दरम् ।

प्रतिरूपकः यथा—

वाग्भि सुधाया. प्रतिरूपकाभिस्तनोति मोद हृदि मेनिरा या ॥५७॥

प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विनो यथा—

सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥
प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसंमिताः ।
सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥

पङ्केरुहश्रीप्रतिपक्षभूतनेत्रप्रभाभिः स्पृहणीयशोभम् ।
चन्द्रप्रतिद्वन्द्वि विभाति बालामुखं निशायां ललितोत्सवेषु ॥

प्रत्यनीकविरोधिनौ यथा—

कामस्य प्रत्यनीकोयं त्वं रतेश्च विरोधिनी ।
इति तौ विरहे नूनं भृशं पीडयतो युवाम् ॥

सदृक् यथा—

न त्वया सदृगन्योस्ति त्रैलोक्येपि मनोरमः ।

सदृशः यथा—

सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः ।
पयोधिकल्पा मतिरासफेन्दोर्महीतलेन्यस्य न हीति मन्ये ॥

संवादी यथा—

विभाति बालावदने स्मितश्रीः संवादिनी शारदचन्द्रिकायाः ।

सजातीयानुवादिप्रतिबिम्बाः यथा—

कृष्णागुरुसजातीयं पीयूषस्यानुवादिनम् ।
चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं सत्सङ्गं संतापह श्रये ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बेति । प्रतिबिम्बोदाहरणं तु पूर्वश्लोकटीकायां दर्शितमेव ।

प्रतिच्छन्दसरूपसंमिताः यथा—

जामदग्न्यप्रतिच्छन्दः सरूपो यः किरीटिनः ।
संमितो रघुनाथस्य शिवराजो विराजते ॥

समं यथा—

यथा लतायाः स्तबकानतायाः स्तनावनम्रे नितरां समासि ।
तथा लतापल्लविनी सगर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥

---

१ °च्छन्न°. अ. २ °समभाः. अ.

कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।
सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥

सलक्षणसदृक्षाभाः यथा—

इन्दुसलक्षणवदनं सुधासदृक्षश्च मुखरसस्तस्याः ।
ज्योत्स्नाभाः स्मितमधुराः नर्मालापास्तु कस्य सदृशास्ते ॥

सपक्षः यथा—

दलद्द्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा भणितयः ।

उपमितोपमे यथा—

राक्षसोपमिता वाग्भिः खला दीनांस्तुदन्त्यलम् ।
साधवस्तोषयन्त्येनांस्ताभिरेव सुरोपमाः ॥

उदाहरणान्तरं यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ५९ ॥

कल्पेति। कल्पदेशीयदेश्याः यथा—

पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।
चक्रदेशीयजघना सा स्वप्नेपि न दृश्यते ॥

प्रख्यः यथा—

द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुल्ममभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥

प्रतिनिधिः यथा—

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधिः कृतः ॥

सवर्णः यथा—

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

---

१ देश्यादि कप. २ च तुल्यार्थे॰. अ. क

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥

तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥

तुलितः यथा—

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

अन्यूनार्थवादिनः अहीनः अनूनः इत्यादयः । यथा—

सुधान्यूनानि गङ्गाया जलानि श्रयता जनाः ॥ ६० ॥

समासेति । समासश्च बहुव्रीहिः कर्मधारयोपि । तत्र बहुव्रीहिर्यथा—

कमलकरा रम्भोरूः कुवलयनयना मृगाङ्कवदना सा ।
कथमिव चम्पकगात्री मृणालबाहुः प्रिया तपति ॥

कर्मधारयो यथा —

शोणाधराशुसम्भिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।
केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥

स्पर्धते यथा —

स्पर्धते रुद्धमद्धैर्यो वररामामुखानिलैः ।
चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ॥

जयतिर्यथा —

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।
जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥

द्वेष्टिर्द्रुह्यतिश्च यथा —

राधामुखं द्वेष्टि सुधाकरस्तत्पापेन लोके दधते कलङ्कम् ।
द्रुह्यन्ति तल्लोचनमम्बुजानि ततो निमीलन्ति निशासु तानि ॥

प्रतिगर्जतिर्यथा—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।
कलङ्किनो जडस्यास्ति निर्दोषेणाजडेन च ॥ ६१ ॥

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
विडम्बयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥
तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

आक्रोशतीति । आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति यथा —

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
अम्बुजं त्वन्मुखं बाले अहो जडसमागमः ॥

विडम्बयतिर्यथा —

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥

संधत्ते यथा—

चन्दनः शीततां धत्ते सौरभ्यं कमलं शशी ।
लावण्यं त्वन्मुखं बाले संधत्ते तत् त्रयं कथम् ॥

हसतिर्यथा —

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैरलंकृताम्बुप्रतिमागतैर्मुखैः ।
कृतानुकूल्या सुरराजयोषितां प्रसादसाफल्यमवाप लक्ष्मीः ॥

ईर्ष्यत्यसूयती यथा—

ईर्ष्यति कपिचेष्टायै चपलमतिर्यो यदीयदुश्चरितम् ।
नित्यमसूयति वानरवदनाय नमः खलाय शतशस्ते ॥ ६२ ॥

तस्येति । मुष्णात्यादीनां तस्य मुष्णाति सौभाग्यमित्यादीनि वाक्यान्येव मूले उदाहृतानि । अतो नात्रोदाहरणापेक्षा । मुष्णात्यादीनां सादृश्यादयोर्थाः वाक्यमर्यादया यदा अभिप्रेतास्तदैव तेषां सादृश्यमर्थः नान्यथा। अत एव धनं मुष्णाति तस्करः इत्यादौ न सादृश्यार्थता । तुलां तेनाधिरोहति । तुला मानयन्त्रम् । स्वसमीकरणाय अधिरोहति । नात्रोपमार्थः । तथा सति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । इत्यतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासात् षष्ठी स्यात् । अधिरोहतीति पदस्वारस्यं च लोपमियात् ॥ ६३ ॥

---

१ संदन्धे. अ. ख्पा. क.

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।
तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।
उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

॥ इत्युपमावाचकम् ॥

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

तत्पदव्यामिति । कक्षां सादृश्यम् । तच्छीलमनुबध्नाति इत्येकम् ।
तच्छीलमिति षष्ठीतत्पुरुषः । न तु तस्येव शीलं यस्येति बहुव्रीहिः । तथात्वे समा-
[1]सश्च बहुव्रीहिः इत्यनेनैव सिद्धे पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तन्निषेधति अपकृष्टत्वेन
निन्दति । अथवा उत्कर्षान्निवारयति ॥ ६४ ॥

तस्येति । सादृश्यसूचकाः अभिधालक्षणाव्यञ्जनामर्यादया सादृश्यबोधकाः ।
तत्र इवादयो वाचकाः । तत्रापि यथेवादिशब्दप्रयोगे साधर्म्यं वाच्यम् । तत्रैव तेषां
[2]शक्तेः । तुल्यसदृशादिपदानां प्रयोगे साधर्म्यमार्थम् । तेषां सादृश्यवति शक्तेरिति
बोध्यम् । स्पर्धते इत्यादयो लक्षकाः । तेषां सादृश्ये शक्त्यभावात् । तस्य मुष्णाति
सौभाग्यम् इत्यादीनि वाक्यानि तु व्यञ्जकानि । आदित्सति श्रियं तस्य मैत्रीं
[3]तस्यानुरुध्यति । इति क्वचिद् दृश्यते । उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ।
इति मुद्रितपुस्तकेषु अर्धमधिकमस्ति । परं प्राचीनग्रन्थेषु अनुपलम्भात् तथा प्राचीन-
टीकासु चानुल्लेखात् तत्प्रक्षिप्तमिति भाति । न च कोपि विशेषार्थस्तस्मात् प्रतीतो
[4]भवति ॥ ६५ ॥

अथ रूपकं लक्षयति—उपमैवेति । तिरोभूतभेदा तिरोहितः निगूहितः
विद्यमानोपि सादृश्यातिशयप्रदर्शनाय कविना निह्नुतः भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वै-
[5]धर्म्यं यत्र तादृशी । उपमैव साधर्म्यमेव । रूपकम् रूपयति उपमानोपमेययोरैकतां
नयति इति रूपकम् तन्नामालंकारः । तथा च परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेन उपस्थित्या
प्रकाशितभिन्नस्वरूपयोरपि उपमानोपमेययोः विशेषसाम्यप्रदर्शनाय भेदनिगूहनेन

---

१ कल्पां. क. २ सूचिनः, अ. ३ अ पुस्तके इदं श्लोकार्धं नास्ति ।
४ नास्ति अव पुस्तकयोः । ५ इष्यते. अ.

यथा बाहुलता पाणिपद्म चरणपल्लवः[1] ॥ ६६ ॥

अभेदप्रतिपत्ति रूपकालकार । मुख चन्द्रः इत्यादौ मुखत्वचन्द्रत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेनोपस्थितयोर्मुखचन्द्रयो भेदनिगूहनेन अभेदप्रतिपत्तिः । इय चाभेदप्रतिपत्ति. आहार्यरूपा । आहार्यत्व च बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानत्वम् । अत्र बाधशब्देन बाधकज्ञान विवक्षितम् । तथा च मुख चन्द्र इत्यादौ बाध. मुख चन्द्रो न इति ज्ञानम् । तत्काले एव या इच्छा मुखे चन्द्रज्ञान मे जायताम् इत्यादिका तज्जन्य यत् ज्ञानं मुख चन्द्र इति तत् आहार्यम् । तथा च आहार्यत्व नाम सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाजन्यप्रयोज्यत्वम् इति निष्कर्ष । निगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ उपमेयस्य नोपमेयगतधर्मत्वेनोपस्थितिरिति न तत्रातिव्याप्तिः । अपह्नुतौ उपमेयगोपनेन भेदस्यापह्नव । अत्र तथा न इति ततो भेदः । मुखपद्मम् इत्यादिसमासस्थले तु विशेषणस्य प्राधान्येनोपमानगतत्वे रूपकम् । यथा विकसित मुखपद्ममिति । अत्र विकासस्य पद्मधर्मत्वेन तस्य प्राधान्येनोपमाने गतत्वेन मुखमेव पद्ममिति रूपकम् । तस्योपमेयगतत्वे उपमा । यथा सहास्य मुखपद्मम् । अत्र हासस्य मुखधर्मत्वेन तद्विशेषण मुखमिति उपमेयसबद्धम् । अतः अत्र मुख पद्ममिव इति उपमा । उपमानोपमेययोर्विशेषणस्य तुल्यत्वे सदेहसंकरः । यथा रमणीय मुखपद्मम् इति । अत्र रमणीयविशेषणस्य उभयत्र समानमेव सबन्ध. । इति रूपकोपमयो सकर इति बोध्यम् । रूपकस्य लक्षणानि प्राचीनपण्डितैरव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषपरिहारपुर सर विविधानि प्रदर्शितानि । पर तेषु जगन्नाथस्य लक्षण (२२४–५ पत्रयो) प्राय सर्वसग्राहकमिति तत् सप्रपञ्च सगृह्णीमः । स च उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् इति लक्षण विधाय उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणेतिविशेषणादपह्नुतिभ्रान्तिमदतिशयोक्तिनिदर्शनानिरास । अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वात् भ्रान्तिमति च तज्जनकदोषेणैव प्रतिरुध्यमानत्वात् अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणामूलत्वादुपमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कार । शब्दादितिविशेषणात् मुखमय चन्द्रः इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यव्यावच्छेद. । निश्चीयमानमितिविशेषणात् सभावनात्मनो नून मुख चन्द्र. इत्याद्युत्प्रेक्षाया व्यावृत्तिः । उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् मुख मनोरमा रामा इत्यादिषुद्वारोपतादात्म्य-

१ °पल्लवम्. अक.

निरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादात्म्यं रूपकमामनन्ति । इति व्याचख्यौ । मुखं चन्द्रः इत्यत्र प्रथमं लक्षणया चन्द्रपदात् चन्द्रसादृश्योपस्थितिः । ततश्चन्द्रसदृशमुखमिति अन्वयबोधः । पश्चात् लक्षणाफलावगमायोद्भूतया व्यञ्जनया चन्द्रो मुखमित्यभिन्नतया चन्द्रमुखयोः प्रतीतिः । इदमेव लक्षणायाः फलम् । सा चाभेदप्रतीतिः प्राधान्येन वैचित्र्यमीदृशस्थले प्राप्नोति । तेन सादृश्यप्रतीतिजन्यमुपमावैचित्र्यं तत्कुक्षिनिलीनमिव भवति । अतोऽत्र नोपमा । प्रधानचमत्कृतेरेव अलंकारप्रयोजकत्वात् । तद्वैचित्र्योपस्थितस्यैवालंकारत्वम् । नान्तर्विलीनभूतवैचित्र्योपस्थितानामिति पूर्वोक्तमत्रानुसंधेयम् । उपमैव इति एवकारेण संबन्धान्तरनिरासः। सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायामेव रूपकं न जन्यजनकभावादिसंबन्धमूलकलक्षणायामिति भावः । तेनायुर्घृतम् इत्यादौ न रूपकम् । अत्र प्रेमचन्द्राः—नवीनतरास्तु रूपकस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमेव । तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं न तु गौणसारोपलक्षणया शब्दप्रमाणगम्यम् । तत्र सादृश्यस्य शब्दवेद्यत्वादुपमैव । अत एवाग्नेये —

उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते ।
गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ (३४४. २२)

इत्यत्र दृष्ट्वेत्युक्तम् । तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणास्थले तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगतापि अभेदबुद्धिरुदाच्यबोधतया शाब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीष्टे । प्रवृत्तत्वात् तस्य । न हि निर्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिद्वन्द्विनान्यथाकर्तुं शक्यते इति वदन्ति इत्याहुः । आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । एवं रूपकस्य सामान्यलक्षणमभिधाय उदाहरति । यथेति । बाहुरेव लता । पाणिरेव पद्मम् । चरण एव पल्लव । इति उपमानप्रधानः मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । अत्र समासेपि प्रथमं गौणलक्षणया लतादिपदात् तत्सादृश्यप्रतीतिः । तदनन्तरं तदनुरोधेन समुन्मिषन्त्या व्यञ्जनया ताद्रूप्यप्रतीतिर्ज्ञेया । अत्र केचित् बाहुर्लतेव इति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति कर्मधारयं अङ्गीकुर्वन्ति । परं तन्न रुचिरम् । इवादिशब्दवत् कर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेन उपमानोपमेययोः भेदप्रदर्शनेन उपमायाः संभवात् । अत एव एवंविधस्थले साधकबाधकप्रमाणाभावे उपमारूपकयोः सांकर्यमिच्छन्ति । तन्निरूपितमेव प्रागस्माभिः । प्रकृतोदाहरणेपि साधक-

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः।
बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥
इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम्।
स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

बाधकप्रमाणाभावाद्रूपकोपमयो साकर्यमेव स्यात्। शुद्धोदाहरण तु—तव बाहुलता बाले कोमला भाति भूतले। इति ऊह्यम्। अत्र कोमलेति सामान्यधर्मप्रयोगात् सामान्याप्रयोगे एव उपमितिसमासस्य विहितत्वात् बाहुरेव लता इति समास। अत्र कोमलेति विशेषणमुपमाया बाधकम्। एवमेव तव बाहुलता बाले पुष्पिता नखरश्रिया। इति उदाहरण ज्ञेयम्। अत्र पुष्पितत्वमुपमानलताया एव धर्म इति रूपकस्य साधकम् ॥ ६६ ॥

पूर्वं समस्तरूपकोदाहरण प्रदर्शितम्। इदानीमसमस्त दर्शयति—**अङ्गुल्य इति**। त्व न अस्माकम्। प्रत्यक्षचारिणी प्रत्यक्ष चरितु शीलमस्या सा प्रत्यक्षचारिणी। दर्शनविषयीभूतेत्यर्थ। वसन्तश्री वसन्तलक्ष्मी। वसन्तश्रिय सादृश्यदर्शनाय तदुभयवृत्तिवस्तुना बिम्बप्रतिबिम्बतया विषयविषयिभाव दर्शयति **अङ्गुल्य इति**। अङ्गुल्य अङ्गुष्ठादय करशाखा। पल्लवानि किसलयानि। उपमायामिव रूपके उपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गत्वे न दोष। अतोत्र वाक्यत्रये भिन्नलिङ्गयोर्निर्देश। वचनभेदोपि रूपके क्वचिन्न दोषाय। यथा शास्त्राणि चक्षुर्नवम् इत्यादि। अत्र शास्त्राणि इत्यनेन सकलशास्त्रप्रवीणत्वसूचनेन चमत्कारातिशय। एवविधस्थले न वचनभेदो दोषाय ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टस्य द्विप्रकारस्य रूपकस्य सज्ञा निर्दिशति—**इत्येतदिति**। इत्येतद् अङ्गुल्य पल्लवानीत्येतद्। असमस्ताख्यम् असमस्तसञ्ज्ञकम्। पूर्वरूपकम् बाहुलता पाणिपद्म चरणपल्लव इत्यादिकम्। समस्त समस्तसञ्ज्ञक रूपकम्। तत्रोपमानोपमेययो समस्तत्वादिति भाव। समस्तव्यस्तरूपक दर्शयति **स्मितमिति**। मुखेन्दो मुखमेव इन्दु तस्य। स्मित हास्यम्। ज्योत्स्ना। अत्र मुखेन्दोरिति समस्त स्मित ज्योत्स्नेति व्यस्तम्। इति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

---

१ नखत्विष- अ, कपा

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।
ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥
अङ्गुल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पद्मताम् ।
तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥
अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।

सकलरूपकं दर्शयति—ताम्राङ्गुलिरिति । ताम्राङ्गुल्य एव दलश्रेणि पत्रपङ्क्तिर्यत्र तत् । नखानां दीधितय किरणानि एव केसराणि किञ्जल्कानि यस्मिन् । एतादृशं भवच्चरणपङ्कजं त्वत्पदकमलम् । भूपालै मूर्ध्नि ध्रियते उह्यते ॥ ६९ ॥

उदाहरणस्थसकलरूपकत्वं विशदयति—अङ्गुल्यादौ इति । अङ्गुल्यादौ आदिशब्देन नखग्रहणम् । दलादित्वम् । अत्रादिशब्देन केसरग्रहणम् । पादे च पद्मताम् आरोप्य तद्योग्यस्थानविन्यासात् तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थानं मूर्धा तत्र विन्यासात् ध्रियते इति प्रतिपादनात् । एतत् सकलरूपकम् सपूर्णरूपकम् । दलकेसररूपसर्वावयवनिरूपणात् । अयं भाव । चरणपङ्कजमित्यत्र उपमारूपकयो संशय । तत्र भूपालमूर्ध्नि ध्रियते इति वर्णनेन मूर्ध्नि धारणस्य पङ्कजस्यैव युक्तत्वात् तदुपमानप्राधान्ये सुसंगतं भवति । अत मूर्ध्नि धारणं रूपकसाधकम् । उपमेये चरणे तस्यासंभवादुपमाया बाधकम् । अतोऽत्र रूपकमेव नोपमा न वा संदेहसंकर । इदमेव साङ्गं सावयवमिति अर्वाचीना व्यवहरन्ति । उक्तं च जगन्नाथेन—

परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघात सावयवम् । यथा—

सुविमलमौक्तिकतारे धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।
वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र संदेह ॥ (२३१ पत्रे) इति ।

विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्य । अङ्गुल्य पल्लवान्यासन् इति असमस्तरूपकोदाहरणमपि सकलरूपकस्य भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

अवयवरूपकोदाहरणं दर्शयति—अकस्मादिति । हे चण्डि कोपने ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥
मञ्जरीकृत्यघर्माम्भः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।
नान्यथा कृतमत्रास्यमतोवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥
वल्गितभ्रु गलद्घर्मजलमालोहितेक्षणम् ।

अकस्मात् सहसैव । स्फुरिताधरपल्लव स्फुरित कोपेन कम्पित अधर एव पल्लव यत्र तत् । ते मुखम् । मुक्ता मौक्तिका तद्वत् रुक् यासा ता मुक्ताकारा इत्यर्थ । घर्माम्भ कणमञ्जरा घर्माम्भसा स्वेदोदकाना ये कणा बिन्दव त एव मञ्जर्य । अथवा घर्माम्भ एव कणमञ्जरी कणवल्लरी तुषारस्तवका इत्यर्थ । धत्ते दधते ॥ ७१ ॥

उदाहरण विशदयति—मञ्जरीति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे । घर्माम्भ उपरिदर्शितप्रथमसमासे घर्माम्भ शब्देन घर्माम्भ कणा ग्राह्या । द्वितीयसमासस्वीकारे मञ्जरीशब्देन कणमञ्जरी ग्राह्या । अयमेव समासो युक्त इति भाति । अन्यथा कमले मञ्जरावर्णनस्यानुपयुक्ततया मञ्जरापद व्यर्थमिव भवति । मञ्जराकृत्य मञ्जरात्वेनारोप्य । अधर अधरोष्ठम् । पल्लवीकृत्य पल्लवत्वेन आरोप्य । आस्य मुखम् । अवयवि । नान्यथाकृतम् पद्माभिन्नत्वेन न वर्णितम् । अतोऽवयवमात्ररूपणात् अवयवरूपकमिदम् । मुखे पद्मत्वारोपस्तु अर्थवशादवसेय । अर्वाचीनास्तु एतदेव एकदेशविवर्ति रूपक म यन्ते । पर तत्र स्वल्पो विशेष । अवयवरूपके अवयविन आरोपविषयत्व नास्तीति निश्चय । एकदेशविवर्तिरूपके तु अवयवाना अवयविनो वा यस्य कस्यापि रूपकैकदेशस्य रूपणाभावोऽभिप्रेतोऽस्ति । अतो नगन्नाथोदाहृतैकदेशिविवर्तिरूपकोदाहरणे—

रूपनदा चलनयना नाभ्यावर्ता कचावलिभुजङ्गा ।
मज्जन्ति यत्र सन्त सेय तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥

इत्यत्र नावयवरूपकम् । तत्र अवयवि यास्तरुण्यास्तरङ्गिणीत्वेनारोपात् । एकदेशविवर्ति तु भवति । रूपकस्यावयवभूतस्य चलनयनस्य विषयभूतस्य विषयिणा मानेनानारोपणात् । अत एव प्रकाशकारेण— श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् । (७२३पत्रे) इति सामान्य लक्षण विहितम् ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकमाह—वल्गितभ्रु इति । वल्गिते चलिते भ्रुवौ यस्मिंस्तत्

१ वहित° क

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥
अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम्[1] ।
आसीद्गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम्[2] ॥ ७४ ॥
मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।
मुखेन मुग्धः सोऽप्येष जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

चलितभ्रुकुटि । गलन्ति घर्मजलानि खेदजलानि यस्मात् तत् । आलोहिते आरक्ते ईक्षणे नयने यस्मिन् तत् । इदं पुरो दृश्यमानम् । वदनपङ्कजं वदनमेव पङ्कजं कमलम् । मदावस्थां मद्यसेवनजनितमदावस्थाम् । विवृणोति प्रकाशयति । यथाश्रुतपाठेऽत्र उपमैव साधीयसी न रूपकम् । उपमानपङ्कजमात्रान्वयिधर्माणामनुपादानात् उपमेयवदनस्यैवान्वयिनो भ्रूत्वादीनां चोपादनात् । सत्यम् । वदनमम्बुजमिति पाठं स्वीकृत्य व्यस्तरूपकेण समाधेयम् ॥ ७३ ॥

उदाहरणं विवृणोति—अविकृत्येति । अस्मिन्नुदाहरणे मुखाङ्गानि भ्रुकुटिघर्मजलनयनादीनि । अविकृत्य पङ्कजाङ्गभूतैः अविकृत्य उपमानाङ्गभूतदलत्वमकरन्दत्वपरागपिञ्जरभ्रमरत्वादिभिः अनारोप्य । अवयवि मुखमेव अरविन्दतां गमितमासीत् पङ्कजत्वेन आरोपितमासीत् । अतः अवयविनो मुखस्यैव पङ्कजत्वेनारोपणात् अवयविरूपकमिदम् । नव्यानां तु इदमेकदेशविवर्ति स्यात् इति भाति । नवीनमते इदं निरङ्गरूपकमिति केषांचिदुक्तिस्तु न क्षोदक्षमा । यतोऽत्रावयविनो मुखस्य अवयवा निर्दिष्टाः न तु आरोपावयविनो कमलस्य अवयवा निर्दिष्टाः । निरङ्गविषये तु अवयविनः आरोप्या अपि न निर्दिश्यन्ते । अत एव एकदेशवर्तिनो निरङ्गस्य भेदः इति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकभेदान् दिदर्शयिषुरेकाङ्गरूपकभेदमाह—मदेति । मदेन वारुणीमदेन पाटलौ श्वेतरक्तौ गण्डौ कपोलौ यत्र तेन । तथा रक्तं ताम्रं नेत्रमेव उत्पलं यत्र तेन । एतादृशेन ते मुखेन । एषः मल्लक्षणः । मुग्धः त्वत्सौन्दर्यमोहितः । जनः रागमयः अनुरागपरिपूर्णः लोहितमयश्च कृतः ॥ ७५ ॥

---

१ अविकृत्य, कपा २ अवयव°, अ.

एकाङ्गरूपकं चेतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।
अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
इति पुष्पद्विरेफाणां संगत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

नाम निर्दिशति---**एकाङ्गेति** । अत्र उदाहरणे रक्तनेत्रोत्पलेन इति एकाङ्गमात्ररूपणात् मदपाटलगण्डेन इत्यस्य अरूपणाच्च एकाङ्गरूपकमिदम् । एवम् अनयैव दिशा । द्विप्रभृतीनि अपि द्वित्रिचतु प्रभृतीनि । अङ्गानि न तु अङ्गी । रूपयन्ति उपमानेन आरोपविषयीकुर्वन्ति । कवय इति शेष । ततश्च द्व्यङ्गरूपक त्र्यङ्गरूपक चतुरङ्गरूपकमित्यादीनि बहूनि रूपकाणि भवन्ति । अङ्गस्य अङ्गयो॰ अङ्गाना वा योग आरोपणयोग अयोगस्तदभाव तौ । भिदाकरौ भेदनिष्पादकौ । प्राचीनटीकाकारास्तु योगायोगौ भिदाकरौ एतावन्त वाक्याशमन्यथा विवृण्वन्ति । तथा हि तेषु एकाङ्गद्व्यङ्गादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरौ भेदकौ । तानि रूप॰ काणि योगायोगाभ्या पुन द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थ । योगः आरोप्यमाणाना परस्पर युज्यमान सबन्ध । अयोगस्तदभाव । एतच्च उदाहरणे स्पष्टी॰ भविष्यति ॥ ७६ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति---**स्मितेति** । स्मितम्---

ईषद्विकसितैर्गण्डै कटाक्षै सौष्ठवान्वितै ।
अलक्षितद्विज धीरमुत्तमाना स्मित भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षण तदेव पुष्प तेन उज्ज्वल कान्तिमत् । लोले चञ्चले नेत्रे एव भृङ्गौ यत्र तत् । इद मुख शोभते इति शेष । इति एवम् । पुष्पद्विरेफाणा मुखावयवभूतयो स्मितनेत्रयो आरोपविषयीभूताना तेषाम् । सगत्या परस्परसबन्धसुसगत्या । इद युक्तरूपकम् । अत्र अवयवत्व नाम आधेयत्वम् । तन्मुखनिरूपित स्मिते वर्तते इति स्मितस्य मुखावयवत्व बोध्यम् ॥ ७७ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति---**इदमिति** । आर्द्रे प्रेमार्द्रे स्मितमेव ज्योत्स्ना

---

१ लोलभृङ्गनेत्रम् अ,

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥
रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।
रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥
मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥
हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्निग्धे स्नेहपूर्णे नेत्रे एव उत्पले कमले यस्मिन् । ज्योत्स्नोत्पलायोगात् आरोपविषयभूतयो चन्द्रिकाकमलयो अयोगात् परस्पर-विरोधितया असम्बन्धात् । इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७८ ॥

विषमरूपकं लक्षयति—**रूपणादिति** । अङ्गिन प्रधानस्य रूपणात् । तथा अङ्गाना अप्रधानानाम् । रूपणारूपणाश्रयात् । भावे घञ् । आश्रयणादित्यर्थ । तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपण कस्यचिदरूपण तस्मात् । ललित वैचित्र्येण मनोहरम् । विषम रूपणारूपणवैषम्यात् विषमसञ्ज्ञकम् । जायते । यथेति उदाहरण प्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति— **मदरक्तेति** । मदरक्तकपोलेन मदपाटलगण्डेन । नर्तितभ्रूलतेन नर्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन । मुखमेव इन्दु तेन । भुवनत्रय मर्दितु जेतुम् । मन्मथ मदन । अल समर्थ । अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोप तथा तदङ्गभूतयो भ्रुवोर्लतात्वारोप कपोलयोस्तु न कस्यापि आरोप इति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह—**हरिपाद इति** । शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुक शिर चरणाग्रप्रदेश ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लग्ना आसक्ता या जह्नुकन्या भागीरथी तस्या जलम् उदकमेव अंशुक श्वेतपताका यस्य स । असुरनि शङ्कासुरानन्दोत्सवध्वज असुरेभ्य नि शङ्का निर्भीका । बलिविजयादित्यर्थ । ये सुरा तेषा-मानन्दोत्सवस्य ध्वज केतुरिव । हरे वामनस्य । पाद । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ८१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदीदृशम् ।
पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥
न मीलयति पद्मानि न नभोप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥
अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।
अत्र संदर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥
गाम्भीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः ॥

उदाहृतालङ्कारं निर्देशपूर्वकं विशदयति--विशेषणेति । विशेषणेन शिरोलग्नेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य । केतो असुरनि.शङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजस्य । [3]यत् ईदृश रूप विशेषणविशिष्टस्वरूप सपताकध्वजरूपमित्यर्थः । पादे । तस्य सपताकध्वजस्य । समर्पणात् विशेषणविशिष्टस्य पदार्थस्यारोपात् । सविशेषणरूपकमेतत् ॥ ८२ ॥

विरुद्धरूपकमाह--न मीलयतीति । त्वन्मुखेन्दुः तव वदनचन्द्रमाः । पद्मानि न मीलयति न सङ्कोचयति । नभोपि न अवगाहते नाक्रमति । केवल [1]मम असूनां प्राणानाम् । हरणाय कल्पते प्रभवति । विप्रलम्भोद्दीपकत्वादिति भाव. ॥ ८३ ॥

उदाहरण विशदयति--अक्रियेति । चन्द्रकार्याणा पद्मनिमीलननभोवगाहित्वादीना चन्द्रव्यापाराणाम् । अक्रिया अविधानम् । अन्यस्य चन्द्रभिन्न[2]मृत्योः कार्यं प्राणहरणरूप तस्य क्रिया अनुष्ठानम् । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे । यस्मात् संदर्श्यते अत विरुद्ध विरुद्धसञ्ज्ञक रूपकम् । रूपके उपमानाभिन्नतया रूपितस्योपमेयस्य तत्कार्यकरणमेवोचितम् । परमत्र तत् तेन न क्रियते प्रत्युत [4]तद्विरुद्धशीलस्य कार्यकरणादिद विरुद्धम् । विरोधश्चात्र अनौचित्यरूप इति बोध्यम् ॥ ८४ ॥

हेतुरूपकमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्येण दुरवगाहाशयत्वेन ।

---

१ [illegible] क. २ पश्यति ख.
३ मदस्थेन ख, मदीयरूप. क.

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥
गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः
कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥
राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।
सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति[१] श्लिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥
इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।
उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

समुद्रोसि । गौरवेण सारवत्तया । पर्वतः असि । लोकानां कामदत्वात् वाञ्छित-प्रदत्वात् । कल्पपादपः कल्पवृक्षः । त्वमसि । सर्वत्र हेतौ तृतीया ॥ ८५ ॥

उदाहरणं विवृणोति—गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यप्रमुखैः गाम्भीर्यगौरव कामदत्वैः । प्रस्तुतनृपः सागरः गिरिः कल्पद्रुमश्च क्रियते एतेषां आरोपविषयी-क्रियते । गिरित्वादिभिः आरोप्यते इति भावः । अत्र गाम्भीर्यादिसाधारणधर्माणां हेतुत्वेन विन्यसनात् हेतुरूपकमिदम् । साहित्यदर्पणकारास्तु —एकस्यानेकधोल्लेखः यः ॥ उल्लेख उच्यते । (१०. ३७) इति उल्लेखलक्षणं विधाय अत्र एकस्य प्रस्तुतस्य नृपस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधोल्लेखादिमसुल्लेखालंकारमाहुः । परं हेतुशून्यस्थले विविधारोपे उल्लेखः हेतुपुरःसरे तु हेतुरूपकमिति उभयोर्भेदे सति यत् तैरुल्लेख एव सामान्यतया सर्वत्र स्वीकृतः तच्चिन्त्यमिति भाति ॥ ८६ ॥

श्लिष्टरूपकं दर्शयति—राजेति । राजहंसोपभोगार्हम् राजहंसो नृपश्रेष्ठः हंसविशेषश्च तेन उपभोगार्हं संभोगोचितम् । भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् भ्रमरैः कामुकैः भृङ्गैश्च प्रार्थ्यं स्पृहणीयं सौरभं यस्य । सखि दयिते । तव वक्त्राम्बुजं वक्त्रमेव अम्बुजं भातीति शेषः । श्लिष्टरूपकम् साधारणधर्मस्य श्लेषनिष्पाद्यत्वादिति भावः । साधारणधर्मप्रयोगाच्च नोपमितिसमासः ॥ ८७ ॥

उपमारूपकं व्यतिरेकिरूपकं चेति रूपकद्वयं लक्षयति—इष्टमिति । गौणः गुणसंबन्धादारोप्यमाणः चन्द्रादिर्विषयो गौणः । मुख्यः वर्ण्यत्वेन प्रस्तुत-त्वात् प्रधानः मुखादिविषयः । तयोः गौणमुख्ययोः । साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनात् व्यतिरेकरूपकम् । इष्टम् आलंकारिकैरिति शेषः ॥ ८८ ॥

---

१ °भोगार्थे. च. २ नंदेत्तत्. कपा.

अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।
संनद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥
चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमा ।
असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥
मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपतापिनः ।

उपमारूपकमुदाहरति–अयमिति । मदेन वारुणीमदेन । आलोहितच्छाय आरक्तकान्ति । अय मुखमेव चन्द्रमा । सनद्धोदयरागस्य सनद्ध सर्वबिम्बव्यापनेन प्रस्फुरन्नुदयराग उदयकालीनलौहित्य यस्य । तथाविधस्य । चन्द्रस्य । प्रतिगर्जति समानकान्तिमत्त्वात् स्पर्धते । चन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी । चन्द्र स्पर्धते न तु तमनुकरोतीत्यर्थ । अन्यथा उपमाया एव प्रधानवाक्यस्थिततया प्राधान्यात् तत्कुक्षिनिलीनस्य मुखचन्द्रमा इतिरूपकस्य अलङ्कारव्यपदेशकत्वाभावेन इद रूपकभेदोदाहरणमसगत स्यात् । तथैव रूपकेण चन्द्राभिन्न मुखमिति अवगतस्य मुखस्य चन्द्रसदृश मुखमिति प्रतीतेरसगतत्वमपि स्यात् । एव चात्र चन्द्राभिन्नतया आरोपविषयीभूतस्य मुखस्य औपम्यसूचकप्रतिगर्जनारूपसाधर्म्यसबन्धादुपमारूपकमिदम् । अत्रासतुष्टा प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु रक्त तव मुख चण्डि साक्षात् सत्येन्दुमण्डलम् । इत्येतदुदाहरण पर्यवर्तयन्त ॥ ८९॥

व्यतिरेकरूपक दर्शयति—चन्द्रमा इति । देवै असमग्रोऽपि असपूर्णोऽपि । असौ चन्द्रमा । शश्वत् पीयते । अय मत्पुरोवर्ती । आपूर्णमण्डल सपूर्णबिम्ब । त्वन्मुखचन्द्रमा त्वन्मुखमेव चन्द्रमा । मया पीयते । अत्र मुख्यगौणचन्द्रमसो असपूर्णत्वसपूर्णत्वरूपवैधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकमेतत् । अय च व्यतिरेक उपमानादुपमेयस्योत्कर्ष द्योतयति । नाय वक्ष्यमाणो व्यतिरेकालङ्कार । तस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानविषयत्वात् । अत्र रूपकत्वेनाभेदप्रतीति । तदुक्त—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयो ।
तत्र यद्भेदकथन व्यतिरेक स उच्यते ॥ इति ॥ ९० ॥

आक्षेपरूपक दर्शयति—मुखेति । हे सुन्दरि । इत्थ मया प्रत्यक्षीकृतम् ।

१ मुखस्य च ममाद्यमपपाठ इति भाति ।

१ असमग्रो ह्यसौ. अ

न ते सुन्दरि संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥
मुखेन्दुरपि ते चण्डि मां निर्दहति निर्दयम् ।
भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥
मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव ।

अतिप्रखरम् । अन्योपतापिन अन्या प्रतिनायिका तासा उपतापिन सतापकस्य । सौन्दर्यातिशयेन तासा मात्सर्योदयात् । ते मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्व न सवादि नानुगुणम् । यत प्रसिद्धचन्द्र सर्वेषामाह्लादक तव मुख तु प्रतिनायिकाना सतापकरम् अतो न सवादि । अथवा अन्योपतापिन अन्य त्वत्तो भिन्न नायकोह तस्य उपतापिन प्रणयकलहे मधुरोक्तिशून्यतया । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अत्र अन्ये टीकाकारास्तु— इत्थमितिपद वाक्यस्यास्य कमलसकोचनकृतचन्द्रनिन्दाबोधकवाक्यानन्तर्यं सूचयति। इत्थ कमलसकोचनेन अन्योपतापिन परपीडयितु । यद्वा इत्थम् एवम् अतिनिर्दयमित्यर्थ । अन्योपतापिन मादृशविरहिजनसतापकस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धस्य चन्द्रत्व तव मुखचन्द्रस्य न सवादि न युज्यते । सर्वेषामाह्लादकत्वेन परपीडकधर्माध्यासायोगादिति भाव । इति विवृण्वन्ति । तत्र अन्योपतापिन इति विशेषणमात्राद्विशेष्यस्य चन्द्रस्य प्रतीति स्वीकर्तव्या । तदुक्त वामनेन—विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ इति । इत्येतद् आक्षेपरूपकम् आक्षेप प्रतिषेधोक्ति तदुपादाननियतत्वात् आक्षेपरूपकम् । अथवा आक्षेप निन्दा तन्निदेशनादिदमाक्षेपरूपकम् । नाय व्यतिरेक सादृश्यप्रतीतेरभावात् । न वापह्नुति प्रस्तुतस्य निषेधायोगात् । अत्र निषेधश्चन्द्रत्वस्य स तु न प्रस्तुत आरोपविषयत्वात् । प्रथमार्थस्वीकारेऽपि प्रस्तुतमुखचन्द्रस्य निषेधेऽपि अन्यार्थस्य अनारोपात्र सा भवति । तत्र अन्यार्थारोपणस्य विहितत्वात् । तथा च वक्ष्यति–अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनमिति ॥ ९१ ॥

समाधानरूपक कथयति—मुखेन्दुरिति । हे चण्डि ते मुखेन्दुरपि मा निर्दय दहति । अपिना दहनस्यात्यन्तायोग्यता सूचिता । तत्र स्वय समाधत्ते ममैवेति । भाग्यदोषात् दैवदुर्विपाकात् । इति एव स्वय समाधानात् इद समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

रूपकरूपकमाह—मुखेति । मुखमेव पङ्कज तदेव रङ्ग नृत्यस्थान तस्मिन् ।

लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ९३ ॥
नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ[1]
एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥ ९४ ॥
मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

भ्रुवौ एव लता सा एव नर्तकी नटी । लीलानृत्य विलासनर्तनम् । करोति इति एतत् रम्य मनोहरम् । रूपकरूपकम् । एकेन रूपितस्यान्येनरूपणात् तत्सञ्ज्ञकोऽलङ्कार । तथा च मुखपङ्कजरङ्गे इत्यत्र प्रथम मुखस्य पङ्कजेन रूपण पश्चाच्च मुखपङ्कजस्य रङ्गेण रूपणम् । तथैव भ्रूलतानर्तकी इत्यत्र प्रथम भ्रुव लतात्वेन पश्चाद्भ्रूलताया नर्तकीत्वेन रूपणम् । इद च समासे एव सभवति । वाक्ये तु एकस्मिन् बहूनामारोपे हेतूपादाने हेतुरूपकम् । यथा गाम्भीर्येण समुद्रोसि इत्यादि पूर्वं निर्दिष्टम् । हेतोरनिर्देशे तु मालारूपकम् यथा प्रकाशे——

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम
कान्ते कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभू ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणा पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणि सा प्रिया ॥
(७२६ पत्रे) इति ।

अत्र रम्यमिति लक्षणघटकतयाङ्गीकृत्य यत्र रूपकरूपणे रम्यत्व नास्ति तत्र नायमलङ्कार । यथा——नारीबाहुलताव्यालीपरिरब्ध कुत सुखा । इति । अत्र बाहौ लतात्वारोपे न कापि रम्यता । अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात् इति प्रेमचन्द्रशर्माण कथयन्ति । अस्मिन्नुदाहरणे चमत्कृतिरस्ति पर बाहौ लतात्वारोपे रम्यता नास्तीति तदभिप्राय इति ध्येयम् ॥ ९३ ॥

तत्त्वापह्नवरूपक दर्शयति——**नैतदिति** । एत मुख न इद पद्मम् । इमे नेत्रे न अपि तु भ्रमरौ । एता दन्तार्चिष दन्तकान्तय न किंतु केसराणि किञ्जल्का एव । तवेति सर्वत्र उपमेयेन सबध्यते ॥ ९४ ॥

उक्तोदाहरण व्याख्याति——**मुखादित्वमिति** । मुखादित्वम् मुखत्वादिक

[1] इमे. क

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥ ९५ ॥
न पर्यन्तो विकल्पाना रूपकोपमयोरतः ।

मुखत्वनेत्रत्वदन्तादिरूपमुपमेयम् । निवर्त्यैव प्रतिषिध्यैव । पद्मादित्वेन पद्मत्वादिना । पद्मत्वभ्रमरत्वकेसरत्वेन । रूपणात् आरोपात् । उद्भावितगुणोत्कर्षम् उद्भावित रूपकान्तरेभ्य प्रकटता नीत गुणानामुत्कर्ष. तादात्म्यारोपहेतु प्रस्तुतगुणानाम् आधिक्यम् यत्र तत् । तत्त्वस्य यथार्थभूतस्य प्रस्तुतस्य मुखस्वरूपस्य अपह्नवेन अप्रस्तुतपद्मादिस्वरूपारोपेण वस्तुनिह्नवेन रूपकम् इति तत्त्वापह्नवरूपकम् । रूपकान्तरेषु केवल सामानाधिकरण्येन उपमेयोपमानानामभेददर्शनेन यावान् गुणोत्कर्षः ततोपि अधिकोत्र प्रतिषेधपूर्वकारोपेण इति उद्भावितगुणोत्कर्षत्वमस्मिन् रूपके सहृदयवेद्यमस्ति । केचित्तु उद्भाविगुणोत्कर्षम् इत्यस्य उद्भावित स्फुट दर्शित गुणोत्कर्ष प्रस्तुतस्य यत्रेति प्रस्तुतोपमेयस्य गुणवर्णनरूप तत्त्वापह्नवरूपकस्य विशेष मन्यते । पर तदपेक्षया प्रथमदर्शिताशय एव गरीयान् इति भाति । नेयमपह्नुति । तस्या प्रस्तुतस्य धर्मनिषेधेन धर्मान्तरारोप । यथा—न पद्मेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति । कुवलयानन्देपि—शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नव । इति धर्मनिह्नवस्थले एव अपह्नुतेर्विषयो दर्शित । अस्मिन्नुदाहरणे प्रस्तुतस्य स्मरस्य पञ्चेषुत्वरूप धर्मं प्रतिषिध्य तस्मिन् सहस्रपत्रित्वारोप । अत्र तु धर्मिणं मुखादिक प्रतिषिध्य धर्म्यन्तरस्य पद्मादिकस्यारोप इति उभयोर्भेद । केचित्तु सादृश्यप्रतीतिपूर्वकारोपो रूपकम् । अपह्नुतौ तु सादृश्यप्रतीतिर्नापेक्ष्यते । सादृश्यप्रतीतिभिन्नस्थलीयारोपे एव सा । तथा च प्रकृते निषेधेपि सादृश्यप्रतीतिरस्त्येव इति अत्र सादृश्यप्रतीतिजीवितस्य रूपकस्यैव साम्राज्यम् । दर्पणकारास्तु —प्रकृत प्रतिषिध्यान्यस्थापन स्यादपह्नुति । (१० ३२) इति सामान्यत प्रतिषेधपूर्वकारोपे अपह्नुतिं कथयन्ति । तदपह्नुतिविषयपरिहारार्थं च रूपकलक्षणे रूपक रोपितारोपो विषये निरपह्नवे । इति विषयस्य निरपह्नवमिति विशेषणमुपन्यस्यन्ति । तन्मतेत्रापह्नुतिरेव ॥ ९५ ॥

रूपकमुपसहरति—न पर्यन्त इति । रूपकस्य उपमायाश्च । विकल्पानां प्रकाराणाम् । पर्यन्त परिसमाप्ति । नास्ति । अत दिङ्मात्रम् उपमारूपकस्वरूपाव-

---

१ °याराव अ

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ९६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

गमाय किंचिदिव । दर्शितं कथितम् । अनयैव दिशा धीरैः साहित्यशास्त्रप्रगल्भमतिभिः । अनुक्तमपि अकथितं उपमारूपकविभागः । अनुमीयताम् उन्नीयताम् । तथा च भेदद्वयविशिष्टं परपरितमपि रूपकभेद एव । तदुक्तं प्रकाशकृता—

नियतारोपणोपायः यदारोपः परस्य यः ।
तत् परपरितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्यं नरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥

(७२८–२९ पद्ययोः) इति ।

अत्र मानसमेव मानसम् कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम् समिताः युद्धानां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः सत्ये प्रीतिरेव सत्याप्रीतिः विजयः परपराभव एव विजयः अर्जुन एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ॥ भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन् राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ इति ।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते । अप्पय्यदीक्षितास्तु अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालापरपरितमपि दर्शयन्ति । यथा —

पर्यङ्को राज्यलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः
संग्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसलीलाम्बुवाहः ।
भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्थानदानाम्बुपट्टः
खड्गक्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥

इति । (चि. मी. ११ पत्रे)

इदं चाधिकारारूढवैशिष्ट्यमपि भवति । यथा—इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः
३० शशधरः । इति । वैयधिकरण्येपि भवति । यथा—विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया
विधिः । इति । कचिद्वैधर्म्येणापि । यथा—सौजन्याम्बुमरुस्थली सुजनता लेख्यधु-
भित्तिर्गुणः । इत्यादि । काव्यानुशासने (२५१ पत्रे) अन्येपि भेदा हेमचन्द्रेण
३१ दर्शिताः । तथाहि अनेकविषयं रूपकं यथा—

यस्या बीजमहंकृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो
निस्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृज्ज्ञात्यादयः पल्लवाः ।
३६ स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः
सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णा लता लूयताम् ॥

इदमेव अन्यैः उभयावयवत्वेन निर्दिश्यते । उदाहरणान्तरं यथा—

३९ इन्द्रस्त्वं तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भौ ।
खड्गः कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राजन् ॥ इति ।

सहजावयवरूपकं यथा—

४२ गजो नगः कुथा मेघाः शृङ्खलाः पन्नगा अपि ।
यन्ता सिंहोपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्तथा ॥ इति ।

यथा वा—

४५ पप्फुरिअओट्ठदलअं तक्खणविगलिअरुहिरमहुविच्छड्डं ।
उक्खण्डिदअण्ठाणालं पडिअं फुटदसणकेसरं मुहकमलं ॥

अत्र ओष्ठादीनां दलादीनां च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुट-
४८ विशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानां मुखपक्षे कमलपक्षे च
सहजत्वं गम्यते ।

उभयावयवं यथा—

५१ अलिकुलकुन्तलभाराः सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।
राजन्ति हंसरसनाः संप्रति वापीविलासिन्यः ॥ इति ।

रशनारूपकं यथा—

५४ किसलयकरैर्लतानां करकमलैर्मृगदृशां जगज्जयति ।

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥ १०० ॥
विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः ॥ १०१ ॥
इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।
वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित् तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥
नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ १०३ ॥

जीमूतपङ्क्तिभि मेघराजिभि । श्यामला मलिना । भुवश्च सुकुमाराभि नवशाद्वलराजिभि कोमलनूतनतृणहरितीकृतप्रदेशैः । श्यामला । अत्र श्यामला इति गुणवाचकपदेन दिश इति पदस्य तथा चकारेण भुव इत्यस्य च सम्बन्धात् इद गुणदीपकम् ॥ १०० ॥

द्रव्यदीपकमाह—**विष्णुनेति** । विक्रमस्थेन त्रिपादविक्रममाचरता त्रिविक्रमेण । विष्णुना दानवाना बलिप्रभृतानाम् । विभूतय सपद । क्वापि नीता लय प्रापिता इत्यर्थ । तथा दैवतर्द्धय इन्द्रादीना श्रिय । कुतोपि आनीता । अवितर्कितमेव सपादिता इत्यर्थ । आसन्निति शेप । अत्र विष्णुशब्दस्य व्यक्तिवाचकतया द्रव्यत्वम् । तच्च पूर्ववाक्यस्थित काकाक्षिन्यायेन अनुषङ्गेन वा अपरत्रान्वेति इति द्रव्यदीपकम् ॥ १०१ ॥

उक्तानि आदिदीपकानि मध्यान्तदीपकानि दर्शयाम इति प्रतिजानीते—**इत्यादीति** । इति पूर्वोक्तप्रकारेण आदिदीपकानि उक्तानि । वाक्यान्तरसबध्यमानजातिक्रियागुणद्रव्यवाचकाना पदाना प्रथमवाक्ये निवेशितत्वात् । एवम् अनेनैव प्रकारेण अन्यत्र परामृश्यमानजात्यादिपदनिवेशेन मध्यान्तवाक्ययोरपि कानिचित् तानि दीपकानि दर्शयिष्याम । तद्यथा तानि यथा । एतद्वक्ष्यमाणोदाहरणार्थम् ॥ १०२ ॥

मध्यवाक्यगत जातिदीपकमुदाहरति—**नृत्यन्तीति** । कलापिन मयूरा । निचुलो वेतसवृक्ष तस्य उत्सङ्गे अधोभूमौ नृत्यन्ति । तथा गायन्ति केकाशब्द कुर्वन्ति । तथा पयोदेषु सजलमेघेषु । हर्षाश्रुगर्भिणी आनन्दबाष्पपरिपूर्णा । दृशो

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते ।
चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥
जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।
चलं च तडितां दाम बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

बध्नन्ति आसक्ताः कुर्वन्ति । अत्र वाक्यान्तरैरन्वितं कलापिन इति जातिवाचकपदं मध्यवाक्यवर्ति इति मध्यगतं जातिदीपकम् ॥ १०३ ॥

क्रियागतं मध्यदीपकमुदाहरति–**मन्दो गन्धवह** इति । प्रवासिनां विरहिपान्थानाम् । मन्दः मृदुः । गन्धवहः सुरभिवातः । क्षारः क्षतपतितक्षारवत् क्लेशकरः । जायते । इन्दुश्च वह्निः वह्निरिव संतापकरः जायते । चर्चा अङ्गचर्चनं तदर्थो यश्चन्दनः शीतलचन्दनरस इत्यर्थः तस्य पातः संबन्धः । शस्त्रपातः शस्त्रप्रहारः । जायते । अत्र सर्ववाक्यान्वयिनः जायते इति क्रियापदस्य मध्यवाक्यगतत्वात् मध्यवाक्यगतं क्रियादीपकमेतत् । किं च रूपकमपि । अत उभयोः संसृष्टिसंकरः । मध्यगतं गुणद्रव्यदीपकं श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण इत्थं दर्शयन्ति । यथा––

तडिद्भिर्वारिवाहानां योगः स्त्रीभिः प्रवासिनाम् ।
लताभिः पादपानां च समायाते घनागमे ॥ इति ।

अत्र योगः संयोगः स च गुणः । मध्यवाक्यगतेन च सर्ववाक्यदीपनात् गुणगतं मध्यदीपकमिदम् । तथैव––

मुहुर्विश्वं संसृजति बिभर्ति च मुहुर्हरिः ।
मुहुश्च नाशं नयति बालक्रीडनकौतुकी ॥ इति ।

अत्र हरिर्द्रव्यम् । तच्च मध्यवाक्यगतमिति मध्यगतं द्रव्यदीपकम् । इति ॥१०४॥

अन्तवाक्यगतजातिदीपकमुदाहरति––**जलमिति** । जलधरैः मेघैः उद्गीर्णं वान्तम् । जलं वृष्टिजलम् । गृहशिखण्डिनां प्रासादस्थितमयूराणाम् । कुलं समूहः । चलं चञ्चलम् । तडितां विद्युताम् । दाम सन्दानम् । एतत् त्रयं कुसुमधन्वनः मदनस्य । बलं सैन्यम् । अत्र बलमिति जातिवाचकेन अन्त्यवाक्यस्थितेन पदेन वाक्यत्रये समन्वयात् एतत् अन्तगतं जातिदीपकम् ॥ १०५ ॥

१ चलचद्विलतादामुज्ज्वलं. अ.

त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने ।
मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥
शुक्लः श्वेतार्चिषो वृद्ध्यै पक्षः पञ्चशरस्य सः ।
स च रागस्य रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥
इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

अन्तदीपकं क्रियागतमुदाहरति—त्वयेति । त्वया कर्णे नीलोत्पलम् । स्मरेण शरासने अस्त्रम् । मयापि मरणे चेतः चित्तम् । एतत् त्रयं समं युगपत् । कृतम् । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र चरमवाक्यस्थेन कृतमिति क्रियावाचकेन इतरवाक्यसम्बन्धात् क्रियागतमन्त्यदीपकमिदम् । गुणद्रव्यगतमन्त्यवाक्यदीपकं श्रीप्रेमचन्द्रशर्माणः दर्शयन्ति । यथा—

इदमुज्जृम्भते बिम्बं भानोस्तापयितुं जगत् ।
ममैव हृदयं चण्डि मुखं च तव लोहितम् ॥

ममैव हृदयं लोहितमित्यत्र लोहितं आरक्तं अनुरक्तमित्यर्थः । अत्रान्त्यवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।

सत्यं विश्वं सृजति सत्यं कर्षति वै रसान् ।
तमांसि तु निहन्ताति प्रार्थनीयोदयो रविः ॥

अत्र रविरिति द्रव्यपदं सर्वाणि वाक्यानि दीपयति । इति द्रव्यगतमन्त्यवाक्यदीपकम् ॥ १०६ ॥

मालादीपकमुदाहरति—शुक्ल इति । शुक्लः पक्षः मासस्य प्रथमः पक्षः । श्वेतार्चिषः चन्द्रस्य । वृद्ध्यै परिपोषाय । भवति । सः श्वेतार्चिः पञ्चशरस्य मदनस्य । वृद्ध्यै भवति । स च पञ्चशरः रागस्य अनुरागस्य । वृद्ध्यै भवति । रागोऽपि यूनां तरुणानाम् । रत्युत्सवश्रियः विलासोत्सवलक्ष्म्याः । वृद्ध्यै भवति ॥ १०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । इति एवम् । आदिदीपकत्वेऽपि वृद्ध्यै इति सर्ववाक्यानुपकपदस्य प्रथमवाक्यस्थितत्वेन आदिदीपकसद्भावेऽपि । पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी स्वोपकारकत्वेन पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्षमाणा । वाक्यमाला उत्तरीयो वाक्यसमूहः । प्रयुक्ता प्रथिता । इति एवं मालावैचित्र्यानुगतत्वात् इदं मालादीपकं मतम् ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहकाः ।
कर्शयन्ति तु घर्मस्य मारुतोद्धूतशीकराः ॥ १०९ ॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।
क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

शिष्टानामिति भावः । तथा च पूर्ववाक्यसापेक्षोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुषङ्गो मालादीपकम् इति फलितम् । इदं सर्ववाक्येष्वनुषज्यमानं सापेक्षवाक्यस्यमेवेति भामहः । अत एव प्रकाशकारेण मालादीपकस्य—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

इति निरपेक्षवाक्यगतेनापि आसादितम् इति क्रियावाचकेन सर्वेषां वाक्यानां दीपनात् मालादीपकोदाहरणं दत्तम् । भोजस्तु अत्र भावलक्षणाक्षिप्तस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे यत् संक्षेपेणाभिधानं तदेतत् चक्रवालाख्येनेव मालादीपकेन विस्तारयता प्रेङ्खितमितीदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः इत्याह ॥ १०८ ॥

विरुद्धार्थदीपकमुदाहरति—अवलेपेति । बलाहकाः मेघाः । अनङ्गस्य अवलेपं दर्पम् । वर्धयन्ति । मारुतोद्धूतशीकराः वायूत्क्षिप्तजलकणाः । बलाहकविशेषणमेतद् । घर्मस्य ग्रीष्मस्य । अवलेपं कर्शयन्ति कृशं कुर्वन्ति । अत्र हेतुर्मारुतोद्धूतशीकरा इति ॥ १०९ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अवलेपेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे अवलेपपदेन कर्मभूतेन बलाहकपदेन कर्तृभूतेन च विरुद्धक्रिये वर्धनकृशीकरणरूपे संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । एवं च विरुद्धक्रिययोर्वर्धनकृशीकरणरूपयोरपि एकस्मिन् कर्तरि कर्मणि च संबन्धेन वैचित्र्यविशेषात् विरुद्धदीपकमिदम् । एतच्च आदिवाक्यस्थावलेपबलाहकपदाभ्याम् उत्तरवाक्यसमन्वयात् आदिदीपकम् ।

१ स्मृतम्, अ; विद्व. कपा. २ च. क.

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।
आदत्ते चार्द्य मे प्राणानसौ जलधरावली[1] ॥ १११ ॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।
यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।
दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

तथैव च अवलेपम् इति गुणवाचक वलाहक इति जातिवाचकम् इति गुणजाति-गतयोस्तयोः संकरः ॥ ११० ॥

एकार्थदीपकमुदाहरति—**हरतीति** । असौ जलधरावली मेघपङ्क्तिः । आशानां दिशाम् । आभोग विस्तारम् । हरति । ज्योतिषां नक्षत्राणाम् । गणं समूहम् । गृह्णाति स्वस्मिन् निगूहति । मे प्राणांश्च आदत्ते हरति ॥ १११ ॥

उदाहरणं विशदयति—**अनेकेति** । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे । यतः जल-धरावल्या अन्तवाक्यगतेन तत्पदेन एकैव क्रिया अदर्शनरूपा । अनेकशब्दो-पादानात् अनेकाः बहवः ये शब्दाः हरणग्रहणादानरूपाः क्रियावाचकाः तेष उपादानात् स्वीकारात् । हेत्वर्थे पञ्चमी । दीप्यते निर्व्यूढान्वयेनोज्ज्वलीक्रियते । तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्य एकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । विभिन्नक्रिया-णामेककारकसम्बन्धरूप नवीनैरङ्गीकृत कारकदीपकम् अस्माद्भिन्नमेव । एकार्थानेक-क्रियाभावात् । कारकदीपकं प्रकाशे दर्शितं यथा—

स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ (७७८ पद्ये)

इति ॥ ११२ ॥

श्लिष्टार्थदीपकमाह—**हृद्येति** । हृद्यः निदाघसंतापदूरीकरणेन मनोरमः गन्धवहः वायुर्येषु इति जीमूतपक्षे । हृद्यः घ्राणातर्पकः गन्धः दानोदकगन्धः त वहन्ति धारयन्ति इति हृद्यगन्धवहाः गजाः । तुङ्गाः उच्चाः । तमालानामिव श्यामला महिमा त्विट् येषां ते तमालश्यामलत्विषः । उभयत्र समानम् । एतादृशा

1 काव्य. अ. २ °र्थदां भ.

अत्र धर्मैरभिन्नानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।
भ्रमणेनैव संबन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥
अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

जीमूताः मेघाः । दिवि आकाशे । भ्रमन्ति पर्यटन्ति । भुवि च एते मतङ्गजाः दन्तिनः ॥ ११३ ॥

उदाहरणं विवृणुते—अत्रेति । धर्मैः ह्यगन्धवहत्वादिधर्मैः अभिन्नानाम् एकशब्दप्रतिपाद्यत्वेन भेदशून्यानाम् । तत्र प्रथमविशेषणे एकशब्दप्रतिपाद्यत्वम् उत्तरत्र एकार्थत्वमिति ज्ञेयम् । अभ्राणां तथा दन्तिनां भ्रमणेनैव भ्रमन्ति इति क्रिययैव । संबन्धः वाक्यद्वये तस्या एव संबन्धात् । इति श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्यसाधारणधर्मवतोर्जीमूतमतङ्गजयोः कर्त्रोर्भ्रमन्तीति क्रियया दीपनात् इदं श्लिष्टार्थदीपकम् । तत्र ह्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दश्लेषः अपरत्रार्थश्लेषः ॥ ११४ ॥

दीपकमुपसंहरति—अनेनेति । अनेनैव प्रकारेण एकत्रान्वितेन पदस्य वाक्यान्तरसमन्वयरूपवैचित्र्यमुपजीव्य विविधदर्शितरचनावैचित्र्येण शेषाणामपि उक्तेभ्यशिष्टानामपि । विकल्पानां प्रकाराणाम् । आवलिसंपुटप्रभृतीनाम् । अवगतिः यथायथं निवेशो । विधातव्या कर्तव्यः । तथा चोक्तं भोजराजेन—

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।
संपुटं रसना माला चक्रवालं च तद्विदः ॥ इति ।

तत्र अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिः इत्येतानि आचार्यदण्डिना आवृत्त्यलंकारनाम्ना अग्रे एव दर्शितानि । ततः आवली यथा—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरं
न विद्मस्तत् तत्त्वं वयमिह हि यत् त्वं न भवसि ॥ इति ।

संपुटं यथा—

नवपल्लवेषु लोलति घूर्णति विटपेषु चलति शिखरेषु ।

---

१ हस्तिनामपि. कपा.

विकल्पानामनंगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

॥ इति दीपकचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।
दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥ ११६ ॥

स्थापयति स्तवकेषु चरणे वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥ इति । अत्र अशोकस्य नवपल्लवेषु वसन्तलक्ष्मी लोलति । अशोकस्य विटपेषु वसन्तलक्ष्मीः घूर्णते । अशोकस्य शिखरेषु वसन्तलक्ष्मी चलति । अशोकस्य स्तवकेषु वसन्तलक्ष्मीः चरणे स्थापयति । इति सपुटक्रमेण मिथ वसन्तलक्ष्मीरशोकः इति पदे द्रव्यवाचिनी संबध्यमाने मिथ सबद्धे एव दीपयतः । तदेतत् सपुटं नाम दीपकम् । रसनादीपक मालादीपक प्राय समानमेव । तच्च मूले दर्शितेन मालादीपकेन ज्ञातप्रायमिति न पुन उदाहरणेन दर्शयाम । चक्रवालमपि न तथा मनोहारि । तत्स्वरूप प्राक् दर्शितमेव । इति दीपकचक्र दीपकसघः ॥ ११५ ॥

दीपकनिरूपणानन्तर तत्सजातीयमावृत्त्यलकार लक्षयति—**अर्थावृत्तिरिति** । दीपकस्थाने दीपकप्रसङ्गे । अर्थावृत्ति पदावृत्तिः उभयावृत्तिः इति एतत्त्रिकम् अलकारत्रयम् । इष्टम् । कविभिरिति शेषः । यथेति उदाहरणप्रदर्शनाय । अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुन वाक्यान्तरेणोपस्थापनम् । पदावृत्तिः एकस्मिन् वाक्ये स्थिताना पदाना पुनर्वाक्यान्तरे तेन रूपेणोपस्थितिः । उभयावृत्तिः वाक्यार्थपदयोरेकतरस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयो. पुनरन्यत्रोभयोरुपस्थितिः । दीपके वाक्यान्तरे अपेक्षितपदस्यानुपादानेन पूर्ववाक्यस्थपदस्यानुषङ्गेणान्वयनिर्वाहः । अत्र तु तादृशवाक्ये तत्तत्पदस्यार्थस्य वा पुनरुपादाने आवृत्तिरलकारः इति युक्तमेवोक्त दीपकस्थानत्वम् । अस्य दीपकस्थाने एव इष्टमिति । एतेन पदावृत्तिरूपस्यास्य अलकारस्य यमकादौ अतिप्रसङ्गः निराकृतः । यमके हि द्वितीयपदानुपादाने अन्यवाक्यीयपदसम्बन्धस्य अनुपपन्नत्वेन विवक्षितार्थानुपपत्तिः । यत्र पूर्ववाक्यीयपदस्यानुषङ्ग उपयुक्त तत्र यमकालकारबाधेन पदावृत्तेरेव प्रवृत्तिरिति प्रेमचन्द्रतर्कवागीशाः । भोजराजस्तु एते त्रयोपि अलकाराः दीपकविशेषा एव इति मन्यते इत्यनुपदमेव दर्शितमस्माभिः ॥ ११६ ॥

---

१ अपि गति- अ, अनुमति- कत. २ °स्थिरपि. कपा.

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।
उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥
उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।
यूनां चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥
जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।
विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९ ॥

॥ इत्यावृत्तिचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति—विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बमुकुलानि । कुटजद्रुमाः स्फुटन्ति पुष्पविकासेनोद्भिन्ना इव भवन्ति । कन्दल्यः उन्मीलन्ति पुष्पोद्गमेन विकसिता भवन्ति । ककुभानि अर्जुनवृक्षसुमनानि । दलन्ति । प्रावृड्वर्णनमिदम् । अत्र विकसन्तीत्यादिपदानि भिन्नरूपाण्यपि एकार्थानि इति अर्थस्यावृत्तेरर्थावृत्तिरलंकारः ॥ ११७ ॥

पदावृत्तिमुदाहरति—उत्कण्ठेति । मेघानां माला मेघपङ्क्तिः । कलापिनां मयूराणाम् । वृन्दं समूहम् । उत्कण्ठयति स्वदिदृक्षया उद्ग्रीव करोति । एष मकरध्वजः कुसुमेषु यूनां तरुणानाम् । मानसम् उत्कण्ठयति विलासोत्सुकं विदधाति । मेघालोकस्योद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र उत्कण्ठयतीतिपदस्य उभयत्र भिन्नार्थकत्वेन केवलं पदावृत्तिः इति पदावृत्तिरलंकारः ॥ ११८ ॥

उभयावृत्तिं दर्शयति—जित्वेति । अत्र मर्त्यलोके । भवान् विश्वं भूमण्डलम् । जित्वा अवरोधनैः अन्तःपुरिकाभिः । विहरति । ते रिपुवर्गः दिवं गतः सन् । युद्धे सम्मुखमरणादिति भावः । अप्सरोभिः विहरति । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थस्य च आवृत्तिः । वाक्यद्वयेपि द्वयोरेकार्थकत्वात् । अतः उभयावृत्तिरलंकारः । ननु ईदृशस्थले अनेनैव कविना अग्रे निर्दिष्टस्य (३. १३५) एकार्थरूपदोषस्यापात इति वाच्यमिति चेन्न । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । उद्देश्यप्रतिनिर्दिश्यतायाम् एकप्रयोगस्यैव युक्तत्वम् । यथा—उदेति सविता ताम्रस्ताम्र

१ सरोजानि. कपा. २ स्फुरन्ति अ. ३ कुटजोद्गमाः. कपा. ४ कुमुदानि. अ, कपा.
५ वर्णं. कपा. ६ °यत्येष. प; °यत्यदः. कपा. ७ भवानयं. कपा.

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया त्रिधा ।
अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२० ॥
अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

एवास्तमेति च । इत्यादौ । प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् । इति सर्वं समुचितमिति सुधीभिराकलनीयम् ॥ ११९ ॥

आक्षेपालंकारं लक्षयति—**प्रतिषेधोक्तिरिति** । प्रतिषेधस्य निषेधस्य उक्तिः कथनमात्रम् । न तु वास्तवः प्रतिषेधः । तात्त्विके प्रतिषेधे चमत्काराभावादलंकारत्वाभावप्रसङ्गः । तथा च प्रतिषेधाभासः आक्षेपः इत्यर्थः । इयं च प्रतिषेधोक्तिः अर्थविशेषाविष्करणायेति बोध्यम् । तत एव वैचित्र्यातिशयः । तथा चायं प्रतिषेधः इष्टार्थस्यैव । तत एव विशेषेण वैचित्र्यात् । उक्तं च अग्निपुराणे—

शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वयमुपार्जनम् ।
प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥
तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र । (३४५. १५) इति ।

उक्तिरिष्टस्य प्रतिपादनमिति सामान्यार्थः । न तु शब्देनैव प्रतिपादनमपेक्ष्यते । व्यङ्ग्यप्रतिषेधेपि आक्षेपालंकारस्येष्टत्वात् । अन्यस्य अध्यवसानाभावान्नात्रापह्नुतेराशङ्का ॥ अयमाक्षेपः त्रैकाल्यापेक्षया नाम त्रैकालिकवस्तुगतत्वेन त्रिविधः वर्तमानाक्षेपः अतीताक्षेपः भविष्यदाक्षेपश्चेति । प्रकाशकारादयस्तु भूतभविष्यतोरेव प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः इति मन्यते । तदुक्तम्—

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ इति ।

अस्य च त्रिविधस्याक्षेपस्य । आक्षेप्यभेदानन्त्यात् आक्षेप्याः निषेधनीयाः तेषां भेदाः धर्मधर्मिकार्यकारणादयः तेषाम् आनन्त्यात् । अनन्तता अपरिच्छिन्नता । ज्ञेया । १२०

तत्र त्रिविधाक्षेपमध्ये आदौ वृत्ताक्षेपमुदाहरति—**अनङ्ग इति** । अनङ्गः स्मरः । पञ्चभिः पुष्पैः तत्सदृशैः इषुभिः । विश्वं व्यजयत ।

१ पौष्पैः. क. २ विजयते°. अ.

इत्यसंभाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥
इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्हेतुबलादिह ।
प्रवृत्तैव यदाक्षिप्ता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥
कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि ।
किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

अनङ्गस्य—

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमालिका ।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

इति पञ्चकुसुमबाणत्वं प्रसिद्धमेव । इति पञ्चकुसुमेषुभिः विश्वविजयः अनुपपत्त्या असंभवनीय एव । तथा हि मदनः स्वयमनङ्गः बाणाः पञ्चैव ते च पुष्पमयाः जेतव्यं च विश्वं महेन्द्रादिधीरवीरैः परिपूर्णम् इति विजयः अश्रद्धेय एव इति विजयानुपपत्तिं स्थिरीकृत्य निषेधति—अथवेति । अथवा वस्तूनां पदार्थानां शक्तयः कार्यसंपादनसामर्थ्यानि । विचित्राः अचिन्त्यस्वरूपाणि । न ताः अन्वयव्यतिरेकाविना तर्कयितुं शक्या इति भावः । ततश्च संभवत्येव पञ्चेषुभिर्विश्वविजयः ॥१२१॥

उदाहरणे आक्षेपलक्षणं संगमयति—इतीति । एवंप्रकारेण अनङ्गस्य जयः विश्वजयः तस्य अयोगः असंभवः तद्विषये बुद्धिः । हेतुबलात् अनङ्गपञ्चेषुरथादिहेतुसामर्थ्यात् । प्रवृत्ता एव उत्पन्ना एव । यत् आक्षिप्ता विचित्रा वस्तुशक्तयः इति वस्तुमाहात्म्योद्घोषेण प्रतिषिद्धा । स ईदृशः । वृत्ताक्षेपः वृत्तस्य अतीतस्य आक्षेपः वृत्ताक्षेपः इत्यर्थः । अत्र केचित् हेतुबलात् इति विचित्रा वस्तुशक्तिरिति हेतुसामर्थ्यात् आक्षिप्ता प्रतिषिद्धा इति हेतुबलादिति पदमाक्षेपे योजयन्ति । अत्र प्रतिषेधो वाचकशब्दायोगात् व्यङ्ग्य एव ॥ १२२ ॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरति—कुत इति । हे कलभाषिणि मधुरालापे । कर्णे कुवलयं कुतः किमिति करोषि । मा कुरु इत्यर्थः । अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभासंपादनकर्मणि अथवा उत्पलभूषाविन्यासेन नायकचेतोहरणकर्मणि । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तम् । अपर्याप्तमसमर्थं मन्यसे किम् । अत्र कर्णे कुवलयधारणस्य कुत इत्यनेन वैयर्थ्येन प्रतिषेधो ज्ञेयः ॥ १२३ ॥

---

१ तदीदृशम् अ.

स वर्तमानाक्षेपोऽयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।
कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥
सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ लप्स्यसे ।
अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥
सोऽयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।
कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्द्ध यत् ॥ १२६ ॥
तव तन्वाङ्गि मिथ्यैव रूढमङ्गेषु मार्दवम् ।
यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरणे योजयति—स इति । यतः काचित् नायिका । कर्णे असितोत्पलं कुर्वती एव न तु कृतवती करिष्यमाणा वा । चाटुकारेण मधुरभाषिणा प्रियेण । एवम् कुरु इति वैफल्यप्रदर्शनेन । निषिद्धा । अतोऽत्र वर्तमानकालीनस्यासितोत्पलधारणस्य निषेधात् वर्तमानाक्षेपोऽयं ज्ञेयः ॥ १२४ ॥

भविष्यदाक्षेपमाह—सत्यमिति । हे वल्लभ अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन अन्यस्य नायिकान्तररूपजन्यस्य चुम्बनेन संक्रान्ता तदधरतः संप्राप्ता या लाक्षा तया रक्तेन लोहितीभूतेन । चक्षुषा त्वं मां द्रष्टुं न लप्स्यसे मद्दर्शनं न प्राप्नोषीत्यर्थः । तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । एतत् सत्यं ब्रवीमि ॥ १२५ ॥

धर्माक्षेपोयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।
कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥
सुन्दरी सा न वेत्येष विवेकः केन जायते ।
प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥
धर्म्याक्षेपोयमाक्षिप्तो धर्मी धर्मं प्रभाह्वयम् ।
अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥
चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।
भ्रुवौ च भुग्ने न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

उदाहरणं योजयति—**धर्माक्षेप इति** । यदत्र एवम् उक्तिनैपुण्येन । कामुकेन तद्विरोधिना मार्दवविरुद्धेन व्यथाकरणरूपेण । कर्मणा अङ्गनायाः शुभाङ्ग्याः । गात्राणां मार्दवम् आक्षिप्तं निषिद्धम् । तस्मादयं मार्दवधर्मस्याक्षेपात् धर्माक्षेपः ॥ १२८ ॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति—**सुन्दरीति** । सा प्रभाविशेषेण अनवगतस्वरूपा सुन्दरी नायिका । न वा विद्यते न वा इत्येष विवेकः निश्चयज्ञानम् । केन जायते कथं जायते । ननु प्रत्यक्षविषये कथं भ्रान्तोसीत्याह **प्रभामात्रमिति** । हि यतः । तरलं चञ्चलं सर्वतः दृष्टिविघातेन प्रसरत् । प्रभामात्रं केवलं प्रभैव दृश्यते । तस्याः प्रभायाः आश्रयः आधारो । नायिकाशरीरं न दृश्यते ॥ १२९ ॥

धर्मिण आक्षेपं दर्शयति—**धर्म्याक्षेपोयमिति** । अत्याश्चर्यं रूपं प्रभातिशयेन विस्मयावहं नायिकाया रूपम् । विवक्षता प्रतिविपादयिषता नायकेन प्रभाह्वयं प्रभासंज्ञकं धर्मम् । नायिकाधर्मम् । अनुज्ञायैव स्वीकृत्यैव । यत् यस्मात् । धर्मी नायिकारूपः । आक्षिप्तः निषिद्धः । तस्मात् धर्म्याक्षेपोयम् ॥ १३० ॥

कारणाक्षेपमुदाहरति—**चक्षुषीति** । तव चक्षुषी नेत्रकमले । रज्येते कोपादारक्ते भवतः । अधरपल्लवः स्फुरति रोषेण कम्पते । भ्रुवौ भ्रुकुट्यौ । भुग्नौ क्रोधेन वक्रीभूतौ । तथापि एवंभूतेपि । अदुष्टस्य नायिकान्तरानुरागदोषशून्यस्य । मे भयं नास्ति ॥ १३१ ॥

१ पा. अ. २ मदत्यैवं. व. सा सुन्दरीयामित्येष. ड [टीकया].
३ कस्य. कपा. ४ अनुज्ञायेव. कपा.
५ तद्रूपम् कपा. ६ °पल्लवम्. अ. ७ भुग्नो. डप.

स एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।
स्वापराधो निषिद्धोत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥
दूरे प्रियतमः सोयमागतो जलदागमः ।
दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥१३३॥

उदाहरण विशदयति—**स एष इति** । पटीयसा चतुरेण । प्रियेण नायकेन । भिय प्रधान कारण स्वापराधो यत् यस्मान्निषिद्ध अत कारणाक्षेपोयम् । तथा च प्रधानकारणनिषेध कारणाक्षेपस्य विषय । अप्रधानकारणाभावस्तु विभावनाया इति आक्षेपविभावनयोर्भिन्नो विषय कल्प्य इति केचित् । अन्ये तु चक्षुषी तव रज्येते इत्यादिकारणान्तरस्य शब्दत प्रतिपाद्यत्वात् तस्य विभाव्यत्व नास्ति । विभावनाया कारणान्तरस्य विभाव्यत्वमपेक्ष्यते । तदुक्तम्—

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित् कारणान्तरम् ।
यत्र स्वाभाविकत्व वा विभाव्य सा विभावना ॥ इति ।

तथैवात्र नास्ति मे भयम् इत्यनेन भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्याक्षेपोपि इत्यपि केचित् । परमत्र पूर्वाक्षेपेण कारणनिषेधे तत्फलकथन नास्ति मे भयमिति अतो न प्राधान्येन एष आक्षेप चमत्कारशाली इति कारणाक्षेप एवालङ्कार इति भाति । शुद्धोदाहरणमाहु श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण —

अस्माक सखि वाससी न रुचिरे ग्रैवेयक नोज्ज्वल
नो वक्रा गतिरुद्धत न हसित नैवास्ति कश्चिन्मद ।
किंत्वन्येपि जना वदन्ति सुभगोप्यस्या प्रियो नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दु स्थितम् ॥ इति ।

अत्रोत्तरार्धव्यङ्ग्यस्य वशीभूतपतिकत्वरूपकार्यस्य वासोरुचिरत्वादिरूपकारणान्येवाधिष्ठानीति ॥ १३२ ॥

कार्याक्षेपमाह—**दूरे प्रियतम इति** । प्रियतम दूरे तिष्ठतीति शेषः । सोय विरहिजनघातक इति प्रसिद्ध । जलदागम वर्षाकाल । आगत । फुल्ला निचुला वेतसा । दृष्टा प्रत्यक्षीकृता । एव स्थितेपि न मृतास्मि मदनानलेन न

१ एष कग २ छिप० अ.

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् ।
तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥
न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।
यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयात्र ते ॥ १३५ ॥
इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

दग्धास्मि । किंनु इदम् अवश्यभाविनि कार्ये कथ वैधुर्यम् । अत्याश्चर्यावहमेतत् ॥ १३३ ॥

उदाहरण विशदयति—कार्याक्षेप इति । तस्य मरणस्य कारण प्रियतमदूरावस्थानादिकम् । अन्यथा तद् विरहिमारकत्वेन प्रसिद्ध कारण कारणभूतम् । अवान्तरवाक्यान्तर्घटितवाक्यस्य प्रधानवाक्यात् पूर्वमानिवेशेन तद्घटिततच्छब्देन मरणपरामर्श कथ स्यादिति दोषोऽस्मिन् पक्षे अपहृतो भवति । तच्छब्दस्य बुद्धिपरामर्शकत्वेन सकलश्लोकार्थानलोचनया अत्र मरणमेव तच्छब्देनाभिप्रेतमिति स्फुट तस्य कविबुद्धिस्थमरणानेयत्वात् प्रथमार्थेऽपि न क्षति इत्यन्ये । उपन्यस्य प्रथम निवेश्य । तत्कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् निषेधात् । स पूर्वश्लोकोदाहृत कार्याक्षेप । कारणमित्यस्य प्रसिद्धकारणमित्यर्थस्वीकारे अप्रसिद्धकारणोपन्यासे कार्याभावो विशेषोक्ति इति विशेषोक्ते विषय स्वतन्त्रो दर्शितो भवति । अन्यथा उभयोर्विषयैक्यात् दुरवस्था स्यात् ॥ १३४ ॥

अनुज्ञाक्षेपमुदाहरति—न चिरमिति । देशान्तर जिगमिषु नायक प्रति नायिका ब्रूते न चिरमिति । तव यात्रागमन मम तापाय विरहवेदनाय । चिर बहुकालम् । न भविष्यति । अचिरादेव त्वद्विरहेण लोकयात्राया परिसमाप्ते । यदि यास्यसि यातव्यम् अवश्य गन्तव्यम् । अत्र मद्विषये शङ्कया विरहपीडितेय कथ दु ख सहिष्यते इति शङ्कया अलम् ॥ १३५ ॥

उदाहरण व्याख्याति—इतीति । इति अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमत्यैव । एवकारेण निषेधार्थकशब्देन निषेधस्य व्यावृत्ति सूच्यते । केचित्तु अनुज्ञामुखेनैव इति मरण सूचयन्त्यैव इत्यनेन सयोजयन्ति । कान्तस्य गति आक्षिप्यते

१ आहित्व षषा २ °यापि नपा

मरणं सूचयन्त्यैव सोनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥
धनं च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमं च वर्त्मनि ।
न च मे प्राणसंदेहस्तथापि प्रिय मा स्म गाः ॥ १३७ ॥
इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।
प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥
जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥१३९॥

अत. सोयमनुज्ञाक्षेप । मरण ससूचयन्त्यैवेति गतेराक्षेपस्य हेतु । अनिष्टस्य विधेयत्वासम्भवेन प्रतिषेधपर्यवसानात् । दर्पणकारास्तु एतादृशस्थले विध्याभास-[1]मलङ्कारमाहु । तदुक्तम्——अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभास परो मत । इति ॥ १३६ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह——धनं चेति । अस्मिन् विदेशगमने ते धन बहुलभ्यम् । व्यवहारनैपुण्यादिति भाव । चकारो भिन्नक्रम । तथा च ते वर्त्मनि सुख च [2]क्षेम च स्यात् । यात्रानुकूलसमयत्वात् सौराज्यत्वाचेति भाव । मे प्राणसंदेहोपि न त्व सफलमनोरथोचिरादेव प्रत्यागमिष्यसीति मे दृढो विश्वास । तथापि एव सकलानुकूल्येपि । हे प्रिय मा स्म गा प्रेमभावादहं न त्वा मुञ्चामि । त्व मा [3]गच्छ ॥ १३७ ॥

उदाहरण विशदयति——इत्याचक्षाणयेति । इति एवम्प्रकारेण । प्रिययात्रानुबन्धिन प्रिययात्रानुकूलान् । हेतून् धनलाभादीन् । आचक्षाणया कथयन्त्या । [4]प्रभुत्वेनैव प्रेमभावस्वाधीनपतित्वरूपसामर्थ्येनैव । रुद्ध गमनान्निवारित । प्रिय इति शेष । तत् तस्मात् । प्रभुत्वाक्षेप साधनानुकूल्येन अवश्य करणीये गमने केवल प्रभुत्वेनैव निषेध प्रदर्शित इति प्रभुत्वाक्षेप ॥ १३८ ॥

अनादराक्षेपमाह——जीविताशेति । हे कान्त मम जीविताशा जीवनेच्छा । बलवती धनाशापेक्षया अधिकतरा । धनलाभापेक्षया त्वत्सन्निधौ चिर जिवितु-[5]मिच्छामि । धनाहरणाय त्वयि विदेश गते न जीविष्यामि इति ध्वनि । धनाशा

१ सूचयन्त्यात अ २ ईदृश कपा ३ प्र याच° कपा
४ °स्तोधिन. अ, कपा °नुरोधिन कपा ५ नु अ.

असावनादराक्षेपो यदनादरवद्वचः ।
प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥
इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥
यदि सत्यैव यात्रा ते काप्यन्या मृग्यतां त्वया ।

दुर्बला जीविताशापेक्षया । अतः एवं स्थिते त्वं गच्छ अथवा तिष्ठ । स्वावस्था मम भाविनी अवस्था । मरणरूपा इत्यर्थः । अथवा मम वर्तमाना मनोवृत्तिः । निवेदिता ॥ १३९ ॥

उदाहरणं समर्थयते—असाविति । इह उदाहरणे । प्रियप्रयाणं नायकस्य विदेशगमनम् । रुन्धत्या परिहरन्त्या । रक्तया अनुरागिण्या । यत् अनादरवत् गच्छ वा तिष्ठ वेति अनादरसूचकं वचः प्रयुक्तम् । अतः असौ अनादराक्षेपः ॥१४०॥

आशीर्वचनाक्षेपमुदाहरति—गच्छेति । हे कान्त गच्छसि चेत् यदि तव गमने निश्चयः तर्हि गच्छ । पन्थानः ते शिवाः कल्याणप्रदाः । सन्तु । यत्र भवान् गतः । भविष्यतीति शेषः । तत्रैव ममापि जन्म भूयात् भवतु । इति आशासे । त्वद्गमनानन्तरमचिरादेव त्वद्विरहवेदनया मरिष्यामि मृतायाश्च—पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् इति क्रमेणावश्यं जननं भवेत् । तच्च यत्र भवान् तिष्ठति तत्रैव भवतु । तथा सति पुनस्तत्र भवद्दर्शनं भविष्यतीति भावः ॥ १४१ ॥

आशीर्वचनाक्षेपं विशदयति—इतीति । अत्र कान्तया आशीर्वादवर्त्मना आशीः आशंसा सा चात्र सततप्रियदर्शनरूपा तस्या वादः ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् इति प्रकारेण कथनम् तद्वर्त्मना तद्द्वारेणैव । स्वावस्थां विरहेण मरणरूपाम् । सूचयन्त्या तया कान्तस्य यात्रागमनं निषिध्यते । आशीर्वचनस्य ममापि जन्म तत्र स्यादित्यस्य भाविमरणसूचनद्वारा कान्तयात्रायाः आक्षेपात् आशीर्वचनाक्षेपोयम् ॥ १४२ ॥

परुषाक्षेपमुदाहरति—यदीति । यदि ते यात्रा सत्यैव तर्हि कापि अन्या

---

१ काप्यनुमाद्गतां त्वया.

अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥
इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।
कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया ॥ १४४ ॥
गन्ता चेद्गच्छ तूर्णं ते कर्णौ यान्ति पुरा रवाः ।
आर्तबन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥
साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।
प्रियप्रयाणं साचिव्यं कुर्वत्यैवानुरक्तया ॥ १४६ ॥

त्वद्विरहेपि जीवितु समर्था । त्वया मृग्यता सुखोपभोगाय अन्विष्यताम् । ननु त्वयि १प्रेयस्या सत्या कोयमुपदेश इति चेत् कथयति । अहम् अद्यैव रन्ध्रापेक्षेण रन्ध्रस्य अपेक्षा यस्य तन छिद्रान्वेषणतत्परेण मृत्युना रुद्धास्मि आक्रान्तास्मि ॥ १४३ ॥

उदाहरण निशदयति—इतीति । प्रेमनिघ्नया प्रेमपराधानया कान्तया । कान्तस्य यस्मात् परुषाक्षरपूर्वकम्—काप्यन्या मृग्यता त्वया । अहमद्यैव रुद्धास्मि २मृत्युना । इत्यादिकठोरार्थकवाक्यपुर सरम् । प्रस्थान देशान्तरप्रवास । आक्षिप्यते निषिध्यते । तस्मात् अय परुषाक्षेप ॥ १४४ ॥

साचिव्याक्षेपमाह—गन्ता चेदिति । भवान् गन्ता चेत् निश्चितभाविगमनश्चेत् । गन्तेति लुट रूपम् । तूर्णं द्रुतम् । गच्छ । किमिति त्वरयसे मामिति ३चेत् कथयति । आर्तबन्धुमुखोद्गीर्णा आर्ता मद्विनाशेन दु खिता ये बन्धव ते मुखोद्गीर्णा मुखोच्चारिता । प्रयाणपरिपन्थिन यात्राप्रतिबन्धका । रवा मन्मरणसूचका ध्वनय । ते कर्णौ कर्णयुगुलम् । पुरा यान्ति यास्यन्ति । यावत्पुरानिपात४योर्लट् इति पुरा शब्दयोगे भविष्यति लट् ॥ १४५ ॥

उदाहरण नामाक्षरेण योजयति—साचिव्याक्षेप इति । यदत्र यस्मात् अत्र एतादृशवर्णनायाम् । साचिव्य कुर्वत्या इव तूर्णं गच्छ इति साहाय्यम् आचरन्त्येव । ५अनुरक्तया प्रेमासक्तया । प्रियप्रयाण नायकगमनम् । प्रतिषिध्यते स्वमरणसूचनेन निषिध्यते । तस्मादेष साचिव्याक्षेप. साहाय्यपूर्वकनिषेधादिति भाव. ॥ १४६ ॥

१ १ मन्मरण अ, कपा, °मपणम्°. ववा. २ °जनोद्गीर्णाः अ
३ °परिपन्थिनः अ, मतिपन्थिनः कपा. ४ कुर्वत्यव. अ.

गच्छेति वक्तुमिच्छामि मत्प्रियं त्वत्प्रियैषिणी ।
निर्गच्छति मुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥१४७॥
यत्नाक्षेपः स यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।
विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥
क्षणं दर्शनविघ्नाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः ।
प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

यत्नाक्षेपमाह—**गच्छेति** । हे मत्प्रिय जीवितेश्वर । त्वत्प्रियैषिणी त्वत्प्रियानुसरणशीला । अहमस्मि । अत गच्छ त्व याहि इति वक्तुमिच्छामि । पर मुखा-[१]द्वाणी मा गा इति निर्गच्छति । अन्तर्भावानुसारित्वात् वाग्देव्या इति भाव किं करोमि नास्ति अत्र कोऽप्युपाय । गच्छेति वक्तु कृतप्रयत्नापि विफलपरिश्रमा भवामीत्यर्थ । अत्र त्वत्प्रिय मत्प्रियैषिणी इत्यपि पाठ साधु । अर्थस्तु स्पष्ट [२]एव ॥ १४७ ॥

नामार्थं उदाहरणेन सयोजयति—**यत्नाक्षेपः** इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेति गमनविधानरूपानिष्टकार्ये । कृतस्यापि यत्नस्य विपरीतफलोत्पत्ते विपरीत [३]मा गा इति वचननि सरणरूप यत् फल तस्य उत्पत्ते हेतो । आनर्थक्योपदर्शनात् आनर्थक्यस्य गच्छेति वक्तु कृतो य प्रयत्न तस्य विफलताया उपदर्शनात् मा गा इति निरुद्धवचननि सरणेनावगमात् । यत्नाक्षेप प्रियानुसरणकृतयत्नस्य [४]आक्षेप वैफल्येन निषेध । इति यत्नाक्षेपालकार ॥ १४८ ॥

परवशाक्षेपमाह—**क्षणेति** । हे नाथ । क्षण पलमात्रम् । त्वद्दर्शनस्य त्वन्निरीक्षणस्य विघ्न व्यवधय यस्मात् तस्मै । पक्ष्मस्पन्दाय पक्ष्मणा नेत्रलोम्ना स्पन्दाय [५]निमेषोन्मेषरूपाय । कुप्यत निमेषमप्यसहमानस्य । प्रेम्ण अनुराग प्रति । कर्मणि षष्ठी । प्रयाण ब्रूहि निवेदय । ननु त्वामेव प्रार्थये किमिति प्रेमप्रार्थनामुपदिशसि चेत् तत्राह । मया प्रेमाधीनयेति मात्र । तस्य प्रेम्ण । इष्टम् अभिलषितम् । [६]इष्यते वाञ्छ्यते । प्रेमपराधीनाया मम प्रार्थनयाऽलम् । यदि तस्यानुमति तर्हि गच्छ । नाह प्रतिकूला भवामि । पर त्वद्दर्शनस्य क्षणविच्छेदासहिष्णु स प्रेमा कथमनुज्ञा दास्यति । इति त्वमेव विचारय । सर्वथा तन्नानुमस्यते इति भाव ॥ १४९ ॥

---

१ त्वत्प्रिय मत्प्रियै° ब,क,ड,ध २ °मुखनाल् कथा ३ क्षणदर्शन°, क. ४ त. क

सोऽयं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।
तया निषिध्यते यात्रान्यस्यार्थस्योपसूचनात् ॥ १५० ॥

सहिष्ये विरहं नाथ देह्यदृश्याञ्जनं मम ।
यदक्तनेत्रा कन्दर्पः प्रहर्ता मा न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुध्यते ।
पत्युः प्रस्थानमित्याहुरुपायाक्षेपमीदृशम् ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वल्लभ ते मुखात् ।
अयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

अलङ्कारसङ्गार्थं योजयति—**अयमिति** । यत् यस्मात् । प्रेमापरतन्त्रया स्वस्य अत्यन्त प्रेमपराधानया । तया नायिकया । अन्यस्य स्वापेक्षया भिन्नस्य ।
३प्रेमानुज्ञारूपस्य । अर्थस्य वस्तुन । उपसूचनात् । कथनात् । यात्रा निषिध्यते । अतोय परावशाक्षेप ॥ १५० ॥

उपायाक्षेपमाह—**सहिष्ये इति** । हे नाथ विरह त्वद्वियोगम् । सहिष्ये । किंतु तदर्थं अदृश्याञ्जन अदर्शनसपादक कज्जलविशेषम् । देहि । किं तेनेति
१चेदाह । येन अञ्जनेन अक्ते म्राक्षिते नेत्रे यस्या सा ताम् । माम् प्रहर्ता प्रहारशील । ताच्छील्ये तृन् । कन्दर्प न पश्यति न पश्येत् । तेन च त्वद्विरहे स मा न पीडयेत् इति भाव । त्वयि प्रयाणाभिमुखे कन्दर्पबाधैव मा तरलीकरोति ।
६तन्निवर्तनक्षमश्चेत् त्व सुखेन याहीत्यर्थ ॥ १५१ ॥

दुष्कर दुर्घटम् । जीवनोपाय कामकर्तृकविलोकननिवारणाय अदर्शनसपादक सिद्धाञ्जनदानरूपम् । उपन्यस्य कथयित्वा । पत्यु प्रस्थान यात्रा । उपरुध्यते तादृशा
१ञ्जनप्राप्तेरसभवात् प्रतिषिध्यते । ईदृशम् एवप्रकारकम् । उपायाक्षेपम् उपायेन अशक्योपायेन आक्षेप निषेध. तम् । उपायाक्षेपम् । कवय आहुरिति शेष ॥१५२

रोषाक्षेपमुदाहरति—**प्रवृत्तैवेति** । हे वल्लभ दयित । ते मुखात् प्रयामि गच्छामि । इति वाणी प्रवृत्तैव नि सृतैव । अत्र एवकारेण क्तप्रत्ययेन च अति-
१विस्मयो व्यज्यते । मा प्राणेश्वरीति मन्यमानस्य तव वदनादीदृश प्रयामीति वचन

१ अप क २ यात्रन्यस्यार्थ॰ ज, यात्रन्य-स्यार्थस्योपदृशनात् च, ङ,प च ना नस्याय॰ ९, यात्रा नस्यार्थस्येव सूच॰ थपा, नस्यार्थस्योपदृशनात् कपा ३ यद्दृग्नेत्रा ज ४ नहर्तुं भ,ङ प

रोषाक्षेपोऽयमुद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना ।
संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥ १५४ ॥
मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्छिता ।
बुद्ध्वा वक्ति प्रियं[1] दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥१५५॥
इति तत्कालसंभूतमूर्छयाक्षिप्यते गतिः ।
कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मूर्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

प्राणवियोगवचनमिवातिदु सहम् । तत्तु त्वयोच्चारितमेव । अतस्त्वया सर्वथा प्रेमबन्ध शिथिलीकृत । तस्मात् इदानीं प्रयामीति उक्तेरनन्तरम् । मन्दप्रेम्णा त्वया । [1]अयतापि अगच्छतापि । मम किमस्ति किं प्रयोजनम् । त्वच्छिथिलप्रेम्णा सर्वथा दूये इति भाव ॥ १५३ ॥

सञ्ज्ञार्थं घटयति—रोषाक्षेपोऽयमिति । उद्रिक्त अतिशयस्य पर काष्ठा गत य स्नेह प्रेमा तेन निर्यन्त्रित विह्वलीकृत आत्मा अन्त करण यस्या सा [2]तया । संरब्धया सन्दर्शितकोपावेशया । प्रियारब्धम् प्रियेण आरभ्यमाणम् । प्रयाण गमनम् । यत् यस्मान्निषिध्यते तस्मात् अय रोषाक्षेप रोषेण आक्षेप रोषाक्षेप । अस्मिन्नुदाहरणे निषेधो व्यङ्ग्य ॥ १५४ ॥

मूर्छाक्षेपमुदाहरति —मुग्धेति । मुग्धा सुन्दरी । कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव प्रयाणवचनश्रवणादेव न तु प्रयाणदर्शनात् । मूर्छिता मोह प्राप्ता । बुद्ध्वा [1]मूर्छापगमात् सञ्ज्ञा लब्ध्वा । प्रिय च दृष्ट्वा वक्ति किं चिरेण आगतो भवानिति । कथ चिरकालेन त्वमागतोऽसि इति पृच्छतीत्यर्थ ॥ १५५ ॥

सञ्ज्ञार्थं योजयति—इतीति । इति एवप्रकारेण । तत्कालसभूतमूर्छया तत्काले प्रयाणकाले एव सभूता सञ्जाता या मूर्छा मोह तया । करणे तृतीया । [3]कातराक्ष्या चकितनयनया । कान्तस्य गति आक्षिप्यते निषिध्यते । स कविप्रसिद्ध । मूर्छाक्षेप मूर्छया आक्षेप । ईदृश अस्तीति शेष । इद श्लोकद्वय प्राचीनेषु बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । मुद्रितपुस्तकेषु तु वर्तते । न क्रमाविसंगत [4]चातो व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥

---

१ °र्थं श्रणा° ख २ निवार्यत कृपा. मिथाक्लिष्टा कृपा ४ १५५–१५६ श्लोकौ अ पुस्तके न स्तः । तथा कपुस्तके १५२ श्लोकानन्तर वर्तते ।

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।
त्वद्द्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥
असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।
व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥
अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।
मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

सानुक्रोशाक्षेपमाह—नाघ्रातमिति । त्वद्द्विषां त्वदरीणाम् । स्त्रीभि नील मुत्पलं नाघ्रातम् नास्वादितम् । कर्णे भूषणार्थं न कृतम् । तथा मधुनि मद्ये । [1]सुवासार्थं नार्पितम् । दीर्घिकासु वापीषु । तत् विशीर्णम् अनुपभोगेन कालपरि-णामेन क्षयं गतम् । त्वदरिनृपस्त्रीणां विधवात्वात् वने गमनाद्वा इति भाव ॥१५७

उदाहरणं विशदयति — असावनुक्रोशे इति । उत्पले सानुक्रोशमिव सदयमिव । तद्योग्यं कर्म स्त्रीजनकृतम् आघ्राणादिकम् । व्यावर्त्य प्रतिषिध्य । [2]शोच्यावस्थोपदर्शनात् शोच्यावस्था विशीर्णत्वरूपा तस्या प्रकाशनात् । असौ अनुक्रोशाक्षेप । अनुक्रोशपूर्वकं नाघ्रातमित्यादिनिषेधदर्शनादसौ सानुक्रोशाक्षेपः । अपरे तु नीलोत्पलानुक्रोशेन त्वद्द्विषस्तत्र न सन्तीत्याक्षेपसूचनादनुक्रोशाक्षेप. । [3]व्यपदेशकस्य व्यपदेश्यं प्रति साक्षात् परंपरया वा हेतुतासद्भावस्यौचित्यादिति व्याचक्षते ॥ १५८ ॥

श्लिष्टाक्षेपमाह— अमृतात्मनीति । अमृतस्येव आत्मा स्वभाव. स्वरूपं वा यस्य । तादृशे परमाह्लादके इत्यर्थ मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे अमृतमेव आत्मा स्वरूपं [4]यस्य । अमृतमये इत्यर्थ । पद्मानां द्वेष्टरि सौन्दर्यातिशयेनेति मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे तत्संकोचनेन । स्निग्धे तारके अक्षिकनीनिके यस्मिन् इति प्रथमपक्षे । अन्यत्र स्निग्धा अनुरक्ता तारका अश्विन्यादयो यस्मिन् । भार्यात्वादिति भाव. । एवं [5]तव मुखेन्दौ सति अपरेण इन्दुना प्रसिद्धेन चन्द्रमसा । किं प्रयोजनम् न किम-पीति भाव ॥ १५९ ॥

---

१ नद्द्विषां च. २ सानुक्रोशमाक्षेप. घपा. ३ अनुक्रोशाक्षेप. चपा.
४ ॰व्यपदेशक ॰ [illegible] ५ ॰पदकम त्व. क.

इति मुख्येन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्तिनः ।
तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥
अर्थो न संभृतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।
न तप· संचितं किंचिद्गतं च सकलं वय· ॥ १६१ ॥
असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
अर्थार्जनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेहं गतायुषा ॥ १६२ ॥
किमयं शारदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् ।
रुत नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥
इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निर्वर्त्यते ।

उदाहरण विशदयति—इतीति । एवप्रकारेण इह रचनायाम् । गौणेन्दुवर्तिन अमुख्येन्दुवर्तिन । गुणान् अमृतात्मत्वादीन् । तत्समान् मुख्येन्दुसमान् । इह दर्शयित्वा श्लिष्टविशेषणोपन्यासमहिम्ना प्रकल्प्य । मुख्येन्दु उपमानभूतेन्दु । आक्षिप्त प्रतिषिद्ध । इति श्लिष्टपदविन्यासेन आक्षेप श्लिष्टाक्षेप ॥ १६० ॥

अनुशयाक्षेपमाह— अर्थो नेति । कश्चित् रत्नसुवर्णादिरूप । अर्थ न सचित । काचिदपि पदवाक्यप्रमाणादिरूपा । विद्या न सपादिता । किंचिदपि तप सान्तपनादिकम् । न सभृतम् । सकल वय आयुः । गतम् ॥ १६१ ॥

सज्ञा निवृणोति— असाविति । यस्मात् अनुशयोत्तरम् अनुशय पश्चात्ताप तस्मादनन्तरम । अर्थार्जनादे व्यावृत्ति विमुखता । दर्शिता । अत असौ अनुशयाक्षेप । अनुशयपूर्वक आक्षेप अनुशयाक्षेप ॥ १६२ ॥

सशयाक्षेपमुदाहरति—किमयमिति । अय वियति दृश्यमान । शारदम्भोद शरत्कालीन मेघ । किम् । अथवा हसकदम्बकम् शरत्समये मानसादा गच्छता हसाना समूह । किम् । नूपुर तुलाकोटि तस्य सवादि शिञ्जितसदृशम् । रुत ध्वनि । श्रूयते । तत् तस्मात् । अय तोयद न ॥ १६३ ॥

अभिधा विशदयति—इतीति । अस्पृष्टघनजातिना अस्पृष्टा घनजातिर्येन

१ °विधि॰ अ २ दर्शितेय अ. ३ निवर्त्यते, अ, क

धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥
चित्रमाक्रान्तविश्वोपि विक्रमस्ते न तृप्यति ।
कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥ १६५ ॥
अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।
विस्मयोर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥
न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददासीति कदाचन ।
स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

तेन । मेघेषु अनुपलभ्यमानेन । हंससुलभेन हंसेषु सुलभतयावगतेन । धर्मेण नूपुरसगादिरुतरूपेण । यत् यस्मात् । संशयः प्रकृते मेघसंशयः । निवर्त्यते । अतोयं संशयाक्षेपः संशयस्य आक्षेपः संशयाक्षेपः ॥ १६४ ॥

अर्थान्तराक्षेपमुपन्यस्यति—चित्रमिति । ते विक्रमः पराक्रमः । आक्रान्तविश्वोपि आक्रान्तं व्याप्तं विश्वं येन तादृशोपि । न तृप्यति तृप्तो न भवति । इति आश्चर्यमेतत् । अर्थान्तरन्यासेन परिहरति—कदा वेति । वा अथवा । उदीर्णस्य उद्दीप्तस्य । हविर्भुजः अग्नेः । तृप्तिः कदा दृश्यते न कदापि । हविषा कृष्णवर्त्मा हि भूय एवाभिवर्धते । इति भावः ॥ १६५ ॥

उदाहरणं विस्पष्टयति—अयमिति । इह उदाहरणे । तत्सधर्मणः विक्रमसमानधर्मस्य । अर्थान्तरस्य उदीर्णस्य हविर्भुजस्तृप्त्यभावरूपस्य । दर्शनात् णिजन्तमेतत् । प्रक्रान्तः प्रस्तुतः । विस्मयः यन्निवार्यते यस्मादपह्रियते । अतोयम् अर्थान्तरेण आक्षेपः अर्थान्तराक्षेपः ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षेपमाह—न स्तूयसे इति । हे नरेन्द्र त्वं ददासि इति कदाचन कदापि । न स्तूयसे । जनैरिति शेषः । यतः त्वद्धनं अर्थिनः याचकाः । स्वमेव मत्वा आत्मीयमिति ज्ञात्वा । गृह्णन्ति । अनेन राज्ञो लोकोत्तरो दानमहात्म्यातिशयो व्यज्यते ॥ १६७ ॥

१ शाम्यति क, ख, ट. २ निवर्त्यते ग ३ स्तूयसे ग

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।
अनयैव दिशा[1]न्येपि विकल्पाः शक्यमूहितुम् ॥ १६८ ॥

॥ इत्याक्षेपचक्रम् ॥

ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।

आक्षेपालंकारमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादिः एतत्प्रकारकः । आक्षेपः हेत्वाक्षेपः । प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्तवस्य स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति इति हेतुमुपन्यस्य आक्षेपात् निषेधात् हेत्वाक्षेपः हेतुना आक्षेपः हेत्वाक्षेपः । पूर्वं दर्शितः कारणाक्षेपस्तुः कारणस्य आक्षेपः न तु कारणेन इति उभयोर्भेदः । अनयैव दिशा पद्धत्या । अन्येपि विकल्पाः भेदाः । ऊहितुं कल्पितुम् । शक्यम् । प्रज्ञावद्भिरिति शेषः ॥ १६८ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति—ज्ञेय इति । किंचन किमपि । वस्तु प्रकृतम् । प्रस्तुत्य उपन्यस्य । तस्य प्रस्तुतस्य । अनुपपद्यमानतया सभाव्यस्य । साधनं सोपपत्तिकत्वेनोपपादनं तत्र समर्थस्य । अन्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्येति सूचितम् । न्यासः निवेशः । सोयमर्थान्तरन्यासः अलंकारः । अत्र प्रस्तुत्येति क्त्वाप्रत्ययेन प्रथमतः प्रस्तुतस्योपन्यासः पश्चात्समर्थकस्याप्रस्तुतस्येति प्राप्तम् । परं प्रायिकमेतत् । वैपरीत्येनापि दर्शनात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र सायंकालवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनभर्तुरित्युत्तरार्धवाक्यार्थः प्रस्तुतः समर्थ्यः पूर्वार्धवाक्यार्थः तत्समर्थकः । भोजराजस्तु अमु विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्रकुत्रापि स्थितस्य अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इति फलितम् । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः आदरणीयः इति प्रकाशकारादयः । कार्यकारणभावे तु तन्मते स काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः । अतः उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासं स्वीकरोति । स हि ज्ञापकः निष्पादकः समर्थश्चेति हेतुं त्रिधा विभजति । तत्र ज्ञापको अनुमानालंकारस्य विषयः । निष्पादकः काव्यलिङ्गालंकारस्य ।

---

[1] "न्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहि" ख. क. ङ. प.

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥
विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।
अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥
इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।
उदाहरणमालैषां रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥ १७१ ॥

समर्थकश्चार्थान्तरन्यासस्य । सामान्यविशेषभावोपि साधर्म्यवैधर्म्येण द्विधा भवति । ततश्च सामान्य विशेषेण विशेष सामान्येन स च साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति चतुर्विधोर्थान्तरन्यास प्रकाशे उक्त । उदाहरणानि तत एव ज्ञेयानि । यस्मिन् वाक्यार्थे न विशेषसामान्यभाव न वा कार्यकारणभाव तत्र साधारणधर्मयोर-भिन्नत्वे प्रतिवस्तूपमा भिन्नयोस्तयोर्बिम्बानुबिम्बत्वे दृष्टान्त । इमौ द्वावपि आचार्य-दण्डिना उपमायामेव अन्तर्भाविता । एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क । इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य संसृष्टिः आचार्यदण्डिनो मतेन ज्ञेया । तेन यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषा स विकस्वर । इति दीक्षितादिभिर्ल क्षित विकस्वरालङ्कार न पृथक् गणनामर्हतीति बोद्धव्यम् । उद्योतकारास्तु अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानस्यार्थस्योपादानार्थं यद् अर्थान्तर न्यस्यते सोर्थान्तरन्यास । दृष्टान्त तु सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेद । साक्षात् व्याप्यादेरनभिधानादनुमानतो भेद । इत्याहु ॥ १६९ ॥

कथितसामान्यलक्षणस्य अर्थान्तरन्यासस्य समर्थकार्थभेदेन सम्भवतो भेदान् निर्दिशति — **विश्वव्यापीति** । विश्वव्यापी सर्वव्यापक सर्वत्र सम्भवार्ह । विशेषस्थ वस्तुविशेषे एव विद्यमान । श्लेषाविद्ध समानवस्तूनामेव संश्लेषदर्शनात् अत्र श्लेषशब्देन वस्तुसाम्य ग्राह्यम् । तेन आविद्ध युक्त । अविरुद्धार्थसमर्थकेन समर्थित इत्यर्थ । विरोधवान् प्रकृतविरोधी । अयुक्तकारी प्रकृत्यैवानुचितकरणशाली । युक्तात्मा औचित्ययुक्त । युक्तायुक्त युक्तोपि अयुक्तकारी । विपर्यय एतद्विरुद्ध अयुक्तोपि युक्तकारी ॥ १७० ॥

इत्येवमिति । अस्य अर्थान्तरन्यासस्य इत्येवमादय एव प्रकारा । भेदा समर्थकार्थभेदा । प्रयोगेषु कविप्रयोगेषु । लक्षिता दृष्टा । एषां रूपव्यक्त्यै स्वरूपावगमाय । उदाहरणमाला निदर्श्यते ॥ १७१ ॥

१ [illegible] कथा २ [illegible] क ह ग ३ [illegible] क

भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि ।
पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥
पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥
उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।
ननु दाक्षिण्यसंपन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

क्रमेणोदाहरन्नादौ विश्वव्यापिनमुदाहरति—भगवन्तौ इति । भगवन्तौ षडैश्वर्यसंपन्नौ । जगन्नेत्रे विश्वनयनभूतौ । सर्वपदार्थप्रकाशकत्वात् । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ । अपि शब्देन अस्तानर्हत्वं सूच्यते । अथवा एतादृशौ अस्तं गच्छतः अन्येषां का कथा इति सूच्यते । गच्छत एव इत्यनेन अयं क्रमः प्रचलित एव न विश्रान्तः इति व्यज्यते । अस्यार्थस्य असंभवमाशङ्क्य समर्थयति—नियतिरिति । नियतिः दैवम् । केन लङ्घ्यते न केनापि इत्यर्थः । अत्र समर्थकस्य चतुर्थपादवाक्यार्थस्य ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तानां सर्वेषां नियत्यधीनत्वात् विश्वव्यापित्वम् । तेन सामान्यार्थेन पादत्रयगतविशेषार्थः समर्थितः । अतो विश्वव्यापी नामायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७२ ॥

विशेषस्थमर्थान्तरन्यासमुदाहरति—पयोमुच इति । पयोमुचः वारिदाः । शरीरिणां प्राणिनाम् । परीतापं निदाघार्कसंतापम् । हरन्ति एव । अमुमर्थं समर्थयते—महतामात्मलाभः जन्मग्रहणम् । परदुःखोपशान्तये परेषां दुःखस्य उपशान्तये शमनाय । अस्तीति शेषः । ननु इति निश्चये । अत्र च सर्वमहद्वर्णनपरेणोत्तरवाक्यार्थेन महद्विशेषाणां पयोमुचां वर्णनपरस्य पूर्ववाक्यार्थस्य समर्थनं तेनार्थान्तरन्यासालंकारः । तत्र समर्थकवाक्ये महतामेवैतादृशी रीतिर्न प्राणिमात्रस्य इति विशेषस्थता बोध्या ॥ १७३ ॥

श्लेषाविद्धमुदाहरति—उत्पादयतीति । दाक्षिण्यसंपन्नः सारल्यादिगुणान्वितः । दाक्षिण्येन दक्षिणदिक्संबन्धेन संपन्नश्च । सर्वस्य प्रियः भवति । अत्रापि समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषता । तत्र समर्थकस्य दाक्षिण्यसंपन्नः

१ हरन्त्येते. कपा. २ दाक्षिण०. अक. ३ आवहति प्रियम्. कपा.

जगदानन्दयत्येष मलिनोपि निशाकरः ।
अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥
मधुपानकलात् कण्ठान्निर्गतोप्यलिनां ध्वनि ।
कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥
अयं मम दहत्यङ्गमम्भोजदलसंस्तरः ।

सर्वस्य प्रिय भवति इति वाक्यार्थस्य दाक्षिण्यसपन्नस्य प्रियभवन समुचितमेवेति श्लिष्टानुविद्धोर्थान्तरन्यास ॥ १७४ ॥

विरोधवन्तमुदाहरति— **जगदानन्दयतीति** । एष मलिनोपि कलङ्कितोपि । सदोषश्चेति ध्वनि । निशाकर जगदान्दयति आह्लादयति । ननु मलिनस्य कथमेतदिति सामान्येन समर्थयति—**अनुगृह्णातीति** । द्विजेश्वर ब्राह्मणश्रेष्ठ । सदोषोपि मलिनाचरणोपि । परान् अन्यान् । अनुगृह्णाति । अत्र सदोष दोषा रात्रि तया सहित सदोष । द्विजेश्वर चन्द्र । चन्द्रोपि द्विजराजत्वेन प्रसिद्ध । तेन च द्विजेश्वर इति सामान्यरूपेण निशाकर आह्लादयति इति विशेषार्थस्य समर्थनम् । मलिनत्वाह्लादनत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वात्तयोरेकत्र सवेश समर्थनीय । स च सदोषद्विजेश्वररूपसामान्येन समर्थित । एव विरुद्धार्थस्य समर्थनादय विरोधवानर्थान्तरन्यास । समर्थ्यसमर्थकयो सामान्यविशेषभाव । तत्र च समर्थकवाक्यार्थ सदोषत्वानुग्राहकत्वरूपविरुद्धधर्माभ्यामवस्कन्दित । अत विरोधवदर्थान्तरन्यासोयम् ॥ १७५ ॥

अयुक्तकारिणमुदाहरति—**मधुपानेति** । मधुपान मकरन्दास्वाद तेन कलात् मधुरात् । अलिना भ्रमराणाम् । कण्ठात् निर्गतोपि ध्वनिः गुञ्जारव । कामिनां विरहिकामुकानाम् । कर्णस्य कटुर्भवति कर्णारुन्तुदो भवति । एतद् सामान्येन समर्थयति—**पापमीदृशमिति** । ईदृश सुखदवस्तुनोपि दु खदत्वम् । अत्र कामिनां पापस्वरूपत्व विषयासक्तत्वेन ज्ञेयम् । अत्र पापस्य दु खकारित्वरूपसामान्येनार्थेन मधुरस्यापि भ्रमरध्वने. दु खदत्वरूपविशेषार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यास । तत्र च सामान्यपापरूपसमर्थकस्य मधुरध्वने कटुत्वसपादनादयुक्तकारिता ॥१७६॥

युक्तात्मानमुदाहरति—**अयमिति** । अयम् अम्भोजदलसस्तर कमलदलै

1 नञ्दृष्टन करा

हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।
मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसांप्रतम् ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय किमयं कमलाकरः ।

कल्पिता शय्या । मम अङ्गं दहति । शीतलानां कमलदलानां कथमेतदिति अनुपपत्तिं परिहरति--हुताशनेति । यः हुताशनस्य अग्नेः प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः । अनेन उज्ज्वलारक्तकमलानाम् अग्निप्रतिनिधित्वं सूच्यते । स दाहात्मा दाहस्वरूप । इति युज्यते । ननु इति निश्चये । अत्र हुताशनप्रतिनिधित्वरूपसामान्येन तत्प्रतिनिधिविशेषस्य अम्भोजदलसस्तरस्य अङ्गदाहकसमर्थनात् सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र च समर्थके हुताशनप्रतिनिधौ दाहकत्वस्य समुचितत्वात् युक्तात्मायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति---क्षिणोत्विति । शीतांशुः शीतकिरणो मृगाङ्कः । मा कामं पर्याप्तम् । क्षिणोतु हिनस्तु । परं वसन्तः माधवः । मां किं दुनोति कथं पीडयति । नैतद्युक्तमिति सामान्येन दर्शयति । सुरभेः श्रेष्ठस्य । वसन्तस्यापि । मलिनाचरितं मलिनैः पापैराचरितम् । तथा मलिनेन कलङ्कितेन चन्द्रेणाचरितम् । कर्म परपीडकत्वम् । असाप्रतम् अयुक्तम् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्रोत्कृष्टस्य सुरभेरपकृष्टकर्माचरणे युकेन अयुक्ताचरणम् इति युक्तायुक्तता तन्नामार्थान्तरन्यासः ॥ १७८ ॥

विपर्ययं दर्शयति---कुमुदान्यपीति । विरहिण्या उक्तिरियम् । कुमुदान्यपि चन्द्रविकासीनि कमलान्यपि । दाहाय जायन्ते । अपिशब्देन शीतांशुरागिणां तेषां दाहकत्वमत्याश्चर्यास्पदमिति ध्वनितम् । अयं कमलाकरः सूर्यविकासिकमलसमूहः । दाहाय भवेत् इति किं वक्तव्यम् । जगद्दाहकसूर्यानुरक्तत्वेन तस्य विरहिजनदाहकत्वं नाश्चर्यास्पदम् । उक्तार्थमेवार्थान्तरेण द्रढयति-- नेति । इन्दुगृह्येषु इन्दुपक्षीयेषु । उग्रेषु सत्सु । सूर्यगृह्यः सूर्यपक्षीयः । मृदुः न भवेत् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र समर्थ्यवाक्ये कुमुदे अयुक्तकारिता कमले युक्तकारिता

१ तापाय अ   २ किमङ्ग F

न हीन्दुगृह्येपूग्रेषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

॥ इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

इति अयुक्तयुक्तकारिता । तथा च अयुक्त च युक्त च अयुक्तयुक्त तस्य कारिता इति समास । एतानि सर्वाण्यपि साधर्म्येणोदाहरणानि । वैधर्म्येण यथा—

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनाना
ग्रीष्मर्तुना विनिहित म्रहराजपुत्री ।
ताप पितु स्वमहरत् तरलोर्मिहस्तै-
रन्य न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥

अत्र सामान्येन अपत्यभाजां विभूतिरन्य न याति इति निषेधमुखेन म्रहराजपुत्री ताप पितुरहरत् इति विधिमुखस्य वाक्यार्थस्य समर्थनात् वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यास ॥ १७९ ॥

व्यतिरेक लक्षयति—शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनो अर्थात् उपमानोपमेययो । सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचकेवादिप्रयोगेण बोधिते । किंवा तुल्यसमादिशब्दप्रयोगे लक्षणया ज्ञाते । अथवा साधारणधर्मवाचकस्यानुपादाने पूर्वापरविमर्शेनावगते सति । तत्र सादृश्ये । लक्षणया सादृश्यसबन्धिनो प्रतियोग्यनुयोगिभूतयोरुपमानोपमेययो । यद्भेदकथन केनचिद्धर्मविशेषेण उपमानादुपमेयस्योत्कर्षाय भेदप्रतिपादनम् । स व्यतिरेक । भवतीति शेष । स च उपमेयोत्कर्षापमानापकर्षोपादानाद् द्वयोरेकस्य वानुपादानाच्चतुर्विध । उपमानोपमेययोर्भेदकथन च क्वचित् नञादिभि क्वचिद् विरुद्धधर्मोपादनमात्रेण सभवति । क्वचिच्च तात्पर्यार्थपर्यालोचनया भवति । एतत् सर्वमुदाहरणेषु दर्शयाम. । केचित्तु उपमानादुपमेयस्य भेदकथने उपमेयस्योत्कर्षकथनवदपकर्षकथनेनापि व्यतिरेक मन्यन्ते उदाहरन्ति च—

क्षीण क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते नित्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यात तु ॥

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥
धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।
गुणैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते ॥ १८१ ॥
इत्येकव्यतिरेकोयं धर्मेणैकत्रवर्तिना ।
प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्तिनः ॥ १८२ ॥
अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

अत्र उपमेययौवनस्योपमानचन्द्रापेक्षया अपकर्ष । पर नैतदाचार्यदण्डिसमतम् । उदाहरणेषु तादृशभेदोदाहरणस्यानुपलम्भात् । तथैव मम्मटजगन्नाथादयोपि उपमानादुपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्य तेन भेदश्चेत् तर्हि इममलङ्कार स्वीकुर्वन्ति । अपकर्षे तु न । उक्तोदाहरणे व्यतिरेकविषये तु तेषामेवमाशय । यदत्र उपमेये यौवनस्थैर्याधिक्यमपेक्षितम् । अत अस्त्येवोपमानादुपमेयस्याधिक्यम् । व्यतिरेकेस्मिन् भेदकथन स्पष्टतया अपेक्ष्यत । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य मुखे गम्यत्वेपि विशेषतस्तद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्ति इति ॥ १८० ॥

व्यतिरेकसामान्यलक्षणमभिधाय तत्प्रभेदान् दर्शयति । तत्रादौ एकव्यतिरेकमाह—**धैर्येति** । धैर्य धृति अचाञ्चल्य च । लावण्य सौन्दर्य लवणमयत्व च । गाम्भीर्यम् गूढाशयत्व गभीरत्व च । एते प्रमुखा येषु तै । गुणै सरसत्वादिभि । उदन्वत महोदधे । त्व तुल्योसि । भेदस्तु वैधर्म्य तु । ते ईदृशेन अतिसुन्दरकरचरणवदनवता वपुषा शरीरेणैवास्ति ॥ १८१ ॥

इत्येकेति । एकत्र उपमेये एव । वर्तिना स्थितेन । धर्मेण सुन्दरवपुष्मत्वरूपेण । उभयवर्तिन उपमानोपमेयवर्तिन । प्रतियोग्यनुयोगित्वेनेति भाव । भेदस्य वैधर्म्यस्य । प्रतीतिविषयप्राप्ते प्रतीयमानत्वात् हेतोरय एकव्यतिरेक । एकमात्रगतधर्मस्य द्वयोर्वैधर्म्यबोधकत्वादिति भाव । अत्र विरुद्धधर्मोपादानेन भेदप्रतीति ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकमाह—**अभिन्नेति** । अम्बुराशि भवाश्च उभावपि अभि-

१ उच्यते कपा. २ °माहात्म्य° अ. ३ तुल्योपि क ४ प्रतीत°, अ.

असावञ्जनसंकाशस्त्वं तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।
काष्ण्यं पिशङ्गता चोभौ यत् पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।
अयं तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

त्वेतौ अपरित्यक्तमर्यादो गम्भीरो च । किंतु असौ अम्बुराशि । अञ्जनसकाश ,कज्जलत मलिनाकार । नीलजलत्वादिति भाव । त्व तु चामीकरद्युति सुवर्ण प्रभोसि ॥ १८३ ॥

उभयेति । अय उभयव्यतिरेक । यत् यत्र । उभयो उपमानोपमेयभूतयो समुद्रनृपयो । भेदका भेदसाधनभूतो । गुणौ काष्ण्यपिशङ्गतारूपौ । पृथक् दर्शितौ ,त्त । अत्रापि विरुद्धधर्मोपादानेन भेदप्रतीति ॥ १८४ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमुदाहरति—त्वमिति । त्व समुद्रश्च । दुर्वारौ त्वमनभिभव नीय स च अपार्यनल्वेग । त्व महासत्त्व महासामर्थ्यवान् स च महाजन्तु ,विशिष्ट । त्व सतेजस द्युतिमान् स च वाडवाग्निविशिष्ट । अय तु युवयोर्मध्ये भेद । स समुद्र जडात्मा मूर्ख डलयोरभेदात् जलस्वरूप शीतलश्च । भवान् पटु चतुर तीक्ष्णश्च ॥ १८५ ॥

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्श्यते[1] तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धीरोपि रत्नानामाकरोपि सन् ।
तव कक्षां[2] न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।
भर्तृभावाद्भुजंगानां शेषस्त्वत्तो निकृष्यते ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोयमीदृशः ।

अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषणद्वयस्य श्लिष्टत्वम् । क्वचिदेकतरनिष्ठश्लिष्टविशेषणेपि अयं भवति । एवं श्लिष्टं सप्रपञ्चमुपपाद्य पुनर्भेदद्वयं दर्शयति —**साक्षेप इति ।** आक्षेपः विरुद्धधर्मोपन्यासेन सादृश्यप्रतिषेधः । सहेतुः हेतुश्चात्र हेत्वर्थबोधक-पञ्चम्यन्तपदरूपः । तेन हेतुभूतविशेषणैः प्रतिषेधः साध्यते चेत् तत्र सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

साक्षेपमुदाहरति—**स्थितिमानिति** । मकरालयः समुद्रः । स्थितिमानपि अनुज्झितमर्यादोपि । धीरोपि प्रशान्तोपि । रत्नानां महार्घमणीनां सद्गुणरत्नानां च आकर उत्पत्तिस्थानमपि सन् । मलिन इति तव कक्षां साधर्म्यम् । न यात्येव । अत्रोपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण नृपसादृश्याक्षेपः । तेन च नृपस्योत्कर्ष इति साक्षेपव्यतिरेकः । अत्राक्षेपो नञा वाच्यः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमुदाहरति—**वहन्निति** । सशैलद्वीपसागरां कृत्स्नाम् । महीं वहन्नपि धारयन्नपि । भुजङ्गानां सर्पाणां जाराणां च । भर्तृभावात् स्वामीत्वात् हेतोः । शेषः अनन्तः । त्वत्तः त्वया । निकृष्यते निकृष्टीक्रियते । अत्र भुजङ्गपतित्व-रूपधर्मस्य उपमेयापेक्षया उपमानस्यापकर्षहेतुत्वात् अयं सहेतुव्यतिरेकः ॥१८८॥

एवं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुपपाद्य प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं प्रति-पिपादयिषुराह—**शब्देति** । अयं ईदृशः एतावत्पर्यन्तं विवेचितः । शब्दोपादान-सादृश्यव्यतिरेकोस्ति । शब्दस्य साधारणधर्मवाचकस्य उपादानं यस्मिन् एतादृशं यत् सादृश्यं तत्पूर्वकः व्यतिरेकः उपमेयगुणातिशयवर्णनं तत्स्वरूपोस्ति । अत्र

---

1 दृश्यते. अ., कृपा. 2 कक्ष्यां. क.

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥
त्वन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥
अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदं तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १९१ ॥
पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

केचित् शब्दोपादानेन यत्सादृश्यं तत्पूर्वको व्यतिरेक इति समासं दर्शयन्ति । पर प्रतीयमानसादृश्येत्युत्तरपदसमासस्यसंपादनाय प्रथमार्थ एव ज्यायान् । प्रतीयमानं सादृश्यं यत्र तादृशः । व्यतिरेकः अस्ति । सोऽपि अभिधीयते मया निरूप्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं कमलं च द्वयोरपि अनयोः भिदा एव भेदः । तं भेदमेव दर्शयति—कमलमिति । कमलं जलसंरोहि जलजमित्यर्थः । त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयं त्वमेव उपाश्रयः आधारः यस्य तत् । अत्र विभिन्नाश्रयत्वेन कविप्रसिद्धं कमलमुखसादृश्यं प्रतिषिध्यते । समानधर्मस्यात्राकथनात् प्रतीयमानसादृश्यत्वं बोध्यम् ॥ १९० ॥

विरुद्धधर्मेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयति—अभ्रूविलासमिति । मृगेक्षणं हरिणनयनम् । अभ्रूविलासं भ्रुकुटिनर्तनव्यापारशून्यम् । तथा अस्पृष्टमदरागं मदिराजनितलौहित्यवर्जितम् । इदं तु तव नयनद्वन्द्वं तौ गुणौ भ्रूविलासमदरागरूपौ ताभ्यां भूषितम् । अत्रापि उपमेयगतगुणविशेषेण कविप्रसिद्धं मृगनयनसादृश्यं निषिध्यते ॥ १९१ ॥

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १९२ ॥
त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुल्ले सुरभिगन्धिनी।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखं तु[1] ते ॥ १९३ ॥
चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम्।
नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं[3] पयः ॥ १९४ ॥

भावात्। अस्मिन् अव्यवहितोदाहरणे आधिक्यदर्शनं तद्गुणभूषितम् इत्यनेन गुणाधिक्यस्य कथनं न तु साधारणविशेषणमहिम्ना केवलसादृश्यप्रतीतिः। भेदश्च विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतीयते न तु शब्देनाभिहितोऽस्ति। पूर्वोदाहरणे कारणभेदाद्भेदः अस्मिन्नुदाहरणे विरुद्धधर्माध्यासेन स इति बोध्यम्॥ एतावता विरुद्धधर्मोपादानेन नञादिना वा सादृश्यप्रतिषेधेन परिस्फुटः भेदव्यतिरेको दर्शितः। इदानीं सदृशभेदकेन भेदव्यतिरेकं दर्शयति—**सदृशेति**। सदृशव्यतिरेकः सदृशेन भेदकेन व्यतिरेकः भेदः सदृशव्यतिरेकः इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

शब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—**त्वन्मुखमिति**। त्वन्मुखं पुण्डरीकं कमलं च। फुल्ले विकसिते। एकत्र स्मितलक्ष्म्या अन्यत्र दलविकासेन। तथा सुरभिः घ्राणतर्पकः गन्धः सुवासः ययोस्ते। फुल्लत्वसुरभिगन्धत्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शब्दोपात्तम्। एवं सादृश्यं स्थिरीकृत्य सदृशभेदकेन व्यतिरेकं दर्शयति—**भ्रमद्भ्रमरेति**। अम्भोजम् भ्रमद्भ्रमरं भ्रमन्तः भ्रमरा यस्मिन् तत्। ते मुखं तु लोलनेत्रं लोले विलासचञ्चले नेत्रे यस्मिन् तत्। अत्र भ्रमरनेत्रे भेदके। ते च भ्रमणचाञ्चल्यरूपधर्मेण समाने। इति सदृशाभ्यां ताभ्यां भेदः सदृशव्यतिरेकः ॥ १९३ ॥

शब्दानुपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरणद्वयेन उदाहरति—**चन्द्र इति**। अयं चन्द्रः अम्बरोत्तंसः वियद्भूषणम्। हंसः तोयभूषणम् जलशोभासंपादकः। तथैव इदं नभः नक्षत्रमालि तारामालाविभूषितम्। इदं पयः उत्फुल्लकुमुदं विकसितारविन्दम्। अत्र चन्द्रहंसयोः सादृश्यं श्वेतत्वादि अनुभूततया स्फुटं प्रतीतं भवति। वियदम्भसोश्च शौक्ल्यादि वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् प्रतीयते। एवमुभयत्र शब्दानुपात्तस्य सादृश्यस्य अम्बरतोयाभ्यां नक्षत्रकुमुदाभ्यां च भेदो दर्शितः। तौ च परस्परतुल्यौ इति सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९४ ॥

---

१ लोलदृ॰ अ. २ च. अ. ३ इदमुत्कुमुदं. अ.

प्रतीयमानशौक्ल्यादिसाम्ययोर्वियदम्भसोः ।
कृतः प्रतीतशुद्ध्योश्च भेदोऽस्मिंश्चन्द्रहंसयोः ॥ १९५ ॥
पूर्वत्र शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।
भृङ्गनेत्रादि तुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १९६ ॥

उक्तोदाहरणद्वयं विशदयति—प्रतीयमानेति । अस्मिन् पूर्वश्लोके । प्रतीयमानम् वाचकशब्दाभावात् वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् उन्नीयमानं शौक्ल्यादि आदिशब्देन नैर्मल्यस्य संग्रहः । तेन साम्यं ययोः तादृशयोः । वियदम्भसोः आकाशपयसोः । तथा प्रतीतशुद्ध्योः सदानुभूततयावगतशुद्ध्योः चन्द्रहंसयोः भेदः कृतः । प्रथमोदाहरणे अम्बरतोयाभ्यां द्वितीयोदाहरणे नक्षत्रकुमुदाभ्याम् सादृश्यनिषेधः कृतः । इमे च भेदके अम्बरतोये नीलत्वादिना नक्षत्रकुमुदे च मनोहराकारत्वेन परस्परसदृशे इति सदृशव्यतिरेकः । पूर्वोदाहरणे वियदम्भसोः शौक्ल्यादिसादृश्यं दुरूहतया प्रतीयमानम् उत्तरोदाहरणे शुद्धिस्तु सर्वानुभवसिद्धा इति सा प्रतीता इत्यनयोर्भेदः । अत्र केचिदुपमानोपमेयभूतयोः चन्द्रहंसयोः प्रतीतशुद्धिरूपसमानधर्मयोः प्रतीयमानसौक्ष्म्यरूपसमानधर्माभ्यां वियदम्भोभ्याम् आधारतया चन्द्रहंसयोर्भेदः कृतः इति एकमेवोदाहरणं मन्यन्ते । तन्मते सदृशयोर्व्यतिरेकः सदृशव्यतिरेकः इति समासः ॥ १९५ ॥

पूर्वोदाहृतशब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकोदाहरणं व्याचष्टे—पूर्वत्रेति । पूर्वत्र त्वन्मुखमित्युदाहरणे । शब्दवत् शब्दः समानधर्मवाचकः शब्दः सोऽस्मिन्नस्ति इति शब्दवत् । साम्यं पुष्ठु वादिकमस्ति । उभयत्रापि शब्दोपात्तप्रतीयमानसादृश्यद्वयोदाहरणेऽपि । वैधर्म्यप्रतिपादकं भृङ्गनेत्रादि आदिशब्देन अम्बरतोयनक्षत्रकुमुदानां संग्रहः । तुल्यम् । भ्रमरेत्युक्ति भिन्नशब्दाभ्यां प्रतिपादितस्यापि वस्तुतोऽभिन्नस्य श्यामत्वस्य उभयत्र विद्यमानत्वात् तयोस्तुल्यता । तथा अम्बरतोययोः शौक्ल्यादिना नक्षत्रकुमुदयोः मनोहराकारत्वेन च सादृश्यं ज्ञेयम् । तत् तस्मात् भेदकयोः सादृश्यात् सदृशव्यतिरेकता बोद्धव्या ॥ १९६ ॥

१ °भेदकं द्वि° ड
२ [illegible] पाठान्तर ख, ग, घ, पुस्तकेषु
३ [illegible]

अरत्नालोकसंहार्यमहार्यं सूर्यरश्मिभिः ।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १९७ ॥
संजातिव्यतिरेकोयं तमोजातेरिदं तमः ।
दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १९८ ॥

॥ इति व्यतिरेकचक्रम् ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित् कारणान्तरम् ।

सजातिव्यतिरेकमुदाहरति—अरत्नेति । रत्नालोकैः मणिकिरणैः संहार्यं न भवतीति अरत्नालोकसंहार्यम् । सूर्यरश्मिभिः भानुगभस्तिभिः । अहार्यम् अनिवार्यम् । यूनां तरुणानाम् । दृष्टिरोधकरं दर्शनसामर्थ्यनिरोधकम् । एतादृशं यौवनप्रभवं तारुण्यमदोत्पन्नं तमोस्ति । प्रसिद्धं तमस्तु रत्नज्योतिषा सूर्यप्रकाशेन च विनिवार्यमस्ति । तथा आबालस्थविराणां दृष्टिरोधकं भवति । अत्र दृष्टिशब्देन ज्ञानं तमःशब्देन मोहोपि सूच्यते । श्लेषवशादेव तमःशब्देन उपमानोपमेयभूततमोद्वयप्रतिपादनात् व्यतिरेकसामान्यलक्षणं संगतं भवति । अत्र दृष्टिरोधकत्वेन साम्यम् । तच्च धर्मस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वात् शाब्दम् । रत्नसूर्यादिभिरविनाश्यत्वं च असाधारणधर्मतया उपमेयमात्रवृत्ति । तदेव भेदकम् । उपमेयस्योत्कर्षाधायकं चेति ज्ञेयम् ॥ १९७ ॥

उदाहरणं व्याख्याय अलंकारं संगमयति—सजातीति । दृष्टिरोधितया दृष्टेरावरणतया । इदं यौवनप्रभवम् । तमः तमोजातेः तुल्यम् । तत् अन्यैः अरत्नालोकसंहार्यादिभिः असाधारणधर्मैः । भिन्नम् । यत् यस्मात् । अदर्शि अतः अयं सजातिव्यतिरेकः । अन्यैरिति बहुवचनेन दीपशिखादिभिरनपनेयत्वादयो साधारणधर्माः संग्राह्याः । तेन असाधारणधर्मद्वयस्यैवोपन्यासे कथं बहुवचनमिति शङ्का परास्ता ॥ १९८ ॥

अथ क्रमप्राप्तां विभावनामाह—प्रसिद्धेति । यत्र वैचित्र्ये । प्रसिद्धः लोकप्रसिद्धः यो हेतुः कारणं तस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन । यत्किंचित् किमपि

१ अवार्य. ब, ड, प. २ स्वजाति°. अ.

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १९९॥

अपीतक्षीबकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम्[1] ।
अप्रसादितशुद्धाम्बु[2] जगदासीन्मनोहरम्[3] ॥ २०० ॥

अतिगूढं कविकल्पितं वा । कारणान्तरम् विभाव्य फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या सूक्ष्मेक्षिकया अनुसंधानीयम् वा । अथवा स्वाभाविकत्वं कृतेपि विमर्शे कारणान्तराप्राप्तौ फलस्य वस्तुस्वभावेनैव संपद्यमानत्वम् । विभाव्यं चिन्तनीयम् । सा विभावना । एवं च प्रसिद्धहेतुव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन अप्रसिद्धकारणस्वभावान्यतरप्रतीयमानफलोत्पत्तिर्विभावनेति लक्षणं संपन्नम् । विभाव्यते फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या विचार्यते कारणान्तरं फलोत्पत्तिस्वाभाविकत्वं वा यस्यां सा विभावना । प्रकाशकारादयस्तु— क्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावना । इति कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनामाहुः । तत्र तु विभावनासंज्ञाया अन्वर्थता न संभवति । कारणाभावश्च कचित् नञादिना साक्षात् कचिच्च कारणविरोधिन उक्त्या परंपरया प्रतिपाद्यते । विभावितं कारणान्तरं कचित् शाब्दं कचिदार्थं च भवति । एवमेव स्वाभाविकत्वस्य शाब्दार्थप्रभेदौ उदाहरणेषु तत्र तत्रानुसर्तव्यौ । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहारात् विरोधाभास एवायमिति चेन्न । समनन्त्यो परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह हि कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् ॥ १९९ ॥

कारणान्तरविभावनामुदाहरति—**अपीतेति** । अपीता मदिरापानमकुर्वन्तोपि क्षीबा मत्ताः कादम्बा हंसविशेषा यस्मिन् तत् । असंमृष्टमपि अमार्जितमपि अमलं निर्मलम् अम्बरं यस्मिन् । अप्रसादितं कतकादिभिः अशोधितमपि शुद्धं निर्मलम् अम्बु यस्मिन् । एतादृशं मनोहरं जगदासीत् इत्यन्वयः । अत्र क्षीबत्वामलत्वशुद्धत्वानां पानसमार्जनप्रसादनादीनि प्रसिद्धानि कारणानि । तेषामभावेपि तादृशफलोत्पत्तिः वर्ण्यमाना प्रस्खलद्रूपतया कारणान्तरं अपेक्षमाणा शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयति । तस्य चात्र शब्दाप्रतिपाद्यत्वादार्थत्वं बोध्यम् । प्रसिद्धकारणाभावस्तु शाब्दः ॥ २०० ॥

---

१ असंसृष्टा° धपा २ °सूक्ष्माम्बु १, कपा ३ मनोरमम् धपा

अनञ्जितासिता दृष्टिर्भ्रूरनावर्जिता नता ।
अरञ्जितोरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥
यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीवत्वाद्यन्यहेतुजम् ।
अहेतुकं च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥
वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।
अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तासुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

स्वाभाविकविभावनां निर्दिशति—**अनञ्जितेति** । हे सुन्दरि तव दृष्टिः अञ्जनेन कज्जलेन अनञ्जिता अञ्जितापि । असिता नीला । भ्रूः अनावर्जिता अनाकृष्टापि । नता वक्रीकृता । अयमधरश्च अरञ्जितोपि लाक्षया अनक्तोपि । अरुणः रक्तच्छविः । अत्र असितनतारुणरूपाणि कार्याणि अञ्जनावर्जनरञ्जनस्वरूपैः प्रसिद्धैः कारणैर्विना दर्शितानि । तानि च अनुपपद्यमानानि कारणान्तरमप्रतिपद्यमानानि स्वाभाविकत्वमेव विभावयन्ति । इति स्वाभाविकविभावनात्र ॥२०१॥

उक्तोदाहरणद्वये विभावनालक्षणस्य संगतिं दर्शयति विरोधं च परिहरति—**यदिति** । प्रथमोदाहरणेन यत् वर्ण्यमानम् । मदिरापानाद्यजन्यम् । आदिना उत्तरश्लोकस्यानञ्जितादीनां संग्रहः । क्षीवत्वादि यत् । अत्र आदिशब्देन उत्तरश्लोकस्यासितादयो ग्राह्याः । अन्यहेतुजं कारणान्तरजन्यम् । तच्च कारणं शरदादिकम् । अहेतुकं च कारणं विना स्वतःसिद्धम् । स्यात् भवेत् । इह उदाहरणद्वये । तस्य विवक्षा प्रतिपिपादयिषा । अस्तीति एवं प्रकारेण अविरुद्धता विरोधाभावः । *अस्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्यांशे अभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुप्राणकतया स्थिता ।* तस्मात् कारणाभावे कथं कार्योत्पत्तिः इति शङ्काया नोत्थितिः ॥ २०२ ॥

शाब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति—**वक्त्रमिति** । वदनं निसर्गसुरभि स्वभावसुगन्धि । न तु कर्पूरादिद्रव्यैरिति भावः । वपुः अव्याजेन अकृत्रिमतया सुन्दरं मनोहरम् । न तु भूषावस्त्रादिभिरिति भावः । अकारणरिपुः विरहिणां सहजशत्रुः । चन्द्रः । तथा निर्निमित्तासुहृत् अकारणशत्रुः स्मरः मदनः ॥२०३॥

---

१ अरञ्जितारुणः. अ. २ °पीत्यादि जन्म. अ.
३ °रत्यन्त°. अ. ४ °सुहृत् स मे. अ.

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।
उक्तं च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

वस्तु किंचिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उदाहरण विशदयति—निसर्गेति । अत्र सुरभ्यादयो धर्मा स्वाभाविका इति ते शान्दा । अत शब्दस्वाभाविकेय विभावना । लक्षणोक्त प्रसिद्धहेतु[1]व्यावृत्तित्वमुदाहरणे दर्शयति—निसर्गादि इति । अत्र उदाहरणे । निसर्गादिपदै निसर्गव्याजाकारणानिर्निमित्तशब्दै । हेतु जात्यैकवचनम् । हेतव । कर्पूरभूषण मात्सर्यादय । साक्षात् नञादिवाचकशब्दवत् स्वार्थेनैव । निवर्तित अपसारित । सुरभित्वादि सुरभिसौन्दर्यरिप्सुद्द्दिति । फल कार्यम् । उक्त तै निसर्गादिपदै स्वाभाविकत्वेन कथितम् । तत् तस्मात् । हेतुव्यावृत्तिपूर्वकस्वाभाविकत्वेन फलोत्पत्ते प्रतिते विभावना सुसगतेति शेष ॥ २०४ ॥

अथ क्रमप्राप्ता समासोक्ति निर्वक्ति—वस्तु किंचिदिति । किंचित् किमपि । वस्तु प्रस्तुत अप्रस्तुत वा । अभिप्रेत्य चमत्कारसौभाग्यादिदिदर्शयिषया व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमभिलष्य । तत्तुल्यस्य वर्णनाभिप्रेतसदृशस्य । वस्तुन कस्य चिद् अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतस्य वा । उक्ति कथनम् । समासोक्ति । समासेन सक्षेपेण अर्थद्वयकथनात् उक्ति समासोक्ति । सक्षेपश्च एकस्य प्रयोगेणोभयार्थप्रतिपादनात् ज्ञेय । तथाच प्रकृते प्रस्तुताप्रस्तुतयोरन्यतरस्य प्रयोगेण तदन्यस्य प्रतीति समासोक्ति इति समासोक्तिलक्षणम् । एकस्य शब्देन प्रतिपादनेऽन्यस्य व्यञ्जनया बोध चमत्कारविशेषमादधाति इति तदेवास्या अलकारवाजम् । यदुक्त ध्वनिकृता—वाच्यार्थो न तथा स्वदते प्रतीयमान स एव यथा । इति । भोजराज उपमानाच्छब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीति. इत्याह ॥ तथा च—

यत्रोपमानादेवैतत् उपमेय प्रतीयते ।
अतिप्रसिद्धेस्तामाहु समासोक्ति मनीषिण ॥ (४.४६) इति ।

दण्डिनापि समासोक्ते सर्वाण्यपि उदाहरणानि अप्रस्तुतवर्णनेन (उपमानवर्णनेन)

---

१ सुरभीत्यादि अ   २ तस्मात् चपा

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

प्रस्तुतार्थावबोधकान्येव दर्शितानि । तथापि उपमानवर्णनेनोपमेयार्थावगतौ यद्वैचित्र्यं प्रतीयते न ततो न्यूनं उपमेयवर्णनेनोपमानार्थावगतौ वैचित्र्यं भवति इति वस्तुशब्देनास्माभिः द्वयोः संग्रहः कृतः । केचित्तु प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिः अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ च अप्रस्तुतप्रशंसा इति एकस्यैव वैचित्र्यस्य उपन्यासप्रकारभेदेन अलंकारद्वयमाहुः । परं तन्न रुचिरम् । वैचित्र्यविशेषाभावे ईदृशभेदकरणेऽलंकाराणामानन्त्यापत्तेः । नापि दण्डिना एवंविधा अप्रस्तुतप्रशंसा स्वीकृता । स तु ताम्—अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः । इति लक्षयति । न तत्राप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतेः कोपि संबन्धोस्ति । ततश्च एकतरस्य वर्णने शब्दोपात्ते तदन्यप्रतीतिचमत्कारस्वरूपे प्रस्तुतेनाप्रस्तुतावगत्या अप्रस्तुतेन प्रस्तुतावगत्या वा दर्शिते तत्र सर्वत्र समासोक्तिरेव दण्ड्याचार्यस्य अभिप्रेतास्तीति क्षेमम् । नैवं हि कल्पयितुं शक्यते यदुपमेयादुपमानप्रतीतौ न चारुतातिशयः इति । यतः—

> व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनायाः वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।
> आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्माद्धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ॥

इत्याद्युदाहरणेषु चमत्कृतेः स्पष्टत्वात् । काव्यप्रकाशकारादयस्तु प्रस्तुते वाच्ये अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिः इति मन्यन्ते । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ च अप्रस्तुतप्रशंसाम् । श्लेषालंकारे उपमाध्वनौ च विशेष्यस्यापि उभयार्थवाचकता । अस्यास्तु केवलविशेषणानामेव तथात्वमिति ततो भेदः इति च तेषां विवेकः । एतदर्वाचीनसंमतसमासोक्तिवैचित्र्यविषये अप्पय्यदीक्षितैः सुगमपद्धत्या कुवलयानन्दे विवेचनं कृतमस्ति तदुपयुक्तमिति बुद्ध्या तदक्षरैरेवात्र निवेश्यते । अत्र (समासोक्तौ) प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वा अप्रस्तुतस्य वृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थम् । सर्वत्रैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भगोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तौ अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः न तु रूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोऽस्ति । मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रपदसमभिव्याहारवत् रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा इति समासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोः तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्य अभावात् ।

---

१ संक्षिप्त॰. अक.

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररासे ॥

इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात् । तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यात् उत्तरपदप्रधानमयूरव्यंसकादिसमासव्यवस्थितात् उत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् पयोदे अनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषरूपणं गम्यमुपगम्यते । न चेह तथा निरीक्षणवत् त्वय्यागते किमपि वेपत एष सिन्धुः इति श्लोके सेतुरूपादिवच्च अप्रस्तुतासाधारणवृत्तान्तः उपात्तोऽस्ति । नापि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विद्युन्नयनवत्प्राधान्यमस्ति । येन तदनुरोधात् रत्नं सेतुग्रथनवृद्धिरित्यत्रेव प्रस्तुतेऽनुक्तमपि अप्रस्तुतसमारोपमभ्युपगच्छेम । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुताहेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयात् अस्ति समप्राधान्यम् । तथापि अप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधात् प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽङ्गीकार्यः । तथा हि यथा (अयमन्द्रीमुख पश्येत्यत्र) प्रस्तुतविशेष्ये अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता । तथैव अप्रस्तुतेऽपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता । एवं च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अन्यतरस्यान्यसमारोपेऽभ्युपगन्तव्ये प्रस्तुत एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यारोपश्चारुताहेतुरिति युक्तम् । नन्वेवं सति—

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।
अप्यसंनद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम् ॥ २०६ ॥
इति प्रौढाङ्गनाबद्धरतिलीलस्य रागिणः ।
कस्यांचिदिह बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥
विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

रकस्य अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्त्यपेक्षा । अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारण-
६१विशेषणायामपि अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । (व्यावल्ग-
-कुचभारमित्यादौ) कन्दुके व्यावल्गत्कुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्य कामुक-
संबन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात् । स्वरूपतः कन्दुकेपि तस्य सत्त्वेनासमारो-
७२पणीयत्वात् । किं च सारूप्यनिबन्धनत्वेनोक्तायां समासोक्तौ अप्रस्तुतवृत्तान्त-
स्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः
अन्यत्रापि तथैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् ।
७५॥ २०५ ॥

वाच्यात् व्यङ्ग्यप्रतीतौ कार्यलिङ्गविशेषणानामन्यतमस्य साम्यं हेतुरिति प्रथम कार्यसाम्यघटितां समासोक्तिमुदाहरति—पिबन्निति । भ्रमरः फुल्लपङ्कजे मधु
३पुष्परसम् । यथाकामं पर्याप्तम् । पिबन् असनद्धसौरभ्य अपरिपक्वमधुसौगन्ध्यम् ।
कुड्मलं कलिकाम् । चुम्बति पश्य ॥ २०६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तवर्णितप्रकारेण । इह श्लोके । प्रौढा यौवनसंपन्ना या अङ्गना तस्यां बद्धा दृढा रतिः अनुरागो येन तादृशस्य । रागिणः विलासेनु-
१रागिणः । कस्यांचित् बालायाम् । इच्छावृत्तिः सुरताभिलाषप्रवृत्तिः । विभाव्यते
व्यापारसाम्येन ध्वन्यते । अत्र अप्रस्तुतभ्रमरव्यापारः फुल्लपङ्कजरसास्वादानन्तरं पङ्कजकोरकानुधावनं प्रौढाङ्गनाज्ञातास्वादस्य कामुकस्य अनुत्पन्नसंभोगाभिलाषायाः
६बालाया अनुसरणं ध्वनयति इति समासोक्तिः ॥ २०७ ॥

विशेषणसाम्यघटितभेदां दर्शयति—विशेष्येति । विशेष्यमात्रं विशेष्य-
पदमात्र भिन्न श्लेषाभावात् केवलमेकार्थबोधकं यत्र सा । तुल्यः समानः आकारः
३स्वरूपं येषां तानि तुल्याकाराणि श्लेषादिना प्रस्तुताप्रस्तुतार्थसंपादकानि विशे-

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

पणानि यस्या सा एतादृशी। असौ समासोक्तिरस्ति। अत्र श्लेषवशेन विशेष-धर्माणा साम्यम्। भिन्नाभिन्नविशेषणा भिन्नानि एकमालानुसन्धीनि अभिन्नानि उभयानुसन्धीनि एव विशेषणानि यस्या सा। अपरा समासोक्तिरस्ति। अत्रापि विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुपपद्यते। तच्च विशेष्य प्रस्तुतमप्रस्तुत वा भवेदिति पूर्वं प्रपञ्चितमत्रानुसन्धेयम्। विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे द्वयो प्रस्तुतत्वे श्लेषालङ्कार.। द्वयोरेकतरस्य प्रस्तुतत्वे शब्दशक्तिमूल. उपमाध्वनि इति ज्ञेयम्। भिन्नविशेषणाना व्यङ्ग्यधर्मेण सह बिम्बप्रतिबिम्बतया साम्यम्। श्लेषश्चात्र शब्दगतोऽर्थगत इति गृह्यते। तेन परैरङ्गीकृत विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तर सगृहीत भवति। तत्र अर्थश्लेषावष्टम्भस्य विशेषणस्यैव साधारण्यात्। यथा—

विलखति कुचावुच्चैर्गाढ करोति कचग्रह
लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम्।
क्षितिप खदिर श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुक
मरुभुवि हठान्नश्यन्तीना तवारिमृगीदृशाम् ॥ इति।

अत्र कुचविलेखनकचग्रहणादिविशेषणानामर्थश्लेषेण उभयार्थसाधारण्यात् सा-दृश्यम्। तेन च हठनायकप्रतीतिरस्तीति समासोक्ति। तुल्याकारविशेषणत्वे औपम्यगर्भत्वे सारूप्ये च सभवति। अतस्तत्रापि समासोक्ति। तत्रौपम्यगर्भत्वे यथा—

रूढमूलः फलभरैः पुष्णन्ननिशमर्थिनः।
सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥
अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान्।
सोच्छ्रायः स्थैर्यवान् दैवादेष लब्धो मया द्रुमः ॥२१०॥
उभयत्र पुमान् कश्चिद् वृक्षत्वेनोपवर्णितः।

अत्र धनसारूप्यात् कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्धयसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिः ॥ २०८ ॥

तुल्याकारविशेषणां समासोक्तिं दर्शयति—रूढमूल इति। रूढं प्रवृद्धं मूलं शिफा मूलधनं च यस्य सः। अनिशं अर्थिनः याचकान्। फलभरैः विविधफलैः। तथा फलैः लाभैः वाञ्छितार्थलाभैः। पुष्णन्। सान्द्रा बहुला छाया अनातपः तथा वदनकान्तिर्यस्य सः। सोऽयं प्रसिद्धः। महावृक्षः मया आसादितः प्राप्तः। महावृक्ष इति विशेष्यपदं एकार्थमेव प्रस्तुतार्थानुसंबन्धि। अत्र सर्वाण्यपि विशेषणानि तुल्याकाराणि। तेन चाप्रस्तुतस्य पुंस प्रतीतिः। इति समासोक्तिः ॥ २०९ ॥

भिन्नाभिन्नविशेषणामेनामुदाहरति—अनल्पेति। अनल्पः बहुलः विटपानां शाखानाम् आभोगः विस्तारो यस्य। फलानां पुष्पाणां च समृद्धिः वैपुल्यं अस्यास्तीति फलपुष्पसमृद्धिमान्। उच्छ्रायः उन्नतत्वं विभूतिमत्त्वं च तेन सहितः सोच्छ्रायः। सुच्छाय इति पाठे सुष्ठु शोभना छाया आतपाभावः प्रभा च यस्य सः इत्यर्थः। स्थैर्यं दृढमूलत्वम् अन्यत्र निश्चयादचलत्वं तदस्यास्तीति स्थैर्यवान्। दैवात् भाग्यात्। एष द्रुमः मया लब्धः। अत्र स्थैर्यमूलादिधर्मौ श्लेषभित्तिकयाभेदेनाध्यवसितौ इति समानौ। विटपफलादयश्च केवलं वृक्षमात्रानुगामिनोऽपि प्रतीयमानपुरुषगततत्सजातीयबहुपुत्रत्वधनधान्यसमृद्धित्वादिभिः बिम्बप्रतिबिम्बभावेन एकार्थतामापन्नाः साधर्म्यं भजन्ते। तथा च सर्वैरपि विशेषणैः अप्रस्तुतः पुरुषः प्रतीयते इति समासोक्तिः ॥ २१० ॥

उभयत्र लक्षणं संगमयति—उभयत्रेति। उभयत्र पद्ययोः कश्चिद्

---

१ सुच्छायः ब, क, ड, प.

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥
निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।
अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यति[1] ॥ २१२ ॥
इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्तनात् ।

पुमान् वृक्षत्वेन वृक्षगतसाधारणविशेषणै उत्थापितया व्यञ्जनया बोधितत्वात् वृक्षोपमानतया वर्णित । तत्र पूर्वश्लोके सर्वे धर्मा रूढमूलादय विशेषणभूता साधारणा श्लिष्टत्वेन एकरूपेणैव उभयान्वयिन. । अन्यत्र उत्तरश्लोके । तु द्वय विशेषणद्वयमेव । सोच्छ्रायत्वस्थैर्यवत्त्वरूप साधारणम् । पूर्ववत् श्लिष्टत्वादभिन्नम् । विटपादाना साधारण्य पुरुषगततत्सजातीयधर्मोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन इति ज्ञेयम् । अन्यथा सादृश्याभावात् व्यञ्जनया अप्रस्तुतार्थानवगमने अपुष्टत्वदोषापत्ति स्यात् । ततश्च समासोक्तिरपि सुसगता न भवेत् ॥ २११ ॥

अपूर्वसमासोक्तिमुदाहरति—**निवृत्त इति** । निवृत्त अपगत. व्यालाना एकत्र सर्पाणा अन्यत्र खलाना च ससर्ग यस्मात्स । निसर्गेण स्वभावत एव मधुराणा सुमिष्टाना जलाना आशय आधार अन्यत्र स्वभावत एव मधुर मनोहर आशय चित्तवृत्ति यस्य सः । एतादृश अय अपूर्व अम्भोनिधि कालेन समयेन यमेन च । परिशुष्यति शोप यास्यति विनाश च गमिष्यति । कष्ट जताव दु खास्पदमेतत् । पूर्वोदाहृताभिन्नविशेषणसमासोक्तौ रूढमूलादीनि विशेषणानि वास्तवानि । इह तु वास्तवगुणनिरोधपूर्वककल्पितानीति उभयोर्भेद ॥ २१२ ॥

उदाहरण विशदयति—**इतीति** । इति एतादृशी । अपूर्वसमासोक्ति । कथमिति चेत् पूर्वधर्मनिवर्तनात् पूर्वौ जगति समुद्रधर्मत्वेन प्रसिद्धौ धर्मौ व्यालससर्गलक्षणजलरूपौ तयो निवर्तनात् तद्विपरीतनिवृत्तव्यालससर्गत्वनिसर्गमधुराशयत्वरूपधर्मस्य वाच्ये अम्भोनिधौ निवेशनादिति भाव । तेन च प्रस्तुतपुरुषस्य प्रतीति इति समासोक्ति । समासोक्तिहेतु दर्शयति —**समुद्रेणेति** । समुद्रेण समानस्य निवृत्तव्यालत्वादिगुणैरिति भाव । पुस व्यापत्ति नाश तस्य सूचनात् इयमपूर्वसमासोक्ति । अपूर्वा पूर्वधर्मनिवर्तका कल्पिता धर्मा

१ परिशुष्यते अ, द, प

समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिसूचनात् ॥ २१३ ॥

॥ इति समासोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।
असावतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

यस्या सा अपूर्वसमासोक्ति । एव ग्रन्थकर्त्रा कार्यसाम्येन विशेषणसाम्येन समासोक्तिर्दर्शिता । लिङ्गसाम्योदाहरण तु न प्रदर्शितम् । तत्तु निशामुख चुम्बति चन्द्र एप । इति । अत्र स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गाभ्यां मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्या नायिकात्व नायकत्व च व्यज्यत एव । अन्यथा निशामुख चुम्बति चन्द्रिकैपा । अथवा अहर्मुख चुम्बति भानुबिम्बम् । इत्यनेनापि प्रस्तुतार्थप्रतीति स्यात् । केवल चुम्बतिपदोपादानेन समासोक्तिर्न सभवति । पुत्रादीनामपि चुम्बनसभवात् । तस्मादत्र केवललिङ्गेनैव समासोक्ति ॥ २१३ ॥

अथ अतिशयोक्ति लक्षयति—**विवक्षेति** । विशेषस्य प्रस्तुतवस्तुगतस्य । लोकसीमा लोकमर्यादा ता अतिवर्तते अलौकिकवर्णनेन अतिशेते सा । अत्यद्भुत-वर्णनानुगा इत्यर्थ । या विवक्षा विवक्षया वर्णनम् । हेतुहेतुमतोरभेदबुद्ध्या प्रयोग । असौ अतिशयोक्ति । विवक्षाया लोकसीमातिवर्तित्व च परपरया विशेष्यस्यैव । तद्वर्णनेनैव चमत्कारस्योदयात् । एव च प्रस्तुतस्य विशेपस्य अत्युत्कर्पस्य वर्णन अतिशयोक्ति । ननु एव सति काव्यात्मभूतदशगुणान्तर्वर्तिकान्तिगुणस्य अस्या असभव स्यात् । यत स लौकिकार्थानतिक्रमत्वेन वर्णने एव भवति । तदुक्त पूर्व—कान्त सर्वजगत्कान्त लौकिकार्थानतिक्रमात् । इति । सत्यम् । तस्य वार्ताभिधानेष्वेव नियमेन सद्भावे नियमनात् अन्यत्र अतिशयोक्तौ तदभावेपि न दोप. । अपर च इयमतिशयोक्ति विशेप धर्मविशेप तस्यैव आधिक्येन वर्णने भवति न तु धर्मिण । कान्तिगुणस्तु लौकिकार्थानतिक्रमेण वर्णन धर्मिण एवा-पेक्ष्यते इति उभयोर्विपयभेद । अनयैव दिशा वक्ष्यमाणोदात्तालकारस्यापि विपयभेदो बोद्धव्य । अत्र प्रस्तुतोत्कर्पवर्णन अप्रस्तुतेन अभेदाध्यवसानादिना ज्ञेयम् । असौ अतिशयोक्ति अलकारेषु उत्तमा । यत अलकार वैचित्र्याधीन. ।

---

१ °द्र स समा° अ २ °वर्तिन, र ३ °रात्तमा अ,

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥२१५॥

तच्च वैचित्र्य प्राय अतिशयवर्णनाधीनम् । अत सर्वालंकारजीवितेश्वरी इयम् इति भाव । वामन· समान्यधर्मतदुत्कर्पकल्पनातिशयोक्तिरित्याह । उभौ यदि व्योम्नि इत्युदाहरति च । विस्तरस्तु तत एवाधिगन्तव्यः । प्रकाशकारस्तु—

निगीर्याध्यवसान तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्व यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्यय ।
विज्ञेयातिशयोक्ति· सा

इति चतुर्विधा भिन्नस्वरूपामेव अतिशयोक्तिं वर्णयति । अर्वाञ्चस्तु सर्वे तमेवानुसरन्ति ॥ २१४ ॥

उदाहरणमाह—मल्लिकेति । मल्लिकाना माधवीपुष्पाणा माला ताः बिभ्रति तच्छीला मल्लिकामालभारिण्य । इष्टकेषिकामालाना चित्तवलभारिषु इति मालाशब्दस्य ह्रस्व । सर्वाङ्ग व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्र व्याप्नोति इति ख । सर्वाङ्गीण आर्द्रं चन्दन यासां ता· । क्षौमवत्यः सितदुकूलधारिण्य । अभिसारिका कान्ताभिसरणशीलाः । तदुक्त दशरूपके—कामार्ताभिसरेत्कान्त सारयेद्वाभिसारिका । इति । ज्योत्स्नाया न लक्ष्यन्ते स्फुट न ज्ञायन्ते । अत्र प्रस्तुता ज्योत्स्ना तस्याः श्वेतत्व मल्लिकादिश्वेताभिन्नतया वर्ण्यमान समधिक प्रतीयते । अथवा तादृशज्योत्स्नावत्या रजन्या तादृशनायिकाया· अलक्ष्यत्वासंभवेऽपि तत्कथनात् प्रस्तुतज्योत्स्नाया उत्कर्ष प्रतीयते इति अतिशयोक्ति । अत्र प्रकाशकारादय· मीलिताभिधमलंकार मन्यन्ते—

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगुह्यते ।
निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥

इति हि तल्लक्षणम् ॥ २१५ ॥

---

१ °कामान्यधारिण्यः. अ, चना. २ °ङ्गार्द्र°. घग.

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।
संशयातिशयादीनां व्यक्त्यै किंचिन्निदर्श्यते ॥ २१६ ॥
स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।
अस्ति नास्तीति संदेहो न मेद्यापि निवर्तते ॥ २१७ ॥
निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।
अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥ २१८ ॥

उदाहरणे लक्षणं योजयति—**चन्द्रातपस्येति** । पूर्वोदाहरणे चन्द्रातपस्य ज्योत्स्नाया. श्वेतिम्न । बाहुल्यं वैपुल्यम् । उत्कर्षवत्तया मल्लिकादीनां श्वेतिम्नो-भिन्नतया । उक्तम् । तेन सा अतिशयोक्तिरिति शेष । भेदान्तरं दर्शयति—**संशयेति** । सशयेन अतिशय सशयातिशय. । सशयेन प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः । आदिना निर्णयादीनां सग्रह । व्यक्त्यै स्पष्टीकरणाय । किंचित्सक्षेपेण । निदर्श्यते उदाह्रियते ॥ २१६ ॥

उदाहरति—**स्तनयोरिति** । हे प्रिये तव स्तनयो तुङ्गोन्नतकुचयोः । जघनस्य रथाङ्गसदृशविपुलस्य । मध्ये अन्तराले । मध्य अवलग्नम् । अस्ति नास्तीति मे संदेहः अद्यापि न निवर्तते । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भाव । अत्र एतादृश-सशयस्य असंभवेपि तत्कल्पनात् मध्यकृशत्ववर्णनस्य अतिशयो भवति इति सशयातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति— **निर्णेतुमिति** । हे नितम्बिनि प्रशस्त-नितम्बशालिनि । पयोधरभरस्य कुचविस्तारस्य स्थिति· अवस्थानं तस्या । अन्यथा-नुपपत्त्यैव विनाश्रयं अवस्थानासंभवादेव । तव मध्यम् अवलग्नम् । अस्तीति निर्णेतुं शक्यम् । अत्र विस्तृतपयोधराणां निरवलम्बनस्थित्यनुपपत्त्या मध्यकल्पनाया अ-संभवितत्वेन तत्कल्पना । तया च मध्यस्य कृशत्व सविशेष वर्णितं भवति इति अतिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

---

१ व्यक्तौ ड, प २ मध्यमस्तीति शक्य अ
३ °द्या नोपपद्येत ब, क, ड, प ४ °स्थिति॰ न, क, ड, प

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २१९ ॥

अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

आश्रयाधिक्ये अतिशयोक्तिं दर्शयति—**अहो इति** । हे भूपाल भुवनत्रितयोदर भुवनत्रितयाभोग । विशाल विस्तृत । अहो इति आश्चर्ये । कुत एव विस्तृतमिति चेत्तद्दर्शयति— **मातीति** । यदस्मात् । अत्र भुवनत्रितयोदरे । मातु निवेशयितुम् । अशक्योऽपि ते यशोराशि माति साकल्येन प्रविष्टो भवति । अत्र आश्रयीभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालताप्रतिपादनेन तत्स्थस्य यशोराशेरपि आधिक्यद्योतनादाधिक्यातिशयोक्तिरियम् । नव्यास्तु—

महतो यन्महीयासावाश्रिताश्रययो क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्याता तनुत्वेऽप्यधिक तु तत् ॥

इत्यत्र अधिकालकार मन्यन्ते । विषयस्य निगरणपूर्वक विषयिणोऽध्यवसाना चमत्कृतिविशेषेऽपि इमा अर्वाचीना स्वीकुर्वन्ति । यथा—

वापी कापि स्फुरति गगने तत्पर सूक्ष्मपद्या
सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीलीं ।
अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ
तत्रत्याना सुलभममृत सनिधानात् सुधांशोः ॥ इति ।

अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयो निगीर्णा । विशेषप्रपञ्चस्तु प्रकाशे कुवलयानन्द च द्रष्टव्य । विस्तरभयादस्माभिर्विरम्यत ॥ २१९ ॥

अतिशयोक्ति प्रशसनुपसहरति —**अलंकारान्तराणामिति** । वागाश वाचस्पति तत्र महिता पूजितां परमश्रेष्ठामितिभाव । अतिशयाह्वया अतिशयोक्तिम् । इमां अलकारा तराणा न केवल लोकसामातिवर्तिनो विशेषस्य वर्णने परायम् मता । अपि तु विविधालङ्काराणामपि । एक परायणम् परमाश्रयम् । आहु । तदुक्त भामहन—

इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगत ।
सर्वातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥

१ ०भेन०, अ   २ ०मप्य हुरु   ।

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ २२० ॥

॥ इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ इति ।

अलंकारो नाम शब्दार्थयोर्वैचित्र्यम् । तच्च अतिशयोक्त्यधीनम् । अतः सर्वालंकारेषु सामान्यतः अतिशयोक्तिर्वर्तत एव । परं तत्तद्वैचित्र्यविशिष्टेन तत्तदलंकारव्यपदेशः । यत्र व्यपदेशो नास्ति तत्र सामान्यवैचित्र्यस्य सद्भावादतिशयोक्त्यलंकृतिरस्त्येव । एवं च अतिशयोक्तिः सर्वालंकारबीजभूता इति सिद्धान्तः । तदुक्तम्—

कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।
प्रायेणामी अलंकारा भिन्ना नातिशयोक्तितः ॥ इति ।

अलंकारान्तराणामपि इत्यत्र अपिशब्देन अतिशयोक्त्युदाहरणेषु अलंकारान्तराणां समुच्चयः सूचितः । तथा हि मल्लिका इत्यादौ सामान्यं स्तनयोर्जघनस्यापि इत्यादौ संदेहः निर्णेतुं शक्यमित्यादौ निश्चयः अहो विशालमित्यादौ अधिकम् एते अलंकाराः अन्यैरुक्ता ज्ञातव्या इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । परमत्र आचार्यदण्डिना असंगृहीतानां सामान्यनिश्चयाधिकाद्यलंकाराणां संग्राहकः अपिशब्दः कथं स्यादिति न जानीमः । अतोऽयमपिशब्दः सामान्यतः अलंकारान्तरसूचकः इति भाति । २२० ॥

अथ उत्प्रेक्षां लक्षयति—अन्यथैवेति । चेतनस्य अथवा इतरस्य अचेतनस्य । प्रस्तुतस्य । अन्यथैव अन्येनैव प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यमाणप्रकारादन्यप्रकारेण स्वाभाविकत्वेन । स्थिता वृत्तिः विद्यमाना गुणक्रियादिरूपा वृत्तिः । यत्र वैचित्र्ये । अन्यथा अन्यस्वरूपेण वास्तवरूपमपहाय अप्रस्तुतस्वरूपेण । उत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते । ता उत्प्रेक्षां विदुः । उत्कटा प्रकृष्टा प्रस्तुतस्य ईक्षा उत्प्रेक्षा इति योगार्थः । उक्तं हि प्रकाशे—संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (१०. १३७) । इति । उत्कटैककोटिकः संशयः संभावनम् । अप्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वं च प्रस्तुत-

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २२१ ॥
मध्यंदिनार्कसंतप्तः सरसीं गाहते गजः ।

कोटिनिगरणेन । निगरणं हि कचित् प्रस्तुतस्यानुपादानेन कचिच्च तस्य तिरस्करणेन । तदुक्तम्—

विषयस्यानुपादानेष्युपादानेपि सूरय. ।
अध करणमात्रेण निगार्णत्व प्रचक्षते ॥ इति ।

अत्र आहार्यसंभावनमपेक्ष्यते तेन—

राम स्निग्धघनश्याम विलोक्य वनमण्डले ।
प्रायो धाराधरोय स्यादिति नृत्यन्ति केकिन ।

इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । रूपके निश्चयेनावधारणात् संभावना नास्ति । अतो न तत्रोत्प्रेक्षा । संदेहे समकोटिक संशय वर्तते । अत्र तु अप्रस्तुतकोटिक इति ततो भेद । अत्र अलंकारसामान्य वैचित्र्यमपेक्ष्यते एव । तेन नूनं अनेन स्थाणुना भाव्यम् इत्यत्र नायमलंकार । यत्र उत्प्रेक्षाकारणं न विन्यस्यते तत्र सत्यामपि संभावनायामुत्प्रेक्षा न मन्यन्ते । यथा—लोकोत्तरप्रभावं त्वा मन्ये नारायण परम् । इति । अत्र लोकोत्तरप्रभावस्य नारायणत्वव्याप्यताया असंभव । अनेन प्रायो नारायणेन भवितव्यम् इति केवलसंभावनाया नायमलंकारो भवति । इयं च उत्प्रेक्षा मन्ये शङ्के इत्यादिबोधकपदानां सद्भावे वाच्या । अन्यथा व्यङ्ग्या इति बोध्यम् । इयं च अर्वाचीनै बहुप्रकारत्वेन वर्णिता । परं गौरवभयादस्माभिस्ततो विरम्यते ॥ २२१ ॥

सामान्यलक्षणे चेतनस्येतरस्य वा इत्युक्तम् । तत्र चेतनगता उत्प्रेक्षामुदाहरति —**मध्यंदिनेति** । दिनस्य मध्य मध्यदिन तत्संबन्धी योर्क तेन सतप्त मध्याह्नसूर्यकिरणसंत्रस्त इति यावत् । गज सरसीं गाहते अवतरति । स मार्तण्डगृह्याणि सूर्यपक्षाश्रितानि । पदास्वैरिबाह्यापक्षेपु च इति ग्रहे क्यप् । पद्मानि उद्धर्तुं उन्मूलयितुम् । उद्यत सनद्ध । इति मन्ये शङ्के । अत्र सचेतनस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थं सरावतरणं सूर्यवैरनिर्यातनार्थमिति कविना संभाव्यते ।

---

१ यतु यथा

मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः[3] ॥ २२२ ॥
स्नातुं पातुं बिसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।
तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२३ ॥
कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।
इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥ २२४ ॥

अत उत्प्रेक्षा । अत्र केचित् प्रत्यनीकालंकारमुद्भाव्य संकरं ब्रुवते । प्रत्यनीकालंकारलक्षणं तु—

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।
तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥ इति ।

परं नैतत् समञ्जसम् । आचार्यदण्डिना तस्यास्वीकारात् । अपरं च अत्र कविना तत्पक्षोद्धरणस्य संभावनामात्रेण कल्पितत्वेन प्रतीकारस्य तात्त्विकत्वं न कवेर्नाभिप्रेतम् । यत्र तु तत्पक्षापकारः वास्तवः कवेरभिप्रेतः तत्रैव सोऽलंकारः इति विचार्यम् ॥ २२२ ॥

उदाहरणे उत्प्रेक्षां योजयति—**स्नातुमिति** । स्नातुं पातुं बिसानि अत्तुम् । सर्वत्र तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । स्नानाय पानाय बिसभक्षणाय करिणः जलगाहनं जलावगाहः । तस्य सूर्यस्य यद्वैरं तस्य निष्क्रियाय निर्यातनाय । कविना उत्प्रेक्ष्य संभाव्य । वर्ण्यते । अयमत्राशयः । अस्मिन् पद्ये गजस्य स्नानपानाद्यर्थमवतरणं कविना सूर्यपक्षीयपद्मोद्धरणाय संभावितम् । तत्कारणं मध्यदिनार्कसंतापः सोऽपि उपन्यस्तः । उत्प्रेक्षावाचको मन्ये इति शब्दः प्रयुक्तः । उत्प्रेक्षाविषयश्च सरोवगाहनं तदपि वर्णितम् । इति संपूर्णा उत्प्रेक्षासामग्री वर्तते ॥ २२३ ॥

अचेतनगतामुत्प्रेक्षामुदाहरति—**कर्णस्येति** । इदं कर्णोत्पलं मम नेत्रस्य आयतिः विस्तारः तस्य विरोधिनः प्रतिरोधकस्य । कर्णस्य भूषणं इति हेतोः । कर्णोत्पलं तव दृष्ट्या त्वन्नयनेन । विलङ्घ्यते स्वतेजसा अतिशय्यते । अत्र प्रायः-

---

१ मार्तण्ड° अ, क   २ न्याह्नुम् अ
३ उत्सुक- अ, कपा   ४ विरोधिन- अ, क

आपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।
स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२५ ॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

पदम् उत्प्रेक्षावाचकम् । आकर्णायतायाः दृष्टेः सौन्दर्यप्रभाभिः कमलव्यापन स्वविरोधिकर्णभूषणस्य उत्सारणे कल्पितमिति उत्प्रेक्षा । विरोधकारिणं स्वायति-विरोधकारिणमिति ज्ञेयम् ॥ २२४ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—**अपाङ्गेति** । अपाङ्गभागपातिन्याः नेत्रप्रान्त-गामिन्याः । दृष्टेः चक्षुषः । अंशुभिः नीलकिरणैः । उत्पलं कर्णनीलोत्पलम् । स्पृश्यते वा न वा स्पृष्टं भवेन्न वा । कर्णस्य विदूरत्वात् दृष्टेश्च नेत्रप्रान्तगामित्वादिति दृष्टिकिरणसंपर्कः असंभवी अपि कविना केवलं स्वकल्पनया तद्विषयत्वेन स्थिरीकृत्य चमत्कारप्रतिपिपादयिषया उत्प्रेक्षितः । पूर्वश्लोके चेतनस्य क्रिया उत्प्रेक्षाविषयीकृता अत्र तु अचेतनस्य गुणः उत्प्रेक्षाविषयीकृतः । प्रस्तुतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा—

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र पलाशकुसुमानां वक्रलोहितत्वेन संबन्धेन निमित्तेन सद्यःकृतनखक्षततादात्म्य-संभावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । इवादीनामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यथा—त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगामिति । विस्तरस्तु दर्पणादौ द्रष्टव्यः । ॥ २२५ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायः इत्यादयः शब्दा उत्प्रेक्षावाचकाः । इवशब्दः उप-मावाचकः । अतः तत्प्रयोगे सर्वत्र उपमैव । तथैव उपमेये एव उपमानस्य उत्कट-कोटिकसंशये उत्प्रेक्षा इत्युभयमपि पक्षं दुदूषयिषुराह—**लिम्पतीति** । वर्षा-कालीनकृष्णपक्षीयनिशामुखवर्णनमेतत् । तमः अङ्गानि लिम्पतीव । नभः अञ्जनं कज्जलम् । वर्षतीव । इतीदमपि एतत् प्राचीनपद्यार्धम् । भूयिष्ठं वैपुल्येन । उत्प्रेक्षाया लक्षणेन अन्वितं युक्तम् । अत्र अचेतनस्य तमसः व्यापनरूपो धर्मः लेपनेन

१ स्पृश्येत. अ. २ न वेत्येवं तु. अ.

इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणान्वितम् ॥ २२६ ॥

संभावितः । तथा तस्यैव तमसः अधःप्रसरणरूपो धर्मः नभःकर्तृकाञ्जनवर्षणरूपेण संभावितः । उभयत्रापि विषयस्य व्यापनाधःप्रसरणरूपस्य अनुपादानं समानम् । इयांस्तु भेदः । प्रथमोदाहरणे तमःकर्तृकाङ्गव्यापनं स्वतःसंभवि । द्वितीये नभःकर्तृकाञ्जनकर्मकाधःप्रसरणं कविकल्पितम् । इवशब्दः–दूरे वसन् देवदत्त इव भाति अयम् इत्यादौ संभावनायां प्रसिद्धः । तथा च इयमुत्प्रेक्षैव नोपमा । अत्र प्राचीनाः–लिम्पतिपदेन गौरयमितिवत् साध्यवसानलक्षणया उपमेयभूतं व्यापनं उपस्थितं भवति । एवं वर्षतिपदेन उपमेयभूताधःप्रसरणमिति । तच्च व्यापनमधःप्रसरणं च मलिनीकरणादिसादृश्यनिमित्तेन लेपनवर्षणरूपेण संभावितम् इति उपात्तविषया क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ परे तु तमसः व्यापनरूपो विषयः लेपनत्वेन संभावितः अधःप्रसरणविषयश्च नभःकर्तृकवर्षणेन इति उभयत्रापि विषयस्य अनुपादानमेव । तथा चेयं अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । उभयमतेपि उपमानेन उपमेयस्य संभावनं उत्प्रेक्षा इति सादृश्यमूलिकोत्प्रेक्षा इति निश्चयः । तथा च एते

वदनकमलेन बाले स्मितसुधमालेशमावहसि यदा ।
जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥

इत्यत्र उत्प्रेक्षां न स्वीकुर्वन्ति । अत्र हि स्मितस्य संभावनोत्थापकत्वेपि जगद्विजयरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावः । आचार्यदण्डिनस्तु औपम्यमूलिकैव उत्प्रेक्षा इति न कथयन्ति न वा तत् सूचयन्ति इति तेषां मतेन उपरिदर्शितोदाहरणे उत्प्रेक्षैव । एवमेव—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

इत्यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षैव । तथाहि अत्र तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनस्य संचारणं पेषणेन

इतः प्राक्— असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलता गता ॥
पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥
इति सार्धपद्यं ख पुस्तके दृश्यते ।

केषाचिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।
नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २२७ ॥

उत्प्रेक्षितम् । समुद्रोत्थितस्य चन्दनस्य समुद्रपूरे प्रसृताना कराणा दिक्षु व्यापन च समुद्रोपान्तफेनचन्दनकृतलेपनत्वेन उत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रोपान्तगतफेनचन्दनपुञ्जीभवन दिशा धवलीकरण च निमित्तम् इति उत्प्रेक्षा । इत्थ पल्लवितन ॥ २२६ ॥

इत पर अस्मिन् श्लोके उपमावादिन खण्डन सप्रपञ्च निरूपयति—**केषाचिदिति** । केषाचित् इवशब्द सभावनायामपि वर्तते तथा नोपमान तिङन्तेन इति तिङन्तस्य उपमानत्वनिषेधोस्ति इति अजानताम् । अत्र लिम्पतीति श्लोके । इवश्रुत्या इवशब्दश्रवणेन । उपमाभ्रान्ति यथा कमलमिव मुखम् इत्यादौ उपमा तद्वदत्रापि उपमा इति भ्रम जायते । भ्रान्तिमुपपादयति **नोपमान-मिति** । तिङ तेन तिङन्तशब्दप्रतिपाद्येन । न उपमानम् उपमानबोधो नास्ति । तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैव उपमानत्वादिति भाव । तदुक्त—

सिद्धेन समानार्थमुपमान विधीयते ।
तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमान न जायते । इति ।

तिङन्तार्थस्य तु उपमेयत्वम् अस्त्येव क्वचित् । यथा—ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यादौ । तिङन्तसमभिव्याहृतस्य इवशब्दस्य सभावनाबोधकत्वमेव । रोदतीव पठति नृत्यतीव गच्छति इत्यादौ नोपमा किंतु उत्प्रेक्षैव । आप्तभाषितम् आप्त भगवान् पतञ्जलि तस्य भाषितम् । तदुक्त भगवता पतञ्जलिना धातो कर्मण इत्यादिसूत्रे (३ १ ७)—न तिङन्तेन उपमानमस्तीति । अत्र कैयट —किंतु तत्र सभावनार्थक इवशब्द इति । अय भाव । यत्परा इवादिशब्दा तदेव उपमानम् इति आलकारिकसिद्धान्तादत्रोपमास्वीकारे लिम्पति वर्षतिश्च उपमाने स्याता न तु तमो नभो वा । लिम्पतीत्यादितिङन्तस्य तु उपमानत्व भाष्यकारैनिषिद्धम् । तच्च प्रमाणसिद्धमिव युक्तिसिद्धमपि । तथा हि—वाक्ये तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वमिति सर्वसमतम् । सिद्धस्यैव च उपमानत्वम् इत्यपि निर्विवादम् । अत साध्यस्य उपमानत्वासभवात् लिम्पतीत्यादीनि तिङन्तानि उपमानानि भवितु नैवार्हन्ति । तथा च तत्पर इवशब्द नोपमावाचक किंतु सभावना

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।
लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥
यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।

वाचक इति अत्रोत्प्रेक्षैव युक्ता । इति प्रमाणयुक्तिपरिगृहीतेयमुत्प्रेक्षा इति ज्ञेयम् ॥ २२७ ॥

उपमानङ्गीकारे युक्त्यन्तरमपि भवतीति दर्शयति—**उपमानोपमेयत्वमिति** । उपमानोपमेयत्वम् उपमानोपमेयभाव । तुल्यधर्मव्यपेक्षया समानधर्मापेक्षया । भवति । अय भाव । उपमानोपमेयशब्दौ हि सम्बन्धिनौ । तौ हि समानधर्मसम्बन्धमपेक्ष्यैव सत्ता प्राप्नुत । तथा हि सादृश्यप्रतियोगि उपमानम् अनुयोगि उपमेयम् । एव च उपमानोपमेयत्व तुल्यधर्मसापेक्षम् । तुल्यधर्मस्य अप्रतीतौ तन्नैव सम्भवति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे । लिम्पते लिम्पतीति तिङन्तार्थस्य । तमसश्च धर्म समानधर्म । क समीक्ष्यत ज्ञायते न कोपीत्यर्थ । उभयानुगत धर्मस्याप्रतीतेर्नात्रोपमालङ्कार ॥ २२८ ॥

अन्यकल्पित लेपनरूप समानधर्म दूषयति—**यदीति** । यदि लेपनमेवेष्ट तमोलिम्पत्यर्थयो साधारणधर्मतया लेपनमेव इष्टम् । तमस आवरकतया गौणलेपनत्वेपि धर्मया बिम्बप्रतिबिम्बभावेन ऐक्यात् साधारण्य स्वीकुर्येति भाव । तर्हि लिम्पति लिम्पतिपदप्रतिपाद्य उपमानरूपो धर्मी अर्थ क । न कोपीत्यर्थ । वैयाकरणा हि भावप्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि नामानि इति यास्कोक्त्या धात्वर्थक्रियाया एव प्राधान्य मन्यन्ते । तदुक्तम्—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङ स्मृता ।
फले प्रधान व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ इति ।

अस्यार्थ । देवदत्तो गच्छतीत्यादौ गमिधातो फलम् उत्तरदेशसयोग । व्यापारस्तु तदनुकूलगमनात्मक । एतदुभयार्थबोधक गमिधातु । अत्र स्मृत इति वचन विपरिणामेन योज्यम् । आश्रये फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङ् प्रत्यया स्मृता । कर्मणि प्रयोगे तिङ्प्रत्ययार्थ कर्म कर्तरि प्रयोग च कर्ता । फले

---

१ कोऽत्र म, क

स एव धर्मो धर्मी चेत्यनुन्मत्तो न भाषते ॥ २२९ ॥
कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोसौ क्रियापदे ।

प्रधान व्यापार फलनिरूपितप्राधान्यवान् व्यापारः इति भावः । तिङर्थ. कर्तृकर्मरूप विशेषण व्यापारस्येति शेप । तथा च अत्रार्थः—तमःकर्तृकम् अङ्गकर्मक लेपन व्यापारः । एव चात्र लेपनव्यापारस्य प्राधान्यात् तस्यैव धर्मित्वम्। ननु यथा आत्मा आत्मान जानाति इत्यादिस्थले एकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वे तथा अत्रापि एकस्यैव लेपनस्य धर्मत्वधर्मित्वे स्याताम् । तथा च उपमा सगच्छेत इति चेन्न । अनुन्मत्त. विचारवान् । एकपदप्रतिपाद्य· एक एव पदार्थ. धर्म. धर्मी च इति न भापते । आत्मा आत्मान जानातीत्यादौ भिन्नपदोपस्थित्या कर्तृत्वकर्मत्वे एकार्थस्य स्याताम् । अत्र तु एकेनैव लिम्पति पदार्थेन धर्मिधर्मार्थकल्पनमनुचितमिति भावः । तथा च भाष्यम्—उच्चारित एव शब्दः अर्थस्य प्रापकः नानुच्चारितः इति । अतः ईदृशस्थले एकस्मिन्नेवार्थे धर्मिधर्मकल्पना न विद्वदनुसृता । एव चात्र साधारणधर्मस्याप्रतीते· नोपमा शङ्कितव्या । देवदत्त इव यज्ञदत्तः पचति इत्यत्र तु उपमा भवत्येव । भिन्नपदोपात्तस्यार्थस्य एकव्यापाराश्रयत्वेपि विशेषणत्वोपपत्तेरिति भाव ॥ २२९ ॥

अत्र औपम्यसिद्धये तिङर्थ कर्ता एवोपमान तम. उपमेय लेपन साधारणधर्म अस्तु । तथा च निर्बाधा उपमा इति चेत् तत्राह—कर्तेति । कर्ता तिङन्तप्रतिपाद्यव्यापाराश्रय । यदि उपमान तमस उपमानम् । स्यात् कल्पेत । तदपि न सम्यक् । यत् असौ व्यापाराश्रय. कर्ता क्रियापदेन लिम्पतिक्रियापदेन विशेष्यतया प्रतिपाद्ये व्यापारे न्यग्भूत विशेषणतयान्वितः । वर्तते । तिङर्थस्तु विशेपणम् इति पूर्वोक्तसिद्धान्तात् । अयमत्राशयः । तम अङ्गानि लिम्पति इत्यत्र लिम्पतिना साध्यवसानलक्षणया व्यापनमपि ग्राह्यम् । तस्य च कर्ता तमः । उपमानभूतश्च लिम्पतिकर्ता । तथा च लिम्पतिकर्तृसदृशतम·कर्तृकव्यापनम् । लेपनव्यापनयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन ऐक्यम् । अत सुस्थेयमुपमा इति चेन्न । लेपनव्यापारे विशेषणतया अन्वितस्य कर्तु. उपमानसम्बन्धेन अन्यत्रान्वयायोगात् । एकविशेपण नापरत्र स्वार्थ प्रत्याययति इति न्यायात् । उक्त

१ चेत्युन्मत्तोपि. ब, इप.

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुम् ॥ २३० ॥
यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

च मञ्जूषायां नागेशभट्टैः—एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा अपरत्र विशेषणत्वायोगः । अत एव राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च इतिवत् राजपुरुषोऽश्वश्च इति न इति । एतदेव दर्शयति **स्वक्रियासाधनव्यग्रः** इति । स्वक्रिया स्वव्यापारः लेपनादिरूपः तस्य साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोधः तत्र व्यग्रः व्यापृतः उपसर्जनतामापन्न इत्यर्थः । अन्यत् अपेक्षितु पदार्थान्तरं स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यत्वेन आकाङ्क्षितुम् । पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारीभवितुमित्यर्थः । नालं न समर्थः । अय भावः । एकपदस्य विशेषणतया अन्यत्रान्वितस्य ततोन्यत्र उपमानतया अन्वयः देवदत्त इव यज्ञदत्तो हसति इत्यादिस्थले पदान्तरोपस्थाप्यकर्तरि पदसंसर्गमर्यादया भवति । परं यत्र भिन्नशब्देन उपादानं नास्ति कर्तुः तादृशातिङ्बोधितकर्तृस्थले एवमन्वयो भवितु नार्हति । तस्मान्नात्रोपमेति भावः ॥ २३० ॥

नैयायिकैः अनुसृते प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेपि नोपमेति कथयति— **यो लिम्पतीति** । यो लिम्पति अमुना तेन लेपनकर्त्रा । तुल्य तमः लेपनकर्तृसदृशं तमः । इति शंसतः प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेन एवमर्थ प्रदर्शयतः । मतेपीति अध्याहार्यम् । एव शाब्दबोध मन्वानस्य मतेपि अञ्जनीति पद संबद्ध न भवति उपमेयगतलेपने अनुगत न भवति । अत. उपमेये संबन्धाभावाद् अङ्गकर्मकलेपन समानधर्मो भवितु नार्हति । तस्माद् प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेपि समः साधारणः । गुणः धर्मः । मृग्यः अन्वेषणीयः । सः अङ्गलेपनरूपः उपमेये प्रतीतो न भवति । त विना च उपमा नोपपन्ना । अत्रायमाशयः । उपमास्वीकारे लिम्पतीव तमोऽङ्गानीत्यस्य नैयायिकमते अङ्गवृत्तिफलजनकलेपनानुकूलकृतिमानिव तमः इति वाक्यार्थबोधः स्यात् । तया च लेपनकर्तृतमसोरुपमानोपमेयभावः । तत्र प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधे अङ्गानीति पद व्यापारविशेषणद्वारा उपमानभूतकर्तरि संबद्धमपि उपमेयभूततमसि तस्य संबन्धो दुर्घटः । एकविशेषण नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति इति पूर्वोक्तन्यायादिति भावः ।

---

१ शसिनः कथा.

अङ्गानीति न संबद्धं सोपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१ ॥
यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

तथा च अङ्गानीति पदस्य समानधर्माङ्गभूतस्य उपमेये अनन्वयात् अङ्गलेपन
१५समानधर्मो न भवितुमर्हति । अत क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधवदत्रापि समानधर्मो
मृग्य । अपिशब्द पूर्वोक्तसमानधर्माभावसमुच्चायक । अथवा मा भवतु उपमेय
समानधर्म अङ्गानीतिपदस्य सबन्ध । तद्विनैव अङ्गकर्मकलेपनकर्तेव तमोलेपनम्
१८इति बोधेपि उपमाया सुवचत्वात् इति चेत् तदपि न समीचीनम् । यत लेपन-
स्यापि स्वोत्पादककर्तरि विशेषणत्वेन अन्वितत्वात् उपमेये तदन्वयस्य दुरुपपा
दत्वात् । तथा च यथा अङ्गानीति उपमेयाशे असबद्ध तथा लेपनमपि असबद्ध-
२१मेव । एव च तत् समानधर्मो भवितु नार्हति । अतश्च अङ्गानीति सबद्ध न भवति ।
तदर्थं तच्छून्य केवल लेपनमेव समानधर्मत्वेनाङ्गीकृत चेत तदपि उभयत्र
सबद्ध न भवति । अत समानधर्मोपि मृग्य । अत्र अपिशब्द अङ्गासबन्ध
२४दोषसग्राहक । अत्र साधारणा हि गुणक्रियादयो धर्मा प्रथममुपमेयगतत्वेनैव
अन्वयबोधविषयतामापद्यन्ते पर्यालोचनया तु उपमानगतत्वेन प्रतीयन्ते इति
तेषा साधारण्यम् । प्रकृते तु उपमानगतत्वेन लेपनस्य अन्वयबोध इति उपमान
२७तावच्छेदकतया उपमानशरीरत्वमेव न तु उपमानोपमेययो साधारणधर्मत्वमिति
विवेचनीयम् इति अनुपमात्व दर्शयन्ति केचित् । यो लिम्पत्यमुना तुल्य तम
इत्यपि सगत । अङ्गानीति न सबन्ध सोपि मृग्यस्तमोगुण । इति पाठेपि
३०अङ्गानीति न सबन्ध उपमेयेन सह सगतो न अत समानधर्माभावात् सोपि
समानधर्मोपि तमोगुण तमसानुसबद्धो धर्म मृग्य अन्वेषणीय इति अन्वय ।
एतदुपपादन तु पूर्ववदेव । अत्र अपिशब्द लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्म कोत्र
३३समीक्ष्यते । इति पूर्वोक्तदोषसग्राहको ज्ञेय ॥ २३१ ॥

साधारणधर्मस्य अप्रयोगेपि लुप्तोपमा भवति । तथा चात्र मा भवतु लेपन
साधारणो धर्म । साधारणधर्मोपादान विनैव निष्पाद्यमाना लुप्तोपमामङ्गीकुर्म ।
३६इति चेत् तदपि नात्र सभवतीति कथयति—यथेन्दुरिवेति । यथा इन्दुरिव
ते वक्त्रम् इति उपमाया कान्ति साधारणधर्मतया प्रतीयते वाचकाप्रयोगेपि
प्रसिद्धेन्दोरुपमानत्वादेव गम्यते । तथा लिम्पते लिम्पतीति उपमानात् । लेपात्

१ नषद्० अ, भवन्ध कप०

न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥
तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः ।
अङ्गकर्मा च पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

अन्यत् उपमितिनिष्पादकं साधारणधर्मान्तरम् । न प्रतीयते । लेपनं तु क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधे उपमानमेव । प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधे उपमानोपसर्जनीभूतम् । अतः साधारणधर्मो भवितुं नार्हति इति प्रपञ्चितमेव । तथा च ईदृशस्थले साधारणधर्मः न शब्दोपात्तः न वा उपमानप्रसिद्धया गम्यः । एवं च साधारणधर्माप्रतीतेर्नात्र पूर्णोपमा लुप्तोपमा वा । लुप्तोपमायाः स एव विषयः यत्र उपमानोपमेयगतं सादृश्यं लोकप्रसिद्धतया स्फुटं प्रतीतिपदवीमारोहति । यथा इन्दुरिव ते वक्त्रमित्यादौ । यत्र तु न प्रतीतिपदवीमारोहति न तत्र सा । अत्र लेपनकर्तृतमसोर्न कोऽपि समानधर्मः प्रतीतिपदवीमारोहति । अतो नोपमा ॥२३२॥

सिद्धान्तकथनेन विषयमुपसंहरति—**तदिति** । तत् तस्मादुपमाया अत्र अभावात् । अङ्गकर्मा अङ्गकर्मकः । ध्वान्तकर्तृकः उपश्लेषः लेपनं अर्थः यस्य सः एतादृशः । लिम्पतिः लिपिधात्वर्थः । पुंसा कविनिबद्धवक्त्रा । एवं व्यापनरूपविषयनिगरणेन । उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते । इति ईक्ष्यतां सूक्ष्मया दृशा निरूप्यताम् । अत्र प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु—लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपाद्या लेपनक्रिया पुंसा कविनिबद्धेन वक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति इष्यतां अकामेनापि अङ्गीक्रियतामित्यन्वयः । ननु विषयाभावे विषयीभूतायाः तथाविधविशिष्टलेपनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणीयत्वम् । संशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकत्वनियमात् । इति विषयं दर्शयन् विषयीभूतं लिम्पतिं विशिनष्टि **उपश्लेषणार्थ इति** । उपश्लेषणं तमःकर्तृकव्यापनम् अर्थः स्वविषयकोत्प्रेक्षायाः विषयो यस्य स । अयमर्थः । प्रस्तुतोऽर्थस्तावद्विषयः । तत्र सम्भाव्यमानो अध्यवसीयमानो वा अप्रस्तुतोऽर्थो विषयी । प्रकृते तमःकर्तृकाङ्गव्यापनम् उत्प्रेक्षाविषयः । तादृशलेपनं विषयीति । ततश्चात्र प्रस्तुतं तमोव्यापनं तादृशलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न तूपमानेन तेन उपमीयते इति प्रत्यपादयन् । परमस्मिन् उपश्लेषणार्थविषये क्लिष्टकल्पना दृश्यते । अपरं च अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा इयमिति सर्वैरङ्गीकृतम् । ततश्च विषयिणः उपा-

१ लिम्पतौ. ब, क, ड, प.

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

दानेन अध्यवसानेन विषयस्य स्वरूपे ज्ञायमाने उत्प्रेक्षाया. सिद्धौ तद्विषयदर्शनाय इयान् प्रयत्न' अनुपयुक्तः एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते अत्र समानधर्मस्य प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा उत्प्रेक्षा इति दर्शितम् । काव्यप्रकाशकारादय सभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (७०७ पत्रे) इति उत्प्रेक्षाया लक्षण निधाय समेन उपमानेन इति व्याख्यान च कृत्वा साधर्म्यमूलामेव ता वर्णयन्ति । तत् आचार्यदण्डिनः सिद्धान्तस्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्द बाहुल्येन उपमावाचक. । सभावनावाचकस्तु दूरे यमन् देवदत्त इव भाति इत्यादिषु कचिदेवासौ दृष्ट' । अतः तस्योत्प्रेक्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचकमध्ये परिगणनेन दर्शयति—मन्य इति । व्यज्यते बोध्यते । एषा प्रयोगे उत्प्रेक्षा वाच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं कथितमेव । अत्र आदिशब्देन तर्कयामि सभावयामि जाने उत्प्रेक्षे इत्यादीना सग्रहः । एतेषा कानिचदुदाहरणानि दर्शयामः—

यद्यनुष्णो भवेद्वह्निर्यदशीत भवेज्जलम् ।
मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक् ॥
सर्वातिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यव्रतो मुखम् ।
येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तस्लीकृता ॥
तव निर्वर्ण्य यद्वर्णं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।
त्वत्कोशगेहान्निर्गत्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥
त्वदाननेन सादृश्य प्राप्तुकामो निशाकर. ।
कलङ्कपङ्काभावाय नून मज्जति सागरे ॥
रात्रौ रविर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।
भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् मतओतिथेव ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गुणगन्धमखिलमादाय ।
यदि पुनरह विधि स्या खलजिह्वाया निवेशयिष्यामि ॥

इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्त हेत्वाद्यलकार प्रशसापूर्वक लक्षयति—हेतुश्चेति । हेतुसूक्ष्मलेशाभिधाना त्रयोलकारा । वाचाम् वागर्थस्य । उत्तमभूषणम् प्रधानालकार । भामहेन —

हेतुश्च सूक्ष्मो लशोथ नालकारतया मत ।
समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानत ॥ (२ ८६)

इति अलकारत्रय चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिषिद्धमस्ति । समुदायाभिधानस्य वाक्यार्थस्य । वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्ति चमत्कृतिविशिष्टोक्ति तस्य अनभिधानत अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थ । एते त्रयोलकारा न भवन्ति इति तदाशय । आचार्यदण्डिनो मते अत्र चमत्कृतिर्वर्तते अत विशेषमभिधत्ते वाचामुत्तमभूषणमिति । लेश उद्देशवाक्ये लवसज्ञयाभिहित । तत्र उद्देशवाक्यानुरोधेन प्रथम हेतुप्रभेदान् दर्शयति । लक्षण तु प्रसिद्धार्थत्वानुयायि इति पुन नोक्तम् । तच्च आग्नेये —सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधक (३४४'२९) इति निरूपितमस्ति । भोजराजेनापि—क्रियाया कारण हेतु (३ १२) इति दर्शित । सोय हेतुर्द्विविध । कारक ज्ञापकश्च इति । करोति निष्पादयति भावमिति क्रियासपादको हेतु कारक । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्न भावमिति च ज्ञापक । अग्नि धूमस्य कारको हेतु धूमश्चाग्ने ज्ञापक । अथवा मृदा घट करोतीति कारक । शास्त्रेण तत्त्व जानातीति ज्ञापक । उक्त हि भोजराजेन —

य प्रवृत्ति निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।
उदासीनोपि वा कुर्यात् कारक तत् प्रचक्षते ॥
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।
क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षण ज्ञापकश्च स ॥ (३ १३१) इति ।

---

१ च मेक°, ऊ.

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

दानेन अध्यवसानेन विषयस्य स्वरूपे ज्ञायमाने उत्प्रेक्षाया सिद्धौ तद्विषयदर्शनाय इयान् प्रयत्न अनुपयुक्त एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते अत्र समानधर्मस्य प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा उत्प्रेक्षा इति दर्शितम् । काव्यप्रकाशकारादय सभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (७०७ पत्रे) इति उत्प्रेक्षाया लक्षण विधाय समेन उपमानेन इति व्याख्यान च कृत्वा साधर्म्यमूलामेव ता वर्णयन्ति । तत् आचार्यदण्डिन सिद्धान्तस्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्द बाहुल्येन उपमावाचक । सभावनावाचकस्तु दूरे वसन् देवदत्त इव भाति इत्यादिषु क्वचिदेवासौ दृष्ट । अत तस्योत्प्रेक्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचकमध्ये परिगणनेन दर्शयति—**मन्य इति** । व्यज्यते बोध्यते । एषां प्रयोगे उत्प्रेक्षा वाच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं कथितमेव । अत्र आदिशब्देन तर्कयामि सभावयामि जाने उत्प्रेक्षे इत्यादीना सग्रह । एतेषा कानिचदुदाहरणानि दर्शयाम —

यद्यनुष्णो भवेद्वह्निर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।
मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक् ॥
मर्त्यातिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यवतो मुखम् ।
येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥
तव निर्वर्ण्य यद्वर्णं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।
स्वकोशगेहान्निर्गत्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥
त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्तुकामो निशाकरः ।
कलङ्कपङ्कनाशाय नूनं मज्जति सागरे ॥
राज्ञो रवेर्दिशां चेन्द्रादभासादिव स प्रभुः ।
भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् मनसेप्सितः ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गुणगन्धमखिलमादाय ।
यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥

इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्तं हेत्वाद्यलंकारं प्रशंसापूर्वकं लक्षयति—हेतुश्चेति । हेतु-सूक्ष्मलेशाभिधाना त्रयोऽलंकाराः । वाचाम् वागर्थस्य । उत्तमभूषणम् प्रधाना-लंकारः । भामहेन —

हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मतः ।
समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥ (२ ८६)

इति अलंकारत्रयं चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिपिद्धमस्ति । समुदायाभिधानस्य वाक्यार्थस्य । वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्तिः चमत्कृतिविशिष्टोक्तिः तस्य अनभिधानतः अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थः । एते त्रयोऽलंकारा न भवन्ति इति तदाशयः । आचार्यदण्डिनो मते अत्र चमत्कृतिर्वर्तते अतः विशेषमभिधत्ते वाचामुत्तमभूषणमिति । लेशः उद्देशवाक्ये लवसंज्ञयाभिहितः । तत्र उद्देशवाक्या-नुरोधेन प्रथमं हेतुप्रभेदान् दर्शयति । लक्षणं तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुन-र्नोक्तम् । तच्च आग्नेये —सिपाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः (३४४'२९) इति निरूपितमस्ति । भोजराजेनापि—क्रियायाः कारणं हेतुः (३ १२) इति दर्शितः । सोऽयं हेतुर्द्विविधः । कारकः ज्ञापकश्च इति [1] करोति निष्पादयति भाव-मिति क्रियासंपादको हेतुः कारकः । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्नं भावमिति च ज्ञापकः । अग्निः धूमस्य कारको हेतुः धूमश्चाग्नेः ज्ञापकः । अथवा मृदा घटं करोतीति कारकः । शास्त्रेण तत्त्वं जानातीति ज्ञापकः । उक्तं हि भोजराजेन —

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।
उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।
क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकश्च सः ॥ (३ १३१) इति ।

---

१ च नेक° अ

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥
प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् ।
अलंकारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत् समम् ॥ २३६ ॥

तौ च कारकज्ञापकौ हेतू प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिभेदेन तथा द्वितीयातृतीयादिविभक्ति
२८दर्शितभेदेन । अनेकविधौ अनेकप्रकारौ । इति तदर्थ । एषामुदाहरणानि
सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यानि । अस्मिन्नेव हेत्वलङ्कारे काव्यलिङ्गानुमानयो तथा
कार्यकारणमूलार्थान्तरन्यासस्य च सङ्ग्रहो भवति इति ते न पृथक्तया दर्शिता
२७आचार्येण दण्डिना । अप्पय्यदीक्षित —

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।
हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित् प्रचक्षते ॥ इति ।

३०द्विप्रकारको हेत्वलङ्कारो निर्दिष्ट । तत्र प्रथम अतिशयोक्त्यलङ्कारे अन्तर्भवति ।
द्वितीयश्च न चमत्कारावह इति तदुभयमपि अलङ्कारतया न मन्यन्ते अपरे
॥ २३५ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति—**अयमिति** । आन्दोलिता सलील व्याधूता
प्रौढाना चन्दनद्रुमाणा पल्लवा येन स । अनेन वायो सौगन्ध्यशैत्यादयो धर्मा
१दर्शिता । एतादृशो यो मलयमारुत स सर्वस्य प्रीतिमुत्पादयति । अत्र मलय-
मारुत प्रीत्युत्पादने कारकहेतु । स च आन्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लव इति
विशेषणेन सविशेष चमत्कारमावहति । अत एतादृशचमत्कृतिविशिष्टहेतूपादाने
२हेत्वलङ्कार युक्त एव । यत्र च कारक न चमत्कारावह निर्दिष्ट तत्र नायमलङ्कार ।
यथा गौश्चरतीति ॥ २३६ ॥

उदाहरणस्य अलङ्कारत्व प्रतिपादयति—**प्रीत्युत्पादनेति** । अत्र अस्मिन्
श्लोके । प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य आह्लादप्रतीतिसमर्थस्य । रूपस्य वर्णनस्वरूपस्य ।
३उपबृंहण वैचित्र्यजनकत्वेनोपन्यास । अलङ्कारतया उद्दिष्ट निर्दिष्ट । वैचित्र्यस्य
प्रतीयमानत्वात् अत्रालङ्कारता इष्टेति भाव । अथ हेतु उत्पादनक्रियाया

१ श्लोकस्य कृपा २ दर्शित° अक.

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवंभूतो हि मारुतः ।
विरहज्वरसंभूतमनोज्ञारोचके जने ॥ २३९ ॥

दर्शितः । निवृत्तौ अपि क्रियानिवृत्तावपि हेतुनिर्देशे । तत् समग्रं क्रियाप्रवृत्तिवदत्रापि हेत्वलङ्कार इति भावः ॥ २३७ ॥

निवृत्तौ उदाहरति---चन्दनेति । चन्दनारण्यम् चन्दनवनम् । आधूय मलयनिर्झरान् स्पृष्ट्वा । वाक्यद्वयेन सौरभ्यशैत्यसंपत्तिरुपात्ता । अयं पवनः पथिकानां पान्थानां वियोगिनामित्यर्थः । अभावाय विनाशाय । उपस्थितः । कामोद्दीपकत्वात् तान् विनाशयितुं संप्राप्त इति भावः ॥ २३८ ॥

निवृत्तौ अलङ्कारस्य संगमयति--अभावेति । एवंभूतः शैत्यसौरभ्यान्वितः । मारुतः विरहज्वरेण विरहसंतापेन । संभूतं जातम् । मनोज्ञे मनोहारिणि वस्तुनि अरोचकम् अरुचिर्यस्य तस्मिन् मनोज्ञवस्तुनि खिन्नस्येत्यर्थः । विरहज्वरसंभूतमदनाग्न्यातुरे जने इति पाठे तु विरहेण कान्ताया विरहेण ज्वरः संतापः तेन संभूतः यो मदनाग्निः मदनरूपः संतापातिशयविधायकोऽग्निः तेन आतुरे रुग्णे । जने उपस्थितः सन् तेषाम् अभावसाधनाय सत्ताविरहसंपादनाय । अलं समर्थः । एवं भावविरहरूपेण क्रियानिवृत्तावपि हेतुः साधको भवति । यथा भावसंपादनाय हेतुः साधकः तथा अभावायेति भावः । तथा च उभयत्रापि अलङ्कारत्वं बोध्यम् । केचित्तु क्रियानिवृत्तौ---

मुग्धे तव मुखामोदलोलुपो मधुरो भ्रमन् ।
कर्णिकाकमलं पुष्पमपि नाभिसरत्ययम् ॥

इति उदाजह्रुः । तथा मूले तु प्रथमोदाहरणं क्रियासाधकस्य द्वितीयमभावसाधकस्य इति च भेदं दर्शयामासुः । परम् उपक्रमानुरोधेन क्रियाया उत्पत्तिनिवृत्तिप्रदर्शनायैव एतदुदाहरणयुगलमिति भाति ॥ २३९ ॥

---

१ °संताप°, क. २ मदनाग्न्यातुरे जने ख, ङ, प.

गतोस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥
अवध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।
देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥
इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।

पश्यति । अत्र पश्यति क्रियया सखी न निष्पाद्यते न वा विक्रियते । अत एतत् प्राप्य कर्म । तद्विषयकदर्शनक्रियापेक्षयैव बालाया हेतुत्वम् । तच्च तादृशसकोपनिरीक्षणनादिभिरुपस्कृत विशेषचमत्कारमावहति । अत हेत्वलकार ॥ २४३ ॥

एव कारकहेतु सप्रपञ्च निरूप्येदानीं ज्ञापकहेतुमुदाहरति—**गतोस्तमिति** । अर्क अस्त गत । इन्दु भाति प्रकाशते । वासाय निवासस्थानाय पक्षिण यान्ति । कालावस्थाया कालविशेषस्य सायकालस्येत्यर्थ । निवेदने ज्ञापने । साधु एव चमत्कारजनकतया अलकारसपादनाय पर्याप्तमेव । ज्ञाप्य कचित् शब्दोपात्त कचिच्च प्रतीयमान भवति । अत्र प्रतीयमानम् । साध्वेव इति एवकारेण प्रतीयमाने ज्ञापकस्यानुपादानात् हेतो कथ ज्ञापकता इति शङ्कामनेन निवारयति इति ज्ञेयम् । सप्रति सन्ध्यासमयो वर्तते इति वाक्ये न वैचित्र्यम् । उक्तप्रकारेण कथने एव वैचित्र्यमिति अलकारता ॥ २४४ ॥

ज्ञाप्यस्य शब्दोपादाने ज्ञापकहेतुमुदाहरति—**अवध्यैरिति** । इन्दुपादानां चन्द्रकिरणानाम् । अवध्यै अविनाश्यै । चन्दनाम्भसा चन्दनोदकाना विलेपनानामित्यर्थ । असाध्यै अप्रतिकार्यै । देहोष्मभि शरीरसतापै । हे सखि ते कामातुर मदनपीडितम् । मन सुबोध सुखेन बोध्य विकारबोधो यस्य तत् । एतादृशमस्तीति शेष । अत्र च ज्ञाप्य मनस कामातुरत्वम् तच्च शब्दोपात्तम् । ज्ञापकाश्च अप्रतिकार्या देहोष्माण ॥ २४५ ॥

भावहेतुमुपसहरति—**इतीति** । इति एवप्रकारा । प्रयोगेषु कवीनां

---

१ इदमपि अ पुस्तके नास्ति । २ अवध्यै क ।
३ °म्भसा अ ४ मध्यम क्षपा

अभावहेतवः केचिद्व्याह्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥
अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।
अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥
गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।
क्षतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

निबन्धेषु । रम्याः वैचित्र्येण मनोहराः । ज्ञापकहेतवः लक्ष्याः अवबोद्धव्याः । केचित् मनोहराः अभावरूपा हेतवः व्याह्रियन्ते कथ्यन्ते । अभावश्च अनेन कविना चतुर्धा कल्पितः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्याभावश्चेति ॥ २४६ ॥

अभावेषु प्रथमं प्रागभावमुदाहरति—**अनभ्यासेनेति** । विद्यानाम् आन्वीक्षिक्यादीनाम् । अनभ्यासेन अपरिशीलनेन । धीमतां विपश्चिताम् । असंसर्गेण परिचयाभावेन । अक्षाणां इन्द्रियाणाम् । अनिग्रहेण असंयमनेन । हेतुना । नृणां व्यसनं दुष्प्रवृत्तिः जायते । भगवता मनुना अष्टादशविधानि व्यसनान्युक्तानि । यथा—

मृगयाक्षो दिवा स्वापः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
पैशून्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गणोष्टकः॥ (७·४७·४८) इति ।

अत्र यावत् विद्यादीनामभावः तावत् व्यसनं भवत्येव इति विद्यादीनां प्रागभावस्य व्यसनं प्रति हेतुता ॥ २४७ ॥

प्रध्वंसाभावहेतुमुदाहरति—**गत इति** । कामकथाभिः य उन्मादः विषयेषु सक्ताभिनिवेशः । स गतः । यौवनज्वरः तारुण्योष्मा । गलितः क्षीणप्रायः । मोहः ममत्वबुद्धिः । क्षतः नष्टः । तृष्णा विषयवासना । च्युता लुप्ता । अतः कारणात् पुण्याश्रमे पवित्राश्रमे चतुर्थाश्रमे इत्यर्थः । मनः कृतम् निश्चयः कृतः । अत्र उन्मादादीनां प्रध्वंसाभावः एव चतुर्थाश्रमस्वीकाराय हेतुत्वेनोपात्तः । अतः प्रध्वंसाभावहेत्वलंकारः ॥ २४८ ॥

---

१ °ध्रियन्ते. क. २ हृतः- अ; गतः. चइप.

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।
मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।
अतस्तेषां विवर्धन्ते सततं सर्वसंपदः ॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

अन्योन्याभावहेतुमुदाहरति—**वनान्यमूनीति** । अमूनि चित्तकान्त्यप्रसादकानि । वनानि आश्रमारण्यानि । गृहाणि मत्सरादिभिः नानादुःखास्पदानि आवसथानि न । एता निर्मलवारिधाराभिर्मनोहरा नद्यः । योषितो मनश्चाञ्चल्यापादिका प्रमदा न । इमे मधुरस्वभावा मृगा । दायादा मत्सराक्रान्ताः सम्बन्धिनो न । तत् एतत् त्रयमपि मे मानसं नन्दति सन्तोषयति । अत्र वनादीनामन्योन्याभावेन मनःसन्तोषः समर्थितः । अतः अन्योन्याभावहेत्वलङ्कारः । अत्र सादृश्यातिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्वकभेदप्रतिपादनस्य चमत्कारजनकत्वात् वनगृहादीनां सादृश्यमस्त्येव । परं तु तद्विलक्षणतया निर्णयोऽयम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ २४९ ॥

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

स्थितमिति भावः । अत्र मञ्जरीणामनुद्भेदाभावः मरणस्य हेतुत्वेनोपन्यस्तः । अतः अभावाभावहेत्वलङ्कारः । अन्येषामभावाभावाना उदाहरणानि सरस्वतीकण्ठाभरणे तट्टीकाया च दर्शितानि । तेषु प्रध्वंसाभावाभावो यथा—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृत मध्ये भृशोच्चस्तन
पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्त वपु. ।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिव ध्यायति ॥ (३.१५) इति ।

अत्र नारायणनाभिपङ्कजरूपस्यावासस्य उपघाताभाव विधेर्मनोनिर्वाणकारण भवति । अत. प्रध्वसाभावाभावहेतुरयम् । अन्योन्याभावाभावो यथा—

अवनिरुदक तेजोवायुर्नभ. शशिभास्करौ
पुरुषः इति यत् केचिद्भिन्ना वदन्ति तनूस्तव ।
तदनघ वचोभैर्भिन्नैर्भिन्नैर्निरावरणस्य ते
विदधति पय.पूरोन्मीलन्मृषा मिहिरोपमाम् ॥

अत्र भिन्न इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य निरावरणस्य मृषेत्येताभ्या निषेधः अन्योन्याभावाभावः स च मिहिरोपमात्वसाधक । अतः हेत्वलङ्कार. । अत्यन्ताभावाभावो यथा—

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुव करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ (काव्यादर्श १—१०४) इति ।

अत्र न विद्यते इत्यत्यन्ताभावमुपन्यस्य कमपीति प्रतिभासत्ताभिधानेन प्रतिषेधः । स च श्रुतयत्नाभ्या वागुपासितव्या इत्युक्तार्थस्य हेतु. इति अत्यन्ताभावाभावहेत्वलङ्कार । अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् । इत्येतदपि अत्यन्ताभावाभावोदाहरण भवति ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।
भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥
दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।
अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसंख्याश्चित्रहेतवः ॥ २५३ ॥
तेमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।
अत्यन्तसुन्दरा दृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

अभावहेतुमुपसंहरति—**प्रागभावादीति** । इह प्रागभावादिरूपस्य प्रागभावप्रध्वंसाभावान्योन्याभावात्यन्ताभावस्वरूपस्य । वस्तुनः विषयस्य । हेतुत्वम् भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्य । तत्र भावरूपस्य अनभ्यासेन विद्यानाम् इत्यादिश्लोकत्रये अभावरूपकार्यस्य च उद्यानेति श्लोके । उत्पादनं प्रति निष्पत्तये । दर्शितमिति शेषः । उक्तोदाहरणेषु कारकहेतुत्वं दर्शितम् । ज्ञापकहेतोरुदाहरणानि ऊह्यानि ॥ २५२ ॥

कारकज्ञापकहेतू सप्रपञ्चं निरूप्य इदानीं चित्रहेतुप्रभेदान् दर्शयति—**दूरकार्य इति** । दूरं कार्यं यस्य स दूरकार्यः । तेन कार्येण सह जायते स तत्सहजः । कार्यात् अनन्तरं जातः कार्यानन्तरजः । अयुक्तं स्वभावविरुद्धं युक्तं स्वभावानुरूपं कार्यं ययोस्तौ च । इति एवंप्रकाराः । असंख्याः संख्यातीताः । चित्रहेतवः भवन्तीति शेषः ॥ २५३ ॥

कार्यात् विदूरस्य सहजस्य तदनन्तरजस्य वा कारणस्य कथं कारणत्वमिति शङ्कां परिहरति—**तेमीति** । तेमी पूर्वोक्ताश्चित्रहेतवः । गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः सारोपगौणीलक्षणा व्यपाश्रयः अवलम्बनं येषां ते तादृशाः सन्तः । कारणतां प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । ते च प्रयोगमार्गेषु प्रबन्धरीतिषु । अत्यन्तसुन्दरा दृष्टाः । अतः तदुदाहृतयो दर्शयामः इत्यर्थः । यथेति अग्रिमोदाहरणप्रस्तावाय । अत्र गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्वं क्वचित् कार्यस्यापि । यथा पश्चात् पर्येस्य इतिवक्ष्यमाणोदाहरणे रागसागरः इत्यत्र । तत्र हेतोर्गौणवृत्तित्वं परम्परयेति बोध्यम् । क्वचित् कार्यकारणयोरुभयोरपि गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्वं भवति । यथा राज्ञां हस्तारविन्दानि इत्यत्र ।

---

१ °स्वभावस्य. अ २ अयुक्तो युक्तकारा. कपा; °युक्तकार्यः. कपा. ३ गौणमार्गे°. अ, °व्यपाश्रयात् कपा.

त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।
मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥
आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवम् ।
सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

एवं च गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् इति पञ्चम्यन्तपाठः साधुः इति भाति । क्वचि साध्यवसानलक्षणायामपि हेतोश्चमत्कारिता । यथा आविर्भवति नारीणाम् इत्युदाहरणे ॥ २५४ ॥

तत्र कार्यस्य हेतोर्दूरदेशस्थस्य उदाहरणं दर्शयति—त्वदिति । हे अङ्गने शोभनगात्रि । त्वदपाङ्गाह्वयं त्वदपाङ्गसंज्ञकम् । अनेन अत्र सारोपा गौणी लक्षणा दर्शिता । जैत्रं जयशालि । अनङ्गास्त्रं अन्यतः मद्भिन्नपुरुषान्तरे । मुक्तं त्वयेति शेषः । तेन त्वदपाङ्गरूपमदनास्त्रेण सः लक्ष्यभूतः । अलक्ष्यभूतोऽहमपि च । मनसि हृदये । क्षतः विद्धः । अत्र अस्त्रस्य लक्ष्यवेधरूपकार्यं संनिहितम् अलक्ष्यवेधरूपं तु विदूरम् इति तादृशकार्यस्यात्र विदूरता । इति देशविदूरतायाँ उदाहरणम् । कालविदूरताया यथा—

अनश्नुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

इति । अत्र यौवनकार्यस्य बाल्ये एव करणाद्धेतोर्दूरकार्यता । इति सरस्वतीकण्ठाभरणे (३.१७) ॥ २५५ ॥

सहजहेतोरुदाहरण दर्शयति—आविर्भवतीति । नारीणां पर्यस्तशैशवं निराकृतबाल्यम् । वयः यौवनमित्यर्थः । पुंसां कामिनाम् । विविधैः बहुप्रकारैः । अङ्गजोन्मादविभ्रमैः अङ्गजः मनसिजः तेन कृतैः उन्मादविभ्रमैः मनोविकारविलासैः । सह एव आविर्भवति । अत्र मनोविभ्रमस्य यौवनं कारणं कार्यभूतेन तेन सहैव जायते इति कार्यस्य आशुभावप्रतिपादनाय वर्णितम् । तथा चात्र कार्यप्राक्क्षणवर्तित्वं विशेषविवक्षया कारणस्य अपह्नुतम् । तथा च अत्र विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पद्यमानत्वेनाध्यवसितमिति अध्यवसायव्यपाश्रयोऽत्र हेतुश्चमत्कारातिशयजनको न तु गौणव्यपाश्रय इति बोध्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्मणः ॥ २५६ ॥

---

१ °मङ्गलाह्व° अ. २ सोऽस्यहं. क.

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ २५७ ॥
राज्ञां हस्तारविन्दानि कुड्मलीकुरुते कुतः ।
देव त्वच्चरणद्वन्द्वरागबालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥
पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।
त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

कार्यानन्तरजहेतुमुदाहरति—पश्चादिति । किरणान् मरीचीः । पर्यस्य उत्क्षिप्य । चन्द्रमण्डलम् पश्चात् रागसागरोदीर्णानन्तरम् । उदीर्णमुदितम् । हरिणाक्षीणां रागसागरः कामाभिलाषसमुद्रः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्वमेव । उदीर्णः उच्छलितः स्फीत इति यावत् । अत्र चन्द्रोदयस्य रागोद्दीपकत्वात् कारणत्वम् । तच्च कार्यभूतरागोदीर्णानन्तरं सम्भूतमिति कार्यानन्तरजस्य हेतोर्बोध्यम् । एवं पौर्वापर्यव्यत्यासेन वर्णनं वैचित्र्यशालीति हेतुवैचित्र्यं बोध्यम् । वस्तुतस्तु अत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य क्षिप्रकार्यस्य पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाध्यवसिता । तेनातिशयाध्यवसायमूल एव चमत्कारातिशय इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ २५७ ॥

अयुक्तकार्यं हेतुमुदाहरति—राज्ञामिति । देव त्वच्चरणयुगलस्य रागः रक्तिमा स एव बालातपः मृदुसूर्यरश्मिः । राज्ञां हस्ता एव अरविन्दानि तानि । स्पृशन् कुतः कुड्मलीकुरुते मुकुलीकरोति । बालातपस्पर्शेन अरविन्दानां विकास एव भाव्यः न तु सङ्कोचः । अतः अरविन्दसङ्कोचविधानम् बालातपस्य अयुक्तमिति अयुक्तकार्योऽयं हेतुः । स च राजविषयकरतेः पोषकतया चमत्कारविषयत्वान्मनोरम इति ध्येयम् । अत्र हस्तारविन्दानां कुड्मलीकरणं प्रणामाञ्जलिरूपतया ज्ञेयम् ॥ २५८ ॥

युक्तकार्यमुदाहरति—पाणिपद्मानीति । त्वत्पादनखचन्द्राणां तव पदनखान्येव चन्द्राः तेषाम् । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमधवलाः । अर्चिषः कान्तयः । भूपानां पाणिपद्मानि हस्तकमलानि । सङ्कोचयितुं प्रणामाञ्जलिविधायकत्वेन मुकुलीकर्तुम् । ईशते समर्था भवन्ति । अत्र चन्द्रार्चिषां पद्मनिमीलनं युक्तमेव

१ "रविभास" च, ट, ध.

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥२६०॥
कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।
अवेत्यै कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

इति युक्तकार्योयं हेतुः । स च राजविषयकरतिपोषकतया सविशेषचमत्कारकारीति बोध्यम् ॥ २५९ ॥

हेतुमुपसंहरति—इतीति । हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानाम् । ईदृशी एवंप्रकारा । गतिः पद्धतिः । दर्शिता निरूपिता । अनेन प्रकारेण अन्येपि हेत्वलंकारभेदा ज्ञेयाः इति भावः । ते च अहेत्वादयो सरस्वतीकण्ठाभरणतो ज्ञातव्याः । अत्रास्माभिर्विस्तरभिया न दर्शिताः । सूक्ष्मालंकारं निर्दिशति—इङ्गितेति । इङ्गितं स्वाभिप्रायसूचकः शरीरावयवव्यापारः । आकारः अन्तर्भावसूचको रूपादेरन्यथाभावः । ताभ्यां लक्ष्यः अनुमेयः अर्थः प्रतिपाद्यविषयः । स च क्वचित् अभिलाषाद्यभ्यन्तरविषयः क्वचिच्च रहःक्रियमाणबहिर्विषयो वेति द्विधा । सौक्ष्म्यात् सूक्ष्ममतिवेद्यत्वात् साधारणपुरुषदुर्ज्ञेयत्वाच्च । सूक्ष्मः सूक्ष्माभिधः । स्मृतः । तथा च इङ्गिताकाराभ्यां सूक्ष्ममतिज्ञेयं अर्थस्य वर्णनं सूक्ष्मालंकारः इति लक्षणं संपन्नम् । प्रकाशकारादयस्तु—

कुतोपि लक्षितः सूक्ष्मोप्यर्थोन्यस्मै प्रकाश्यते ।
धर्मेण केनचिद्यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥ (८६६ पत्रे)

इत्याहुः । तथा च कुतोपि आकारादिङ्गिताद्वा लक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य तीक्ष्णमतिसंवेद्यार्थस्य केनचिद्भङ्ग्यन्तरेण यत् सूचनं स सूक्ष्मः इति तदभिप्रायः ॥२६०॥

इङ्गितलक्ष्यार्थमुदाहरति—कदेति । कदा कस्मिन् समये । नौ आवयोः । संगमः समागमः । भावि भविष्यति । इति आकीर्णे जनसंकुले स्थाने । वक्तुं प्रष्टुमिति भावः । अक्षमम् असमर्थम् । नायकेन वाचा अपृष्टमपि तदीयमुखच्छायया

१ °विकल्पस्य. अ. २ अवेत्य. अ.

पद्मसंमीलनादत्र सूचितो निशि संगमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥
मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्धत ।
उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥
इत्यनुद्भिन्नरूपत्वाद्रत्युत्सवमनोरथः ।
अनुल्लङ्घ्यैव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति सूक्ष्मचक्रम् ॥

त प्रश्नमनुमोदेत्यर्थः । एतादृशं कान्तं नायकम् । अवेक्ष्य अबला सा नायिका । लीलापद्मं क्रीडाधृतकमलम् । अमीलयत् सङ्कोचयामास ॥ २६१ ॥

उदाहरणं विशदयति—पद्मेति । अत्र अस्मिन् पद्ये । अङ्गजपीडितं मदनपरितप्तम् । प्रियम् आश्वासयितुं समाधातुम् । इच्छन्त्या नायिकया । पद्मसंमीलनात् [1]निशि रात्रौ । भावीति शेषः । संगमः सूचितः लक्षितः । अत्र पद्मनिमीलनरूपेङ्गितेन निशि संगमः भावीति प्रियाय सूक्ष्मतया सूचितम् इति सूक्ष्मालङ्कारः । तच्च सूचनं सहृदयचमत्कारि । अतः अस्यालङ्कारत्वं निर्बाधमेव ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति—मदर्पितेति । गीतगोष्ठ्यां सङ्गीतशालायाम् । मदर्पितदृशः मयि न्यस्तदृष्ट्या । तस्याः नायिकायाः । मुखाम्बुजे उद्दामरागतरला [2]उद्दामः मर्यादातिक्रान्तः यः रागः अनुरागः तेन तरला तेजोभासुरा । पूर्णानुरागसूचिकेत्यर्थः । कापि अनिर्वचनीया । छाया कान्तिः । अवर्धत । अत्र मुखच्छायावैलक्षण्यरूपाकारविशेषेण नायिकाया रत्युत्सवाभिलाषः सूक्ष्मतया दर्शितः । इति [3]सूक्ष्मालङ्कारः ॥ २६३ ॥

उदाहरणे लक्षणं सङ्गमयति—इतीति । इति एवं केवलं छाययैव सूक्ष्मरूपेण दर्शितत्वात् । अनुद्भिन्नरूपत्वात् स्फुटतया अप्रतीयमानत्वात् । सूक्ष्मत्वम् [4]अनुल्लङ्घ्यैव अपरित्यज्यैव । रत्युत्सवमनोरथः व्यवस्थितः वर्णितः । अभूत् । अतः सूक्ष्मप्रकारेण मनोरथाविष्कारवर्णनात् सूक्ष्मालङ्कार इति भावः । अत्र केचित् । उद्दामरागतरला मुखच्छाया तावत् रत्युत्सवमनोरथस्यैवानुभाव इति न नियमः । [5]विषयान्तरमनोरथादिनापि तत्संभवादित्यनैकान्तिकत्वान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथ

१ पद्मादन्मीलनात् क्व. २ मदर्पित° क. ३ कापि ग. ४ इत्यधभिन्न°. क

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।
उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

लक्षयति । लक्षयिता तु स्वीयविलक्षणसहृदयतासध्रीचीनया तया कथंचिल्लक्षयतीति सूक्ष्मत्वमेव रत्युत्सवविषयस्येत्याहुः ॥ २६४ ॥

क्रमप्राप्तं लवापरपर्यायं लेशं निरूपयति--लेश इति । लेशेन स्वल्पतया । निर्भिन्नं प्रकटीभूतं यद्वस्तुनो गोप्यविषयस्य रूपं स्वरूपं तस्य निगूहनम् संवरणम् । लेशः लेशनामालंकारः । केचित्तु लेशेन व्याजेन वस्तुरूपनिगूहनं लेशोलंकारः इति विवृण्वन्ति । तथा च कारणान्तरोत्पन्नस्य प्रकटीभूतस्य वस्तुनः कारणान्तरोत्पन्नत्वकथनेन तदाच्छादनं लेशः इति भावः । स च वस्तुरूपनिर्भेदः क्वचित् रोमादिगात्रविकारैः क्वचिद्वक्तुरनवधानतया संभवति । इमं नव्याः व्याजोक्तिं वदन्ति । तथा च प्रकाशकारः--व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् । इति । अप्पय्यदीक्षितवर्णिता छेकापह्नुतिरपि अस्यैव प्रभेदः । तल्लक्षणोदाहरणं तु--

छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तथ्यनिह्नवे ।
प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं न हि नूपुरः ॥ इति ।

अन्यान्यपि उदाहरणानि--

समये पयोधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि बाले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः ॥

यथा वा--

सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।
नागरिकः किं मिलितः नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ इति ।

ननु नास्त्यत्र लेशनिर्भिन्ननिगूहने कश्चिच्चमत्कार इति नायं अलंकारः । तदेतन्मतं निराकर्तुमाह-- उदाहरणे इति । अस्य अलंकारस्य । उदाहरणे एव रूपं चमत्कृतिस्वरूपम् । आविर्भविष्यति प्रकटीभविष्यति ॥ २६५ ॥

---

१ °वाक्येस्य, अ.

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥
आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।
अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥
इत्येवमादिस्थानेयमलंकारोऽतिशोभते ।
लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम् ॥ २६८ ॥

उदाहरणं दर्शयति—राजेति । रक्षकाः राजान्तःपुराधिकृताः । रोमोद्भेदेन रोमहर्षेण । मां राजकन्यानुरक्तं नृपकन्यकाभिलाषुकम् । अवगच्छेयुः जानीयुः । संभावनायां लिङ् । आः ज्ञातम् । आः इति स्मरणे । निगूहनप्रकारः कल्पित इत्यर्थः । अहो इति विस्मये । वनं शीतानिलम् शीतः अनिलः वायुर्यत्र तत् । शीतानलसंपर्केण रोमोद्गम इति भावः । अत्र शीतानलसंपर्केण रोमोद्गमस्य व्यवस्थापनात् अनुरागनिगूहनं संपादितम् । तच्च वैचित्र्यातिशालि इति युक्तमस्यालंकारत्वम् । निर्भिन्नवस्तुनिगूहनम् अनिष्टसंभावनया लज्जया वा भवति । अत्र अनिष्टसंभावनया । लज्जया तु अग्रिमोदाहरणे इति ज्ञेयम् ॥ २६६ ॥

इत्यर्थः । यथा लेशेन निर्भिन्नवस्तुनिगूहनाल्लेशालंकारः तथा लेशेन स्तुतिनिन्दाविधानेऽपि स एव अलंकारः उचितः । चमत्कृतौ लेशस्य प्राधान्यात् । एवं च व्याजस्तुत्यलंकारान्तराभ्युपगमनं न युक्तम् ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य वा ।
स लेशः स्यात् ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥

इति प्राञ्चः । अप्पयदीक्षितास्तु—

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।
अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।
शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

इति लक्षणोदाहरणं प्रदर्श्य अग्रे आहुः । दण्डी त्वत्रोदाजहार—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥
चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।
आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ इति ।

अत्राद्यश्लोके राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुतिः । कन्यायाः निरन्तरसंभोगनिर्विवर्तिषया दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव दोषो गुणत्वेन वर्णितः । उत्तरश्लोके सखीभिरुपदिष्टं मानं कर्तुमशक्तयापि तदमतो मानपरिग्रहानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमानया सखीनामुपहासं परिजिहीर्षन्त्या नायिकया नायकस्य चाटुकारितागुण एव दोषत्वेन वर्णितः । न चाद्यश्लोके स्तुतिः निन्दापर्यवसायिनी द्वितीयश्लोके निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनीति व्याजस्तुतिराशङ्कनीया । राजप्रकोपपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्योरन्याविदिततया लेशत एवोद्घाटनेन ततो विशेषादिति । वस्तुतस्तु इह व्याजस्तुतिसद्भावेऽपि न दोषः । नहि एतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते । तदसंकीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् । नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशे अन्तर्भावः प्रसज्यते । भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु—

कस्त्वं वानर रामचन्द्रभवने लेखार्थसंवाहको ।
यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून् नृप ।

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् । तत्र अन्यगुणदोषाभ्यां अन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतिः । विपर्ययेऽपि—

३६ इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारिः
दिङ्नागानां मदजलमसीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।
अद्याप्युर्वीवलयतिलक श्यामलिम्नानुलिप्ता-
३९ न्याभासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥

इत्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात् । तत्र हीन्दुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभावदोष एवं गुणत्वेन न पर्यवस्यति किंतु परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वं धवलितमित्यन्यो
४१ गुणः प्रतीयते । क्वचिद् व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्त्वेऽपि स्तुतेर्विषयान्तरमपि दृश्यते । यथा—

सर्वदा सर्वदोऽसीति मिथ्या संस्तूयसे बुधैः ।
४५ नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥

अत्र हि याच्यया निन्दया परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वमर्थिनामभिमतं दीनारादि दीयते इति स्तुत्यन्तरमपि प्रतीयते । एवं च येषूदाहरणेषु —कस्ते शौर्यमदो
४८ योद्धुम् इत्यादिषु—गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोऽस्तु । इत्याहुः । जगन्नाथोऽपि—न चायमलंकारः व्याजस्तुत्या उभयरूपया गतार्थ इति शङ्क्यम् । मुखप्रतिपादितार्थवैपरी-
५१ त्येन अत्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात् इत्यादि प्रबन्धेनामुमेव सिद्धान्तं दर्शयामास इत्यलं पल्लवितेन ॥ २६८ ॥

स्तुतिव्याजेन निन्दारूपं लेशमुदाहरति—युवैष इति । एषः राजा युवा गुणवान् ऊर्जितः तेजस्वी । ते योग्यः समुचितः । पतिः भवितुमर्हति । यस्य मनः
१ कामोत्सवादपि रणोत्सवे समानविहारे । सक्तम् । स्वयंवरप्रसक्ता राजकन्या प्रति वाचस्पा उक्तिरियम् । तेन युवतः अतिवीरोऽयं बिपत्तनिति रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि इत्यनेन स्तुत्यवगमावपि पर्यवसाने सर्वथा रणम्प्रमोदं

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।
कन्यायाः कल्पते भोगान् निर्विविक्षोर्निरन्तरम् ॥२७०॥
चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।
आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ २७१ ॥
दोषाभासो गुणः कोपि दर्शितश्चाटुकारिता ।
मानं सखिजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥

॥ इति लेशचक्रम् ॥

[१]नानेन ते पर्याप्तरतिसुखलाभः स्यादिति संभोगाभिलाषुकायाः निवेदनान्निन्दाया एव अवबोधो भवति । अतः स्तुतिमिषेण निन्दाविधानात् लेशालंकारः ॥ २६९ ॥

उदाहरणं विशदयति—**वीर्येति** । अस्मिन् पद्ये । निरन्तरं भोगान् निर्विविक्षोः सततभोगाभिलाषुकायाः । कन्यायाः भावनिवृत्तये भावः मनोरागः
[२]वरणाभिप्रायो वा तन्निवृत्तये । राज्ञः वीर्योत्कर्षस्तुतिः निन्दैव कल्पते निन्दात्वेन परिणमति ॥ २७० ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमाह—**चपल इति** । मानपरिपालनमेव मनस्विन्या गौरवहेतुः । अतस्त्वया प्रेयसि स विधेय इति उपदिशन्त्याः सख्याः पुरतः
[१]प्रतिज्ञातमपि मानस्वीकारं तमनुष्ठातुमसमर्थाया स्वोपहासपरिजिहीर्षन्त्या नायिकाया उक्तिरियम् । हे सखि असौ मन्नायकरूपः जनः । चपलः चञ्चलस्वभावः । निर्दयश्च परपीडानभिज्ञतया दयाशून्यश्चास्ति । येन आगःप्रमार्जनायैव अपराध-
[१]निराकरणायैव । चाटवः प्रियालापाः । शिक्षिताः । अतः तेन भवतीभिरुपदिष्टेन मानेन । किम् । न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । सः चाटुप्रयोगचतुरः धृतमपि मानं शिथिलयतीत्यर्थः ॥ २७१ ॥

उदाहरणं *विशदयति*—**दोषाभास इति** । रागात् *प्रियस्नेहात्* । सखीजनोद्दिष्टं *सखीजनापेक्षितम्* । *सखीजनोपदिष्टमिति केचित्* । मानं कर्तुं अनुष्ठा-
[३]तुम् । *अशक्तया नायिकया* चाटुकारतारूपः कोपि *गुणः* स्त्रीजनमनोहारी दोषाभासः दोष इव आभासते स दोषाभासः । कृतः । दोषत्वेन निरूपित इत्यर्थः । अत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्दर्शिता इति लेशः ॥ २७२ ॥

---

१ °निवर्तने. अ.   २ निरन्तरान्. क.   ३ गुणायैव. कपा.

दयोपि तेनैव कारणेन अलकार॰व्यवहार्या भवितु युक्ता इत्यर्थ । अत्र प्रसङ्गत रसभावाना किंचित् स्वरूप दर्शयाम । तत्र विभावानुभाव॰व्यभिचारिभिर्व्यञ्जितो रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रस । तदुक्तम्—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभि ।
आनीयमान स्वाद्यत्व स्थायीभावो रस स्मृत॰ ॥ इति ।

भरतोपि विभावानुभाव॰व्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्ति । इत्याह । तत्र विभावा वासनारूपतया अतिसूक्ष्मरूपेण अवस्थितान् रत्यादीन् स्थायिभावापरपर्यायान् विभावयन्ति आस्वादयोग्यता नयन्ति ते ललनानायकचन्द्रिकावसन्तादयो ज्ञेया । तत्र ललनानायकौ आलम्बनविभावौ । चन्द्रिकावसन्तादयश्चोद्दीपनविभावा इति विवेक । अनुभावाश्च रत्यादीन् स्थायिनो येनुभावयन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति ते अनुभावा कटाक्षभुजाक्षेपरोमाञ्चप्रभृतय । अथवा अनु रसोद्बोधानन्तर-मुद्भवन्ति रसकार्यरूपा ते अनुभावा कटाक्षरोमाञ्चादय । व्यभिचारिणस्तु विशेषेण अभित सर्वाङ्गव्यापितया रत्यादीन् स्थायिन काये चारयन्ति सचारयन्ति मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जयन्ति ते निर्वेदग्लानिशङ्कादय त्रयस्त्रिंशद् ज्ञेया । तत्र सयोगात् नाम विभावैरुत्पाद्योत्पादकरूपसबन्धात् अनुभावैर्गम्यगमकभावरूप सबन्धात् व्यभिचारिभिश्च पोष्यपोषकभावरूपसबन्धाच्च रसनिष्पत्तिर्नाम विभावैरुत्पत्ति अनुभावैरभिव्यक्ति व्यभिचारिभि पुष्टिश्च स्थायिनो भवन्ति इति भट्टलोल्लट । विभावादिभि सयोगात् गम्यगमकभावरूपात् अनुमाप्यानुमापकभावरूपाद् सबन्धात् रसस्य निष्पत्तिरिति श्रीशङ्कुक । विभावादिभि सयोगात् भोज्यभोजकरूपसबन्धात् रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति भट्टनायक । अभिनवगुप्त-पादास्तु स्थायिना विभावादिभि सम सयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सबन्धात् विभावादाना वा परस्परसयोगात् मीलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्ति इति सूत्रार्थ विवृण्वन्ति । अयमेव चात्कारिकसमतोर्थ । विस्तरस्तु काव्यप्रकाशे तट्टीकादौ च द्रष्टव्य । रसविशेषाश्च—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानका ।
बीभत्साद्भुतसज्ञाश्चेत्यष्टौ नाट्ये रसा स्मृता ॥

इति भरतेनोपदिष्टा । एषा स्थायिभावाश्च तत्रैव कथिता । यथा—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

स्थायित्वलक्षणं तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥ इति ।

एवमेव पण्डितजगन्नाथोऽपि—

सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् ।
यावद्रसं वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥ (३१ पत्रे)

इति लक्षणमाह । तत्र स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिस्थायिभावः । वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा चेतोविकासो हासः । पुत्रादिवियोगमरणादिजन्मा वैक्लव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । परपराक्रमदानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्यः उत्साहः । व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्यः चेतोविशेषः भयम् । कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः । अनुभावास्तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ।
स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ॥
अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

इत्युक्तलक्षणाः । एषामुदाहरणानि विस्तरभयान्न प्रदर्श्यन्ते । रसगङ्गाधरादौ तानि द्रष्टव्यानि । तत्र शृङ्गारस्य द्वौ प्रभेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च इति । रतेः संयोगकालावच्छिन्नत्वे प्रथमः । वियोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीयः । संयोगवियोगौ च दम्पत्योः आवां संयुक्तवियुक्तौ इत्याकारिकौ अन्तःकरणवृत्तिविशेषौ ग्राह्यौ । तेन एकतल्पशयनेऽपि ईर्ष्यादिसद्भावे विप्रलम्भवर्णनमुचितम् इति ज्ञेयम् । व्यभिचारिणो भावास्तु—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्य निद्रा विस्मृतिरेव च ॥
८१ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिण ।
स्वप्नो विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ॥
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ।
८४ त्रयस्त्रिंशदमी भावा समाख्यातास्तु नामत ॥

इति भरतेनोक्ता । एतेषामपि लक्षणोदाहरणानि प्रकाशादौ द्रष्टव्यानि । प्रकाश
कारा —निर्वेदस्थायिभावोस्ति शान्तोपि नवमो रस । इति शान्त रस स्वी
८७कुर्वन्ति । निर्वेदो नाम नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मा विषयविराग । रसभावनिर्व
चनविस्तारस्तु नाट्यशास्त्रे षष्ठसप्तमाध्याययो ध्वन्यालोकादौ च द्रष्टव्य । अत्रेदम-
वधार्यम् । उपर्युक्तभावेषु देवादिविषयकरतिभावस्य प्रेयोनामालङ्कारत्वम् । गर्वाढ्य
९०भावस्य च ऊर्जस्विनामालङ्कारत्वम् । अवशिष्टभावाना तथा रसाभासभावाभास
भावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशबलताना च रसवदलङ्कारत्व बोध्यम् । रस
पेशलम् इत्यत्र रसपदस्य रस्यमानपरत्वात् भावानामपि रसपदेनैव संग्रहो ज्ञेय ।
९३तथा चोक्तम्—

रसभावौ तदाभासो भावस्य प्रशमोदयौ ।
संधि शबलता चेति सर्वेपि रसनादसा ॥ इति ।

९६आचार्यदण्डिनो मते अङ्गित्वेनाङ्गत्वेन वाभिव्यज्यमाना रसादय अलंकारता
प्राप्नुवन्ति । उभयोरपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात् । ननु अङ्गिनो रसादेरलङ्कार्य
त्वात् कथमलङ्कारत्वम् । रसस्य प्राधान्येलङ्कार्यत्वम् तदन्यत्र चालङ्कारत्वमुक्त
९९ध्वन्यालोकलोचनकारै यथा—

प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्ग तु रसादय ।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मति ॥ इति ।

१०२पर दण्डिनो मते शब्दार्थात्मकस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वेन तदुपस्कारकस्य व्यङ्ग्य
मात्रस्य काव्यशोभाकरत्वेन अलङ्कारव्यपदेशे बाधाभावात् । काव्यशोभाकरान्
धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते । इति अलङ्कारसामान्यलक्षणस्यात्रापि निर्बाधप्रवृत्ते ।
१०५यदुक्त विश्वनाथेन ध्वन्यालोकानुसारिणा—

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।
गुणीभूतत्वमायान्ति यदालंकृतयस्तदा ॥
रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।
भावस्य चोदये संधौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ (१०.९५) इति ।

तत्र रसवत्प्रेयऊर्जस्विनां लक्षणं मूलकृतोक्तम् । प्रशाम्यदवस्था भावप्रशमः । सः यत्र परस्याङ्गं तत्र समाहितालंकारः । भावस्य उद्गमावस्था भावोदयः । तस्य पराङ्गत्वे भावोदयालंकारः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धा भावसंधिः । तस्य पराङ्गत्वे भावसन्धिरलंकार. । बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावमिश्रत्वम् । तस्य पराङ्गत्वे भावमिश्रालंकारः । रसस्य अङ्गित्वे अलंकार्यत्वमङ्गत्वेलंकारत्वमिति । तदेतत्प्रकाशकारादीनां मतं दूषयन्त आहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः । अत्र ते नव्याः प्रष्टव्याः । किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालंकार्यत्वम् उत तथाभूतस्य रसादेरेवेति । तत्र न तावत् प्रथमः । समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्तादौ प्रधानतयैवाभिव्यज्यमानानां वस्त्वलंकाराणां तैरप्यलंकारत्वाभ्युपगमात् । न च तत्र वाच्यार्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलंकाराणां त्वप्रधानत्वम् । अप्रधानानां त्वलंकारत्वमुचितमेवेति वाच्यम् । तत्र तत्र व्यङ्ग्यानामेव प्राधान्यस्यानुभवसिद्धतयानपलपनीयत्वात् । नापि द्वितीयः । सामान्येन काव्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्त्वलंकाररसादिव्यङ्ग्यानां मध्ये वस्त्वलंकाराणामलंकारत्वम् रसादीनामेवालंकार्यत्वम् इति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् । न च रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य काव्यात्मकत्वादलंकार्यत्वं न वस्त्वलंकारयोः इति विश्वनाथोक्तमादरणीयम् ।

यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः ।
संध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥

इत्यादौ तेनापि अङ्गभूतेन शृङ्गारेणैव काव्यव्यवहाराभ्युपगमात् । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपध्वनिभेदस्य सर्वैः आलंकारिकैरभ्युपगतत्वेन रसादेरेव काव्यात्मत्वप्रतिपादनस्य बहुशो दूषितत्वाच्च । तस्मात् व्यङ्ग्यतया विशिष्टानां वस्त्वलंकाराणां रसादीनां काव्यशोभाजनकतयालंकारत्वं युक्त्यनुभवप्रतिपन्नमिति प्राचां सरणिरेव साधीयसी इति आहुः । अत्र रसस्य अलंकार्यत्वम् पूर्वं च रसवद्वाचि इत्यादिना गुणत्वमुक्तम् तत् कथमेकस्यैव गुणत्वमलंकारत्वं चेति शङ्कायाः समाधानमग्रे मूले एव स्फुटीभविष्यति ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।
कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥
इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।
भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥
सोमः सूर्यो मरुद्भूमिर्व्योम होतानलो जलम् ।
इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥

प्रेय उदाहरति—अद्येति । गृहागतं भगवन्तं प्रति विदुरोक्तिरियम् । 'हे गोविन्द त्वयि गृहागते सति मदीयभवनं सप्राप्ते सति । अद्य मम या प्रीतिर्जाता । [1]कालेन कालान्तरेण । तवैवागमनात् पुनरपि त्वदागमनेनैव । एषा प्रीतिः अद्यतनीसदृशी प्रीतिः । भवेत् भविष्यति । त्वयि गते त्वदितरसत्पुरुषागमनेन एवंविधा प्रीतिर्नैव भविष्यति इत्यर्थः । अत्र विदुरस्य भगवद्विषयकरतिभावः वाक्यभङ्ग्याभि[1]व्यज्यमानः भगवतः प्रीत्यतिशयजनने वाच्यस्य शोभां पुष्णाति ॥ २७६ ॥

उदाहरणं संगमयति—इत्याहेति । इति पूर्वोक्तप्रकारम् । विदुरः युक्तं तद्भक्तेरनुरूपम् । आह । यतस्तस्य अन्यतः भगवदितरस्मात् । तादृशी धृतिः संतोषः । [1]नास्ति । अथवा अन्यतः विदुरेतरे पुंसि । तादृशी धृतिः धैर्यम् । नास्ति । भक्तिमात्रेण केवलभक्त्या । न तु तच्छ्रैरुपचारैः इत्यर्थः । समाराध्यः हरिः ततः तस्माद्विदुरवचनात् । सुप्रीतः संतुष्टः । अभूत् । अत्र बोद्धव्यस्य भगवतः प्रीति[1]करमेतदाख्यानमिति प्रेयोलंकारः । उद्योगपर्वस्थितस्य—

या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥

[1]इत्यस्य श्लोकस्य प्रतिरूपकोऽयं श्लोकः इति प्रेमचन्द्रतर्कवागीशः ॥ २७७ ॥

बोद्धुः प्रीतौ पूर्वमुदाहृत्य इदानीं वक्तृप्रीतावुदाहरति—सोम इति । हे देव सोमः चन्द्रः । सूर्यः । मरुत् वायुः । भूमिः । व्योम आकाशम् । होता यजमानः । [1]अनलः अग्निः । जलम् च । इति रूपाणि एवंविधानि स्थूलानि अष्टौ रूपाणि । अतिक्रम्य विलङ्घ्य । त्वां सच्चिदानन्दरूपम्—अणोरणीयान् महतो महीयान् इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं भगवन्तम् । द्रष्टुं ज्ञातुम् । के वयम् पामराः । वयं न समर्था-

१ मेघ० ८.६ इत्य. २ २ पर्द. इत्य.

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो[1] यद्रातवर्मणे[2]: ।
प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम्[3] ॥ २७९ ॥
मृतेति प्रेत्य संगन्तुं[4] यया मे मरणं मतम् ।

विलोकने आकलने वा न समर्था: इत्यर्थः । एवं स्थिते यत्तव दर्शनं तत्र तवानुग्रह एव हेतुरिति भावः । अत्र केचित्—इति रूपाणि सोमादिस्थूलरूपा अष्टौ मूर्तीरतिक्रम्य सूक्ष्मस्वरूपेण वर्तमानं सच्चिदानन्दं त्वां द्रष्टुम् इति अतिक्रमणक्रियां भगवत एव वर्णयन्ति ॥ २७८ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । देवे महेश्वरे । साक्षात्कृते तपोभिः प्रत्यक्षीकृते । रातवर्मणः तत्संज्ञकस्य । राज्ञः नृपतेः । यत् प्रीतिप्रकाशनं महेश्वरविषयकरतिभावसूचनम् । तच्च तदपि । प्रेयः इति अवगम्यताम् ज्ञायताम् । अत्र केवलभक्तस्यैव प्रीत्यभिव्यक्तिर्बोद्धव्या । सोमादिभिन्नस्य प्राकृतरूपगुणशून्यस्य निष्कलस्य परब्रह्मणः जन्यप्रीतेरभावात् न आराध्यगता प्रीतिरत्रास्तीति भावः । रतिर्देवादिविषया इति भावलक्षणे आदिशब्देन मुनिनृपादीनां संग्रहः । तत्र देवविषयकरतेरुदाहरणं ग्रन्थाकृता दर्शितम् । मुनिनृपादीनां यथा—

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥

इयं हि नारदमुद्दिश्य भगवतः श्रीकृष्णस्योक्तिः ।

अत्युधाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्धे भूविषया उत्तरार्धे राजविषया रतिः । तत्र चाङ्गाङ्गिभावः ॥ २७९ ॥

रसवदलंकारं दिदर्शयिषुः रसेषु प्राथम्यात् सर्वजनाभिनन्दनीयत्वाच्च प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति—मृतेति । वासवदत्तायाः दाहप्रवादेन परं दुःखितस्य

---

[1] राज्ञोभूद्. अ. [2] राजवर्मणः. च, ड, प. [3] इत्यनु॰. अ
[4] मृतेभिप्रेत्य संगन्तु. घ१. [5] वृत्त. अ.

सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥
प्राक् प्रीतिर्दर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

पुनरत्र प्राप्य हर्षस्य परां कोटिमुपगतस्य वत्सराजस्योक्तिरियम् । मृता अग्निदाहात् पञ्चत्वं गता इति हेतोः । यया वासवदत्तया सह । प्रेत्य परलोके सङ्गन्तुम् समागमं प्राप्तुम् । मे मया । मरणं मतं प्रार्थितम् । सा एव अवन्ती अवन्तिदेशोद्भवा वासवदत्ता । कथम् अत्रैव जन्मनि मया लब्धा । अत्र सम्भोगशृङ्गारः । तदुक्तं प्रदीपे—

अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।
दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदान्वितः ॥

अत्र च विप्रलम्भानन्तरं वर्णितः पुष्टिमाप्नोतीति इत्यत्र विप्रलम्भानन्तरं वर्णितः । तदुक्तम्—

न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते ॥ इति ।

विप्रलम्भलक्षणम् प्रदीपे—

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ इति ॥

अथ च विप्रलम्भः पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्विधः । तत्र करुणात्मको । यथा—

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥इति॥२८०॥

नायिकाविषयकप्रीतेरत्रापि प्रतीयमानत्वात् कुतो नायं प्रेयोऽलङ्कारः इत्यत आह—प्रागिति । प्राक् पूर्वोदाहृतप्रेयोऽलङ्कारोदाहरणद्वये । प्रीतिः दर्शिता । सम्प्रयोगशून्या रतिः प्रीतिः । सा प्रेयोऽलङ्कारविषयीभूता इति तदलङ्कारे सा दर्शिता । अत्र हि सम्प्रयोगविषया रतिः विभावादिभिः परिपुष्टा अतः प्रीतिः । तदुक्तम्—

१ [illegible]

रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः ॥ २८१ ॥

मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।
असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ इति ।

सम्प्रयोगो नाम विभावादिभिः परिपोषः । स तु पूर्वोदाहरणे नास्ति इति तत्र प्रीतिः । अत्र तु तादृशः परिपोषो वर्तते इति रतिः । तदाह—सेयं रतिरिति । सा तादृशी देवादिविषयकपूर्वदर्शितरतिसजातीया रतिः —रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् । इत्याद्युक्तलक्षणा । प्रकृते कान्ताविषयकानुराग इत्यर्थः । रूपबाहुल्ययोगेन रूपस्य स्वरूपस्य बाहुल्यं विभावानुभावव्यभिचारिभावादिभिः परिपोषः तस्य योगेन सबन्धेन । शृङ्गारता गता अलौकिकानन्दसंपादकत्वेन शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता । अत इदं वचः रसवत् रसवदलंकार इत्यर्थः । अत्र वासवदत्ता विभावः । तदुक्तमधुरवचनसुहास्यादयो अनुभावाः उन्नेयाः । हर्षविस्मयादयश्च व्यभिचारिणः । एभिः परिपोषं नीतो रत्याख्यः स्थायिभावः शृङ्गाररसतामापद्यते । शृङ्गारपदार्थस्तु—

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते ॥ इति ॥

रसोद्बोधे विभावादयस्त्रयः समुदिता हेतुत्वं भजन्ते । यत्र तु कस्यचित् न्यूनता तत्र तस्याक्षेपात् समुदितत्वं बोद्धव्यम् । तदुक्तम्—

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

तथा च—

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।
धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥

इत्यत्र केवलं मुग्धदयितामेघादिरूपाणामालम्बनोद्दीपनविभावानामेव वर्णनं न तु अनुभावव्यभिचारिभावानाम् । तथापि आक्षेपेण तत्कल्पनया समुदितत्वम् बोध्यम् । यत्र तु आक्षेपे क्लेशः तत्र तु दोष एव । तदुक्तं प्रकाशे—

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति भृशं परिवर्तते च भूयः ।
इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥

निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।
सोयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥२८२॥
इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।
भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥
अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः इति ॥ २८१ ॥

रौद्रमुदाहरति—निगृह्येति । येन दुःशासनेन । मम अग्रतः मामगणयित्वेत्यर्थः । कृष्णा द्रौपदी । केशेषु निगृह्य गृहीत्वा । आकृष्टा सोयं पापः दुःशासनः लब्धः मयेति शेषः । किं क्षणम् अत्यल्पकालमपि । जीवति नैव जीविष्यतीत्यर्थः ॥२८२ ॥

रौद्ररसत्वं विशदयति—इतीति । इति उक्तप्रकारेण । परां कोटिमारुह्य विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य । क्रोधः स्थायिभावः स च—प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोधसंज्ञितः इत्युक्तलक्षणः । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षायाः प्रबोधः उत्कटत्वं क्रोधः । तैक्ष्ण्यजनकचित्तवृत्तिविशेष इति यावत् । रौद्रात्मतां रौद्ररसत्वम् । गतः प्राप्तः । अत्र दुःशासनः आलम्बनविभावः । कृष्णाकेशाकर्षणादिस्मरणमुद्दीपनविभावः । पाप इत्यधिक्षेपवचनमनुभावः । प्रतीयमानाश्च गर्वादयो व्यभिचारिणः । एतैः पुष्टिं प्रापितः क्रोधस्थायिभावः रौद्ररसत्वमापन्नः । तद्वर्णनपरमेतद्वचः रसवदलंकारालंकृतम् ॥ २८३ ॥

वीरमुदाहरति—अजित्वेति । सार्णवां अर्णवनेमिम् । उर्वीम् मेदिनीम् । अजित्वा शत्रुपराजयेन आत्मसात्कृत्वा । विविधैः अश्वमेधप्रभृतिभिः मखैः । यज्ञैः । अनिष्ट्वा यजनमविधाय । अर्थिभ्यः याचकेभ्यः । अर्थं द्रविणम् । अदत्त्वा अनवितीर्य । अहं पार्थिवः पृथिव्या ईश्वरः । कथं भवेयम् । एतत्त्रितयशून्यस्य पार्थिवत्वं विद्वन्मन्नेवेति भावः । अत्र क्त्वान्तवाक्यत्रयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषयक उत्साहः प्रकटितः । तेन च अस्य नृपस्य युद्धवीरत्वं धर्मवीरत्वं दानवीरत्वं च वर्णितं भवति । दयावीरोदाहरणं यथा साहित्यदर्पणे—

१ इद्य. क. २ रौद्रत्वमागतः अ.

अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥
इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।
रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमीश्वरः ॥ २८५ ॥
यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।
साधिशेते कथं तन्वी हुताशनवतीं चिताम् ॥ २८६ ॥
इति कारुण्यमुद्रिक्तमलंकारतया स्मृतम् ।

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥
(१८१ पत्रे) इति ।

अत्र गरुडस्य तृप्तिमपश्यतः जीमूतवाहनस्योक्तिरियं दयायां उत्साहातिशयं दर्शयति इति दयावीरः । एवं च युद्धवीरा रामार्जुनप्रभृतयः धर्मवीरा युधिष्ठिरप्रभृतयः दानवीराः परशुरामबलिप्रभृतयः दयावीराश्च बुद्धजीमूतवाहनप्रभृतयः इति बोद्धव्यम् ॥ २८४ ॥

वीररसत्वं विशदयति—**इतीति** । इति पूर्ववर्णितप्रकारकः । उत्साहः । कार्यारम्भेषु संरम्भः । इत्यादिना उक्तलक्षणः । प्रकृष्टात्मा विभवादिभिः परिपुष्टस्वरूपः । तिष्ठन् वीररसात्मना वर्तमानः । *आसां गिरां रसवत्त्वं रसवदलंकारत्वम्* । समर्थयितुं संपादयितुम् । ईश्वरः समर्थः । अस्ति इति शेषः । अत्र युद्धे विजेतव्याः शत्रवः धर्मे यज्ञाः दाने याचकाः आलम्बनविभावाः । सहायान्वेषणादयः प्रतीयमाना अनुभावाः । हर्षधृतिस्मृत्यादयो व्यभिचारिणः । एतैरभिव्यक्तः उत्साहरूपस्थायिभावः वीररसतां लभते ॥ २८५ ॥

करुणमुदाहरति—**यस्या इति** । यस्याः कोमलाङ्ग्याः कुसुमशय्यापि रुजाकरी पीडाकरी । भवतीति शेषः । *सा तन्वी* सुकुमारगात्री । हुताशनवतीं ज्वलनप्रदीप्ताम् । चितां कथं अधिशेते अध्यारोहति । अतिकष्टास्पदमेतदिति भावः ॥ २८६ ॥

करुणत्वं प्रकटयति—**इतीति** । इति एवं वर्णितम् । कारुण्यं करुणरस-

---

१ गिरां तासां. अ. २ समर्प°. व. ३ देवी. अ, बपा.

तथापरेऽपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥
पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।
कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ २८८ ॥
इदमम्लानमानायां लग्नं स्तनतटे तव ।

स्थायिभावः शोकः—इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोक उच्यते । इत्युक्तलक्षणः । उद्रिक्त विभावादिभिः परिपुष्टं सत् । अलंकारतया रसवदलंकारत्वेन स्मृतम् । पूर्वमहर्षिभिरिति शेषः । अत्र विगतजीविता तन्वी आलम्बनविभावः । कुसुमशय्यादय उद्दीपनविभावाः । करुणवचनमनुभावः । कथमित्यनेन प्रतीयमानाश्चिन्तादयो व्यभिचारिणः । एतैः पुष्टिं नीतः शोकाख्यः स्थायिभावः करुणरसत्वं भजते । अथ अपरेऽपि पूर्वदर्शितशृङ्गारवीररौद्रकरुणरसवत् अन्येऽपि ,बीभत्सहास्याद्भुतभयानका रसाः सन्ति । तेषामपि स्वरूपं दर्शयाम इत्यर्थः । प्रस्तावयाक्यमेतत् ॥ २८७ ॥

बीभत्समुदाहरति—पायं पायमिति । अन्त्राणि पुरीततः भूषणानि येषां ते । कौणपाः राक्षसाः । कबन्धैः सह मृताना शिरोविहीनक्रियायुतशरीरैः सह । तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः हस्तपुटकैः । पायं पायं पीत्वा पीत्वा । नृत्यन्ति सप्रमोदं क्रीडन्ति । अत्र जुगप्सारूपस्थायिभावः । दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सेति निगद्यते । इति तल्लक्षणम् । तस्याः कौणपा आलम्बनविभावः । प्रतीयमाननिष्ठीवनच्छर्दनादयोनुभावाः । मोहापस्मारादयो व्यभिचारिणः । तैश्च परिपुष्टा सा बीभत्सरसत्वं भजते । बीभत्सश्चात्र राजविषयकरतौ गुणीभूतः । तादृशरतिश्च वर्णनीयप्रीतिकरत्वात् प्रेयोलंकारः । इति प्रेयोरसवतोः संकरः ॥ २८८ ॥

हास्यमुदाहरति—इदमिति । सखीनां पुरतो मानकथां कुर्वतीं रहसि च नायकेन सह कृतक्रीडां नायिकां प्रति तत्सख्या उपहासोक्तिरियम् । अम्लानः म्लानिमप्राप्तः अस्मद्वचनैर्न न्यूनीभूत इत्यर्थः । तादृशः मानो यस्याः सा तस्याः । तव स्तनतटे स्तनप्रान्ते । लग्नं आसक्तम् । नवं न तु प्राचीनम् । नखपदं नखव्रणचिह्नम् । हे सखि उत्तरीयेण छाद्यतां आच्छाद्यताम् । मानिन्यास्ते नायकसंभोगसूचकं नखव्रणं झटिति आच्छाद्यताम् । अन्यथास्मत्पुरतो दर्शिता

१ अथापरे. क, २ °माछाया. अ, बधा.

छादयतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥
अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥
इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९१ ॥

मानकथा कथं यथार्था स्यात् इति परिहासोक्तिः । अत्र—वागादिविकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते । इत्युक्तलक्षणः हासः स्थायिभावः । तादृशी कपटमानवती नायिका आलम्बनविभावः । नखक्षतमुद्दीपनविभावः । तादृशसोल्लुण्ठवचनान्यनुभावः । प्रतीयमाना अवहित्थादयो व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो हासस्थायिभावो हास्यरसतां भजते । अम्लानमानाया इत्यत्र अम्लानमालाया इति पाठो दृश्यते । स तु न सरसः ॥ २८९ ॥

अद्भुतमुदाहरति—अंशुकानीति । एषा नन्दनशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् । प्रवालानि कोमलपत्राणि । अंशुकानि वसनानि । पुष्पं हारादिभूषणम् । शाखाश्च मन्दिराणि गृहाणि । चित्रम् एतत् विस्मयास्पदम् । अत्र—विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् । इत्युक्तलक्षणस्य विस्मयस्थायिभावस्य दिव्यनन्दनशाखिनः आलम्बनविभावाः । तेषामंशुकादिमत्त्वगुणमहिमा उद्दीपनविभावः । प्रतीयमानाः स्तम्भस्वेदादयोनुभावाः । तथैव वितर्कादयश्च व्यभिचारिणः । एभिः परिपुष्टो विस्मयोऽद्भुतरसत्वं भजते ॥ २९० ॥

भयानकं दर्शयति—इदमिति । मघोनः महेन्द्रस्य । इदं धारासंनिहितानलं धारासु निशितमुखेषु संनिहितः अनलः यस्य तत् । एतादृशं कुलिशं वज्रमस्तीति शेषः । यस्य स्मरणं दैत्यस्त्रीगर्भपाताय असुराङ्गनागर्भस्रंसनाय । कल्पते प्रभवति । तत्स्मरणेन दैत्याङ्गनानां गर्भाः भयेन च्युता भवन्तीत्यर्थः । अत्र—रौद्रशक्त्या तु जनितं वैक्लव्यं मनसो भयम् । इत्युक्तलक्षणस्य भयस्थायिभावस्य मघवा आलम्बनविभावः । कुलिशमुद्दीपनविभावः । गर्भपातादयोनुभावाः । प्रतीयमाना आवेगसंमोहादयश्च व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो भयस्थायिभावः भयानकरसत्वं भजते । अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः इत्युक्त्यनुरोधेन एते अष्टौ रसाः प्रदर्शिताः । शान्ताख्यो नवमो रसः श्रव्यकाव्ये दृश्यते । तल्लक्षणं प्रकाशे—

१ द्रष्टं. अ.

निर्वेदस्थायिभावोस्ति शान्तोपि नवमो रसः । इति । अन्यत्रापि---

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ इति ।

तदुदाहरणं--

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः ।
कदा पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ इति ।

अत्र हि मिथ्यात्वेन परिभाव्यमानं निखिलं जगदालम्बनम् । तपोवनाद्युद्दीपनम् । अहिहाराद्योः समदर्शनमनुभावः । मतिधृतिहर्षाः व्यभिचारिभावाः । एतैः निर्वेदस्थायिभावः शमस्थायिभावो वा परिपोषं गतः शान्तरसत्वेन पर्यवस्यति । केचित् पुनः भक्तिरसमन्यं स्वीकुर्वन्ति । जगन्नाथपण्डितराजस्तु (४५ पत्रे) कथमेते एव रसाः । भगवदालम्बनस्य रोमाञ्चाश्रुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः परिपोषितस्य भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य दुरपह्नवत्वात् । भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभावः । न चासौ शान्तरसे अन्तर्भावमर्हति । अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते । भक्तेर्देवादिविषयरतित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्तेः ।

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।
भावः प्रोक्तस्तदाभासा ह्यनौचित्यप्रवर्तिताः ॥

इति हि प्राचां सिद्धान्तात् । न च तर्हि कामिनीविषयाया अपि रतेर्भावत्वमस्तु रतित्वाविशेषात् । अस्तु वा भगवद्भक्तेरेव स्थायित्वम् कामिन्यादिरतीनां च भावत्वं विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । भरतादिमुनिवचनानामेवात्र रसभावत्वादिव्यवस्थापकत्वेन स्वातन्त्र्यायोगात् । इति एवं केवलभरतवचनप्रामाण्येन भक्तिरसं भावत्वेन सोमन्यत । परं शाण्डिल्यवर्त्मानुगा भक्तिरसं स्वीकुर्वन्त्येव । तदुक्तं भगवद्भक्तिचन्द्रिकामृतरसोल्लासे---

परस्मिन्नासङ्गं जनयति रतिर्या नियमतः
परस्मिन्नेवास्मिन् समरसतया पश्यत इमम् ।

वाक्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्ये दर्शितो रसः ।
इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २९२ ॥

॥ इति रसवच्चक्रम् ॥

अपकर्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्भयम् ।

परप्रेमाख्येयं भवति परमानन्दमधुरा
परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥ इति ।

तथा रसाभासभावाभासादयोपि रसनाद्रसाः । तेषां सद्भावे रसवदेवालंकारः । तत्र अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसभावौ रसाभासभावाभासौ । भावोदयादीनां स्वरूपं पूर्वमेव कथितम् । तेषामुदाहरणान्यपि कुवलयानन्दादिषु द्रष्टव्यानि ॥ २९१ ॥

प्रथमपरिच्छेदे गुणनिर्वचनप्रसङ्गे मधुरं रसवद्वाचि इत्यनेन रसवत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वमुक्तम् । इह चालंकारत्वम् । तत्र क उभयोर्भेद इति दर्शयति— वाक्यस्येति । माधुर्ये मधुरगुणे । वाक्यस्य अग्राम्यता ग्राम्यतादोषाभावसमानाधिकरणालंकारत्वमित्यर्थः । सैव योनिर्व्यञ्जिका यस्य सः दर्शितः—

कामं सर्वोप्यलंकारः रसमर्थे निषिञ्चति ।
तथाप्यग्राम्यतैवेनं भारं वहति भूयसा ॥

इति कथितः । इह रसवदलंकारे तु । गिरां वाचाम् । अष्टरसायत्ता शृङ्गाराद्यष्टरसाधीना । रसवत्ता रसवदलंकारवत्ता । स्मृता । अयं भावः—ग्राम्यत्वाभावसमानाधिकरणरसव्यञ्जकालंकारादिमत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु केवलरसानामेवालंकारत्वमुक्तम् । अतो न माधुर्यरसवत्त्वयोरभेदः इति ज्ञेयम् । अत्र अष्टेत्यनेन आचार्यदण्डिनः शान्तो रसो नाभिप्रेत इति सूच्यते ॥ २९२ ॥

ऊर्जस्विनं दर्शयति—अपकर्ताहमिति । समराङ्गणाद् धावमानं प्रति कस्यचित् उक्तिरियम् । अहं ते अपकर्ता अस्मि अपकारम् आचरिष्यामि । इति भयं ते हृदि मा स्म भूत् मा भवतु । मे खड्गः विमुखेषु जातु कदाचिदपि । प्रहर्तुं न वाञ्छति । तदुक्तं मनुना —

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ (७.९३) इति ।

---

१ वाच्यस्य. कप. २ °योनेः. क. ३ माधुर्ये. क.

विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २९३ ॥
इति मुक्तः परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।
पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥ २९४ ॥

॥ इत्यूर्जस्वि ॥

अत्र—

गर्वो मदप्रभावश्रीविद्यासत्कुलजन्मभिः ।
अवज्ञा सविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥

इत्युक्तलक्षणो गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थायिभावमुत्साहमाच्छाद्य उद्रिक्ततया प्रकाशते इति ऊर्जस्विनामालंकारः । अयं च—व्यभिचारी तथाञ्जितः इति प्रकाशकृदुक्तेर्भाव एव । ऊर्जः बलं तत्प्रकाशनादूर्जस्वि इति नाम्नात्र व्यवह्रियते। अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—यत्र स्वयमेव गर्वरूपव्यभिचारिभावः स्थायिनि उत्साहे निलीयते तत्र वीरो रसः । स च पूर्वोक्तरसवन्नाम्ना व्यपदिश्यते । यथा—

क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥

अत्र पादत्रयेणोद्रिक्ततया व्यज्यमानेऽपि गर्वश्चतुर्थपादव्यङ्ग्यस्य रामजयोत्साह-रूपस्थायिभावस्य कुक्षौ विलीयते । अत एवेदं प्रकाशकारेण वीररसोदाहरण-त्वेनोपन्यस्तम् । तस्मादयं रसवदलंकार एव । नव्यास्तु रसाभासो भावाभासो वा रसान्तरादेरङ्गत्वमापन्नः सन् ऊर्जस्व्यलङ्कारो भवतीत्याचक्षते । तन्न रुचिरम् । तथात्वे ऊर्जस्विसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्तेः । अलंकारसंज्ञानां तथात्वस्यैव नियमात् । इति ॥ २९३ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । दर्पशालिना अहंकारवता । केनापि पुंसा वीरेण । एवमुक्त्वा युद्धे निरुद्धः पराजितः । परः शत्रुः । मुक्तः गन्तुमनुज्ञातः । तत् तस्मात् । अय ऊर्जस्व्यलंकारो ज्ञेयः । एवमादिकम् यथा अत्र वीररसव्यभि-चारी गर्वः ऊर्जस्वित्वेनोक्तः तथा अन्यरसव्यभिचारी गर्वः ऊर्जस्वी भवति इत्यर्थः ॥ २९४ ॥

---

१ एवमुक्त्वा. व, क. ड, प.

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये ।
यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तं लक्षयति—**अर्थमिति** । इष्टं प्रतिपादनाभिलषितम् । अर्थं साक्षात् वाचकशब्देन । अनाख्याय अप्रतिपाद्य । तस्यैव इष्टार्थस्यैव । सिद्धये सचमत्कारप्रतिपत्तये । यत् प्रकारान्तराख्यानम् प्रकारान्तरेण चातुर्यद्योतकभङ्गिविशेषेण आख्यानं व्यञ्जनया द्योतनम् । तत् पर्यायोक्तम् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण विवक्षितार्थस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तम् । कथ्यते इति शेषः । पर्यायता च शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता । सा च एकयैव वृत्त्येति न नियमः । वृत्त्यन्तरेणापि तदर्थप्रतिपादकत्वे पर्यायतानपायात् । तथा च *विवक्षितमर्थं साक्षात् तद्वाचकपदेन अकथयित्वा वैचित्र्यविशेषाय प्रकारान्तरेण तत्कथनं पर्यायोक्तम्* । वाच्यार्थस्य *व्यञ्जनया प्रतिपादनं पर्यायोक्तमित्यर्थः । अत्र व्यञ्जनया वाच्यार्थस्यैवाभिधानम्* । ध्वनौ तु न वाच्य एवार्थो विषयः इति ततो भेदः । अपरं च अत्र व्यङ्ग्यार्थः अतिस्फुटतया न तथा अतिशेते यथा उक्तिवैचित्र्यमिति नास्य ध्वनित्वं नापि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं किंतु चित्रकाव्यमेवैतत् । प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु—विवक्षितार्थश्च कश्चित् वाच्यार्थनियतसंबन्धित्वात् वक्त्रादिवैशिष्ट्यप्रतीतिमन्तरेणापि झटिति *प्रयुक्तशब्देन व्यज्यते कश्चिच्च वाच्य एव प्रकारान्तरेण व्यज्यते इत्यस्य द्वौ भेदौ* । एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकेभ्योऽलंकारेभ्यः भेदो बोद्धव्यः । तेषु निरुक्तरूपत्वाभावात् । न च—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

इत्यादौ *वाच्यव्यङ्ग्ययोर्गमनागमनयोर्नियतसंबन्धित्वात् कथमाक्षेपादस्य भेद* इति वाच्यम् । वाच्यनियतसंबन्धिनोऽपि गमनाभावरूपव्यङ्ग्यस्य वक्तृवैशिष्ट्यपर्यालोचनया *त्वयि गतेऽहं मरिष्यामीति द्वितीयार्धव्यङ्ग्यपर्यालोचनया* च प्रतीयमानत्वेन झटिति व्यज्यमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं दशत्यसौ परभृतः इत्यादि ग्रन्थकृता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा—

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ इति ।

अत्र शचीरावणौ मानमदमुक्तौ इति व्यङ्ग्यम् । तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्य-

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।
तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २९६ ॥
संगमय्य सखीं यूना संकेते तद्रतोत्सवम् ।
निर्वर्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २९७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

किंचिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः ।

[१]मिति । केचित्तु पर्यायोक्तेऽस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वम् । समासोक्तौ वाच्यस्यैव प्रस्तुतत्वम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां मिथो भेद इत्याहुः । तत्तु प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति—दशतीति । असौ परभृतः कोकिलः । सहकारस्य आम्रस्य । मञ्जरीं दशति आस्वादनेन विनाशयति । अहं तं वारयिष्यामि निवारयामि । युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दं सविश्रम्भमिति भावः । आस्यतां स्थीयताम् । अत्र अन्यजनसांनिध्यं सुरतोत्सवप्रतिबन्धकमिति नायिकानायकयोः संनिधानात् सख्या अपसरणमिष्टम् । तत् अहं गमिष्यामि इत्युक्तौ वक्त्र्या अवैदग्ध्यं दर्शयेत् । अतः परभृतवारणमिषेण तत् कृतमिति चमत्कारातिशयः । अतः पर्यायोक्तम् । केचित्तु अत्र परभृतशब्देन नायकः मञ्जरीशब्देन नायिका तत्संभोगप्रतिबन्धिका च अहम् इति शब्देन सूच्यते अतः पर्यायोक्तमिति वर्णयन्ति । परं तन्न रुचिरम् । तथात्वे वाच्यार्थस्य अप्रस्तुतत्वेन लक्षणासंगत्यापत्तेः । युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ।इत्यस्य सरसत्वाननुकूलत्वाच्चेति ज्ञेयम् ॥ २९६ ॥

प्राकरणिकार्थबोधं विना लक्षणसमन्वयोऽत्र दुर्घट इति तं दर्शयति—संगमय्येति । यूना नायकेन । सह सखीं नायिकाभूताम् । संकेते संकेतस्थाने । संगमय्य संयोज्य । तद्रतोत्सवं तदुभययोः रतोत्सवं सुरतविलासम् । निर्वर्तयितुं स्वगमनेन सविश्रम्भं संपादयितुम् । इच्छन्त्या कयापि चतुरया सख्या । ततः तस्मात् स्थानादपसृतम् ॥ २९७ ॥

समाहितं लक्षयति—किंचिदिति । किंचित् कार्यम् आरभमाणस्य

---

१ ...न्दं॰. ॰ २ दैववशात्. क्वा.

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २९८ ॥
मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

समुचितकारणेन संपादयितुमुद्यतस्य । दैववशात् अकस्मादेव । तस्य कार्यस्य यत् साधनं संपादकसाधनान्तरं तस्य समापत्तिः संप्राप्तिः । तत् समाहितमाहुः । दैववशेन कारणान्तरोदयेनारब्धकार्यस्य सौकर्येण समाधानं समाहितमित्यर्थः । अर्वाचीनास्तु अमुं समाधिमाहुः । भावशान्ति तु समाहितमित्याहुः । अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत एव वैचित्र्योद्गमात् । तदाह प्रकाशकारः— 'समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।' इति । दैववशादिति न नियमपरम् बुद्धिपूर्वककारणान्तरावलम्बनेन कार्यसंपत्तावपि अस्य सद्भावात् । तदुक्तं भोजराजेन—

कार्यारम्भे सहायाप्तिर्दैवादैवकृतेह या ।
आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ (३.२४) इति ।

उदाहृतं च—

कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-
च्छेषस्यूतनृसिंहवक्त्रनखरप्रोतादिकोलामिषः ।
विश्वैकार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मावुभौ
कर्षन् धीवरतां गतः स्यतु जगन्मोहं महाभैरवः ॥ इति ।

अत्र प्रलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां योयं तन्तुवडिशादिना मत्स्यकूर्मयोराकर्षणप्रकारः स भगवता भैरवेण बुद्धिपूर्वकमुपकल्प्यमानो दैवात् तथाभूतैरेव तैः संपद्यते इति बुद्धिपूर्वेयं दैवकृता सहायाप्तिः इति । विस्तरस्तु जिज्ञासुभिः तत्रैव द्रष्टव्यः ॥ २९८ ॥

समाहितमुदाहरति—**मानमस्या** इति । अस्या मानिन्याः । मानं निराकर्तुं अपसारयितुम् । पादयोः पतिष्यतः नमस्यतः प्रणंस्यतः । मे मम । उपकाराय दिष्ट्या सुदैवेन । एतत् घनगर्जितम् उदीर्णम् उद्भूतम् । अत्र माननिराकरणाय प्रणामतत्परस्य दैवादुदीर्णघनगर्जितेन तस्य अतीवोद्दीपकत्वात् माननिराकरणसंप्राप्तिः इति समाहितालंकारो विज्ञेयः । मानिन्याः माननिराकरणसाधनेषु प्रणामः एकतमोस्ति । तदुक्तम्—

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ २९९ ॥

॥ इति समाहितम् ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।
उदात्तं नाम तं प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

साम भेदं च दानं च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात् पडुपायानिति क्रमात् ॥ इति ।

परं नतिर्नैव निश्चयेन कार्यसंपादिका । तथा मानभङ्गाभावे उपेक्षादेः कर्तव्यत्वेनोपदिष्टत्वात् । घनगर्जितं तु एकान्तेन फलोपधायकं तस्यातीवोद्दीपकत्वात् । तथा चात्र दर्शयितोपायेन माननिरासाय प्रवृत्तस्य नायकस्य निश्चितोपायसंपत्त्या कार्यस्य सौकर्येण लाभः इति ज्ञेयम् ॥ २९९ ॥

उदात्तं लक्षयति—आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य मनोव्यापारविशेषस्येति यावत् । विभूतेः संपत्तेर्वा । अनुत्तमम् अलौकिकमित्यर्थः । यन्महत्त्वं आधिक्यम् । वर्ण्यते तं मनीषिणः उदात्तम् अलंकारम् आहुः इत्यन्वयः । तथा च प्रस्तुतस्य अलौकिकं महाशयत्वं विभूतिमत्त्वं वा यत् वर्ण्यते स उदात्तो नामालंकारः इति भावः । परे तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमपि उदात्तं मन्यन्ते । तदुक्तम् प्रकाशकृता—महतां चोपलक्षणम् इति । उदाहरणं च—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य दण्डकारण्यस्य तदुत्कर्षाय महतो रामस्य अङ्गत्वेन वर्णनं कृतमित्युदात्तालंकारः । यथा वा—

नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमून् युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन लोकसंहर्तुर्भगवतः शयनं वर्णितमिति उदात्तालंकारः । एतच्च प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयसंसूचकत्वात् लोकातिगामिविभूतिवर्णनरूपमेवेति दण्डिना न अत्र पृथक्तया लक्षितम् इति ध्येयम् ॥ ३०० ॥

१ अनुत्तरम्. ऋ.

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।
यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्लवः ॥ २०१ ॥

रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ २०२ ॥

पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।
सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ २०३ ॥

॥ इत्युदात्तम् ॥

महाशयत्ववर्णनरूपमुदात्तमुदाहरति—गुरोरिति । यः राघवः रावणस्य त्रिभुवनैकवीरस्य राक्षसाधिपस्य शिरसामुच्छेदरूपं यत् कार्यम् तस्य भारः कार्यगुरुता तस्मिन् अपि । अविक्लवः अव्याकुलः । स गुरोः पितुः । शासनं राज्यत्यागपूर्वकवनगमनरूपामाज्ञाम् । अत्येतुं अतिक्रमितुम् । न शशाक । अत्र रावणवधरूपमहाकार्यकरणसमर्थोऽपि राघवः यत् राज्यभ्रंशकरं गुरुनिदेशमत्येतुं न शशाक । तेन अस्य लोकसीमातिवर्ति महाशयत्वं प्रतीयते इति उदात्तालंकारः ॥ २०१ ॥

विभूतिमहत्त्वरूपमुदात्तमुदाहरति—रत्नेति । आञ्जनेयेन अञ्जनासूनुना हनुमता । रत्नभित्तिषु रत्नखचितभित्तिषु । संक्रान्तैः प्रतिफलितैः । प्रतिबिम्बशतैः स्वीयप्रतिबिम्बानां शतैः । वृतः लङ्केश्वरः लङ्काधिपो रावणः । कृच्छ्रात् कष्टेन । ज्ञातः । प्रतिबिम्बशतवृतत्वं कृच्छ्रतया ज्ञानस्य हेतुः । अत्र प्रतिबिम्बग्राहिरत्नखचितभित्तिवर्णनेन राक्षसराजस्यालौकिकविभूतिमत्त्वं प्रतीयते इत्युदात्तालंकारः ॥ २०२ ॥

उदात्तमुपसंहरति—पूर्वत्रेति । पूर्वत्र गुरोः शासनम् इत्युदाहरणे । आशयस्य राममनोवृत्तेः माहात्म्यम् अलौकिकमहत्त्वम् । अत्र रत्नभित्तिषु इत्युदाहरणे । अभ्युदयस्य संपदभ्युदयस्य गौरवं महत्त्वम् । सुव्यञ्जितं स्पष्टं प्रकटीकृतम् । इति हेतोः । अदः एतत् । उदात्तद्वयं प्रोक्तम् । अस्माभिरिति शेषः । अयं भावः । विषयद्वैविध्येन वैचित्र्यस्य द्वैविध्यात् द्विप्रकारः स दर्शितः इति ॥ २०३ ॥

---

१ °रत्नभित्तिषु. कपा. २ संक्रान्त°. अ, कपा.
३ अयकृत. बबा, क. ४ द्वितये पुनः. कपा.

अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् ।
न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

अपह्नुतिं सलक्ष्योदाहरति—अपह्नुतिरिति । किंचित् किमपि प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपं धर्मम् । अपह्नुत्य अपलप्य असत्यातया निरूप्येत्यर्थः । अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणार्थस्य । दर्शनं सत्यत्वेन कथनम् । अपह्नुतिः तन्नामालंकारः ।

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥

इति तत्त्वापह्नवरूपकविषयपरिहारार्थं किंचिदित्यस्य गुणक्रियादिरूपोऽर्थः स्वीक्रियते । तथा च प्रकृतं धर्मिणं निषिध्य धर्म्यन्तरारोपः तत्त्वापह्नवरूपकम् गुणक्रियादिरूपं धर्ममपलप्य धर्मान्तरारोपे अपह्नुतिरित्यनयोः भेदः । अन्ये तु तत्त्वापह्नवरूपकं नैव मन्यन्ते । तेषां मते किंचिदपह्नुत्य कस्यचित् प्रदर्शनम् अपह्नुतिरलंकारः । अपह्नुत्य इत्यनेन रूपकातिशयोक्त्योः व्युदासः । तत्र कस्यचिन्निषेधाभावात् । किंचिदपह्नुत्य इत्येतावन्मात्रोक्तौ आक्षेपालंकारेऽतिव्याप्तिः । तन्निरासाय अन्यत् साध्यत इति । सन्देहे संशयः अत्र तु निश्चयः इति ततो भेदः । उत्प्रेक्षायां संभावना अत्र तु आहार्यारोपः इत्युभयोर्भेदः । इयं च द्विविधा शाब्दी आर्थी चेति । यत्र नञादिशब्दैः प्रकृतनिषेधस्तत्र शाब्दी । कपटार्थकपरिणामार्थकशब्दोपादाने मयट्प्रत्ययान्तोपादाने चार्थी । आर्थ्याः अन्येऽपि विविधाः प्रकाराः सन्ति ते उदाहरणतः स्फुटीभविष्यन्ति । तत्र कपटार्थशब्दोपादाने यथा—उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् । इति । एवं—धूम दधत् प्रकटलाञ्छनकैतवेन । इति । मयटा यथा—तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः । इति । एवमेव—

अमुष्मिंल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येव परिणमति रोमावलिवपुः ॥ इति ।

अत्र वपुःशब्देन रोमावलिनिषेधः । आचार्यदण्डिनो मते एतान्युदाहरणानि

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।
सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ २०५ ॥
शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।
औष्ण्यप्रकाशनात्[1] तस्य सेयं[2] विषयनिह्नुतिः ॥ २०६ ॥
अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो[3] मतः ।

तत्त्वापह्नवरूपकस्य ज्ञेयानि । धर्मिणि धर्म्यन्तरारोपात् । उदाहरणं दर्शयति—न पञ्चेति । स्मरः पञ्चेषुः पञ्चसंख्यापरिमितबाणो न । पञ्चेषुभिः सकलविश्वस्यैतादृशपीडाजननासंभवात् । अतस्तस्य पत्रिणां बाणानां सहस्रं सहस्रसंख्यात्वमस्तीति शेषः । अत्र स्मरस्य पञ्चेषुत्वधर्मं प्रतिषिध्य सहस्रेषुरूपधर्मान्तरारोपात् अपह्नुतिः ॥ २०४ ॥

विषयापह्नुतिमुदाहरति—चन्दनमिति । चन्दनं कृष्णागरुः । चन्द्रिका ज्योत्स्ना । तथा मन्दः दक्षिणश्च गन्धवाहः मलयानिल इत्यर्थः । सेयं मयि विरहिणि । अग्निमयी सृष्टिः अग्निवन्मां संतापयतीत्यर्थः । अतोऽग्निवन्मया प्रतीयते । परान् प्रति मदन्यान् प्रति । शीता शीतला । किलेति स्वासंमतिद्योतनार्थम् ॥ २०५ ॥

उदाहरणं विशदयति—शैशिर्यमिति । अत्र कामिना परेषु स्वभिन्नेषु । चन्दनादीनां शैशिर्यं शिशिरतां शैत्यमिति यावत् । अभ्युपेत्यैव अङ्गीकृत्यैव । तस्य शैत्यस्य । आत्मनि औष्ण्यप्रकाशनात् संतापकतया दाहारोपणात् । सेयं विषयापह्नुतिः । अयं भावः । अत्र चन्दनादीनां निषेध्यारोप्यधर्मयोः शैत्यतापकत्वरूपयोः व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं विषयापह्नुतिः । अत्र उष्णत्ववर्णनेन शैत्यनिषेधो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥ २०६ ॥

स्वरूपापह्नुतिं दर्शयति—अमृतेति । चन्द्रमाः अमृतस्यन्दिनः किरणाः यस्य तादृशः सः । नामतः केवलं संज्ञात्वेन न तु अर्थवत्त्वेन । मतः । अयं भावः । चन्द्रमा इत्यस्य योगार्थः चन्दयति अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादयति इति चन्द्रः । स्फायितञ्चि इति चादिधातो रक्प्रत्ययः । चन्द्रः सन् माति परिणमते इति

1 प्रदर्शनात्. कपा. 2 सैषा. ख.
3 नाम नामतः, ग क, नामतो मतः. घपा.

अन्य एवायमर्थात्मा विपनिष्यन्दिदीधितिः ॥ २०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।
उक्ता स्मरार्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

चन्द्रमाः । अथवा चन्द्रम् अमृत तदिव मीयते असौ इति चन्द्रमाः । एव च चन्द्रमस्शब्दस्य यौगिकार्थो आह्लादकरूपः । स तु प्रसिद्धचन्द्रमसि नास्ति । विरहिणो मम संतापकत्वात् । अतः विधौ चन्द्रमःशब्दः केवलरूढिबलात् मण्डपकुशलादिवत् बोद्धव्यः । न तु कुम्भकारादिवत् यौगिकः । एव चन्द्रमसः अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्व निषिध्य आरोप्यार्थं दर्शयति—अन्य इति । अयं चन्द्रमाः । अन्यः अर्थात्मा पदार्थस्वरूपः । आह्लादकभिन्नधर्मविशिष्टः इत्यर्थः । किं धर्मविशिष्टः इत्याह विपेति । विपनिष्यन्दिन्यः दीधितयः किरणाः यस्य तादृशः । एव चात्र धर्मनिषेधपूर्वकधर्मान्तरारोपादपह्नुतिः ॥ २०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । केनचित् स्मरार्तेन मदनपीडितेन । इति एवप्रकारेण । इन्दौ चन्द्रत्व आह्लादकस्वरूपत्वम् । निवर्त्य निषिध्य । अर्थान्तरात्मता विपनिष्यन्दिदीधितिस्वरूपत्ता । उक्ता आरोपिता । अतः एषा स्वरूपापह्नुतिर्बोद्धव्या । स्व रूप्यते अनेन इति स्वरूप नैसर्गिकगुणक्रियादिधर्मः । तन्निषेधपूर्विकेयमिति स्वरूपापह्नुतिः ॥ ३०८ ॥

अपह्नुतिमुपसहरति—उपमेति । उपमायाः सादृश्यस्य अपह्नुतिः उपमापह्नुतिः । सा पूर्वमुपमासु उपमालंकारभेदेषु दर्शिता । प्रतिषेधोपमाख्यया दर्शिता इत्यर्थः । तदुदाहरणं हि—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।
कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ इति ।

अत्र हि चन्द्रप्रतियोगिक सादृश्यं प्रतिषिध्य सादृश्यमूलगुणातिशयस्थापनार्थम् । अतः इयमुपमापह्नुतिः । अत्र औपम्यमूलभूतगुणातिशयसंस्थापिकेयमपह्नुतिः

१ निहृत्य क.   २ अर्थान्तरात्मता. अ, ख, ग, कपा.
३ उक्ता, पा, कपा   ४ °न्द्रादे. अ.

इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ इत्यपह्नुतिः ॥

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

औपम्यचारुतायाः विकासयित्री इति तदङ्गभूता । औपम्यचारुता तु प्रधाना इति उपमाभेदे तस्याः परिगणनमिति ज्ञेयम् । तत्त्वापह्नवरूपकं तु अपह्नुतेर्भिन्नविषयमिति पूर्वं दर्शितमेव । अन्ये केचन उपमापह्नुतिः इत्यत्र उपमाशब्देन उपमारूपकयोः अनतिभेदात् रूपकं गृह्णन्ति । तथा च उपमारूपकं नाम तत्त्वापह्नवरूपकम् उपमासु रूपकभेदेषु दर्शितमिति अर्थं दर्शयन्ति । तद्वस्यं तु अपह्नुतौ आर्थः आरोपः न युक्तः शाब्दारोपे एव चमत्कृतेर्भानात् इति स्यात् । परमस्मिन् पक्षेपि उपमाशब्दस्य रूपकार्थः न सरसः । इति उभयत्रापि किंचिद्वैकल्यं दृश्यते इति सुधीभिर्विचारणीयम् । इति अनया दिशा । अपह्नुतिभेदानां विस्तरो लक्ष्येषु उदाहरणविशेषेषु । लक्ष्यः स्वयमूहनीयः । उपमापह्नुतितत्त्वापह्नुतिवत् अलंकारान्तरोपचितहेतवः अपह्नुतिभेदा अवगन्तव्याः । तत्र उत्प्रेक्षापह्नुतिर्यथा—

अश्रुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।
अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यपूर इव ॥ इति ॥

एवमन्येपि प्रकाराः बोध्याः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३०९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं श्लेषं लक्षयति—श्लिष्टमिति । अनेकार्थम् अभिधाशक्त्या अनेकार्थप्रतिपादकम् । एकरूपान्वितम् एकेन अर्थभेदेपि अभिन्नप्रयत्नोच्चार्येण रूपेण अन्वितं युक्तं समानवर्णरूपमित्यर्थः । वचः वाक्यम् । श्लिष्टं श्लेषालंकारयुक्तम् । इष्टं कविभिरिति शेषः । वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वपि अलङ्कारेषु श्लेषः चारुतासंपादकतया कविभिरभिलषित इत्यर्थः । तदग्रे कथयिष्यति ।

श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ (२·३६३) इति ।

श्लेषश्च एकतावभासहेतुः संबन्धविशेषः । स चात्र शब्दयोरेकप्रयत्नोच्चार्यरूपः । अर्थयोस्तु अर्थनियामकानां प्रकरणादीनामभावात् एकप्रयत्नोच्चार्यशब्देन एककाल-

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

योग्यत्वरूपः। अन्ये तु शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन अर्थयोस्तु एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्याहुः। ननु अर्थभेदेन शब्दभेदः इति नियमात् कथमेकस्यैव शब्दस्य अनेकार्थत्वमिति चेत् तथाविधाकारैरपरैः शब्दैः श्लिष्टतयेति निश्चिनुमः। अयं च श्लेषः शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वेन अर्थशब्दभेदेन द्विधेति अर्वाचीना मन्यन्ते। प्राचीनास्तु उभयत्रापि शब्दस्य अर्थद्वयप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्यजनकतया प्रधानतः अर्थसापेक्षतया अर्थशून्यकेवलशब्दवैचित्र्ये अलंकारत्वाभावादयमर्थालंकार एव इति जानन्ति। एतच्च अनेकार्थत्वम् अभिधावृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम्। तच्च शक्तिसंकोचकानां संयोगादीनामभावे एव संभवति। यत्र तु संयोगादिभिरभिधायाः निश्चयः तत्र युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभावान्न श्लेषः। तत्राप्रकृतस्यार्थस्य ध्वनिरेव। संयोगादयश्चोक्ता हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥ इति।

एते संयोगादयः नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदपकरणद्वारा विशेषार्थनिर्णायका इति संक्षिप्तार्थः। तत्र संयोगादीनामुदाहरणानि सवत्सा धेनुरानीयताम् इत्यादीनि परमलघुमञ्जूषातो ज्ञेयानि। विस्तरभयान्नात्र लिख्यन्ते। अर्थस्यानेकत्वं च कश्चिद्वस्तुनः कश्चिदेकरूपस्यापि अनेकसंबन्धित्वात्। तत्र आद्ये शब्दश्लेषः द्वितीयेऽर्थश्लेषः इति नव्याः। अर्थश्लेषो यथा——

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥
दोषाकरेण संबध्नन्नक्षत्रपथवर्तिना ।
राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

प्रायः भिन्नपदवाक्ये च सभङ्गश्लेषः । सभङ्गश्लेषः एव समधिकचमत्कारकारी इति कविभिः विशेषतः प्रयुज्यते । अतः प्रायःपदोपादानम् इति केचित् । प्रकाशकारादयः श्लेषविशेषं शब्दश्लेष वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा मन्यन्ते । तत्र वर्णश्लेषो यथा—विधौ शिरःस्थे कुटिले कुतः श्रीः । इति । अत्र विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोः श्लेषः । एवमादीनि प्रत्ययादिश्लेषोदाहरणानि प्रकाशादिभ्यो ज्ञातव्यानि ॥ ३१० ॥

तत्राभिन्नपदश्लेषमुदाहरति—**असाविति** । उदयं प्रतापोन्नतिम् उदयाचलं च । आरूढः । कान्तिमान् कमनीयाकृतिः तेजस्वी च । रक्तमण्डलः अनुरक्तप्रकृतिमण्डलः रक्तबिम्बश्च । राजा नृपः चन्द्रश्च । मृदुभिः अनुद्वेगकरैः शीतलैश्च । करैः राजग्राह्यभागैः किरणैश्च । लोकस्य हृदयं हरति चित्तमाकर्षति । अत्र प्रकरणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपचन्द्रौ वाच्यौ । उदयादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययभेदशून्यत्वादभिन्नानि इति अभङ्गश्लेषोयम् ॥ ३११ ॥

भिन्नपदश्लेषमुदाहरति—**दोषाकरेणेति** । प्रदोषः रजनीमुखम् अथवा प्रकृष्टाः दोषाः यस्मिन् स प्रदोषः मदनः प्रकृष्टकोधलोभमोहादिदोषवान् नृपश्च प्राकरणिकः । दोषाकरेण दोषायाः निशायाः करः निशाकर इत्यर्थः पक्षे दोषाणामाकरः खनिः तेन । तथा नक्षत्रपथवर्तिना नक्षत्रमार्गे आकाशे वर्तते इति तथोक्तेन । क्षत्रपथे क्षत्रोचितशौर्याद्याचारे न वर्तते तेन । राज्ञा चन्द्रमसा केनचिन्नृपविशेषेण च । सबध्नन् संबन्धं प्राप्नुवन् सन् । अप्रियं प्रियाविरहितं द्वेष्यं च । माम् इत्थं एवम् । किं न बाधते अपि तु बाधत एव । अत्र दोषाकरादिपदानां प्रकृतिप्रत्ययभेदेन भिन्नार्थप्रतिपादकत्वात् सभङ्गश्लेषोयम् । राज्ञेत्यत्र तु अभङ्गः । अत्र सभङ्गश्लिष्टपदानां बाहुल्यात् सभङ्गश्लेषः । अत एव लक्षणे प्रायः

---

1 सर्वस्व. अ.

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।
प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दर्श्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥
अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोपरः ।
विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

पदोपादानं सार्थकमिति ज्ञेयम् । अर्वाचीनास्तु सभङ्गाभङ्गरूपं तृतीयभेदं परिकल्प्य तस्येदमुदाहरणं मन्वते । तन्मते सभङ्गश्लेषोदाहरणं तु—

१२ पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजन देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ इति ।

अत्र श्लिष्टानि सर्वाण्यपि पदानि सभङ्गानि इति सभङ्गश्लेषोयम् ॥ ३१२ ॥

प्रधानभूतं श्लेषं सप्रकारं प्रदर्श्य अलंकारान्तरस्याङ्गत्वेन तस्य चारुतासंपादकत्वं दिदर्शयिषुराह—उपमेति । उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकाद्यलंकारेषु गोचराः विषयीभूताः । श्लेषाः प्रागेव तत्तदलंकारोदाहरणेषु । दर्शिताः । इदानीं केचन अपरे अन्यालकाराङ्गभूताः । दर्श्यन्ते । तत्र—

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥

इति श्लेषोपमादौ अर्थश्लेषः । बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनि । इति समानोपमायां शब्दश्लेषः । एवम्—

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।
सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥

इति श्लिष्टरूपके शब्दश्लेषः । तथा—

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।
मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥

इत्याक्षेपे द्विविधः श्लेषः । साधारणधर्मप्रयोगवति व्यतिरेकेपि एवमेव श्लेषो द्रष्टव्यः ।
१५ आदिना अर्थान्तरन्याससमासोक्त्यादीनां परिग्रहः ॥ ३१३ ॥

कथयितव्यान् भेदानुद्दिशति—अस्तीति । सुगमम् ॥ ३१४ ॥

---

१ विरुद्धधर्मा. क्था.

नियमाक्षेपरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।
तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥
वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्बणम् ।
दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥३१६॥
मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।
आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥३१७॥

नियमेति । तेषां निर्दिष्टानामेषामित्यर्थः । निदर्शनेषु उदाहरणेषु । रूपं स्वरूपम् । आविर्भविष्यति प्रकटीभविष्यति ॥ ३१५ ॥

अभिन्नक्रियाश्लेषमुदाहरति—**वक्रा इति** । कान्ताभिः प्रियाभिः । प्रेषिताः क्षिप्ताः नायकानयनार्थं प्रेषिताश्च । वक्राः तिर्यक्प्रसारिण्यः वक्रोक्तिनिपुणाश्च । स्वभावमधुराः स्वाभाविकमनोहराः मधुरस्वभावाश्च । उल्बणम् अत्यन्तं प्ररूढम् । रागं लौहित्यम् अनुरागं च । शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च । दृशः नयनानि दूत्यश्च । प्रियान् कर्षन्ति आवर्जयन्ति । अत्र वक्रादिविशेषणानां श्लिष्टत्वं दृग्दूतीनां च कर्षणरूपैकक्रियायामन्वयः । श्लेषस्य एकक्रियत्वं च स्वाश्रयीभूतविशेषणानां विशेष्ययोः दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात् परंपरया बोध्यम् । अत्र—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

[1] इति वक्ष्यमाणस्वरूपायाः तुल्ययोगितायाः निर्वाहकत्वादयं श्लेषः तुल्ययोगिताङ्गभूतः । अपरे तु एकक्रियया वाक्यद्वयदीपनात् क्रियादीपकस्याङ्गभूतोयमित्याहुः [2]॥ २१६ ॥

अविरुद्धक्रियाश्लेषमुदाहरति—**मधुरेति** । कोकिलागिरः आकर्ण्यन्ते । असितेक्षणाश्च श्लिष्यन्ते । उभे अपि श्लिष्टविशेषणैर्वर्णयति । मधुराः स्वरमाधुर्यशालिन्यः माधुर्याख्यनायिकालङ्कारयुक्ताश्च । माधुर्यं च—सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता । इत्युक्तप्रकारकम् । रागवर्धिन्यः उद्दीपकत्वेन प्रणयाविष्कारेण च अनुरागं वर्धयन्त्यः । कोमलाः कर्णमधुराः मृदुगात्र्यश्च । मदकला वसन्त-

१ रूपम्यकि. कप. २ यत्र. अ.

रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्धितम् ।
[1]तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥
निस्त्रिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।
शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वं च वर्तते ॥ ३१९ ॥

प्रारम्भे मदोन्मत्ताः सौभाग्याद्यवलेपविकारवत्यश्च । उक्तं च मदलक्षणं यथा— मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः । इति । अत्राकर्णनाश्लेषणक्रिययोरेककालीनत्वसंभवेनाविरोधः । श्लेषस्य अविरुद्धक्रियासंबन्धश्च स्वाश्रयविशेषणविशेष्ययोः कोकिलालापासितेक्षणयोः कर्मत्वेन संबन्धात् तत्संबन्धेन परंपरया बोध्यः । अत्रापि श्लेषस्य तुल्ययोगिताङ्गत्वं ज्ञेयम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रियं श्लेषमुदाहरति—**रागेति** । एषः पुरो दृश्यमानः । घर्मांशुः सूर्यः । तिरोभवति अस्ताचलं गच्छति । अङ्गजस्तु मदनस्तु । विजृम्भते उद्योतते । उभौ अपि श्लिष्टविशेषणेन वर्णयति—**रागमिति** । वारुणी पश्चिमदिक् तस्याः योगेन संबन्धेन वर्धितं स्फीतम् । रागं लौहित्यम् । आदर्शयन् । पक्षे वारुणी मदिरा तस्याः योगः सेवनं तेन वर्धितम् । रागं अनुरागम् । आदर्शयन् । अत्र तिरोभवनविजृम्भणक्रिये परस्परविरुद्धे । श्लेषस्य तत्र संबन्धः पूर्ववत् परंपरया ज्ञेयः । अत्र तुल्ययोगितालंकारः प्रधानतया वर्तते ॥ ३१८ ॥

सनियमश्लेषमाह—**निस्त्रिंशत्वमिति** । अस्य नरेन्द्रस्य । असौ खड्गे एव न तु मनसि । निःस्त्रिंशत्वम् निर्गतः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाणत्वम् निर्दयत्वम् च । धनुष्येव वक्रता आकर्षणेन असरलता प्रतिकूलता च । मार्गणत्वं शरत्वं याचकत्वं च । शरेषु एव न तु प्रजासु । वर्तते इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । अत्र प्रतिवाक्यं एवकारेण द्वितीयार्थानां व्यवच्छिन्नत्वात् अयं नियमवान्श्लेषः । अत्र—अनेन च परिसंख्यायाः परिपोषः । मन्यहृता अस्वीकृतापि परिसंख्या स्फुटवैचित्र्यादङ्गीकार्येति टीकाकाराः । वयं तु नियमश्लेषेणैव तस्याः सर्वस्य विषयस्याक्रमणात् किं परिसंख्येति नामान्तराश्रयणे प्रयोजनमस्तीति न जानीमः । दर्श्यन्ते केचनापरे इति अप्राप्तिरूपस्य उभय-

१ घर्मांशुरस्तमेति, अ., घर्मांशुरस्तमेति. कपा. २ °ञ्जय. मत.

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।
अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥
महीभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।
दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥
अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः ।

स्यापि श्लेषस्य दर्शनं प्रतिज्ञातमवबोद्धव्यम् । तथा चात्र आचार्यमतेन अङ्गी श्लेषः एव न परिसंख्याङ्गभूत इति विचारणीयम् ॥ ३१९ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषमुदाहरति—**पद्मानामेवेति** । त्वयि रक्षति सति । पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकः न तु प्रजासु । कण्टकः तीक्ष्णाग्रावयवविशेषः क्षुद्रशत्रुश्च । नियमश्लेषमाक्षिपति—**अथवेति** । रागिमिथुनस्य अनुरक्तकामिनोः आलिङ्गनेषु अपि । कण्टकः रोमाञ्चः । दृश्यते । अत्र पद्मानामेव इति सनियमश्लेषस्य अथवेत्यादिना आक्षेपः । अतः नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषः । स च एकत्र निहितस्य कण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनात् प्रधानस्य दीपकस्याङ्गमिति ध्येयम् ॥३२०॥

अविरोधिश्लेषमुदाहरति—**महीभृदिति** । स नृपः । महीभृत् महीं बिभर्तीति महीभृत् पृथ्वीधारकः पर्वतश्च । भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशालनितम्बश्च अस्ति । तथा स तेजस्वी प्रतापवान् सूर्यश्च । नियतोदयः सततोन्नतिशाली नियतोद्गमश्च । तथा दक्षः निपुणः प्रजापतिविशेषश्च । प्रजापतिः प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च । तथा स्वामी प्रभुः कार्तिकेयश्च । शक्तिधरः प्रभावोत्साहमन्त्रशक्तिसंपन्नः आयुधविशेषवांश्च । अस्ति । अत्र महीभृत् भूरिकटकः तेजस्वी नियतोदयः दक्षः प्रजापतिः स्वामी शक्तिधरः इति श्लिष्टपदयुगलानामविरोधित्वादविरोधिश्लेषः । स एव चात्र प्रधानः ॥ ३२१ ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति—**अच्युतेति** । अच्युतः सन्मार्गात् अभ्रष्टः विष्णुश्च । अपि अवृषच्छेदी वृषः धर्मः तन्नामासुरश्च तं न छिनत्तीति तथोक्तः । राजापि राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि । अविदितः अज्ञातः क्षयः संपत्क्षीणता राजयक्ष्मा च येन तादृशः । देवः राजा सुरश्चापि । अविबुधः विबुधः विगतपण्डितः देवश्च न भवतीति तथोक्तः । शङ्करः कल्याणकरः हरश्चापि । अभुजङ्ग-

देवोप्यविबुधो जज्ञे शंकरोप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

॥ इति श्लेषचक्रम् ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् ।

वान् भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च तद्वान् तद्विशिष्टः न भवतीति अभुजङ्गवान् । जज्ञे इति सर्वत्र वाक्येषु योजनीयम् । अत्राच्युतादिपदानां द्वितीयार्थे विष्ण्वादौ वृषोच्छेद्यादिद्वितीयपदार्थस्याभावो विरुद्धः इति विरोधिश्लेषोयम् । अयं च विरोधाभासस्याङ्गम् । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु भिन्नाभिन्नकारकरूपेणास्य भेदौ प्रदर्शितौ । तत्र भिन्नकारको यथा—

गतिर्वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया ।
ओष्ठौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥ इति ।

तस्या नायिकायाः गतिः गमनं वेणी केशरचना च नागेन हस्तिना सर्पेण च समा । अत्र प्रथमार्थे नागशब्देन धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते । तस्या वपुः शरीरम् ऊरुद्वयं च रम्भया अप्सरोविशेषया कदल्या च । तस्या ओष्ठौ पाणी च प्रवालैः विद्रुमैः नवपल्लवैश्च । तुल्यत्वमाययुः । अत्र वर्णनीययोस्तुल्यत्वं श्लेषप्रभावाल्लभ्यते । सोयमनेककर्तृत्वाद्भिन्नकारकः । अभिन्नकारकः श्लेषो यथा—

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ इति ॥

हे कलभाषिणि मधुरवचने । तव दृष्टिः कस्य विश्वसनीयत्वं विश्वासार्हतां । याति । न कस्यापि इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—कृष्णेति । कृष्णा श्यामा अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तलोहिता च । कर्णावलम्बिनी कर्णपर्यन्तगामिनी । पक्षे कृष्णे श्रीहरौ अर्जुने मध्यमपाण्डवे च अनुरक्ता अनुरागवती । कर्णपक्षपातिनी च । अतः विरुद्धपक्षद्वयाश्रितत्वात् कथं सा विश्वसनीया स्यात् । स चायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारकः श्लेषो भवति । एवं प्रभेदविशेषा अन्येभ्य आकरग्रन्थेभ्यो बोद्धव्याः। विस्तारभियोपरम्यतेस्माभिः ॥ ३२२ ॥

क्रमप्राप्तां विशेषोक्तिं लक्षयति—गुणजातीति । विशेषः वर्णनीयत्वेन

१ यत्. ग, यत्तद्, अ.

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

प्रस्तुतस्य वीर्यातिशयः तस्य । दर्शनाय अवगमाय । गुणजातिक्रियादीनां आदिशब्देन द्रव्याणां च । यत्तु वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धौ निष्फलत्वप्रतिपादनम् । सा विशेषोक्तिः इष्यते । विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तित्वाद्विशेषोक्तिरिति अन्वयवार्थः । स च न स्वरूपनिर्धारणाय अपि तु भेदावगमायेति ज्ञेयम् । पदार्थमात्रवैकल्ये अस्याः स्वरूपत्वात् । अतिशयोक्तौ प्रस्तुतस्य वीर्यातिशयदर्शनसङ्गावेपि गुणादीनां वैकल्यं न प्रतिपाद्यते इति ततोस्या भेदः । एवकारेण विशेषदर्शनाभावे नायमलंकारः इति सूच्यते । सरस्वतीकण्ठाभरणेपि एतदेव लक्षणं स्वीकृतम् । इदमेव लक्षणं च—एकगुणहानकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः । (४·३·२३) इति वामनेन स्थिरीकृतम् । *विशेषदर्शनायैवेत्यनेन विभावनातः भेदो दर्शितः । तत्र हि* प्रधानतया कारणान्तरं स्वाभाव्यत्वं वा विभावनीयम् न प्रस्तुतस्यातिशयो वाच्यः । इह तु गुणादिप्रतिषेधेन प्रस्तुतस्यातिशयोपेक्षितः । नव्यास्तु—विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः । इति विशेषोक्तिमाहुः । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावः विशेषोक्तिरित्याहुः । तत्रालंकारसंज्ञानामन्वर्थतयैव प्राचीनैः प्रयुक्तत्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतेरभावाद्विशेषोक्तिसंज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः । न च विशेषो वैचित्र्यं तच्च सत्यपि कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यते एवेति *विशेषोक्तिसंज्ञाया अन्वर्थतैवेति वाच्यम्।* अलंकारमात्रस्यैव वैचित्र्यात्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात् । अथ सति हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं त्वयापि कथं संज्ञान्तरेणालंकारतया न *संगृहीतमिति चेन्नैवम् । तत्रास्माकमतिशयोक्ते*रभ्युपगमात् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययवदत्राप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमस्यौचित्यात् । तस्मात् गुणादिवैकल्यवर्णने वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरमिति ॥ ३२३ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—**न कठोरमिति** । पुष्पधन्वनः मदनस्य । आयुधं अस्त्रम् । न कठोरं न वा तीक्ष्णं निशितम् ।

२ अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥
न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसंभवा ।
तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोप्यलम् ॥ ३२५ ॥
न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।
न च रक्ताभवद्दृष्टिर्जितं[1] च[2] द्विषतां कुलम्[3] ॥ ३२६ ॥

इति पुष्पमयत्वादिति भावः । तथापि अमुना कामेन । भुवनत्रयं जितमेवासीत् । अत्र मदनस्य वीर्यातिशयप्रदर्शनाय तदस्त्रस्य काठिन्यादिगुणवैकल्योक्तिः इति विशेषोक्तिः । नात्र कारणान्तरविभावनायां स्वाभाविकत्वविभावनायां वा तात्पर्यमतो न विभावनाप्रसक्तिः । एवं च विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तुरुत्कर्षप्रतिपादनं उपकरणगतकठोरतीक्ष्णगुणवैकल्येन प्रदर्शितमिति गुणवैकल्यविशेषोक्तिरियम् ॥ ३२४ ॥

जातिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति—न देवेति । एषा देवकन्यका न । गन्धर्वकुलसंभवा गन्धर्ववंशजापि न । तथापि वेधसः ब्रह्मणोपि । तपोभङ्गं विधातुम् अलं समर्था । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वजातिनैरपेक्ष्येण ब्रह्मणोपि तपोभङ्गसामर्थ्यवर्णनेन नायिकाया रूपातिशयः प्रतीयते । देव्यो गन्धर्व्यश्च तपोभङ्गविधानसमर्थाः इति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनीयाया जातिवैकल्येन विशेषो दर्शितः इति जातिवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२५ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न बद्धेति । भ्रुकुटिः भ्रूभङ्गः । न बद्धा । दशनच्छदः अधरः । न स्फुरितः । दृष्टिरपि रक्ता ताम्रा । नाभवत् । तथापि हे वीर त्वया द्विषतां अरीणाम् । कुलं जितम् । बलमिति पाठे शत्रुसैन्यं जितमित्यर्थः । अत्र बन्धनादयः क्रियाः । तद्वैकल्येन शत्रुजयो वर्णितः । तेन लीलया शत्रुजयो विहितः इति विशेषः स्फुटीभूतः । अतः क्रियावैकल्यविशेषोक्तिरियम् । अत्र केचित्—बन्धनं स्फुरणं च क्रिया रक्तत्वं तु गुणः । अतः क्रियागुणवैकल्ययोरत्र संकरः । शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणं तु—

---

१ ध्वस्तं. अ. कपा. २ तत्. ब.
३ बलम्. म, टप.

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्टयैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥
एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।
आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

नोपभोगो न वा दानं बन्धूनां भरणं न वा ।
तथापि गुरुता धत्ते नृणां संरक्षितं धनम् ॥ इति ।

अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यमिति वदन्ति ॥ ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—**न रथा इति** । न रथा न च मातङ्गा हस्तिनः । न हया अश्वाः । न च पत्तयः पदातयः । एवम्—हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुर्विधम् । इति चतुरङ्गबलवियुक्तयापि स्त्रीणां अपाङ्गदृष्टयैव तिर्यक्कटाक्षेणैव । जगतां त्रयं जीयते । अत्र रथादिजयसाधनद्रव्याणामभावेपि जगत्त्रयविजयः केवलया दृशा विहितः । तेन च दृशा मोहनसामर्थ्यविशेषः प्रतीयते इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति—**एकचक्र इति** । रथः एकचक्रः यन्ता सारथिः । विकलः चरणविकलः । अश्वाः विषमाः सप्तसङ्ख्याकाः इत्यर्थः । सप्ताश्वा नव दन्तिनः इति सप्ताश्वानां राजतन्त्रे निषेधः इति रत्नदर्पणव्याख्यायां रत्नेश्वरः । तथापि तेजस्वी अर्कः रविः । नभस्तलं विस्तीर्णमाकाशम् । आक्रामति । अत्र रथादिद्रव्याणामङ्गवैकल्येन द्रव्यवैकल्यम् । तत्प्रतिपादनेन विकलसाधनोपि रविर्जगत्त्रयमाक्रामतीति विशेषसामर्थ्यदर्शनात् विशेषोक्तिः । तत्र च तेजस्वीति हेतुबोधकपदविन्यासेन न तेजस्विनः अङ्गीकृतार्थसाधने उपकरणपरतन्त्रा भवन्तीति विशेषस्य परिपोषो भवति इति हेतुविशेषोक्तिरियम् । भोजराजस्तु न रथा न च मातङ्गा इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः एकचक्रो रथो यन्तेति वैकल्यवद्द्रव्यविशेषोक्तिरिति भेदद्वयं कल्पयति । तथैव अवैकल्यदर्शनेनापि कश्चिदप्युपपद्यते इति जातिगुणक्रियादीनामवैकल्येपि कश्चिदिव भवतीति मत्वा उदाहरति—

---

१ तथाप्येको ब २ जगत्त्रयम् अ, कपा

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीति विशेषणात् ।
अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

॥ इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

अय तया रथक्षोभादसेनासो निपीडित ।
एक कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्ग भुवो भर ॥

अत्र तया स्पृष्टोऽस पुण्यवान् तया चास्पृष्ट शेषमङ्ग मे निरर्थकम् इति योयम-नैष्फल्यदर्शनेपि विशेषस्तेनेषा हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमाणा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवतीत्याह ॥ ३२८ ॥

उदाहरण निरूपयति—सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भविशेषणादिति भाव । एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्ति । अन्येषामपि भेदाना विशेषोक्तिप्रकाराणाम् । अयमेव क्रम अयमेव मार्ग । तथा च यथात्र हेत्वलकारसबद्धा विशेषोक्तिस्तथालकारान्तरसबद्धापि ऊहनीया । तथा च—भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूरा सुरतप्रदीपा । द्यून हि नाम पुरुषस्यासिंहासन राज्यम् । इय ह्यकमला लक्ष्मा । इत्यादयो रूपकसबद्धा विशेषोक्तयो ज्ञेया ॥ ३२९ ॥

क्रमप्राता तुल्ययोगिता लक्षयति—विवक्षितेति । विवक्षिता प्रस्तुतगतत्वेन वक्तुमिष्टा ये गुणा तैरुत्कृष्टा अधिका ये तै सह । स्तुतिनिन्दार्थ स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा । कस्यचित् प्रस्तुतस्य स्तुत्यस्य वा तैर्गुणै समीकृत्य यत् कीर्तन कथनम् । सा तुल्ययोगिता मता इति अन्वय । अत्र बहुवचनमविवक्षितम् । द्वाभ्यामकेन वा समीकरणेपि अस्या सद्भावात् । तथा विवक्षितगुणोत्कृष्टैरप्रस्तुतैरेवेति न नियम ।

कटाक्षा मधुरालापा विलासास्ते च त शुभे ।
जगज्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महद्बलम् ॥

---

१ गुणाकरैरि० पाठ

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥
यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

इत्यत्र कटाक्षालापविलासादीनां प्रस्तुतत्वे तस्याः सद्भावात् । प्रस्तुतयोरेव अप्रस्तुतयोरेव या एकधर्माभिसंबन्धे तुल्ययोगिता प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसंबन्धे दीपकमिति अर्वाचीनमतं न दण्डिनोऽभिमतम् । धर्माभिसंबन्धरूपवैचित्र्यस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । एवं तर्हि दीपकं निर्विषयं स्यादिति चेन्न । अस्मन्मते वाक्यान्तरीयपदस्यानुषङ्गादिना स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थोद्दीपकत्वस्यैव दीपकालंकारत्वात् । तदुक्तम् —

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना ।
सर्ववाक्योपकारश्चेत् तदाहुर्दीपकं यथा ॥ (२·९७) इति ।

अनेनैव लक्षणेन दीपकसंज्ञाया अन्वर्थता भवति । वामनेऽपि— विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता (४·३२६) इति सूत्रेणेदमेव लक्षणमङ्गीकरोति । भोजराजोऽपि तथैव । उपमायां वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्थस्य वा साम्यप्रतीतिः शाब्दी । इह तु सर्वेषां समकक्षतया शाब्दबोधविषयत्वात् पर्यवसाने सादृश्यप्रतीतिरित्यनयोर्भेदः ।

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।
असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥

इत्यादितुल्ययोगोपमायामपि (२·४९) व्यञ्जनयोपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वाचिवेद्यत्वेन शाब्दबोधाभ्युपगमात् । व्यञ्जनाया वृत्तित्वं च सर्वालंकारिकसंमतम् । तुल्ययोगितायां तु साम्यं न वृत्तिवेद्यं किंतु पर्यवसानगम्यम् । तेन नोभयोः संमर्दः । एवं च विवक्षितगुणशालित्वेन अप्रस्तुतैः सह प्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दार्थं तादृशगुणान्वयित्वकीर्तनेन या प्रशंसा निन्दा वा सा तुल्ययोगिता । केचित्तु तुल्ययोगितायां स्तुतिनिन्दयोः प्राधान्यम् सादृश्यं तु उपसर्जनीभूतम् तुल्ययोगोपमायां तु सादृश्यं प्रधानम् इति ततोऽस्या भेद इति मन्यन्ते ।। ३३० ॥

तत्र स्तुतितुल्ययोगितामुदाहरति—यम इति । यमः कुबेरः वरुणः

१ स्मृता. अ.

विभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥
संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ इति तुल्ययोगिता ॥

सहस्राक्ष इन्द्र । तथा भवान् । अनन्यविषया अनन्यगामिनीम् । लोकपाल इत्याकाराम् । श्रुतिं ख्यातिम् । बिभ्रति धारयन्ति । अत्र लोकपालस्वरूपो गुण प्रस्तुतनृपे विवक्षित । तेन च गुणेनोत्कर्षैर्यमादिभि समानताख्यापनेन राज्ञ स्तुति । अत स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता ॥ ३३१ ॥

निन्दातुल्ययोगितामुदाहरति—**संगतानीति** । मृगाक्षीणा सगतानि समागमा । तथा तडिद्विलसितानि विद्युन्मेषितानि च । स्वयम् स्वस्यानुरागेण । ताभि घनारब्धान्यपि घन निबिड निरन्तरभाव तेन आरब्धानि अनुष्ठितान्यपि । पक्षे घने मेघे स्वयम् आरब्धानि अपि । क्षणद्वय क्षणादूर्ध्वमपरमपि क्षणम् । न तिष्ठन्ति युतो दीर्घकालावस्थानमिति भाव । अत्र प्रसिद्धचपलस्वभावया विद्युता सह स्त्रीणां सगमस्य चपलता समकक्षीकृत्योच्यते । तेन च निन्दावगम स्पष्टो भवति । अत निन्दातुल्ययोगिता । सा चात्र घनारब्धानि इति श्लेषानुप्राणितया समधिकचमत्कार भजते । सरस्वतीकण्ठाभरणे—

अन्ये सुखनिमित्त च दु खहेतौ च वस्तुनि ।
स्तुतिनिन्दार्थमेनाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ (४ ५५)

इति मतान्तरेण तुल्ययोगिता लक्षितास्ति । तत्र स्तुत्यर्थाया उदाहरण यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रम ॥

अत्र रामस्य राज्याभिषेकवनगमनयो पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुति प्रतीयते इति स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता । निन्दार्थो यथा—

यश्च निम्ब परशुना यश्चैन मधुसर्पिषा ।
यश्चैन गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव स ॥

१ स्वभार्ये. अ. २ °मान्यपि अ

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥
कूजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।

अत्र यः परशुना छिनत्ति योमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्धमाल्याभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वम् इति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते इति निन्दार्था तुल्ययोगितेयम् । विस्तरस्तु तत एव द्रष्टव्यः ॥ ३३२ ॥

अथ विरोधं लक्षयति—**विरुद्धानामिति** । विशेषस्य प्रस्तुतगतोत्कर्षस्य दर्शनाय प्रतिपादनायैव । विरुद्धानां परस्परैः सहानवस्थानवतां परस्परसामानाधिकरण्यशून्यानामित्यर्थः । पदार्थानां यत्र वैचित्र्ये संसर्गदर्शनं सहावस्थानं सामाधिकरण्यप्रतिपादनमित्यर्थः । सः विरोधमूलत्वाद्विरोधालंकारः स्मृतः । यथेति उदाहरणोपन्यासाय । तत्र प्ररूढविरोधो दोषाय अप्ररूढश्चालंकाराय । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यानभिभूतत्वम् । बाधबुद्ध्याभिभूतत्वं च अप्ररोहः । तथा च विरुद्धानां नाम वस्तुतः विरोधाभावेपि मुखतः विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानाम् इत्यर्थः । तदुक्तं प्रकाशकृता—विरोधः सोविरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । पदार्थानां जातिगुणक्रियाद्रव्याणाम् । तेषु जात्या जातिगुणक्रियाद्रव्यैः चतुर्भिर्विरोधः गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्याम् द्रव्यस्य द्रव्येणेति प्रकाशोक्तदशप्रकारो विरोधो ज्ञेयः । अयं शब्दश्लेषनिबन्धश्चेद्विरोधाभास उच्यते । इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । वामनस्तु विरुद्धाभासत्वं विरोधः इति सूत्रयित्वा (४·३·१२)—

पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः
पत्राली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि ।
त्वं तुङ्गस्तनभारमन्थरगतिर्गात्रेषु मे वेपथु-
स्त्वन्मध्ये तनुता ममाधृतिरहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥

इत्युदाजहार । एष च अपिशब्दप्रयोगे वाच्योन्यथा व्यङ्ग्यः ॥ ३३३ ॥

तत्रादौ क्रियाविरोधमुदाहरति—**कूजितमिति** । राजहंसानां मदमञ्जुलं

१ विरोधसाधना°. कपा, अ; विरोधदर्श°. क.

क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।
रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्ठमसितेक्षणम् ।
नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

मदेन मनोरमम् । कूजित वर्धते । मयूराणाम् उत्क्रान्तम् अपगत सौष्ठव मनोहारित्व यस्मात् तत् । तादृश कूजित क्षीयते ह्रासमेति । अत्रैकस्मिन् शब्दरूपे कर्तरि विरुद्धयोर्वृद्धिक्षयरूपक्रिययो सवन्धप्रतिपादनेन विरोध । सम्बन्धिभेदेन शब्दयो भिन्नत्वेन तत्प्रशम । तेन च एवविधवृद्धिक्षयकारितया शरत्कालस्य माहात्म्य स्फुट प्रतीयते इति अलङ्कारतास्य ॥ ३३४ ॥

वस्तुगतगुणविरोध दर्शयति—**प्रावृषेण्यैरिति** । प्रावृषेण्यै प्रावृषि भवै जलधरै । अम्बर दुर्दिनायते श्यामल भवतीत्यर्थ । जगता जगति स्थिताना जनानाम् । मन रागेण अनुरागेण लौहित्येन च । आक्रान्त व्याप्तम् जायते । अत्रानुरागस्य लौहित्येनाध्यवसानात् श्यामत्वलौहित्यगुणयोरेकजलधरसमयरूप-संसर्गकीर्तन विरोध । तस्य अनुरागरूपार्थान्तरेण परिहार । तेन च वर्षासमयस्य विशेष प्रतीयते इति वस्तुगतगुणविरोधोय ज्ञेय ॥ ३३५ ॥

अवयवगतगुणविरोध दर्शयति—**तनुमध्यमिति** । स्त्रीणा कामिनीनाम् । तनुमध्य कृशावलग्नम् । पृथुश्रोणि विशालनितम्बम् । रक्तौष्ठम् असितेक्षण कृष्ण-नयनम् । नतनाभि निम्ननाभि । उन्नतस्तन तुङ्गकुचम् । वपु क पुरुष न हन्ति न पीडयति । सर्वमपि पीडयतीत्यर्थ । अत्र तनुत्वविशालत्वयो रक्तत्वासितत्वयो नतत्वोन्नतत्वयो गुणयोर्विरोध । आश्रयीभूतावयवभेदेन च परिहार । तेन वर्णनीयाया नायिकाया विशेष प्रतीयते । अत अवयवगतगुणविरोधोयम् । केचित्तु बहूना गुणयुग्माना विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय इति ज्ञापनाय तादृश-गुणविरोधप्रदर्शनायैतदुदाहरणमिति मन्यन्ते ॥ ३३६ ॥

---

१ पुनरात्मक मया   २ रक्तोष्ठम्, क.

मृणालबाहु रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।
अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥
उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचम्पकरेणवः ।
उदश्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तोऽपि लोचने[1] ॥ ३३८ ॥
कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ ३३९ ॥

विषमविरोधमुदाहरति—**मृणालेति** । हे तन्वि ते रूपम् मृणालमिव शीतले बाहू यस्य तत् । रम्भा कदली तत्सदृशौ ऊरू यस्य तत् । पद्ममिव उत्पले इव च मुखम् ईक्षणे च क्रमेण यस्य तत् । एतादृशशीतलवस्तुतुल्यमपि अस्माकं तापाय संतापाय । कल्पते । विरहिण उक्तिरियम् । अत्र कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते इति न्यायविरसमयानुरोधेन शीतलरूपात् कारणात् शीतलं कार्यं भवितुमर्हति न तु संतापः इति विषमविरोधः । समवायिकारणे स नियमः न तु निमित्तकारणे इति परिहारः । अनेन च नायिकायाः सौन्दर्यातिशयो वर्णितो भवति इति विषमविरोधालंकारः ॥ ३३७ ॥

असंगतिविरोधमुदाहरति—**उद्यानेति** । उद्यानमारुतेनोद्धूताः चूतानाम् आम्राणां चम्पकानां च रेणवः परागाः । पान्थानां पथिकानाम् । लोचने अस्पृशन्तोऽपि उदश्रयन्ति उद्गतबाष्पे कुर्वन्ति । अत्र स्पर्शनाभावेऽपि बाष्पोद्गम इति परस्परमसंगतेरयमसंगतिर्नाम विरोधः । तत्प्रशमनं च स परागाणामुद्दीपकतयेति ज्ञेयम् । अनेन च नायकस्योत्कण्ठातिशयः सूच्यते ॥ ३३८ ॥

श्लेषमूलं विरोधमुदाहरति—**कृष्णार्जुनेति** । हे कलभाषिणि मधुरवचने । ते दृष्टिः कृष्णार्जुनयोरनुरक्तापि कर्णावलम्बिनी राधेयानुसारिणी । कृष्णा असिता अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तप्रदेशे आरक्तापि कर्णावलम्बिनी कर्णप्रान्ताश्रयिणी । कस्य विश्वसनीयत्वं याति । विरुद्धपक्षद्वयाश्रयणादिति भावः । इति द्वितीयार्थः । अत्र कृष्णार्जुनानुरक्तायाः कर्णावलम्बनं विरुद्धमिति क्रियाविरोधः । द्वितीयार्थेन

---

१ लोचनं. अ.

इत्यनेकप्रकारोयमलंकारः प्रतीयते ।

॥ इति विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

तत्परिहारः । अयं च विरोधः श्लेषमूलकः इति श्लेषविरोधः । तेन हृदेः सौन्दर्यं प्रतीयते ॥ ३३९ ॥

विरोधमुपसंहरति —इत्यनेकेति । एवमयलंकारः अनेकविधः प्रतीतिविषयो भवति । तथा च भोजराजेन ग्रथितविरोधः उदाहृतोस्ति यथा—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्मस्याथ किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो
भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेस्थिशेषं वपुः ॥ २९० पद्ये इति ।

अत्र दिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासंगतादयं ग्रथितनामा विरोधभेदः । अधिकविरोधो यथा—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावद्वा ददृशे स तैः ॥ इति ।

अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसंख्यैर्यातुधानैर्यत् समरकर्म तत्र तैरस्य तावद्वा दृश्यमानत्वेनैकसंख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यते । इत्ययमधिकाख्यो विरोधः इति । विस्तरस्तु भोजप्रणीते सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ उत्तरार्धेन अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति—अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अप्रस्तुतानामित्यर्थः । या स्तुतिः प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः । सा अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रक्रान्तेषु इति बहुवचनमविवक्षितम् । तेन द्वयोरेकस्य वा अप्रस्तुतस्य स्तुतावपि एषा भवति । अप्रक्रान्तेप्सितस्तुतिरिति पाठे अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतनिन्दार्थमभीष्टा स्तुतिरिति स एवार्थः । नन्वास्तु अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतात् वाच्यात् अप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः इति विषयविभागेनालंकारद्वयमाहुः। अयमाचार्यदण्डी तु अप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतस्य प्रतीतौ समासोक्तिः अप्रस्तुत-

१ अलंकारोतिशोभने. पपा. २ अप्रक्रान्तेप्सितस्तुति. पपा.

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।
अन्नैरयत्नसुलभैस्तृणदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।
राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ॥

२१प्रशंसया प्रस्तुतस्य निन्दा अप्रस्तुतप्रशंसा इति विषयविभागेनालंकारद्वयं स्वीकरोति । आचार्यमते अप्रस्तुतप्रशंसेति संज्ञाया अन्वर्थता भवति । अन्ये तु समासोक्तौ वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोपमेयभावः अप्रस्तुतप्रशंसायां तु व्यङ्ग्यार्थस्य
१८निन्दा इति भेदं दर्शयन्ति । तदपरे न सहन्ते । यतः सुखं जीवन्ति हरिणा इत्युदाहरणे वयमधन्या इति वैधर्म्येण औपम्यमस्तीति सोयं समासोक्तिविषयः स्यात् । सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते इति ग्रन्थकर्त्रा कृतेनोदाहरणविवरणेन
२७संज्ञाया अन्वर्थताङ्गीकारे ग्रन्थकर्तुः स्वारस्यं दृश्यते । तथा च अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतस्य प्रशंसैवापेक्षिता भवति । न तु उक्तिमात्रे सा भवितुमर्हति इति निष्कर्षः ॥ ३४० ॥

अप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—**सुखमिति** । अपरसेविनः परसेवाविमुखाः । हरिणाः अयत्नसुलभैः सुखसाध्यैः । तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः भोज्यैः । वनेषु सुखं
३जीवन्ति । सेवानिर्विण्णस्योक्तिरियम् ॥ ३४१ ॥

उदाहरणं संगमयति—**सेयमिति** । अत्र एतदुदाहरणे । राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन सेवायाः श्ववृत्तित्वादिति भावः । तदुक्तं मनुना—सेवा श्ववृत्तिराख्याता
१तस्मात् तां परिवर्जयेत् । इति । मनस्विना सेयम् अप्रस्तुतैव मृगवृत्तिः प्रशस्यते । एवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रशंसायां नायमलंकारः इति गम्यते । तथाहि—

६ याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ संतापमालाकुला ।

---

१ अर्थैः, वपा; कपा. २ °जलदर्भा°, वपा.

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।
दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र संनिधिम् ॥ ३४३ ॥
तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग् वारिधीनां जनुः ॥

अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य दातुश्च प्रशंसा इति नेयमप्रस्तुतप्रशंसा किंतु समासोक्तिरेव ॥ ३४२ ॥

व्याजस्तुतिं लक्षयति—**यदीति** । यदीति यदर्थेऽव्ययम् । निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजस्तुतिः स्मृता । व्याजेन निन्दाछलेन व्यञ्जनया प्रतीयमाना स्तुतिः व्याजस्तुतिः इति अवयवार्थः । अत्र इवशब्देन निन्दायाः वास्तवत्वं निराकृतम् । अत्र दोषाभासाः दोषा इव आभास्यमाना न तु स्वरूपतो दोषाः । एतादृशा गुणाः एव संनिधिं सांनिध्यं समुपवेशमित्यर्थः । लभन्ते प्राप्नुवन्ति । निन्दन्निव स्तौतीति स्तुवन्निव निन्दति इत्यस्याप्युपलक्षकम् । तथा च निन्दाव्याजेन स्तुतिः स्तुतिव्याजेन निन्दा च व्याजस्तुतिरिति पर्यवसितम् । उभयत्र वैचित्र्यस्य समानत्वात् । द्वितीयप्रभेदे व्याजरूपा स्तुतिः इति समासः । उक्तं च प्रकाशकारेण—व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा । इति । निन्दया स्तुतेरुदाहरणानि अग्रे मूले एव दर्शितानि । स्तुत्या निन्दायास्तु प्रकाशे—

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थपरोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः ॥

इति । अत्र समुद्रस्य स्तुत्या निन्दाप्रतिपादनं चमत्कारं दर्शयति इति व्याजस्तुतिः ॥ ३४३ ॥

व्याजस्तुतिमुदाहरति—**तापसेनेति** । तापसेन तपस्विना चतुरङ्गसैन्यशून्येनेति ध्वनिः । रामेण परशुरामेण । इयं भूतधारिणी पृथ्वी जिता । त्वया

१ मता, अ. २ तत्र. अ.

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता मा भून्मदस्तव ॥ ३४४ ॥
पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।
राजन्निक्ष्वाकुवंशस्य[1] किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥
भुजङ्गभोगसंसक्ता[2] कलत्रं तव मेदिनी ।
अहंकारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥
इति श्लेषानुविद्धानाम्[3]अन्येषां चोपलक्ष्यताम् ।

राज्ञापि चतुरङ्गसाधनसंपन्नेनापि । सैवेयं तावती एव न तु अधिका । जिता । अतः पृथ्वीजये तव मदः गर्वः । मा भूत् मा भवतु । अत्र साधनशून्येन रामेण जितायाः भूमेः साधनसंपन्नेन विहितो जयो न प्रस्तुतस्य राज्ञः स्तुतये इति आपाततो निन्दा प्रतीयते । तथा च निन्दया भगवदवतारभूतेन महादेवाल्लब्धपरशुना भार्गवेण या पृथ्वी जिता सा तावती एव त्वया मानवेन जिता इति महती स्तुतिः गम्यते इति व्याजस्तुतिः ॥ ३४४ ॥

अलंकारान्तरसंबद्धेयं चमत्कारातिशयाय भवतीति अर्थश्लेषमूलां तामुदाहरति--**पुंस इति** । हे राजन् त्वया पुराणात् आद्यात् । जरठाच्चेति ध्वनिः । पुंसः श्रीः लक्ष्मीः संपच्च । आच्छिद्य आकृष्य । परिभुज्यते । इक्ष्वाकुवंशस्य यत्र रामादयः परदारान् मातृवदपश्यन् तादृशवंशस्य तादृशवंशोत्पन्नस्येत्यर्थः । तव इदं श्रियोपहरणम् । किं युज्यते । आदिपुरुषादाकृष्टायाः लक्ष्म्याः परिभोग इक्ष्वाकुवंशस्य ते न समुचितः इति मुखतः प्रतीतया निन्दया प्रभूतास्ते संपद इति स्तुतिः प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । अत्र पुराणपदे श्रीपदे च श्लेषः । स चार्थः पर्यायसहत्वात् । अतः अर्थश्लेषमूलेयं व्याजस्तुतिः ॥ ३४५ ॥

शब्दश्लेषमूलामुदाहरति---भुजङ्गेति । तव कलत्रं भार्या । परिपाल्या च मेदिनी । भुजंगाः विटाः सर्पाश्च तेषां भोगाः उपभोगाः फटाश्च तत्र संसक्ता अनुरक्ता । पक्षे तैः संसक्ता आवृता । एवं स्थिते तव अहंकारः परां कोटिं कुतः आरोहति । अत्र निन्दया त्वं सार्वभौमोऽसीति प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । सा च भुजंगादिशब्दानामनेकार्थत्वात् शब्दश्लेषमूला ॥ ३४६ ॥

व्याजोक्तिमुपसंहरति---इतीति । इति एवंप्रकारेण श्लेषानुविद्धानां श्लेष-

---

१ °वंशस्य. क, ह, प. २ °संक्रान्ता. घप. ३ °नुबद्धानाम्. अ.

सह दीर्घा मम श्वासैरिमा· संप्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥
वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी ।

१८मिर्वेदराण्यपि बालिका । इत्यत्र नेयम्। विनिमयश्च केनचिद्दत्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुन आदानम्। तेन किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृत त्वया वार्धकशाभि वल्कलम्। इत्यत्र नायमलकार । भोजराजस्तु नैतदनुमन्यते।
२१स च व्यत्ययपि परिवृत्ति स्वीकरोति । तदाह —

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथ ।
परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालकारलक्षणे ॥ (३ २९) इति ।

२०व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुन स्थानान्तरप्राप्ति । यथा—

कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्ड
त्यजति मुदमुलूक प्रीतिमाश्चक्रवाक ।
२७ उदयमहिमरश्मिर्याति चास्त हिमाशु
र्हतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ३५१ ॥

प्रथमोद्दिष्टा सहोक्तिमुदाहरति——सहेति । सप्रति विरहावस्थायाम् । इमा रात्रय मम श्वासै सह दीर्घा । ताश्चन्द्रभूषणा सज्योत्स्नाका इत्यर्थ । रात्रय ममैवाङ्गै सह पाण्डुरा । विरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दीर्घत्व पाण्डुरत्व च गुणौ तौ तु सम्बन्धिभेदात् भिन्नावपि सहार्थत्वादेकेनैव पदेन कथितौ । तत्र च प्रथमान्तपदस्य साक्षाद न्वय तृतीयान्तपदस्य सहशब्दार्थान्वयत्वादिति ज्ञेयम् । अत्र रात्रिश्वासाङ्गाना गुणसम्बन्धे सहभावात् गुणसहोक्तिरियम् । सहभावसाधारण्येपि यत्र कार्यकारणभावस्य वैचित्र्य तत्र कार्यसहजचित्रहेतुरलकार । यत्र तु कार्यकारणभाव विना सहभाव तत्र सहोक्तिरित्युभयो विषयभेद । अत्र रात्रिश्वासादीनां न कार्यकारणभाव । द्वयोरपि विरहजन्यत्वादिति दिक् ॥ ३५२ ॥

क्रियासहोक्ति दर्शयति——वर्धत इति । पान्थाना प्रवासिनाम् । विरहिणा

१ सजो॰ क्षपा २ पाण्डराङ्ग अ

पतन्ति[1] च समं तेषामसुभिर्[2]मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥
कोकिलालापसुभगा सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥
इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किंचिद्रूपनिदर्शनम्[3] ॥ ३५५ ॥

मूर्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते। तेषामसुभिः प्राणैः। समं मलयानिलाः दक्षिणवाताः। पतन्ति। असुभिरित्यत्र अश्रुभिरिति पाठो दृश्यते। सोपि युक्त एव। अत्र वर्धनपतनक्रिये सहभावेन मूर्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलयानिलासुभ्यां च संबद्धे चमत्कृतिविशेषमावहत इति सहोक्तिरलंकारः। अन्वयप्रकारस्तु पूर्ववदेव। अत्र च यदि मूर्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धयोः असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा परस्परकार्यकारणभावसंबन्धाभावान्न चित्रहेतुना सांकर्यम्। यदि च चूतमञ्जरीवृद्धया मूर्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा चित्रहेतुना सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः। अपरे तु तादृशकार्यकारणभावस्य नैवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः। भोजराजस्तु इयं विविक्तक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति। सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः। जनानन्दैः सार्धं जनप्रमोदैः सह। वृद्धिं यान्ति। तान् दिवसान् वर्णयति—कोकिलेति। कोकिलानाम् आलापः मधुरः येषु ते। सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवः दक्षिणानिला यत्र ते। सहशब्दप्रयोगे एवायमलंकारः इति भ्रमनिरासाय सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरणमिति प्रेमचन्द्रादयः। वृद्धिरूपस्य गुणस्य व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरिति तरुणवाचस्पत्यादयः। भोजराजस्तु विविक्तकर्तृक्रियासमावेशवैसादृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्त्युदाहरणं प्रस्तौति—इतीति। इति उक्तप्रकाराः। सहोक्तेः काश्चन उदाहृतयः दत्ताः। अन्याः स्वयमूहनीयाः। अस्या विस्तरः

---

1 वहन्ति. कपा. 2 अश्रुभिः. खपा. 3 °निरूपणम्. क.

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥
वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी ।

भिर्वदराण्यपि बालिका । इत्यत्र नेयम् । विनिमयश्च केनचिद्दत्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुन आदानम् । तेन किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृत त्वया वार्धकशाभि वल्कलम् । इत्यत्र नायमलङ्कार । भोजराजस्तु नेतदनुमन्यते। स च व्यत्ययेपि परिवृत्तिं स्वीकरोति । तदाह —

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथ ।
परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालङ्कारलक्षणे ॥ (३ २९) इति ।

व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुन स्थानान्तरप्राप्ति । यथा—

कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्ड
त्यजति मुदमुलूक प्रीतिमांश्चक्रवाक ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्त
हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाक ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ३५१ ॥

प्रथमोद्दिष्टां सहोक्तिमुदाहरति—**सहेति** । सम्प्रति विरहावस्थायाम् । इमा रात्रय मम श्वासै सह दीर्घा । ताश्चन्द्रभूषणा सज्योत्स्नाका इत्यर्थ । रात्रय ममैवाङ्गै सह पाण्डुरा । विरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दीर्घत्व पाण्डुरत्व च गुणौ तौ तु सम्बन्धिभेदात् भिन्नावपि सहार्थत्वादेकेनैव पदेन कथितौ । तत्र च प्रथमान्तपदस्य साक्षाद् वय तृतीयान्तपदस्य सहशब्दार्थान्वयत्वादिति ज्ञेयम् । अत्र रात्रिश्वासाङ्गानां गुणसम्बन्धे सहभावात् गुणसहोक्तिरियम् । सहभावसाधारण्येपि यत्र कार्यकारणभावस्य वैचित्र्य तत्र कार्यसहजचित्रहेतुरलङ्कार । यत्र तु कार्यकारणभाव विना सहभाव तत्र सहोक्तिरित्युभयो विषयभेद । अत्र रात्रिश्वासादीनां न कार्यकारणभाव । द्वयोरपि विरहजन्यत्वादिति दिक् ॥ ३५२ ॥

क्रियासहोक्तिं दर्शयति—**वर्धत इति** । पान्थानां प्रवासिनाम् । विरहिणां

१ मणेः कपा २ पाण्डराश्च अ

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥
कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥
इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किंचिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

मूर्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते । तेषामसुभिः प्राणैः । समं मलयानिलाः दक्षिणवाताः । पतन्ति । असुभिरित्यत्र अश्रुभिरिति पाठो दृश्यते । सोपि युक्त एव । अत्र वर्धनपतनक्रिये सहभावेन मूर्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलयानिलासुभ्यां च संबद्धे चमत्कृतिविशेषमावहत इति सहोक्तिरलंकारः । अन्वयप्रकारस्तु पूर्ववदेव । अत्र च यदि मूर्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्ध्योः असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा परस्परकार्यकारणभावसंबन्धाभावात्र चित्रहेतुना सांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरीवृद्ध्या मूर्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा चित्रहेतुना सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्यकारणभावस्य नैवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं विविक्तक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः । जनानन्दैः सार्धं जनप्रमोदैः सह । वृद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति–कोकिलेति । कोकिलानाम् आलापः मधुरः येषु ते । सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवः दक्षिणानिला यत्र ते । सहशब्दप्रयोगे एवायमलंकारः इति भ्रमनिरासाय सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरणमिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरिति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्तकर्तृक्रियासमावेशवैसादृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्युदाहरणं प्रस्तौति–इतीति । इति उक्तप्रकाराः । सहोक्तेः काश्चन उदाहृतयः दत्ताः । अन्याः स्वयमूहनीयाः । अस्या विस्तरः

१ पतन्ति. क्पा. २ अश्रुभिः. यपा. ३ °निरूपणम्. क.

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।
चिरार्जितं हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ इति परिवृत्तिः ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

कण्ठाभरणादिषु द्रष्टव्यः ॥ इदानीं परिवृत्तेश्च उदाहरणेन किंचित् स्वरूपदर्शनं क्रियते ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारमिति । भूभुजा नृपाणाम् । शस्त्रप्रहारं ददता तव भुजेन तेषां चिरार्जितं बहुकालसंवर्धितम् । कुमुदपाण्डुरं यशः हृतम् । अत्र न्यूनेनाधिकस्य ग्रहणरूपो विनिमयो ज्ञेयः । एवमेव—

दत्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।
मया तु हृदयं दत्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥

इत्यत्र पूर्वार्धे समेन समस्य उत्तरार्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः । व्यत्ययविनिमयवती यथा —

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।
वारुणी परगुणात् स्वगुणानां व्यत्ययं विनिमयं च वितेने ॥

अत्र वारुण्या यदधराद्रागोपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेयं व्यत्ययवती । यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती । इति उभयवती परिवृत्तिः । अस्याः विस्तरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ ३५६ ॥

आशिषं लक्षयति—**आशीर्नामेति** । अभिलषिते इष्टे वस्तुनि । आशंसनम् अभिलाषप्रकाशनम् । अथवा अभिलषिते प्रिये । वस्तुनि सुहृदादिजने । आशंसनं शुभप्रार्थनम् । आशीर्नामालंकारः । वैचित्र्याभावान्नायमलंकारः इति बहवो मन्यन्ते । भामहस्तु एतादृशाशंसने वैचित्र्यमङ्गीकृत्य इमामलंकारेषु गणयति । तथा चोक्तम् तेन —

आशीरपि च केषांचिदलंकारतया मता ।
सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्यथा ॥

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ इत्याशीः ॥

अनन्वयससंदेहावुपमास्वेव दर्शितौ ।

अस्मिन्नहीहि सुहृदि प्रणयाभ्यसूया-
९ माक्षिप्य गाढमयुमानतमादरेण ।
विन्ध्य महानिव धन समयेभिवर्ष-
नानन्दजैर्नयनवारिभिरुक्षतु त्वाम् ॥

१२ मदान्धमातङ्गविभिन्नसाला हतप्रवीरा द्रुतभीतपौरा ।
१त्वत्तेजसा दग्धसमस्ततेजा द्विषा पुर पश्यतु राजलोक ॥ (३ ५४) इति ।

दर्पणकारादयस्तु नाट्ये एव अस्याश्चमत्कारित्वात् नाट्यालकारे एना गणयन्ति ।
१५यदुक्तम् —आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रया इत्यारभ्य इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतव । (६ १९५) इत्यन्तम् । तल्लक्षण तु —आशीरिष्टजनाशसा इति । उदाहरणम्—

१८ ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।
पुत्र त्वमपि सम्राज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ इति ।

परे तु प्रेयोलङ्कारविशेषमिमामाहु । यथेति उदाहरणार्थम् । अवाङ्मनसगोचर
२१वाङ्मनोविषयातीतम् । तदुक्त—यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । इति । परम ज्योति परेश इत्यर्थ । व युष्मान् । पातु रक्षतु । अवाङ्मनसेत्यत्र अच तुरेति सूत्रेणाच् समासात ॥ ३५७ ॥

एतावता उद्देशानुरोधेन सर्वानलङ्कारान् सोदाहरण व्याख्याय अन्याभिमताना केषाचिदलङ्काराणा स्वोक्तेषु अन्तर्भाव दर्शयन् स्वपरिगणनस्य न्यूनता
२४परिहरति—**अनन्वयेति** । तल्लक्षणमाह भामह —

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ इति ।

---

१ न. क

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।
नानालंकारसंसृष्टिः संसृष्टिस्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥
अङ्गाङ्गिभावोवस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इति सशयोपमायामन्तर्भाव. । उपमारूपकस्य—

इष्ट साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययो ।
उपमान्यतिरेकाख्य रूपकद्वितय यथा ॥

इति रूपकप्रभेदे एव अन्तर्भाव । तस्मादेतेषामनुक्त्या न न्यूनतास्माकमिति भाव· ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षेति । उत्प्रेक्षावयवो नामालङ्कार । तदाह भामह —

श्लिष्टस्यार्थेन सयुक्त किंचिदुत्प्रेक्षयान्वित ।
रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥
तुल्योदयावसानत्वाद्गतेस्त प्रति भास्वति ।
वासाय वासर क्लान्तो निशतीर तमो गुहम् ॥ (३ ४७,४८) इति ।

असौ उत्प्रेक्षाभेद एव । श्लेषरूपकादिसकीर्णा उत्प्रक्षैव इति भाव । श्लेपोपमारूपकादिभि मिश्रिताया उत्प्रेक्षाया प्रेमचन्द्रशर्मभि प्रदत्तानि उदाहरणानि तत एव द्रष्टव्यानि । एवमेव दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेखपरिणामयो रूपके कारणमालायाश्च हेतौ यथायथमन्तर्भावो ज्ञेय. ॥ ससृष्टिं लक्षयति—**नानेति** । सजातीयविजातीयविनिधानामलकाराणा ससृष्टि एकत्र ससर्ग । ससृष्टि तदाख्यमलकारान्तर निगद्यते सगमेन वैचित्र्यविशेषात् पृथक्त्वेन कथ्यते । यथा लौकिकहाराद्यलकाराणा मिथ ससर्गेण पृथक् चारुतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्धगोस्तनादिसज्ञया पृथगलकारत्वव्यपदेश तथा सकीर्णाना काव्यालकाराणामपि पृथक् चारुताप्रत्यायकतया पृथगलकारत्वेन ससृष्टिरिति सज्ञया व्यपदेश इति प्रेमचन्द्रशर्माण ॥ ३५९ ॥

ससृष्टे भेदान् दर्शयति—**अङ्गाङ्गिभावमिति** । अङ्गाङ्गिभावेन गौण-

---

१ सकीर्ण तु च, ड, प
२ °भावस्थानं अ, क.   ३ °कक्ष्यता. अ

इत्यलंकारसंसृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥
आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ ३६२ ॥

प्रधानभावेन अवस्थानम् अवस्थितिः । तथा सर्वेषा समकक्षता तुल्यबलता । अङ्गाङ्गिभाव विना समप्राधान्येन अवस्थानम् इत्यपरा । इति एवप्रकारा । अलकारसंसृष्टे द्वयी गति भेदद्वय लक्षणीय ज्ञेयम् । अत्र परे एकानुप्रवेशे सदिग्धत्वे अङ्गाङ्गित्वे च संसृष्टे सकरसज्ञा समकक्षाया तु ससृष्टिसज्ञा इति आहु॰॥३६०॥

अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टिमुदाहरति—आक्षिपन्तीति । हे मुग्धे तव मुखश्रिय वदनलक्ष्मीम् । अरविन्दानि आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आक्षिपधातुरत्रौपम्यद्योतक । तदुक्त पूर्वम्—आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति । उपमायामिमे प्रोक्ताः इति । तथा चाक्षेपमालकार । स च प्रधान । कोषः धनराशिः कुड्मलश्च दण्डः सामादिषु चतुर्थोपाय नालश्च ताभ्यां समग्राणा पूर्णानाम् । एषां दुष्कर किम् अस्ति । अत्र श्लेषानुप्राणितहेत्वलकार उपमाया अङ्गमिति केचित् । श्लेषानुप्राणितार्थान्तरन्यास तदङ्गमिति अपरे । द्वितीयार्धे च चतुर्थचरणे न किंचिदिह दुष्करम् इति पाठ समीचीन । अन्यथा एषां कमलानां तत्कर्तृकमुखाक्षेपस्य समर्थन दुर्घट स्यात् । एकस्यैव समर्थ्यसमर्थकत्वायोगात् । तथाचात्र श्लेषानुविद्धोऽर्थान्तरन्यासः उपमाया अङ्गम् । उपमा च प्रधाना इति अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टि ॥३६१॥

श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥३६३॥

॥ इति संसृष्टिः ॥

तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥
परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

कंसनिषूदन । इत्यत्र रूपकानुप्रासयोश्च एकत्र समकक्षतयाऽवस्थानम् । मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र साधकबाधकाभावादुपमारूपकयोः एकाश्रयगता संदेहसंसृष्टिः ॥३६२

श्लेषस्य बहुलकारव्याप्तिं कथयति—श्लेष इति । श्लेषः प्रायः सर्वासु वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपालङ्कारेषु । श्रियः शोभाम् । पुष्णाति । वक्रोक्तिषु इत्युक्त्या [1]तत्समानकक्षां स्वभावोक्तिं स्मृत्वा काव्यवाङ्मयस्य द्वैविध्यं निर्दिशति—भिन्नमिति स्वभावोक्तिः वस्तुस्वरूपवर्णनम् । वक्रोक्तिश्च सालङ्कारवचनम् । इति वाङ्मयं काव्यम् । द्विधा भिन्नम् ॥ ३६३ ॥

अथ सर्वालङ्कारसमाहकं भाविकं लक्षयति—तद्भाविकमिति । प्रबन्धाः महाकाव्यनाटकाख्यायिकादयः तद्विषयं तद्गतं गुणं चमत्काराधायकधर्मविशेषम् । [1]तत् प्रसिद्धम् । भाविकम् तन्नामालङ्कारः । इति प्राहुः । सञ्ज्ञार्थं विशदयति भावः इति । कवेरभिप्रायः भावः । स च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्तम् । संस्थितः । तेन चास्यालङ्कारस्य न केवलं पदवाक्यगतत्वम् अपि तु प्रबन्ध-[2]गतत्वमपीति बोध्यम् । प्रकाशकारास्तु—प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम् । इति लक्षयामासुः । तत्र सञ्ज्ञार्थानुगामीति ज्ञेयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयीभूतान् कांश्चित् प्रबन्धधर्मान् कथयति—परस्परोपकारित्वमिति । सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् आधिकारिकेतिवृत्तानि वस्तूनि प्राकरणिकेतिवृत्तानि पर्वाणि । तदाह धनंजयः—वस्तु द्विधा । तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः । इति । यथा रामायणे रामसीतावृत्तान्तः अधिकारि-

---

१ भाविकं तमिति क २ काव्येष्वस्य व्यवस्थितेति क

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥
व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।
भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाविकम् ॥

यच्च संध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।
व्यावर्णितमिदं चेष्टमलंकारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

कम् । सुग्रीवविभीषणादिवृत्तान्त प्रासङ्गिकम् । सर्वेषा तेषा परस्परोपकारित्वम् । कवेरभिप्रेतनगरसरित्समुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयषड्ऋतुवर्णन च परपरया साक्षाद्वा प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् । तथा व्यर्थाना प्रकृतार्थापरिपोषकाणा विशेषणानाम् । अक्रिया अविधानम् अप्रयोग इत्यर्थ । अय परिकरालङ्कार इति प्रकाशकारादय । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोयम् नायमलङ्कार इत्याहु । तथा स्थानाना प्रकृतोपयुक्ताना विषयाणा वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषय । एतेषां सर्वेषा तद्भाविक विदु इति अग्रिमश्लोकस्थपदेन अन्वय ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमबलात् वचनोपन्यासानुक्रमसामर्थ्यात् । गम्भीरस्यापि गूढस्यापि । वस्तुन अर्थस्य । व्यक्तिः अभिव्यक्ति । इद सर्वं भावायत्त कवेरभिप्रायविषयम् । इति भावायत्तत्वात् तद्भाविक विदु ॥ ३६६ ॥

यच्चेति । सन्धय —मुखप्रतिमुखे गर्भ सावमर्शोथ संहृति । इति पञ्च । तेषामङ्गानि—उपक्षेप परिकर परिन्यासो विलोभनम् । इत्यादीनि चतु षष्टिसङ्ख्याकानि । वृत्तय —

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुन ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्ति सर्वत्र भारती ॥

इति नियतस्थानाश्चतस्र । तासामङ्गानि —नर्मतत्स्फूर्जतत्स्फोटतद्गर्भाश्चतुरङ्गिका । इत्यादीनि षोडश । लक्षणानि भूषणाक्षरसंघातादीनि षट्त्रिंशत् । आदिना नाट्यालङ्कारादीना ग्रहणम् । एतद् सर्वमागमान्तरे भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे व्यावर्णितम् विस्तारेण कथितम् । तदिद सर्वं न अलङ्कारतयैवेष्टम् । तत्र केषाचित् स्वभावाख्यानादौ अन्तर्भाव केषाचित् भाविके इति यथायथ विषयानुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तारमनन्तमलंक्रियाणाम् ।
वाचामतीत्य विषयं परिवर्तमाना-
नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शेऽर्थालंकारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलंकाराणां विस्तारं निवेदयन्नुपसंहरति—**पन्थाः स एष इति** । अलंक्रियाणां एतावत्पर्यन्तं विवृतानां स्वभावाख्यानाद्यलंकाराणाम् । अनन्तं मर्यादाशून्यम् । विस्तरं प्रभेदविस्तारम् । संहृत्य कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यतया संक्षेपेण प्रकटभेदं संगृह्य । परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन । स एष पन्थाः विवृतः अलंकारमार्गो दर्शित इत्यर्थः । अनेन मार्गेण कृतः सतताभ्यासे एव अन्यान् प्रभेदान् दर्शयिष्यतीति कथयति—**वाचामिति** । वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्तमानान् वागगोचरत्वेन कथयितुमशक्यान् इत्यर्थः । एतादृशान् विशेषान् अलंकारप्रभेदान् । विवरीतुं विशदीकर्तुम् । अभ्यास एव काव्याभ्यास एव । अलं समर्थः । पुनः पुनरालोचनेन ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । इति शम् ॥ ३६८ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतंसैर्वलकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः
विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाख्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

---

१ पुंव. अ, म. २ संशिष्य. क. ३ इत्यार्य°. अ.

विशेषणाना व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥
व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।
भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाविकम् ॥

यच्च संध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।
व्यावर्णितमिदं चेष्टमलंकारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

कम् । सुग्रीवविभीषणादिवृत्तान्त प्रासङ्गिकम् । सर्वेषा तेषा परस्परोपकारित्वम् । कवेरभिप्रेतनगरसरित्समुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयषड्ऋतुवर्णन च परपरया साक्षाद्वा प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् । तथा व्यर्थाना प्रकृतार्थापरिपोषकाणा विशेषणा नाम् । अक्रिया अविधानम् अप्रयोग इत्यर्थ । अय परिकरालङ्कार इति प्रकाश कारादय । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोयम् नायमलङ्कार इत्याहु । तथा स्थानाना प्रकृतोपयुक्ताना विषयाणा वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषय । एतेषां सर्वेषा तद्भाविक विदु इति अग्रिमश्लोकस्थपदेन अन्वय ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमबलात् वचनोपन्यासानुक्रमसामर्थ्यात् । गम्भीरस्यापि गूढस्यापि । वस्तुन अर्थस्य । व्यक्ति अभिव्यक्ति । इद सर्व भावायत्त कवेरभिप्रायविषयम् । इति भावायत्तत्वात् तद्भाविक विदु ॥ ३६६ ॥

यच्चेति । सन्धय —मुखप्रतिमुखे गर्भ सावमर्शोप सहृति । इति पञ्च । तेषामङ्गानि—उपक्षेप परिकर परिन्यासो विलोभनम् । इत्यादीनि चतु षष्टि सख्याकानि । वृत्तय —

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुन ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्ति सर्वत्र भारती ॥

इति नियतस्थानाश्चतस्र । तासामङ्गानि——नर्मतत्स्फूर्जतत्स्फोटतद्गर्भश्चतुरङ्गिका । इत्यादीनि षोडश । लक्षणानि भूषणाक्षरसघातादीनि षट्त्रिंशत् । आदिना नाट्यालङ्कारादीना ग्रहणम् । एतत् सर्वमागमान्तरे भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे व्यावर्णितम् विस्तारेण कथितम् । तदिद सर्व न अलङ्कारतयैवेष्टम् । तत्र केषाचित् स्वभावाख्यानादौ अन्तर्भाव केषाचित् भाविके इति यथायथ विषयानुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तरमनन्तमलंक्रियाणाम् ।
वाचामतीत्य विषयं परिवर्तमाना-
नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शेऽर्थालंकारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलंकाराणां विस्तारं निवेदयन्नुपसंहरति—**पन्थाः स एष इति** । अलंक्रियाणां एतावत्पर्यन्तं विवृतानां स्वभावाख्यानाद्यलंकाराणाम् । अनन्तं मर्यादा[१]शून्यम् । विस्तरं प्रभेदविस्तारम् । संहृत्य कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यतया संक्षेपेण प्रकटभेदं संगृह्य । परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन । स एष पन्थाः विवृतः अलंकारमार्गो दर्शित इत्यर्थः । अनेन मार्गेण कृतः सतताभ्यासे एव अन्यान् प्रभेदान् [२]दर्शयिष्यतीति कथयति—**वाचामिति** । वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्तमानान् वागगोचरत्वेन कथयितुमशक्यान् इत्यर्थः । एतादृशान् विशेषान् अलंकारप्रभेदान् । विवरीतुं विशदीकर्तुम् । अभ्यास एव काव्याभ्यास एव । अलं समर्थः । [३]पुनः पुनरालोचनेन ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । इति शम् ॥ ३६८ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतंसैर्बालकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः
विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाख्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

---

१ एव. अ, च. २ सक्षिप्य. क. ३ इत्यर्थ°. अ.

अथ तृतीयः परिच्छेदः

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः ।
यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥
एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भे काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते (२ १) इति शब्दार्थोभयसाधारणमलङ्कारलक्षण विधाय तत्र चमत्कृतिप्राधान्यात् प्रथम अर्थालङ्कारा प्रतिपादिता[1] । इदानीमाचार्य प्रथमपरिच्छेदे माधुर्यगुणप्रस्तावे सामान्यत शब्दालङ्कारनिरूपणे —

आवृत्तिमेव सघातगोचरा यमक विदु ।
तत् तु नैकान्तमधुरमत पश्चाद्विधास्यते ॥ (१ ६१)

इति प्रतिज्ञात यमकालङ्कारनिरूपण सप्रपञ्चमारभते—**अव्यपेतेति** । अव्यपेत अव्यवहित व्यपेत व्यवहित आत्मा स्वरूप यस्या तादृशी । वर्णसहते स्वरव्यञ्जनसघातस्य । व्यावृत्ति विशेषेण आवृत्ति पुन पुनरुच्चारणम् । सा यमकम् । एव च पूर्वोच्चारितवर्णसघातस्य क्वचिदव्यवधानेन क्वचिद् व्यवधानेनेति द्विविध पुनरुच्चारणरूप यमकस्य भेदद्वय भवति । तच्च यमक पादाना श्लोकचरणाना आदिमध्यान्तगोचर भवति । पादस्य आदिगत मध्यगत अन्तगत च भवति । एतदुपलक्षणम् । तेन पादखण्ड पाद-पद्यार्ध-सपूर्णपद्याना सग्रह ॥ १ ॥

तत्र तावदादिमध्यान्तगोचरत्वेन सामान्यतो निर्दिष्टस्य यमकस्य पादस्थितिविकल्पनाभि सभवत प्रभेदान् दर्शयति—**एकेति** । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकाना एकद्वित्रिचतुष्पादस्थिताना यमकानाम् । विकल्पना विविधप्रभेदा भवन्तीत्यर्थ । ते च यथा—प्रथमपादे द्वितीयपादे तृतीयपादे चतुर्थपादे इति एकपादयमकभेदाश्चत्वार । प्रथमद्वितीययो प्रथमतृतीययो प्रथमचतुर्थयो

---

[1] या वृत्ति . क

आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ २ ॥
अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।
सुकरा दुष्कराश्चैव दर्श्यन्ते तत्र केचन ॥ ३ ॥
मानेन मानेन सखि प्रणयोऽभूत् प्रिये जने ।

द्वितीयतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोः तृतीयचतुर्थयोः इति द्विपादयमकभेदाः षट् । प्रथमद्वितीयतृतीयेषु प्रथमद्वितीयचतुर्थेषु प्रथमतृतीयचतुर्थेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु इति त्रिपादयमकभेदाश्चत्वारः । चतुष्पादयमकं तु एकमेव । एवं पादयमकस्य पञ्चदश भेदाः संभवन्ति । एवं पादविकल्पनाभिः संभवतः प्रभेदान् प्रदर्श्य पादेपि आदिमध्यान्तादिभिः संभवतो भेदान् निर्दिशति—आदीति । उपरिनिर्दिष्टाः पञ्चदश प्रकाराः आदियमकत्वेन मध्ययमकत्वेन अन्तयमकत्वेन आदिमध्ययमकत्वेन आद्यन्तयमकत्वेन मध्यान्तयमकत्वेन आदिमध्यान्तयमकत्वेन च सप्तधा संभवन्ति । अतः सर्वेषां मेलने पञ्चाधिकशतं भवति । तच्च पुनः अव्यपेतव्यपेतव्यपेताव्यपेतेति भेदत्रयेण पञ्चदशाधिकत्रिशतीपरिमितं भवति इति दिक् । प्रथमश्लोके आदिमध्यान्तगोचरम् इति सामान्यतो भेददर्शनार्थं निर्दिष्टम् । अत्र तद्विशेषो दर्शितः इति न पौनरुक्त्यम् ॥ २ ॥

इदानीं सजातीयविजातीययमकसंमिश्रणेन सामान्यतः प्रभेदबाहुल्यं निःशेषोपसंहरति—अत्यन्त इति । तासां विकल्पनानां प्रभेदानामित्यर्थः । संभेदयोनयः संभेदाः सजातीयविजातीययमकानां मिश्रणानि योनयः कारणानि येषां ते सजातीयविजातीययमकमिश्रणेन संभूता भेदा इत्यर्थः । अत्यन्तबहवः इयत्तया परिच्छेत्तुं दुर्घटाः सन्तीति भावः । तत्र केचन सुकराः केचन दुष्कराश्च वर्तन्ते । तेषु केचन प्रकारा वर्ण्यन्ते अस्माभिः शिष्यशिक्षार्थं प्रदर्श्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्रादौ प्रथमपादस्थमव्यवहितमामिश्रमादियमकमुदाहरति—मानेनेति । हे सखि प्रिये जने अनेन मानेन सह तव प्रणयः स्नेहः । मा भूत् मा भवतु । कोपकलुषिता प्रियपराङ्मुखी मा भवेत्यर्थः । खण्डिता—

१ °वर्णतः. अ. २ वर्ण्यन्ते. अक.
३ तेऽत्र. ख, ड, प.

खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्रपम् ॥ ४ ॥
मेघनादेन हंसानां मदनो मदनोदिना ।
नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥
राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य संप्रति ।
चतुरं चतुरम्भोधिरशनो[2]र्वीकरग्रहे[3] ॥ ६ ॥

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥

१इत्युक्तलक्षणा । तादृशी त्वं कण्ठमाश्लिष्य तमेव सत्रपं सजातलज्जम् । कुरु । अपकारिणि प्रणयदर्शनमेव तस्य सविशेषलज्जोत्पादकत्वाच्छासनमिति भावः । अन्ये तु—हे सखि अनेन मानेन मानिनीवृत्तिस्वीकारेण । प्रिये जने नायके । स्नेहो १मा भूत् स्नेहोत्पत्तिर्नासीत् । मानेऽङ्गीकृते सस्नेहो मामनुनेष्यति इति तवेच्छा सफला नाभूदित्यर्थः । अतः खण्डिता वञ्चिता । त्वं कण्ठमाश्लिष्येति पूर्ववदेतत्पद्यं विवृण्वन्ति । अत्र मानेन मानेन इत्यव्यवहितमादिपादगतमादियमकम् ॥ ४ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति—मेघेति । मदनः हंसानां मदनोदिना मदापहारिणा । वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । मेघनादेन घनगर्जितेन । १नुन्नः दूरीकृतः मानः यस्मात् तत् । उत्कण्ठातिशयाधानादिति भावः । एतादृशं स्त्रीणां मनः कर्म । रत्या अनुरक्त्या । स्वप्रेयस्या च सह विगाहते आलोडयति । घनगर्जितमाकर्ण्य सर्वासामबलानां चेतः निर्गतमानमनुरक्तं चाभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तृतीयपादगतं तदेव यमकमुदाहरति—राजन्वत्य इति । कश्चिन्न्यायानुवर्तिनं नृपं स्तौति । हे राजन् चत्वारः ये अम्भोधयः समुद्राः ते एव रशना १मेखला यस्याः तादृश्याः उर्व्याः पृथ्व्याः करग्रहे राजग्राह्यभागग्रहणे पाणिग्रहणे च । चतुरं कुशलम् । भवन्तं प्राप्य संप्रति प्रजा राजन्वत्यः जाताः । सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान् । (२.१३) इत्यमरः । राजन्वान् १सौराज्ये इति निपातनात् साधुः ॥ ६ ॥

१ समर्ति. ब, ड, प
२ °रसनो°. ड, प. ३ °परिग्रहे. कपा.

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तमन्यैः सद्म दिवौकसाम् ।
पदातिरथनागाश्वरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥
मधुरं मधुरम्भोजवदने वद नेत्रयोः ।
विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥
वारणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर दुर्धरः ।
न यतो नयतोऽन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति—**अरण्यमिति** । पदातिः पत्तिः रथाः नागाः गजाः अश्वाश्च तैः रहितैः वियुक्तैः । तव कैश्चित् अहितैः शत्रुभिः । समरात् पलाय्य अरण्यम् आक्रान्तम् व्याप्तम् । तत्र निगूहिताः सन्तः स्थिता इतिभावः । तथा अन्यैः समरे संमुखीभूय मृतैरित्यर्थः । दिवौकसां देवानाम् । सद्म स्थानं स्वर्ग इत्यर्थः । आक्रान्तम् ॥ ७ ॥

अथेदानीं द्विपादगतान् अव्यपेतयमकप्रभेदान् यथाक्रमं दर्शयति—**मधुरमिति** । वसन्ते प्रफुल्लकमले विलोलं भ्रमरं दृष्ट्वा कश्चिचाटुकारः प्रेयसीं पृच्छति । हे अम्भोजवदने मधुः वसन्तः । ते तव । नेत्रयोः मधुरं मनोहरम् । विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या एतौ सलीलौ भ्रमरौ इति बुद्ध्या । विडम्बयति किम् विशेषयति किम् । नु इति वितर्के । वद त्वमेव तत्त्वं कथयेति भावः । अत्र मधुरम् मधुरम् इति प्रथमपादे तथा वदने वदने इति द्वितीयपादे च अव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ८ ॥

प्रथमतृतीयपादगतं तदेवोदाहरति—**वारण इति** । कश्चिद्विरही मदनमुपालभते । हे स्मर यतस्तव रणोद्दामः युद्धदुर्मदः । वारणः हस्ती । नास्ति । तथा दुर्धरः रणदुर्धर्षः । हयो वा नास्ति । तत् तस्मात् । युद्धसाधनशून्यत्वेपि । नः अन्तं नाशम् । नयतः तव विक्रमः अहो आश्चर्यास्पदम् । दुर्धर इति विक्रमस्य विशेषणमिति केचित् ॥ ९ ॥

---

१ अन्यैरित्यत्र केचित्. च, क, ड, प. २ किं न. क्षपा.
३ नयतोऽन्तं. अ, कपा.

राजितैराजितैक्ष्ण्येन जीयते त्वादृशैर्नृपैः ।
नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥
करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।
मन्मनो मन्मनोप्येष मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ ११ ॥
कथं त्वदुपलम्भाशाविहताविह तादृशी[3] ।
अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति—**राजितैरिति** । आजिः संग्रामः तत्र तैक्ष्ण्यं प्रचण्डत्वं तेन युद्धप्रखरेणेत्यर्थः । राजितैः शोभितैः । त्वादृशैः नृपैः वसुधा लक्षणया तत्स्थोरिजनः जीयते जयेन सतप्त इव क्रियते । पुनश्च सैव पृथ्वी वसुधारया दानद्रविणवृष्ट्या तृप्तिं नीयते ॥ १० ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—**करोतीति** । सहकारस्य आम्रस्य । कलिका मञ्जरी । मन्मनः मच्चित्तम् । उत्कलिकोत्तर उत्कण्ठापूर्णम् । करोति । तस्योद्दीपकत्वादिति भावः । तथा मन्मनः अव्यक्तमधुरः । मन्मनोव्यक्तमधुरो मन्मनो रतिभाषितम् । इति विश्वः । मत्तकोकिलनिस्वनः समदकोकिलकलरवः अपि । मदीय चेतः उत्कलिकोत्तर करोति । अत्र कलिकोत्कलिकोत्तरम् इत्यत्र तकारो यमकमध्ये पतितोपि स्वरशून्यत्वेन तद्व्यवधान न गण्यते । स्वरयुक्तस्यैव व्यवधायकत्वेनाभ्युपगमात् । अथवा कलिकोत् इत्येष एव वर्णसंघातोत्र द्विरावृत्त इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—**कथमिति** । नायकं प्रति दूत्युक्तिरियम् । *इह वसन्तकाले । तव उपलम्भः समागमः तस्य समागमस्य आशायाः* विहतौ विघाते सति । तादृशी वर्णयितुमशक्या केवलानुभवगम्या । अङ्गनाशिनी गात्रक्षयकरी । अवस्था मदनपीडावस्थाविशेष । अङ्गना तां त्वत्प्रेयसीम् । आरोढुम् अभिमन्त्रितुम् । कथं नाल न समर्था । अपि तु समर्थैव । तव विरहेण सा मरणोन्मुखी जातेति भावः ॥ १२ ॥

---

१ °तैक्ष्ण्येन. दया, ब, प. २ हेत्व. क. ३ तादृशीम्. क.

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति वालपल्लवशोभिना ।
तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥
विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।
कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥
विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।
सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—निगृह्येति । वसन्तवर्णनमिदम् । नलिनोन्मुखाः कमललुब्धाः । अलिनः भ्रमराः । बालपल्लवैः कोमलपर्णैः शोभिना । समीपस्थेन केनचित् तरुणा कृष्टान् स्वशोभावलोकनार्थं संनिधापितान् । तरुणान् नेत्रे चक्षुषी । निगृह्य गृहीत्वा । कर्षन्ति स्वसौन्दर्यदर्शनप्रवणान् विदधति । वृक्षस्य बालपल्लवावलोकनादपि कमलमधुपानलोलुपानां भ्रमराणां दर्शनं तरुणसार्थस्य अतीव प्रमोदावहं समजनीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अव्यपेतस्य द्विपादप्रकारान् प्रदर्श्य संप्रति क्रमप्राप्तं त्रिपादगतमादियमकं सप्रभेदं निरूपयन् प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमादौ दर्शयति—विशदेति । कश्चिद्विरही शरदमालोक्य कथयति । विशन्तः प्रविशन्तः आमत्ताश्च सारसाः पक्षिविशेषाः यस्मिन् तादृशे । सारसे सरःसंबन्धिनि जले । वर्तमाना इयं विशदा निर्मला । हंसी मां विरहिणं कुरुतेन विरहिणो मे रुजाकरेण कुत्सितशब्देन । अन्तकामिषं यमस्य भोग्यम् । कुरुते मां हन्तुं चेष्टते । आमिषं पुन्नपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगे—इति मेदिनी । अत्र विशदाविशदा सारसेसारसे कुरुतेकुरुते इति त्रिष्वपि पादेष्वव्यपेतमादियमकं वर्तते । चतुर्थचरणस्तु निर्यमकः ॥ १४ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—विषममिति । कश्चिद् विरही ब्रूते । मदनन्दनः मम अनन्दनः असंतोषकः । विरहिणः संतापकत्वात् । मलयानिलः अपोढः परित्यक्तः मलः दुर्दिनमालिन्यादिरूपः यया सा तया । इन्दुकलया सह विषमं अप्रसह्यम् । विषं विषस्वरूपम् । मदनमन्वेति तद्वन्मां पीडयतीत्यर्थः । मदनो मलयानिलः इन्दुकला च मां विषवत् बाधन्ते इत्यर्थः ।

१ क्लिष्टा°. कपा.

मानिनी मा निनीपुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग मे ।
हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।
कमलं कमलंकुर्वदलिमद्दलि मत्प्रिये ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।
वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥

अथवा विषम मदन मोहकर च विप मलयानिल अन्वेतीत्यन्वय । ननु अत्र द्वितीयविषमपदे अनुस्वारन्यूनतेति चेन्न । नानुस्वारो विसर्गश्च चित्रभङ्गाय कल्पते। इति अनुस्वारन्यूनताया अलकारिकैरभ्यनुज्ञातत्वात् ॥ १५ ॥

प्रथमतृतीयचतुर्थपादगत तदेवोदाहरति—**मानिनीति** । प्रणयकुपिता मानिनीं प्रसिपादयिपुर्नायको मदन प्रार्थयते । हे अनङ्ग मदन । मा माम् । ते निषङ्गत्व निरन्तरकटाक्षशरनिपतनेन तूणारत्वम् । त्वन्मुक्तशराधारतामित्यर्थ । निनीषु प्रापयितुमिच्छु । मानिनीविशेषणमेतत् । हारिणी मुक्ताहारवती अत एव हारिणी मनोहारिणी । मानिनी तनुता कृशताम् । यत प्राप्नुत । मे शर्म सुखम् । तनुता निस्तारयतु । यथेय सुखभोग्या स्यात्तथा त्वया विधेयमित्यभ्यर्थना ॥१६॥

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—**जयतेति** । नायकस्य प्रेयसीं प्रति चाटूक्ति । हे मत्प्रिये अस्मान् जयता स्ववशीकुर्वता । त्वन्मुखेन कम् उदकम् । अलकुर्वत् भूपयत् । तथा अलय भ्रमरा तद्वन्ति यानि दलानि पत्राणि तानि सन्ति अस्येति अलिमद्दलि । अथवा अलिमत् भ्रमरयुक्त तथा दलि दलयुक्त च । कमलम् अकथ कथाशून्य निर्विवादम् कथनादिवाग्धर्मविहीन वा । कथ न जितम् जितमेव । सचेतसि लब्धविजयानामचेतनविजये का शङ्केति भाव ॥ १७ ॥

सर्वत इत्यनेन प्रतिपादित पादचतुष्टयगतमव्येपतमादिभागयमकमुदाहरति—**रमणीति** । पाटलावत् तत्सज्ञकतरुकुसुमवत् पाटल श्वेतरक्तमशुक वस्त्र यस्याः सा । तथा सौरभास्पद शोभनगन्धि । मे रमणी अरुणीभूता आरक्ता । सौरी सूर्यसम्बन्धिनी भा कान्तिर्यत्र तादृशी । वारुणी पश्चिमदिगिव । रमणीया मनोहरा ।

इति पादादि यमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।
व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।
सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

करोतिताम्रो रामाणां तन्त्रीताडनविभ्रमम् ।
करोति सेर्ष्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

शोभते इति शेषः । अत्र वारुणीशब्देन मदिराध्वनिः । सापि सौरभास्पदं वर्तते । एवमादिमध्यान्तेत्यादिकारिकया प्रतिपादिता अव्यपेतादिभागयमकस्य दश प्रकारा उदाहृताः ॥ १८ ॥

अव्येपतादिभागयमकमुपसंहरति—इतीति । पादादि पादादिभागगतम् । अव्यपेतं अव्यवहितम् । यमकम् इति एवम् । विकल्पितम् सप्रभेदमुदाहृतम् । तस्य पूर्वोक्तस्य । व्यपेतस्य व्यवहितस्य यमकस्य । केचन विकल्पाः भेदाः । क्रमप्राप्ताः वर्ण्यन्ते ॥ १९ ॥

तत्र एकपादगत व्यपेत सुगममित्युपेक्ष्य प्रथमद्वितीयपादगतं व्यपेतमादिभागयमकमुदाहरति—मधुरेणेति । मधुः वसन्तः । मधुरेण मनोहरेण मधुबिन्दुस्रुतेन वा । मधुबिन्दून् क्षरतेत्यर्थः । सुगन्धिना सुरभिणा । सहकारोद्गमेन चूतप्रसवेन एव । एणदृशां हरिणाक्षीणाम् । मानं प्रणयेर्ष्याकोपम् । शब्दशेषं नाममात्रावशिष्टम् । करिष्यति । न तु अर्थतः अवशेषयिष्यतीत्यर्थः । अत्र मधुरेण मधुरेणेति वर्णसप्तावृत्तेः दृशां मानमिति वर्णचतुष्टयव्यवहितत्वादेतद् व्यपेतयमकम् । एवमग्रेपि बोद्धव्यम् ॥ २० ॥

एतदेवप्रथमतृतीयपादगतमुदाहरति—करोतीति । विलासिन्या विलासवर्णनमिदम् । रामाणां रमणीनाम् । अतिताम्रः आरक्तः । करः तन्त्र्याः ताडनविभ्रमं वीणावादनविलासम् । करोति । तथा कान्ते कृतापराधे नायके । सेर्ष्यं यथास्यात्तथा श्रवणोत्पलेन ताडनं च करोतीति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

---

१ तत्र. कपा. २ नारीणाम्. कपा. ३ सेर्ष्ये, म. ४ वा. कपा.

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।
मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥
स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।
कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दशाम् ॥ २३ ॥
आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।
नृत्यत्येष लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगतं दर्शयति—सकलेति । प्रावृड् वर्ण्यते । वातैः नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अपः उदकानि । विमुञ्चति वर्षति । अनु पश्चात् । कलापस्य बर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तया । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्वयमेवेति । प्रावृडागमं विलोक्य काचित्सखी किंचिदवशिष्टमानां नायिकामाह । हे कामिनि ते मनः इदानीं स्वयमेव प्रियानुनयं विना । गलन् मानरूपः कलिः कलहः यस्मात् तादृशम् । संपन्नम् । तद् इह उपवने । नीपस्य कलिकां कोरकम् । दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेद् । सर्वा अपि मदनावस्थाः प्राप्नुयादित्यर्थः । तवातिकोमलमिदं चेतः विरहे कथं धारयिष्यसीति भावः ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुह्येति । एष शिखावलः मयूरः । आक्रीडः उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमरः । तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतः तस्य । चन्द्रकान्तोपलसंबन्धिनीं स्थलीमारुह्य नृत्यति । कीदृशः लसन्तः विलसन्तः चारवः मनोज्ञाः ये चन्द्रकाः मेचकाः तेन अन्तः मनोहरस्वरूपः । अन्तः प्रान्तेन्तिके नाशे स्वरूपेतिमनोहरे । इति विश्वः । अथवा चन्द्रकाणामन्ताः प्रान्तभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

---

१ °र्थ्यानुनयने. क. २ °कामरि. क्रा.
३ ५८४६°. क.

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।
वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विषतां हताः ।
करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ २६ ॥

परागतरुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।
परागतमिव क्वापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति--उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं स्तौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-
१जलादूर्ध्वमानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी अद्य राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितण्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं
५कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति---करेणेति । कश्चित् कविः पराक्रमशालिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विषतां शत्रूणाम् । अन्तकरेण
१विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गलद्रुधिराः । करेणवः गजेन्द्राः । संध्याघना इव सायंकालीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्ण्यते । हे राजन् तव भटैः । वातैः ध्वस्ता उत्पाटिता । परः प्रोत्तुङ्गः अगः पर्वतः तत्-
१संबन्धिनो ये तरवः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता । अन्तर्भावितण्यर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्थितैः पांसुभिः ततं व्याप्तम् । अम्बरम् । क्वापि कल्पनातीते स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिभिरम्बरमल-
५क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

---

१ उद्धृता. अ, क.

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।
मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।
कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।
नृत्यत्येष लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगतं दर्शयति—सकलेति । प्रावृड् वर्ण्यते । वातैः नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अपः उदकानि । विमुञ्चति वर्षति । अनु [1]पश्चात् । कलापस्य बर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तया । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्वयमेवेति । प्रावृडागमं विलोक्य काचित्सखी किंचिदवशिष्टमाना नायिकामाह । हे कामिनि ते मनः इदानीं स्वयमेव प्रियानुनयं विना । गलन् मानरूपः कलिः कलहः यस्मात् तादृशम् । सपत्नम् । तत् इह उपवने । नीपस्य कलिकां कोरकम् । दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् । सर्वा अपि मदनावस्था प्राप्नुयादित्यर्थः । तवातिकोमलमिदं चेतः विरहे कथं [2]धारयिष्यसीति भावः ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुह्येति । एष शिखावलः मयूरः । आक्रीडः उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमरः । तत्र यः शैलः [3]क्रीडापर्वतः तस्य । चन्द्रकान्तोपलसंनिधिनीं स्थलीमारुह्य नृत्यति । कीदृशः लसन्तः विलसन्तः चारवः मनोज्ञाः ये चन्द्रकाः मेचकाः तेन अन्तः मनोहरस्वरूपः । अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽतिमनोहरे । इति विश्वः । अथवा चन्द्रकाणामन्ताः प्रान्तभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

1 °श्चानुनृत्यते. क. 2 °कामपि. ख.
3 क्रीडपर्व°. क.

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।
वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विषतां हताः ।
करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ २६ ॥

परागतरुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।
परागतमिव क्वापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं स्तौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-
३जलादूर्ध्वमानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी अद्य राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितण्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं
५कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः पराक्रमशालिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विषतां शत्रूणाम् । अन्तकरेण
३विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गलद्रुधिराः । करेणवः गजेन्द्राः । संध्याघना इव सायंकालीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्ण्यते । हे राजन् तव भटैः । वातैः ध्वस्ता उत्पाटिता । परः प्रोत्तुङ्गः अगः पर्वतः तत्-
३संबन्धिनो ये तरवः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता । अन्तर्भावितण्यर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्थितैः पांसुभिः ततं व्याप्तम् । अम्बरम् । क्वापि कल्पनातीते स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिभिरम्बरमल-
५क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

१ उद्धृता. अ, क.

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।
मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥
स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।
कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा का न स्पृशेद्दशाम् ॥ २३ ॥
आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।
नृत्यत्येष लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगत दर्शयति—**सकलेति** । प्रावृड् वर्ण्यते । वातै नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अप उदकानि । विमुञ्चति वर्षति । अनु पश्चात् । कलापस्य वर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तया । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—**स्वयमेवेति** । प्रावृडागम विलोक्य काचित्सखी किंचिदवशिष्टमाना नायिकामाह । हे कामिनि ते मन इदानीं स्वयमेव प्रियानुनय विना । गलन् मानरूप कलि कलह यस्माद् तादृशम् । सपन्नम् । तत् इह उपवने । नीपस्य कलिका कोरकम् । दृष्ट्वा का दशा न स्पृशेत् । सर्वा अपि मदनावस्था प्राप्नुयादित्यर्थ । तवातिकोमलमिद चेत विरहे कथ धारयिष्यसीति भाव ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—**आरुह्येति** । एष शिखावल मयूर । आक्रीड उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमर । तत्र य शैल क्रीडापर्वत तस्य । चन्द्रकान्तोपलरचना धिन्नीं स्थलीमारुह्य नृत्यति । कीदृश लसन्त विकसन्त चारव मनोज्ञा ये चन्द्रका मेचका तेन अन्त मनोहर स्वरूप । अन्त प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽतिमनोहरे । इति विश्व । अथवा चन्द्रकाणामन्ता प्रान्तभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

---

१ °न्य नुनृत्यते क २ °कामिनि क॰।
३ पञ्चद° क

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।
वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विषतां हताः ।
करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ २६ ॥

परागतरुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।
परागतमिव क्वापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं स्तौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागरजलादूर्ध्वमानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी अद्य राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितण्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः पराक्रमशालिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विषतां शत्रूणाम् । अन्तकरेण विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गलद्रुधिराः । करेणवः गजेन्द्राः । संध्याघना इव सायंकालीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्ण्यते । हे राजन् तव भटैः । वातैः ध्वस्ता उत्पाटिता । परः प्रोच्चः अगः पर्वतः तत्संबन्धिनो ये तरवः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता । अन्तर्भावितण्यर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्थितैः पांसुभिः तत व्याप्तम् । अम्बरम् । क्वापि कल्पनातीते स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिभिरम्बरमलक्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

---

१ उद्धृता. अ, क.

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।
स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥
कमलेः समकेशं ते कमलेर्ष्याकरं मुखम् ॥
कमलेख्यं करोपि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥
मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमद्दृशः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥
उदितैरन्यपुष्टानामा रुतैर्मे हृतं मनः ।

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—**पात्विति** । नवघनद्युतिः नवजलदकान्तिः । दानवकुलध्वंसी दैत्यकुलविनाशकः । दानेन मदोदकेन सहितः १सदानः स चासौ वरः श्रेष्ठः यः दन्ती कंसप्रयुक्तः कुवलयापीडाख्यः तस्य हन्ता । स भगवान् विष्णुः सदा वः युष्मान् । पातु ॥ २८ ॥

सर्वपादगतं तदेव दर्शयति—**कमलेरिति** । हे भामिनि ते कं मस्तकम् । अलेः भ्रमरस्य । जातौ एकवचनम् । समकेशम् समानाः कृष्णमेचकाः केशा २यस्य तत् । ते मुखं कमलस्य ईर्ष्याकरम् असूयाकारि । तत्सदृशमित्यर्थः । अतः त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव । उन्मदिष्णुषु उन्मादवत्सु । कं पुरुषमलेख्यं करोपि अगणनीयं विदधासि । न कमपि । यथा लक्ष्मीः सर्वमुन्मत्तं विधत्ते तथा त्वमपीति १भावः ॥ २९ ॥

इतः परं व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्तराणि दर्शयन् प्रथमद्वितीययोरेकप्रकारं तृतीयचतुर्थयोस्तदन्यप्रकारं दर्शयति—**मुदेति** । उदाराः १प्रशस्ताः ये मणयः तेषां भूषणानि यासां ताः । मदेन मदिरास्वादजनितेन उन्मादेन भ्रमन्त्यः घूर्णन्त्यः दृशो यासां ताः । अदभ्रजघना विशालनितम्बाः । रमणं मुदा आनन्देन । अन्वीतं संयुक्तम् । कर्तुं क्षमाः सन्ति ॥ ३० ॥

तदेव प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चोदाहरति—**उदितैरिति** । कश्चित्

१ °उविः. क. २ हृतम्. क.

उदितैरपि ते दूति मारुतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

सुराजितह्रियो यूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः क्षरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

सालं सालम्बकलिकासालं सालं न वीक्षितुम् ।

प्रियाविरहसंततो ब्रूते । आः इति खेदे । अन्यपुष्टानां कोकिलानाम् । उदितैः
1उद्गतैः । रुतैः मे मनः हतम् हिंसितं व्यथितमिति भावः । न केवलं तैरेव हतं
अपि तु हे दूति ते उदितैः संदेशवचनैरपि । तथा दक्षिणैः मारुतैः मलयानिलैः ।
अपि हतम् ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोरुदाहरति—सुराजितेति । मधु-
पानगोष्ठीवर्णनमेतत् । तनुमध्याः कृशोदर्यः । क्षरत्प्रस्रवत् यः स्वेदः तेन सुरा-
1जिताः सुशोभिता मुखेन्दवः मुखचन्द्रा यासां ताः । तथा सुरया मदिरासेवनेन
जिता परास्ता ह्री लज्जा याभिस्ताः । स्त्रियः यूनां तरुणानाम् । तनुं शरीरमध्यासते
आश्रयन्ति ॥ ३२ ॥

एतावत्पर्यन्तमव्यपेतव्यपेतयोः शुद्धस्वरूपयोराकारो दर्शितः । तमुपसंहरन्
संमिश्रणात्मकं तयोः स्वरूपं दर्शयति—इतीति । इति एवमुक्तप्रकारेण । व्यपेतानां
3व्यवहितानां यमकानां प्रभेदा दर्शिताः । अपिना प्रागेव निर्दिष्टानामव्यपेतानां
संग्रहः । अव्यपेतः अव्यवहितः व्यपेतः व्यवहितश्च आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः ।
विकल्पः भेदः । अस्ति । तद् यमकं यथा तथा दर्शयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोः तृतीयचतुर्थयोस्तदुदाहरति—सालमिति । वसन्ते
कस्याश्चित् दूती नायकं प्रति तदवस्थां वर्णयति । अत्र पदानि । सा अलम्
3सालम्बकलिकासालम् सालम् न वीक्षितुम् न अलीन् आलीनबकुलान् आली
नालीकिनीः अपि इति । सा आली मत्सखी । आलम्बा लम्बमाना याः कलिकाः

1 °त्स्वेदाः अ. 2 मप्यव्योऽप्येष. अ. 3 निरीक्षितुम्, कपा.

नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमीक्षितुम् ।

तारतारम्यरसितं कालं कालमहाघनम् ॥ ३५ ॥

कोरकाः । मञ्जर्य इति भावः । ता एव आच्छादकत्वात् सालः प्राकारः । सालः प्राकारवृक्षयोः । इति अनेकार्थध्वनिमञ्जरी । तेन सहितम् । सालम् वृक्षम् । आम्रवृक्षमिति भावः । वीक्षितुं न अलम् । तस्य उद्दीपकत्वादिति भावः । तथा आलीयन्ते अत्र इति आलीनाः । अधिकरणे क्तः । तथा च आलीनाः आश्रयीकृता वकुला यैस्तान् आलीनवकुलान् । अलीन् वीक्षितुं नालम् । तथा नालीकिनीः पद्मिनीः । नालीकौ पद्मनाराचौ । इति त्रिकाण्डशेषः । अपि वीक्षितुं सा नालम् । अत्र केचित् सालम्बकलिकासालमित्यस्य सालम्बा लम्बमानत्वेन सह वर्तमाना याः कलिकाः ताः सलति गच्छति इति सालम्बकलिकासालः तम् । तथा नालीकिनीः मिथ्यावादिनीः झटिति तव प्रिय आगमिष्यति इति मिथ्या प्रियवादिनीः सखीः अपि वीक्षितुं नालमित्यर्थं प्रदर्शयन्ति । अपरे केचन सालम्बकलिकासालम् इत्यत्र सालम् इत्यस्य रलयोरभेदत्वमाश्रित्य सारमिति पदं परिकल्प्य सालम्बकलिकाभिः सार श्रेष्ठम् इति अर्थं दर्शयन्ति । अन्ये पुनः सालम्बकलिकासु सालः आलेन अलिकदम्बेन विषेण वा सहितः । अथवा सालम्बकलिकाभिः सालः सभूषणः यः सालवृक्षः तम् इति विवृण्वन्ति । अत्र प्रथमपादे सालं सालं इति अव्यपेतम् । तस्यैव द्वितीयपादे पुनरावृत्तिः इति व्यपेतं च । तथा उत्तरार्धे नाली नाली इत्यत्रापि अक्षरद्वयापेक्षया अव्यपेतम् चतुरक्षरापेक्षया व्यपेतम् इति रहस्यम् ॥ ३४ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्चोदाहरति—**कालमिति** । प्रावृट्समयमागतं वीक्ष्य नायिकया प्रेषिता दूती त वदति । का विरहिणी । अनालक्ष्याः मेघाच्छादितत्वात् अदृश्याः ताराः निर्मलमौक्तिकाः इव ताराः नक्षत्राणि यस्मिन् तम् । तारो निर्मलमौक्तिके । इति हेमचन्द्रः । ताराः स्थूला उज्ज्वला वा इति केचित् । तारतया अत्युच्चस्वरतया अरम्यम् अमनोहरं रसितं गर्जितं यस्मिन् तम् । कालाः कृष्णवर्णा महाघना यत्र तम् । कालं मृत्युस्वरूपम् । कालं प्रावृट्

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।
यामयाम धिया स्वर्त्या या मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥
इति पादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।
एवमेव विकल्प्यानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७ ॥

फाळं वीक्षितुमलं समर्था । न कापीत्यर्थः । अत्र यमके अनुस्वारन्यूनता न दोषायेति पूर्वं (३·१५) कथितमनुसंधेयम् ॥ ३५ ॥

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति—यामेति । कश्चिद्विरही स्वविरहेण मृतां भार्यामुपश्रुत्य मरणं प्रार्थयते । अत्र पदच्छेदः—याम यामत्रयाधीनायामया मरणम् निशा याम् अयाम धिया स्वर्त्या या मया मथिता एव सा । अथवोत्तरार्धे—धिया अस्वर्त्यायामया इति पदच्छेदः । यां पूर्वं वयम् अयाम अगच्छाम । तदनन्तरं मद्वियोगेन या स्वर्त्या सुदुःखितया । धिया बुद्ध्या । मद्विरहचिन्तया इत्यर्थः । उपलक्षिता । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सा मया मथितैव विदेशगमनेन मारितैव । अतः वयमपि यामः प्रहरः तस्य त्रयं तस्य अधीनः आयत्तः आयामः विस्तारः यस्याः सा तया । निशा रात्र्या । त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । इति वचनादिति भावः । मरणं याम प्राप्नुयाम । तद्विरहेण अचिरादेव मृत्युर्भवत्विति प्रार्थना । केचन पुनः यां नायिकां धिया अयाम विदूरस्थितत्वात् संकल्पेनैव अगच्छाम सा असूनां आर्तिं पीडाम् आ समतात् अयते गच्छति तादृशः अस्वार्त्या यः आमयः मदनज्वरो यस्याः सा । यामत्रयाधीनायामया निशा रात्र्या मथितैव । तस्या विरहिण्याः संतापकत्वात् । अतः वयमपि मरणं याम इत्यर्थं विशदयन्ति ॥ ३६ ॥

पादादियमकप्रभेदमुपसंहरति—इतीति । पादादियमकानां विकल्पस्य भेदस्य । ईदृशी दर्शितस्वरूपा । गतिः दिक् । इतराण्यपि मध्यान्तभागगतानि अव्यपेतव्यपेततन्मिश्ररूपाणि । एवमेव दर्शितप्रकारेणैव एकद्वित्रिचतुष्पादेति कारिकया कथितप्रकारेण । विकल्प्यानि परिकल्प्य ज्ञातव्यानि । स्वल्पाः प्रकारा मया उदाहृताः तेनैव मार्गेण अन्ये ऊहनीया इति भावः ॥ ३७ ॥

१ धियास्वर्त्यौया. ख, ड; धियास्वात्यीयामया. क.

न प्रपञ्चभयाद्भेदाः कार्त्स्न्येनाख्यातुमीहिताः ।
दुष्कराभिमता ये तु वर्ण्यन्ते ते केचन ॥ ३८ ॥
स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।
अमायतेयतेप्यभूत् सुखाय तेयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखै-
र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

स्वयं कुतो न दर्शिताः अन्ये प्रकारा इति तत्कारणं कथयति—**नेति** । प्रपञ्चभयात् विस्तारभयात् । भेदाः शेषाः विकल्पाः । कार्त्स्न्येन साकल्येन । आख्यातुं कथितुम् । न ईहिताः इच्छिताः । उर्वरितेषु ये प्रभेदाः । दुष्कराः विरचयितुं बोद्धुं वा ते केचन अत्र प्रबन्धे । मया वर्ण्यन्ते प्रदर्श्यन्ते ॥ ३८ ॥

तत्र अव्यपेतव्यपेतं सर्वपादगतं मध्ययमकमुदाहरति—**स्थिरेति** । कश्चित् जीवन्मुक्तं सत्पुरुषं स्तौति । स्थिरा अनश्वरा आयतिः प्रभावः उत्तरकालो वा यस्य तत्संबुद्धिः । यतानि संयतानि इन्द्रियाणि एकादशेन्द्रियाणि यस्य सः । भवान् यतेः योगिनः तपस्विनो वा । न हीयते न्यूनो न भवति । संयतेन्द्रियत्वादिधर्मवत्त्वात् । ते अमायता निष्कपटता ऋजुतेत्यर्थः । मायोपाधिराहित्यं वा । क्षयं विलयम् । अयते अप्राप्नुवते । शाश्वतायेत्यर्थः । इयते एतत्परिमिताय अतिविस्तृताय । सुखाय आनन्दाय । अभूत् । प्रमाणिका छन्दः । प्रमाणिका जरौ लगौ । इति तल्लक्षणम् ॥ ३९ ॥

तदेव चतुष्पादं मध्ययमकं केवलव्यपेतमुदाहरति—**सभास्विति** । कश्चित्कविः नृपं वर्णयति । हे राजन् असुरा दानवाः तैः अहतैः अताडितैः । त्वयि शासितरि दानवा महीसुरान् न पीडयामासुरिति भावः । अथवा सुरया मद्येन आहता भ्रष्टा न भवन्तीति असुराहताः तैः । वसुभिः संपद्भिः राजितैः सुशोभितैः । त्वद्वितीर्णधनलाभेन सदा सतेजस्कैरित्यर्थः । महीसुराणां ब्राह्मणानाम् । मुखैः श्रेष्ठैः । द्विजप्रमुखैरित्यर्थः । सभासु स्तुताः प्रशंसिताः । तथा रागात्मसु

१ ईप्सिताः. क. २ °मता एव. अ, क. ३ वर्ण्यन्ते. वपा. ४ तत्र. अ, वपा, कपा.

तव प्रिया सच्चरितामप्रमत्त या
विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।
रतोत्सवामोदविशेषमत्तया
प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥
भवादृशा नाथ न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।

त्वदाज्ञापालनेन त्वयि अनुरागस्वभावासु । प्रजासु राशितां गताः राशीभूताः । बहुलीभूता इत्यर्थः । तथा भासुराः उज्ज्वलाः । एतादृशाः ते गुणाः सुरान् न यान्तीति न । अपि तु यान्त्येव । देवास्त्वद्गुणान् स्तुवन्तीत्यर्थः । मुखैरित्यत्र मखैरिति पाठे असुरबाधाराहितैर्यज्ञैः इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तयमकमुदाहरति—**तवेति** । अन्यासक्तहृदयं भूषणार्पणेनानुनयन्तं नायकं प्रति कुपिताया वचनमिदम् । हे अप्रमत्त कपटानुनये सावहित । तव या सच्चरिता साधुचरित्रा । सोल्लुण्ठवचनमेतत् । प्रिया प्रेयसी । तया इह उत्सवप्रसङ्गे । अंशुमत् किरणोज्ज्वलम् । इदं भूषणं धार्यम् । कथंभूतया रते त्वया सह विलासे य उत्सवः तद्भवः यः आमोदविशेषः संतोषातिशयः तेन मत्तया उद्रिक्तया । त्वया किमिति न धार्यते इत्यत्र उत्तरयति—**प्रयोजनमिति** । मम कान्तिमत्तया विभूषणेन कान्तिसंपन्नतया प्रयोजनं नास्ति । यतोऽन्यासक्तो भवान् अतः कान्तिसंपन्नताया मम किं प्रयोजनम् । अथवा कान्तिमदिदं भूषणं किमिति न धार्यते तत्रोत्तरयति—मे कान्तिमत्तया भूषणकान्तिविशेषेण प्रयोजनं नास्ति । अनुरागकाङ्क्षिणी अहं न भूषणकान्तिमपेक्षे तदुक्तम्—कामिनीनां मण्डनश्रीः व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन । इति । नापि निरनुरागस्य तव कान्तिमत् भूषणप्रदानं व्यर्थमेवेति भावः । अत्रान्यैः कृता अर्थाः सदोषा इत्युपेक्षिताः ॥४१॥

पादान्तेषु अव्यपेतमुदाहरति—**भवादृशा इति** । कश्चिन्मानधनः सेवकः प्रभुशक्तिसनाथं नृपं प्रशंसति । हे नाथ प्रभो । भवादृशाः वीर्यशालिनो नृपाः ।

१ °चरित प्र°. अ, ब. २ °वानन्द°. ब, ड, प.
३ न मे फल किंचन कान्ति°. अ. बपा.

य एव दीनाः शिरसा नतेन ते
चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-
मात्मानमानतजगत्प्रथमानमानम् ।

नतेः नमनस्य । रसं आस्वादम् । न जानते । यतः सन्नतं सन्नतिः सुप्रणामः तथा इनता प्रभुता च सन्नतेनते । उभे विरुद्धे निसर्गतो भिन्नास्पदे खलु । ये जनाः । दीना दरिद्राः । त एव केवलं नतेन शिरसा चरन्ति सेवन्ते । तेन तादृशेन शिरोनमनरूपेण । दैन्यरसेन ते अलम् । तव संबन्धो माभूद् इति भावः ॥४२॥

चतुर्षु पादेषु मध्यान्तयोः व्यपेतयमकमुदाहरति—**लीलेति** । सा नायिका । शुचिना विशदेन । लीलास्मितेन सविलासहासेन । मृदुना कोमलेन । उदितेन वचसा । लघुना स्वल्पेन । असमग्रेणेत्यर्थः । व्यालोकितेन वीक्षणेन । गुरुणा सविलासमन्थरेण । गतेन गमनेन । व्याजृम्भितेन जृम्भा च अनुराग-व्यञ्जिका तेन जृम्भाभिषेण सूचितानुरागेण । तथा दर्शितेन दर्शनविषयीकृतेन । जघनेन जघनप्रदेशेन । एभिः साधनैः । हन्ति व्यथयति । तेन हेतुना । मम जीवितेन गलितं विलीय च्युतमिव । भावे क्तः ॥ ४३ ॥

तदेवाव्यपेतव्यपेतमुदाहरति—**श्रीमानिति** । भगवतः त्रिविक्रमस्य परमात्मनो वर्णनमिदम् । तत्र पदानि । श्रीमान् । अमान् । अमरवर्त्मसमान-मानम् । आत्मानम् । आनतजगत्प्रथमानमानम् । भूमानम् । आनमत । यः । स्थितिमान् । अमाननामानम् । आनमतम् । अप्रतिमानमानम् । अन्वयः—यः श्रीमान् स्थितिमान् अमान् तम् अमाननामानम् आनमतम् अप्रतिमानमानम् आनतजगत्प्रथमानमानम् भूमानम् अमरवर्त्मसमानमानम् आत्मानम् आनमत ।

भूमानमानमत यः स्थितिमानमान-
नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरसा रमयन्ती
सारभूतमुरुसारधरा तम् ।
सारवानुकृतसारसकाञ्ची
सा रसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

यः त्रिविक्रमः । श्रीमान् लक्ष्मीवान् । स्थितिमान् मर्यादावान् । जगत्स्थितिकर्तेत्यर्थः । अमान् न मातीत्यमान् । अपरिच्छिन्नस्वरूपः सर्वव्यापित्वात् । वर्तते इति शेषः । तम् अमाननामानम् अमानानि अपरिमितानि नामानि यस्य तम् । आनमतम् आ ईषत् अनन्ति जीवन्ति ते आनाः प्राणसंयमवन्तो योगिनः तैः मतं ज्ञातम् । अथवा तेषां मतम् इष्टम् । अप्रतिमानमानं प्रतिमीयते एभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि तैः मानं ज्ञानं यस्य तथा न भवतीति अप्रतिमानमानः तम् । लौकिकप्रमाणैरगम्यम् । आनते उपासनार्थं शरणमागते जगति लक्षणया तत्स्थे जने प्रथमानः प्रख्यायमानः मानः पूजा यस्य तम् । भूमानं भूमापकम् । एकेन पदा भुवो व्यापनात् । तथा अमरवर्त्मसमानमानम् अमरवर्त्म आकाशः तेन समानं मानं यस्य । गगनव्यापिस्वरूपत्वादिति भावः । आत्मानम् अतति सातत्येन वर्तते इति आत्मा तम् । त्रिविक्रमरूपं श्रीहरिम् । आनमत प्रह्वीभूय शरणं गच्छत ॥ ४४ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमध्ययमकं दर्शयति—**सारेति** । मिथुनयोः संभोगोऽत्र वर्ण्यते । सा नायिका । सारयन्तं संकेतस्थानं आत्मानं प्रापयन्तम् । अत एव सारभूतं श्रेष्ठभूतम् । सर्वसुखसारभूतमित्यर्थः । तं नायकम् । उरसा रमयन्ती आलिङ्गनेन प्रमोदयन्ती । पुरुषायितरतेनेति केचित् । तथा सारवा सशब्दा अत एव, अनुकृताः सारसाः यया एतादृशी काञ्ची मेखला यस्याः सा । सारसरवानुकारिमेखलाधारिणीत्यर्थः । तथा उरु विपुलं सारं सौन्दर्यसारं तस्य धरा उरुसारधरा । अथवा उरुसारं सुवर्णभूषणं धारयन्ती एतादृशी । उरुसारं सुवर्णं

1 सारवानु°- ब, ड, प.

नयानयालोचनयानयानयां[1]-
नयानयान्धान् विनयानयायते ।
न यानयासीज्जि[2]नयानया नया[3]-
नयानयांस्ताञ्जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

स्यात् । इति व्याडिः । रसायनम् अमृतमपि । असारं निःसारम् तुच्छमिति यावत् । अवैति जानाति । कान्तालिङ्गनसुखतः अमृतं अतीव निकृष्टमिति मन्यत इति भावः ॥ ४५ ॥

इदानीमव्यपेतव्यपेतयमकं चतुर्ष्वपि पादेष्वाद्यन्तम् अथवा प्रथमतृतीयपादयोराद्यन्तं द्वितीयचतुर्थयोश्चादिमध्यम् उदाहरति—नयेति । तत्र तावत् पदानि । नयानयालोचनया । अनया । अनयान् । अयानयान्धान् । विनय । अनयायते । न । यान् । अयासीत् । जिनयानयाः । नयान् । अयानयान् । तान् । जनय । अनयाश्रितान् । अन्वयः— हे अनयायते अनया नयानयालोचनया अनयान् अयानयान्धान् विनय । तथा अनयाश्रितान् तान् अयानयान् नयान् जनय । यान् जिनयानयाः न अयासीत् । कश्चित्सचिवः नृपं प्रजानुशासनमुपदिशति । हे अनयायते एति गच्छतीति अया विनाशशीला तादृशी न भवतीति अनया अनपायिनी आयतिः उत्तरकालः यस्य तत्संबुद्धिः । अनया मयोपदिश्यमानया । नयानयालोचनया नयः नीतिः अनयः अनीतिः तयोः आलोचना विमर्शः तया । अनयान् नयविमुखान् । अत एव अयानयान्धान् अयः शुभावहो विधिः अनयः तद्विरुद्धः तयोः अन्धान् । शुभाशुभविवेकशून्यान् इत्यर्थः । विनय शिक्षय । शासनेन सन्मार्गानुयायिनः कुरु । [तथा] अनयाश्रितान् उन्मार्गगामिनः । तान् श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धान् । अयानयान् अयं शुभमानयन्तीति अयानयान् । आङ्पूर्वकान्नयतेः पचाद्यचि द्वितीयाबहुवचनम् । शुभप्रापकान् । नयान् नीतीः । जनय उपदिश्य विस्तारयेत्यर्थः । यान् नयान् । जिनयानयाः जिनस्य बुद्धस्य यानं धर्ममार्गः तं यातीति जिनयानयाः । जैनागमानुसारी नास्तिकः । न अयासीत् नानुसृतवान् । श्रुतिस्मृत्युदितान् नीतिमार्गान् उन्मार्गयायिजनेभ्य

१ °नया इत्यत्र °ऊर्ति. अ, रुती. क. २ °सीर्जिनः°. ब, क, ड, प. ३ °नाः°. अ, क.

रवेण भौमो ध्वजवर्तिवीरवे-
रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरो हरेरवे-
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥
मया मयालम्भ्यकलामयामया-
मयामयातव्यविरामयामया ।

उपदिशेत्यर्थः । अत्र बहुभिः टीकाकारैर्विविधा अर्थाः प्रदर्शिताः । परं तेषां सदसद्विचारचर्चा गौरवभयान्नात्र वितन्यते ॥ ४६ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमाद्यन्तयमकमुदाहरति—रवेति । भगवतः श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्णनमिदम् । अतुलानां अनुपमानानां अस्त्राणां गौरवं वैपुल्यं यत्र तादृशि । तथा भैरवे विभीषणे । संयति संग्रामे । ध्वजवर्ती यो वीरः शूरः विः गरुडः तस्य । रवेण सिंहनादेन । भौमः नरकासुरः । अवेजि अकम्पत । ध्वजवर्तिपक्षिणो रवेन यस्येदृशी अवस्था स हरेः पुरतः कथं कल्पनीय इत्याह—रवेरिति । रवेरिव सूर्यस्येव । उग्रस्य तेजसा तीक्ष्णस्य । अस्य प्रसिद्धविक्रमस्य । हरेः हरिः श्रीकृष्णः स एव हरिः सिंहः तस्य । पुरः अग्रभागे । रिपुं नरकासुरम् । अवेः मेषस्य । तुल्यं समानम् । अवेत जानीत । अत्र संयच्छन्दस्य सामान्ये नपुंसकम् इत्यनेन नपुंसकत्वं ज्ञेयम् । केचित्तु संयति भैरवे अतुलास्त्रगौरवे सति रवेण अवेजि इति योजयन्ति । तथैव वीरवेः इति हरेर्विशेषणत्वेन कल्पयन्ति ॥ ४७ ॥

तदेवाव्यपेतव्यपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तमुदाहरति—मयेति । तत्र तावत्पदच्छेदः । मया मयालम्भ्यकलामयामयाम् इति प्रथमचरणे । अयाम् अयातव्यविरामयामया इति द्वितीये । मयामयार्ति निशया अमया अमया इति तृतीये । अमय अमय अमूं करुणामय अमया इति चतुर्थे । तत्रान्वयः— हे अमय करुणामय अयातव्यविरामयामया अमया अमया निशया मयामयार्तिम् अयाम् [अतः] अमया मया [1]मयालम्भ्यकलामयामयाम् अमूम् अमय ।

१ मयालभ्य. क.

मयामयार्तिं निशयामयामया-
मयामयामूं करुणामयामया ॥ ४८ ॥
मता धुनानारमतामकामता-
मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।
मतावयत्युत्तमताविलोमता-
मताम्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

अस्यार्थ —अमय नास्ति मा माया कपट यस्य तत्सबुद्धि । हे निष्कपट । करुणामय करुणापरिपूर्ण । सखे । अयातव्य गमनानर्ह निराम येषा ते अयातव्यविरामा । अतिदीर्घा इत्यर्थ । अयातव्यविरामा यामा यस्या सा अयातव्यनिरामयामा तया । अतिदीर्घयेत्यर्थ । अमया मा शोभा सा नास्ति यस्या सा । तया अमया । नि श्रीकयेत्यर्थ । सतापजनकत्वेन नि शोभावहयेति यावत् । अत एव अमया अमावास्यासदृशया । विरहान्धकारबहुलयेत्यर्थ । निशया रात्र्या । साधनभूतया । अहम् मयामयार्तिं मय क्षय स एव आमय रोग तस्य आर्तिं पीडाम् । विरहक्षीणतामिति भाव । अयाम प्राप्तवान् । अत अमया नास्ति मा परिमाण यस्य स अम मदन त यातीति अमया तेन मदनपरिपूर्णेनेत्यर्थ । मया मया सह । मयालभ्यकलामयामयाम् मय क्षय तेन आलभ्या आश्रणाया या कला ताभि परिपूर्ण मयालभ्यकलामय चन्द्रमा स एव आमयो यस्या ताम् । [चन्द्रदर्शनेन सजातपीडामित्यर्थ] । [अत्र मयालभ्य इतिचन्द्रकलाविशेपण नायिकासतापकत्वेन रोपसूचनायेति ज्ञेयम्] । अमू नायिकाम् । अमय सयोजय ॥ ४८ ॥

अथ व्यपेतमादिमध्यान्तयमक पादचतुष्टयगतमुदाहरति— **मतेति** । कस्यचित्पुरुषविशेषस्य वर्णनमिदम् । अत्र पदच्छेद —मता धुनाना आरमताम् अकामताम् । अतापलब्धाग्रिमतानुलोमता । मतो अयती उत्तमताविलोमताम् । अताम्यत ते समता न वामता । अन्वय —अताम्यत ते मतो उत्तमताविलोमताम् अयती अतापलब्धाग्रिमतानुलोमता आरमताम् अकामता धुनाना मता समता न वामता । अस्यार्थ —अताम्यत कथमपि ग्लानिमगच्छत । ते तव । मता बुद्धा । उत्तमताविलोमताम् उत्तमताया विलोमता प्रातिकूल्य निकृष्टताम् ।

१ मता धुनाना च क, ङ, प २ °नमता° र

कालकालगलकालकालमुखकालकाल-
कालकालघनकालकालपनकालकाल- ।
कालकालसितकालका ललनिकालकाल-
कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

अयती अगच्छन्ती । निकृष्टतामभजमाना इत्यर्थः । अतापलब्धाग्रिमतानुलोमता अतापेन अक्लेशेन लब्धे अग्रिमतानुलोमते श्रैष्ठ्यानुकूल्ये यया सा । तथा आरमताम् आत्मारामाणाम् । व्याङ्परिभ्यो रमः इति परस्मैपदम् । अकामतो निरिच्छताम् । धुनाना स्पृहामुत्पादयन्तीत्यर्थः । [एतादृशी] मता इष्टा । समता सर्वभूतमैत्री । अस्तीत्यर्थः । तथा वामता वैषम्यम् । नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

चतुर्षु पादेषु आदिमध्यान्तयमकमव्यपेतव्यपेत दर्शयति—**कालेति ।** तत्र पदच्छेदः—कालकालगलकालकालमुखकालकालकालकालपनकालकालघनकालकालकालकालसितकालका ललनिका अलकालकालक आलगतु कालकाल कलिकालकाल । अन्वयः—हे अलकालकालक कालकाल कलिकालकाल कालकालगलकालकालमुखकालकालकालकालपनकालकालघनकालकालकालकालसितकालका ललनिका [मयि] आलगतु । अर्थः—कश्चित् कामी त्वत्प्रसादेन प्रिया मामालिङ्गतु इति वर्षाकाल प्रार्थयते । हे अलकालकालक अलका यक्षपुरी तस्या अलकः भूषकः कुबेरः तद्वत् अलक पर्याप्तिकारक । यक्षेश्वरो यथा पर्याप्त धन वितरति तथा पर्याप्त जल त्व वितरसि इत्यर्थः । कालकाल कालेषु वसन्तादिषु काल श्रेष्ठ । देवदेववत् द्वितीयकालशब्दस्य श्रेष्ठार्थता । वर्षाकालस्य इतरापेक्षया श्रेष्ठता जीवनप्रदत्वेन बोद्धव्या । तथा कलिकालकाल कलिकाः कोरकान् अलन्ति भूषयन्ति इति कलिकालकाः [वसन्तादयः कालाः] तेभ्योपि अल समर्थ । एवभूत हे वर्षाकाल । ललनिका प्रशस्तललना । प्रशंसायां कन् । आलगतु मामाश्लिष्यतु ।[ललना विशानिष्ठि कालेति]। कालः यमः तस्यापि कालः महेशः । सर्वसंहारकत्वादिति भावः । तस्य गल एव गलकः कालकालगलकः । अलीनां समूहः आलः । कालं मुखे यस्य स कालमुखः वानरविशेषः । कालः कालिः ।

१ °घन°. २ °पन°. ब, ड, प. ३, ४, ५ °लैनि° °र्गतु° °कलि° इत्यत्र °र्गत° °कैलि° °लैनि° इति क्रमः अ पुस्तके ।

स च कृष्णवर्णः । कालः यमः । सोऽपि कृष्णवर्ण एव । कालः कृष्णः कः शिरः येषां
१८ते कालकाः मयूराः तेषाम् आलपनस्य कालः रलयोरभेदात् कारः तत्सपादकः ।
तथा काला कृष्णा घना यत्र स चासौ कालः कालघनकालः, कालकालपन-
कालश्चासौ कालघनकालः इति कर्मधारयः पश्चात्सर्वेषां द्वन्द्वः । तेन हरगलः
२१अलिसमूहः कलियुग-यम घनसमया एते पञ्च पदार्था निष्पन्नाः । तैरिव कालकैः
कृष्णैः अलकैः कुन्तलैः आलसितः भूषितः अत एव कालः कृष्णवर्णः कः शिरो
यस्या इति कालः.. कालका । परे त्वेतत्पद्यं कृष्णवर्णनपरं मन्यन्ते । ते च
२४द्वितीयचरणे कालकालघनकालकालपनकालकाल इति पाठमङ्गीकुर्वन्ति ।
तेषामर्थपरिपाटी तावदियम् । पदच्छेदः । प्रथमपादे एकमेव पदम् । द्वितीये
कालकालघनकालकालपनकाल काल इति द्वे पदे । तृतीयचतुर्थयोः कालकाल
२७सितकालका ललनिका अलकालकालका आलगतु कालकाल कलिकालकाल
इति । अर्थः—कालः संहारकः । कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ।
इति वचनात् । कालगलः नीलकण्ठः । उभयोः कर्मधारयः । कालकालगलः ।
३०कालः यमः । कालमुखो वानरविशेषः । तेषां द्वन्द्वः कालकालगलकालकालमुखाः ।
तेषां कालकः कृष्णत्वम् आलाति आदत्ते इति तत्सबुद्धिः । कालकालगलकालकाल
मुखकालकालः । तथा कं जलम् आलाति गृह्णाति इति कालः सजलः । अत एव
३३कालः कृष्णवर्णो यो घनः तस्य काले समये । वर्षाकाले इत्यर्थः । कायन्ति शब्दा
यन्ते इति कालकालघनकालकाः । मयूरा इत्यर्थः । तेषाम् आलपनानि मुखानि
तद्वत् कलते शब्दायते इति कालकालघनकालकालपनकालः । मयूरवन्मधुर
३६भाषिन् इत्यर्थः । तथा कालस्य यमस्यापि कालः कालकालः । मृत्युनिवारकेत्यर्थः ।
तथा कलिकालस्य कालः विनाशकः । कल्किरूपेण कलिनिवर्तकेत्यर्थः । एवंगुण-
विशिष्ट हे काल कृष्णवर्ण कृष्ण । कालकेन कृष्णवर्णेन आलसितः भूषितः कः
३९मस्तकः यैः तादृशा अलकाः कुन्तलाः यस्याः तादृशी । अलकालकालका
अलकान् कुन्तलान् अलति मुक्तादिभिर्भूषयतीति अलकाली । तथा कलमेव कालः
मधुरः यथा तथा कायति शब्दायते इति कालका । मधुरभाषिणी । अलकाली चासौ
४२कालका च अलकालकालका । स्त्रिया पुंवदिति पुंवद्भावः । ललनिका राधा ।
आलगतु त्वयि ससक्ता भवतु इति । अत्रापि विविधाः पदपदार्थास्तत्तट्टीकाकारैः
दर्शिताः । विस्तरभयात्तान्सर्वान् दर्शयितुं न प्रभवामः ॥ ५० ॥

संदष्टयमकस्थानमन्तादी[1] पादयोर्द्वयोः ।
उत्क्रान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मन्युरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

स्वोक्तभेदेषु पादचतुष्टयगतव्यपेताद्यन्तयमके समवदपि अन्यैः कंचिद्विशेषं भेदं परिकल्प्य सदष्टयमकमिति कल्पित तन्निरूपयति—संदष्टमिति । द्वयोः पादयोः अन्तादी प्रथमस्य अन्तः द्वितीयस्य आदिः तौ अन्तादी । स्थानम् आश्रयः यस्य तत् अन्तादियमकमिति भाव । एतत् संदष्टयमकम् । उत्क्रान्तर्गतमपि पूर्वोक्तप्रकारेषु पादचतुष्टयगतव्यपेताद्यन्तयमकेन्तर्भूतमपि (रत्नेण भौम इत्युदाहरणे (३·४७) सभवदपि) स्वातन्त्र्येण कश्चिद् विशेष परिकल्प्य प्राचीनानुरोधेन स्वतन्त्रतया । अभिधीयते । विशेषस्तु उदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥ ५१ ॥

सदष्टमुदाहरति—उपोदेति । कश्चित् कामी स्वापराधेन कुपितां नायिका स्वस्मिन् विमुखी विज्ञाय स्वावस्था सुहृदे कथयति । सा अबला । मदेन तारुण्यमदेन । मदिरास्वादमदेन वा । उपोढरागापि प्रवृद्धरत्यभिलाषापि । मदेनसा मदीयापराधेन । गोत्रस्खलनरूपेण । कर्त्रा । मन्युरसेन क्रोधावेशेन । योजिता संयोजिता । क्रोधपरवशीभूता इत्यर्थ. । (अत एव) अनङ्गतापिता मदनसतापविशिष्टाम् । अवस्थामिति शेषः । गतापि प्राप्तापि । मदनसतप्तापीत्यर्थ. । आत्मान चेतः । न योजिता मयि न योजितवती । मयि मनोनुराग न बबन्ध । (अतो) मम इयते एतावते महते । तापाय सतापाय । न आस न बभूव । अपि तु काका बभूवेति भावः । अथवा इयते एतावते । स्वल्पपरिमिताय तापाय । न आस न बभूव । अपि तु महते सतापाय बभूवेत्यर्थ । आस इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् इति शाकटायन. । अन्ये ॥ आस रराज इति अर्थं मत्वा अस् गतिदीप्त्यादानेषु इति भौवादिकस्य लिटः रूपमाहुः ॥ ५२ ॥

---

१ °न्तादिपद्यो°. अ. २ °थाद्य अ, कपा. ३ तापाय ममाद्य नेयते. अ.

अर्धाभ्यासः समुद्गः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः ।
पादाभ्यासोप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥ ५३ ॥
ना स्थेयःसत्त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ।
नास्थेयः स त्वयावर्ज्यः परमायतमानया ॥ ५४ ॥

एतावत्पर्यन्तं पादभागयमकं सप्रपञ्चं निरूप्य ततः समस्तपादयमकप्रभेदान् चिकथयिषुराह—अर्धाभ्यास इति । अर्धस्य श्लोकस्य पादद्वयस्य न तु पूर्वार्धमात्रस्यैव । तथा सति अग्रे कथितस्य भेदत्रयस्य अनुपपत्तिः स्यात् । अभ्यासः आवृत्तिः । समुद्गः स्यात् । यथा समुद्गः संपुटकः भागद्वयात्मकः तथायं पादद्वयात्मकः । अस्य त्रयो भेदाः मताः इष्टाः । ते यथा प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ पादौ समानौ इत्येकः । (३·५४) प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ समानौ इति द्वितीयो भेदः । (३·५५) प्रथमचतुर्थौ द्वितीयतृतीयौ समानौ इति तृतीयः प्रकारः । (३·५६) पादाभ्यासः एकैकस्यैव पादस्यावृत्तिः । अनेकात्मा अनेकविधः । स निदर्शनैः उदाहरणैः । व्यज्यते समुद्गोदाहरणानन्तरं दर्शितोदाहरणेषु स्फुटीक्रियते । दर्शितोदाहरणक्रमस्तु प्रथमो द्वितीये (३·५७) प्रथमस्तृतीये (३·५८) प्रथमश्चतुर्थे (३·५९) इति त्रयः प्रकाराः । द्वितीस्तृतीये (३·६०) द्वितीयश्चतुर्थे (३·६१) इति द्वौ । तृतीयश्चतुर्थे (३·६२) इत्येकः । प्रथमो द्वितीये तृतीये च (३·६३) । प्रथमो द्वितीये चतुर्थे च अथवा पाठभेदेन प्रथमस्तृतीये चतुर्थे च (३·६४) । द्वितीयस्तृतीये चतुर्थे च (३·६५) इति चत्वारः प्रकाराः । प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे च इत्येक प्रकारः (३·६६) । सर्वे मिलित्वा एकादश प्रकारा ज्ञेयाः । तेष्वेकः प्रकारोनुदाहृतः कविना पाठभेदेन कल्पनीयः ॥ ५३ ॥

समुद्गस्य पूर्वकथितान् भेदान् क्रमेण दर्शयति—ना स्थेय इति । कुपितनायिकां प्रति नायकानुसरणाय तत्सख्या उक्तिरियम् । तत्र तावद् पदानि । ना स्थेयःसत्त्वया वर्ज्यः परमायतमानया । न आस्थेयः स त्वया आवर्ज्यः परम् आयतमानया इति । परमायतः अत्यन्तविस्तृतः मानः यस्याः सा तया । अतिमानशालिन्या । तथा स्थेयः स्थिरतरं सत्त्वमभिप्रायः स्वभावो वा यस्याः सा तया । निश्चलस्वभाविकया । त्वया स ना नायकः । न वर्ज्यः परित्याज्यः ।

१ अत्राभ्यासः अ.

नरा जिता माननयासमेत्य
न राजिता माननया समेत्य ।
विनाशिता वैभवतापनेन
विनाशिता वै भवतापनेन ॥ ५५ ॥
कलापिनां चारुतयोपयान्ति
वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

किंतु आस्थेयः आदरणीयः । न केवलमादरणीय एव परम् आयतमानया प्रयत्नं कुर्वत्या । आवर्ज्यः आवर्जनीयः । अनुकूलाचरणेन स्ववशीकरणीयः । सर्वगुणसंपन्नोयं नायकः तस्मिन्ननादरं मा कुरु त संमानय अनुकूलाचरणैश्च स्ववशमानयेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

समुद्रस्य द्वितीयं प्रभेदं दर्शयति—**नरेति** । कश्चित्प्रभविष्णुं नृपं स्तौति। तत्र पदच्छेदः । नराः जिताः माननयासम् एत्य न राजिताः माननया सम इत्य विनाशिता वैभवतापनेन विना अशिताः वै भवता आपनेन इति । हे सम सश्रीक । मया श्रिया सहितः समः तत्संबुद्धिः । माननया संमानेन । इत्य संगन्तुं योग्य । इण्धातोः एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इति क्यप् । संमान्येत्यर्थः । एतादृश हे राजन् (त्वया) जिता नरा अरयः माननयासं मानश्च नयश्च माननयौ असनम् आसः क्षेपः माननययोः आसः माननयासः तम् । माननययोः अपसरणम् । एत्य प्राप्य । न राजिताः न शोभिताः । नष्टप्रभा भवन्तीत्यर्थः । त्वत्तः पराजयं प्राप्य समराङ्गणात्पलायिताः विगतप्रभा भवन्तीत्यर्थः । आप्नोति इति आपनः सर्वव्यापक इत्यर्थः । तेन आपनेन सर्वव्यापकेन । भवता । वैभवेन विभुत्वेन । यत्तापनं शत्रूणां संतापनं तेन । विनाशिता हताः । वै अतः । विना गृध्रादिपक्षिणा अशिताः भक्षिताः । त्वया हता अरयः गृध्रादिभिर्भक्षिता इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तृतीयप्रभेदं दर्शयति—**कलापिनामिति** । वर्षाकालवर्णनमिदम् । तत्र पदानि—कलापिनाम् चारुतया उपयान्ति । वृन्दानि लापोढघनागमानाम् । वृन्दानिलापोढघनागमानाम् । कलापिनाम् च आरुतयः अपयान्ति इति । आपः

१ °तापनेन. प, ब, प. २ °समेप°. अ. ३ °सापोढ°. अ.

वृन्दानिलापोढघनागमाना
कलापिना चारुतयोपयान्ति ॥ ५६ ॥

नमन्दयावर्जितमानसात्मया
न मन्दयावर्जितमानसात्मया ।
उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं
मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

केकाध्वनि ऊढ प्राप्त यस्मात् । आहिताग्न्यादित्वात् लापशब्दस्य पूर्वनिपात । तादृश घनाना मेघानाम् आगम येषा ते तथा । अथवा लापेन ऊढ सूचित घनागमो यै ते तेषाम् । कलापिना मयूराणाम् । वृन्दानि चारुतया सौन्दर्येण । उपयान्ति सगच्छन्ते । वर्षासु मयूराणा यौवनवत्त्वात्सौन्दर्यातिशय इति भाव । तथा के पानीये लपितु आरव कर्तुं शील येषा ते कलापिन हसा । अथवा कल मधुरारावम् आप्नुवन्ति ते कलापिन तेषा कलापिनां हसानाम् । आरुतय आरावा । च अपयान्ति गच्छन्ति । वर्षासु तेषा मदशून्यत्वात् । हसान् विशिनष्टि वृन्देति । वृन्दानिला सखीभूता वायव ते अपोढ दूरीकृत घनागम नृत्यविशेषागमो येषा तेषाम् । घन स्यात्कास्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययो । इति मेदिनी । मेघानिलै परित्यक्तसविलासगमना इत्यर्थ ॥ ५६ ॥

अथानेकविध पादाभ्यासमुदाजिहीर्षु प्रथम प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति— **नमन्दयेति** । पदच्छेद —नमन् दयावर्जितमानसात्मया न मन्दया अवर्जितमानसात्मया उरसि उपास्तीर्णपयोधरद्वयम् मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वर इति । प्रथममुपेक्षितवल्लभाया पश्चात्सानुशयाया नायिकाया वचनमिदम् । दयया वर्जितौ मानसम् अन्त करणम् आत्मा च स्वभावश्च यस्या सा तथा । तया अवर्जिते अपरित्यक्ते माने सात्मया सयत्नया । सप्रयत्न मान परिरक्षन्त्या इत्यर्थ. । आत्मा पुसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि—इति मेदिनी । अत एव मन्दया मूढया । मया जीवितेश्वर प्राणनाथ । नमन् प्रणतिपरोऽपि । उरसि जीवितेश्वरस्य वक्षसि । उपास्तीर्णम् आसञ्जित पयोधरद्वय यथास्यात्तथा । न समालिङ्ग्यत नालिङ्गित ॥ ५७ ॥

---

१ °सार्थया ब २ °सायया. ब

सभा सुराणामबला विभूषिता
गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।
स भासुराणामबला विभूषिता
विहारयन्निर्विश संपदः पुराम् ॥ ५८ ॥

कलं कमुक्तं तनुमध्यनामिका
स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमतृतीयपादगतमुदाहरति—**सभेति** । अवला बलसंज्ञकदैत्यशून्या । इन्द्रेण तस्य निषूदनादिति भावः । तेन च सभायाः निर्भयत्वम् । विभुना स्वामिना महेन्द्रेण उपिता अध्यासिता । एतादृशी सुराणां सभा सुधर्माख्या । तव मृणालनिर्मलैः मृणालवत् स्वच्छैः शीतलैश्च तैः । गुणैः आरोहि अध्याक्रान्ता । देवसभायामिन्द्रादयस्त्वद्गुणान् वर्णयन्तीत्यर्थः । त्वं विभूषिताः अलंकृताः । अबलाः विहारयन् रमयन् । भासुराणाम् उज्ज्वलानाम् । पुराम् संपदः निर्विश उपभुङ्क्ष्व । कस्यचित् राज्ञः प्रशस्तिरियम ॥ ५८ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति—**कलमिति** । कश्चिज्जितेन्द्रियं पुरुषं स्तौति । तत्र पदच्छेदः—कलं कम् उक्तं तनुमध्यनामिका इति प्रथमचरणे । कलङ्कमुक्तं तनुमत् हि अनामिका इति चतुर्थचरणे । अत्र स्त्रीणामित्यध्याहार्यम् । तथा च स्त्रीणां कलं मधुरम् उक्तं भाषितम् । तथा तनुः कृशः सूक्ष्मो वा यः मध्यः तस्य नामिका स्वभारेण तं नमयन्ती एतादृशी स्तनद्वयी । विस्तृतं स्तनयुगलमित्यर्थः । त्वदृते त्वां विना । कं न हन्ति । सर्वान् अपि पीडयतीत्यर्थः । त्वं ललनावचोभिः सौन्दर्येण च मुग्धो न भवसीति भावः । अतः अतःकारणात् । भवान् एव मुखः प्रमुखः यत्र तादृशे समाजे गणने जितेन्द्रियाणां परिगणने । प्रस्तुते सति । अनामिका कनिष्ठिकासन्निधे वर्तमाना अङ्गुलिः । कर्त्री कलङ्कमुक्तं दोषशून्यम् । जितेन्द्रियमिति भावः । तनुमत् सशरीरम् । भूतं जन्तुम् । न याति न प्राप्नोति । हीति-निश्चये । जितेन्द्रियाणां गणनाप्रसङ्गे प्रथमं भवान्

यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका
वितन्वतेजोपम दंशिता युधा ।
वितन्वतेजोपमदं शितायुधा
द्विपा च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

निभर्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते
भुजंगमोमा स्मरतो मदञ्चितम् ।
शृणूक्तमेकं स्वमवेत्य भूधुरं
भुजं गमो मा स्म रतो मदं चितम् ॥ ६१ ॥

१२कनिष्ठिकामारोहति । त्वत्तुल्यस्य पुरुषस्याभावाच्च अनामिका न कोप्यन्य प्राप्नोति । अनामिका सार्थवती बभूवेत्यर्थ । त्वमनुपमोसीति भाव ॥ ५९ ॥

द्वितीयतृतीयपादगत तद्दर्शयति—यश इति । कस्यापि विक्रमशालिनो नृपस्य स्तुतिरियम् । अत्रावृत्तपादयो पदच्छेद –वितन्वते अजोपम दंशिता युधा । वितनु अतेन अपमद शितायुधा इति । हे अजोपम विष्णुसदृश । ते दशिता कवचिन । शितायुधा तीक्ष्णायुधा । तरस्विन वेगवन्तश्च । सेनिका युधा युद्धेन । दिक्षु रज युद्धसमर्दोत्था धूलिम् । यश जयाल्लब्ध यशश्च । वितन्वते विस्तारयन्ति । तथा द्विपा कुल समूहम् । वितनु विनाशात्तनुशून्यम् । अतेज तेज शून्यम् । अपमद गलितगर्वम् । च कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

द्वितीयचतुर्थपादगत तदुदाहरति—निभर्तीति । अत्र द्वितीयचतुर्थयो पदच्छेद –भुजगम अमा स्मरत मत् अञ्चितम् । भुज गम मा स्म रत मद चितम् । कश्चिद्वानाल व्याजस्तुत्या प्रशसति । हे राजन् ते भुजन अमा सह । भुजगम शेप । भूमेर्वलय बिभर्ति । अत स्मरत एतत् सर्वं ज्ञातवत । मत् मत्त । अञ्चित सकलै प्रशसितम् । उक्त वचनम् । शृणु । किं तत्तदाह–स्व स्वीयम् । एक असहायम् । भुज भूधर भूमिधारकम् । अवेत्य विज्ञाय । रत सतुष्ट सन् । चितम् उपचितम स्फीतमित्यर्थ । मद गर्वम् । मा स्म गम मा याहि ॥ ६१ ॥

१ तु अ

स्मरानलो मानविवर्धितो यः
स निर्वृतिं ते किमपाकरोति ।
समन्ततस्तामरसेक्षणे न
समं ततस्तामरसे क्षणेन ॥ ६२ ॥
प्रभावतोनाम न वासवस्य
प्रभावतो नामन वा सवस्य ।
प्रभावतो नाम नवासवस्य
विच्छित्तिरासीत् त्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

तृतीयचतुर्थपादगतं तदुदाहरति—**स्मरेति** । काचित् सखी प्रियानुगमनाय नायिकां प्रार्थयते । हे तामरसेक्षणे आरक्तपङ्कजनयने । कोपादारक्तनयने इति भावः । अरसे अरसिके । उपालम्भोक्तिरियम् । यः मानविवर्धितः मानेन वृद्धिं गमितः । तथा क्षणेन-उत्सवेन । समं ततः परिपूर्णः । एतादृशः स स्मरानलः मदनाग्निः । समन्ततः सर्वभावेन । तां पूर्वानुभूताम् । ते निर्वृतिं परमानन्दम् । न अपाकरोति किम् । अपितु करोत्येव । अतः सुखविनाशकं कोपं त्यक्त्वा तं सेवस्वेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

पादत्रयगतं यमकं दिदर्शयिषुरादौ प्रथमपादत्रयगतमुदाहरति—**प्रभावत इति** । तत्र तावत् पदानि । प्रभावतः अनाम न वासवस्य । प्रभावतः नामन वा सवस्य । प्रभौ अतः नाम नवासनस्य । विच्छित्तिः आसीत् त्वयि विष्टपस्य । कश्चित् सन्नृपतिं स्तौति । हे प्रभावतः स्वप्रभावेन । अनाम नमनं नामः। न विद्यते नामः यस्य स अनामः । तत्संबुद्धिः । कमपि नृपं शरणत्वेन अकृतप्रणाम इत्यर्थः। तथा नामन शत्रून् नमयतीति नामनः तत्संबुद्धिः । त्वयि विष्टपस्य-भुवनस्य । प्रभौ स्वामिनि सति । वासवस्य इन्द्रदेवतासंबन्धिनः । प्रभावतः कान्तिमतः । सवस्य यज्ञस्य । विच्छित्तिः विच्छेदः । न आसीत् । ब्राह्मणाः इन्द्रदेवताकान् यज्ञान् वितेनुरित्यर्थः । वा समुच्चयार्थे । तथैव नवासवस्य नूतनमद्यस्य । विच्छित्तिः विच्छेदः । पानेन विनाश इति यावत् । न आसीत् । अन्ये तु अयं श्लोकः कृष्णवर्णनपर इति मन्यन्ते । तद्यथा—हे प्रभावतः प्रभासंपन्नस्य । इन्द्रस्यापि नामन विनम्रकारक । यज्ञभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्य गर्वहरणादिति भावः । तथा

परंपराया बलवारणानां
परं पराया बलवारणानाम् ।
धूलीः स्थलीर्व्योम्नि* विधाय रुन्धन्
परं पराया बलवा रणानाम् ॥ ६४ ॥
न श्रद्दधे वाचमलज्ज मिथ्या-
भवद्विधानामसमाहितानाम्

नास्ति आमः रोगः यस्य तत्सम्बुद्धिः अनाम । त्वयि विपश्चित्स्य प्रभौ सति नवासवस्य नूतनसुरायाः । सवस्य यज्ञस्य च । विच्छेदो नासीत् । यदूनां सुरापानोत्सवः धार्मिकाणां च यज्ञक्रियाः सततं प्रावर्तन्त । यदूनां सुरापानोत्सुकत्वं पुराणप्रसिद्धमेव ॥ ६३ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं तद्दर्शयति— **परंपराया इति** । पदच्छेदः । परंपरायाः बलवारणानाम् । परं परायाः बलवारणानाम् । धूलीः स्थलीः व्योम्नि विधाय रुन्धन् । परं परायाः बलवाः रणानाम् । राज्ञः प्रभाववर्णनमिदम् । बलस्य शत्रुसैन्यस्य वारणानां निवारकाणाम् । बलवारणानाम् प्रबलगजानाम् । परायाः श्रेष्ठायाः । परंपरायाः पङ्क्तेः । हेत्वर्थे पञ्चमी । परंपरारूपहेतुना । रणानां स्थलीः भूमीः । व्योम्नि नियति । धूलीः धूलिरूपाः । विधाय बलवाः बलेन सामर्थ्येन शत्रून् वारयतीति बलवाः । परं श्रेष्ठम् । परं शत्रुम् । रुन्धन् व्याप्नुवन् । परायाः अगाः । परापूर्वकस्य यातेर्लङि रूपम् । शत्रुमाक्रान्तवानसीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरणमावश्यकम् । परं तन्नोपलभ्यते । न च टीकाकारैरपि विवृतमस्तीति तद्ग्रन्थः काण्डादारभ्य विच्छिन्नमिति भाति । अतस्तद्विमर्शके मार्गणीयम् । इदानीं पुनः द्वितीयपादमारभ्य चतुर्थपादान्तानां पादत्रयाणां यमकमुदाहरति—**न श्रद्दधे इति** । पदच्छेदः—न श्रद्दधे वाचम् अलज्ज मिथ्याभवद्विधानाम् असमाहितानाम् भवद्विधानाम् असमाहितानाम् भवद्विधानाम् असमाहितानाम् । हे अलज्ज निर्लज्ज । भवद्रूपाणां भवत्सदृशानाम् । वाचम् उक्तिम् । न श्रद्दधे न विश्वसिमि । कथंभूतां वाचम् । मिथ्याभवद्विधानां मिथ्याभवद्

*व्योम्नि ख, ग, ड, च.

भवद्विधानामसमाहितानां
भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥
सन्नाहितोमानमराजसेन
सन्नाहितोमानम राजसेन ।
सन्ना हितोमानमराजसेन
सन्नाहितो मानम राजसे न ॥ ६६ ॥

असत्यं भवत् विधानम् प्रतिपाद्यं यस्याः सा ताम् । तथा असमाहितानाम् असमः असरलः वक्र इति यावत् । यः अहिः सर्पः तद्वत् तानः विस्तारो यस्याः सा ताम् । अतिवक्रामित्यर्थः । तथा भवद्विधानां भवत् प्रतिक्षणं नवं नवं जायमानं विधानं विधिर्यस्यास्ताम् । अथवा भवे उच्चारणसमये एव द्विधा आनः प्राणः अर्थरूपो यस्यास्ताम् । किंभूतानां भवद्विधानाम् । असमाहितानाम् नास्ति समाहितं समाधानं येषां तथाविधानाम् । सदैव व्यग्रवृत्तीनामित्यर्थः । तथैव असमाहितानां न समाः असमाः विषमाः ये अहिताः शत्रवः तेषां असमाहितानाम् । मम विषमशत्रुस्वरूपाणामित्यर्थः ॥ ६५ ॥

इदानीं पादचतुष्टयवृत्तिं त्रिरभ्यासमुदाहरति—सन्नाहितोमानेति । कश्चिद्राजानं स्तौति । तत्र तावत्पदच्छेदः—सन् आहितोमानमराजसेन । सन्नाहित उमानुम राजसेन । सन्ना हितः अमान् अमराजसेन । सन्नाहितः मा अनम राजसे न । अन्वयार्थः—हे अनुम नमतीति नमः न नमः अनमः तत्संबुद्धिः । कस्यापि पुरुषस्य अप्रणत इत्यर्थः । तथा आहितोमानमराजसेन न नमन्ति परं इति अनमाः द्विजाः तेषां राजा अनमराजः द्विजराजः । चन्द्रः इत्यर्थः । सोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा इति श्रुतिः । उमा च अनमराजश्च उमानमराजौ तौ आहितौ स्वाङ्के स्वशिरसि च स्थापितौ येन स आहितोमानमराजः शंकरः । इनेन सह इति सेनः । सनाथः इति यावत् । आहितोमानमराजेन सेनः तत्संबुद्धिः आहितोमानमराजसेन । शंकरस्वामिक इत्यर्थः । तथा सन्नाहित सन्नाः अवसन्नाः विनष्टाः इति यावत् । अहिताः शत्रवः यस्य तत्संबुद्धिः । विनष्टशत्रो ।

१ सन्नाभिनो- अ

सकृद्द्विस्त्रिश्च योऽभ्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।
श्लोकद्वयं तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥
विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।
स्वमित्रोद्धारिणा भीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

तथा उमानम नमतीति नमः उमायाः नम उमानम । उमाभिवादक । तथा राजसेन राजसाः रजोगुणप्रधानाः क्षत्रियाः तेषाम् इन स्वामिन् । क्षत्रियश्रेष्ठ । तथा अमराजसेन अमरान् अजति क्षिपतीति अमराजा एतादृशी सेना यस्य तत्संबुद्धिः हे अमराजसेन । देवाभिभवकसैन्य । एतादृश हे नृप । त्वं सन्ना सत्पुरुषः । तथा हितः सर्वभूतहितः । अमान् मातीति मान् न मान् अमान् महानित्यर्थः । तथा सन्नाहितः क्वचितश्च सन् न मा राजसे । अपितु राजसे एव । अत्रापि तत्तट्टीकाकारैर्विविधा अर्था दर्शितास्तैः तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ ६६ ॥

पादाभ्यासमुपसंहरन् श्लोकाभ्यासं दर्शयति—**सकृदिति** । पादस्य श्लोकतुरीयभागस्य । सकृत् एकवारम् । द्विः द्विवारम् । त्रिः त्रिवारम् च । यः अभ्यासः आवृत्तिः । स प्रदर्शितः उदाहृतः । तत्र सकृदभ्यासः पादद्वयगतः द्विरभ्यासः पादत्रयगतः त्रिरभ्यासश्च पादचतुष्टयगत इति बोध्यम् । युक्तः एकवाक्यार्थतया परस्परसंबद्धः अर्थः अभिधेयः यस्मिन् तत् युक्तार्थम् । एकवाक्यतया एकविशेष्यकान्वयबोधकमित्यर्थः । श्लोकद्वयम् समानानुपूर्विकं श्लोकाभ्यासयमकमित्यर्थः । स्मृतः । यथेति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ६७ ॥

प्रस्तुतं श्लोकाभ्यासयमकमुदाहरति—**विनायकेनेति** । कश्चित् विनष्टारिर्नृपः स्तूयते । तत्र प्रथमश्लोकस्थतृतीयान्तानि पदानि अरिविशेषणानि द्वितीयश्लोकस्थानि वर्णनीयनृपविशेषणानीति ज्ञेयम् । तथा च अयमर्थः । विनायकेन विगतः नायकः यस्य विनायकः तेन नियामकशून्येन । तथा वृत्तोपचितबाहुना वृत्तौ संजातौ उपचित चितासमीपे बाहू यस्य तेन नष्टप्रायबाहुना इत्यर्थः । स्वमित्रोद्धा स्वमित्राणि स्वसुहृदः । अथवा स्वं वित्तं मित्राणि च उज्जहाति परित्यजति इति स्वमित्रोद्धा । उत्पूर्वकात् ओहाक् त्यागे इत्यस्मात् क्विपि तृतीयैकवचनम् । तथा भीता भियं इता गतेन । भयभीतेन । भवता सता । आरिणा

१ यमुक्तार्थं अ.

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।
स्वमित्रोद्धारिणाभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥
एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाह्वयम् ।
तत्रापि दृश्यतेभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥
समानयासमानया समानयासमानया ।
स मा न यासमानया समानयासमानया ॥ ७१ ॥

शत्रुणा । पृथ्वी दीर्घा । यमतुला रणपराङ्मुखानां क्षत्रियाणां दण्डनार्थं तत्तायोनिर्मिता लोकप्रसिद्धा तुला । आश्रिता आरूढा ॥ ६८ ॥

अस्यैव श्लोकस्य नृपपरत्वेन व्याख्या यथा—विनायकेनेति । इयम् एषा । पृथ्वी भूमिः । भवता त्वया । तु पुनः । आश्रिता अधिष्ठिता । अतुला अनुपमा । अभीता भयशून्या च । वर्तते इति शेषः । कथं भूतेन भवता । विनायकेन विशिष्टेन नायकेन । समीचीनविनेत्रा इत्यर्थः । वृत्तौ वर्तुलौ उपचितौ पुष्टौ बाहू यस्य तेन । वर्तुलपीवरभुजेनेत्यर्थः । तथा सुष्ठु यथा स्यात्तथा अमित्रान् शत्रून् उद्धर्तुं शीलं यस्य तेन स्वमित्रोद्धारिणा । उत्खातशत्रुणेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

पादचतुष्टयगतस्य अभ्यासस्य प्रतिपादमवान्तराभ्यासे रचनान्तरविशेषात् संज्ञान्तरमवश्यमिति तद्दर्शयति—एकाकारेति । एकाकारम् एकानुपूर्विकं चतुष्पादं महायमकसंज्ञकं भवति । संज्ञायाः बीजं दर्शयति । तत्रापि तत्र पाद मध्येपि अभ्यासः पादांशस्य आवृत्तिः दृश्यते । अत एव सेयं यमकक्रिया यमकव्यापारः । परा श्रेष्ठा । अत्यन्तप्रतिभाशालिसाध्यत्वात् इति भावः ॥ ७० ॥

महायमकमुदाहरति—समानयेति । कश्चित् प्रेयसीसमागमसंपादनाय सखायं प्रार्थयति । तत्र तावत् पदच्छेदः—समानया असमानया । समानयासमानया । सः मा न या असमानया । समानय असम अनया । अन्वयार्थः । हे असम निरुपम । मत्सखे । सः त्वम् । या माम् । समानयासमानया समानं तुल्यं यासस्य आयासस्य मानं परिमाणं यस्या सा तया । समदुःखयेत्यर्थः । तथा समानया मानसहितया मानिन्या इत्यर्थः । तथा असमानया निरुपमया । अनया नायिकया

१ सख्यापि. च.

धराधराकारधरा धराभुजां
भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः[1] ॥
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो
रयोद्धुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा ।

समानय संयोजय । रोपाविष्टायास्तस्या अनुनयने अनुबन्धं त्यज इति वदसि चेत्तर्हि शृणु । या सा नायिका । असमानया मा लक्ष्मीः शोभा इति यावत् । तथा नयः नीतिश्च मानयौ ताभ्यां सहिता तादृशी न भवतीति तया असमानया । सौन्दर्यनयाभ्यां शून्येत्यर्थः । न भवति नास्ति । सा सुन्दरी विदुषी च वर्तते । अतो नोपेक्ष्या इति भावः ॥ ७१ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः । (३·२) इति प्रतिज्ञातबहुप्रभेदेषु सजातीयमिश्रणजनितभेदाः प्रदर्शिताः । इदानीं विजातीयमिश्रणभेदा अपि संभवन्तीत्युदाहरणेन दर्शयति—धराधरेति । नृपभुजवर्णनमेतत् । धराभुजां भूपतीनाम् । भुजाः बाहवः । कीदृशाः धराया धरः धारकः शेषः तस्य आकारस्य धराः । तत्सदृशादीर्घाः समर्थाश्च इत्यर्थः । तथा अहीनविक्रमाः अहीनः अन्यूनः विक्रमो येषां ते अहीनविक्रमाः । महापराक्रमशालिनः इत्यर्थः । तथा सहसा सपद्येव । हतारयः निषूदितशत्रवः । रयोद्धुराः रयेण वेगेन उद्धुराः उत्कटाः । मानधुरावलम्बिनः मानस्य धूः मानधुरा तां अवलम्बन्ते इति मानधुरावलम्बिनः । सम्मानाभिमानिनः इति यावत् । क्रमात् पूर्वजानुक्रमेण । महीं पृथ्वीम् । पातुं रक्षितुम् । सहन्ते समर्था भवन्ति । अत्र धराधराकारधरा धरा इत्यव्यपेतव्यपेतयमकम् । भुजां भुजेति संदष्टयमकम् । महीं पातुमही इति सहन्ते सहसा इति च व्यपेतयमकम् । रयो रयो इति अव्यपेतयमकं संदष्टयमकं च । धुरा मानधुरा इति व्यपेतयमकम् । एवं बहुप्रकाराणां अत्र संसृष्टिः ॥ ७२ ॥

एतावत्पर्यन्तमनुलोमाभ्यासे यमकप्रभेदा दर्शिताः । इदानीं प्रतिलोमाभ्यासे यमकप्रभेदान् दर्शयति—आवृत्तिरिति । प्रातिलोम्येन विलोमतया ।

[1] °विक्रमाः. अ, ड.

यमेकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

यामताश कृतायासा सा याता कृशता मया ।
रमणारकता तेस्तु स्तुतेताकरणामर ॥ ७४ ॥

नादिनोमदना धीः स्वा न मे काचन कामिता ।

पादः श्लोकचरणः अर्धम् श्लोकार्धम् तथा श्लोकः संपूर्णः श्लोकः ते गोचरा विषयाः यस्याः सा । पादगोचरा अर्धगोचरा श्लोकगोचरा इत्यर्थः । आवृत्तिः अभ्यासः । प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोमावृत्तेः । प्रतिलोमं यमकम् । इति स्मृतम् । एवं च पादार्धश्लोकगतत्वेन तस्य त्रयः प्रभेदा इति भावः । तथाच यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरपादः तथा पूर्वार्धस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरार्धः एवमेव पूर्वश्लोकप्रतिलोमावृत्त्या च उत्तरश्लोकः संपद्यते तत् प्रतिलोमयमकमित्यर्थः ॥७३॥

पादप्रतिलोममुदाहरति—यामतेति । अन्यत्रासक्तस्य वल्लभस्य नायिकाकृतं भर्त्सनमिदम् । हे अमताश अमते अनिष्टे गर्हिते अन्यासङ्गे आशा यस्य तत्संबुद्धिः । कृतायासा कृतः विहितः आयासः क्लेशः यया सा कृतायासा । एतादृशी या कृशता त्वत्प्रतीक्षाक्लेशेन जनिता कृशता । सा मया याता प्राप्ता । त्वद्विरहेण यदुःखमनुभाव्यं तदनुभूतमेव । तस्मात् हे स्तुतेत स्तुतात् स्तवनात् इत भ्रष्ट । निन्द्याचरितेत्यर्थः । तथा अकरणामर अकरणे अनुचितानुष्ठाने अमर देववन्निष्प्रतिबन्ध । इन्द्रादयो देवा यथा अहिल्यासंभोगादिकमनुष्ठितवन्तः तद्वदप्रशस्ताचरणशील । अथवा नास्ति करणं क्रिया यस्य तत्संबुद्धिः । कर्तव्याचरणशून्य । तथा आमं विरहरोगं राति ददाति इति आमर । एतादृश हे रमण नाथ । ते तव । आरकता इयर्तीति आरकः । ऋधातोः कर्तरि ण्वुल् । तस्य भावः आरकता गन्तृता । अस्तु । इतो याहीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

श्लोकार्धप्रतिलोमयमकमुदाहरति—नादिन इति । कश्चित् योगी आत्मस्थितिं वर्णयति । नादः नादरूपं ब्रह्म तदस्यास्तीति नादी तस्य नादिनः नादब्रह्मध्यानानुरतस्य । मे मम । अमदना मदनविकारशून्या । स्वा स्वीया । धीः स्वाधीना स्वायत्तेन्द्रियतया आत्मवशा । अतः काचन कामिता विषयाभिलाषुकता ।

१ यमकप्रति°. अ.   २ °लोम्यमिदं. अ.   ३ °दमना. क.

नाशनाजनना शोकविरामाय न मानया ॥ ७७ ॥

॥ इति यमकचक्रम् ॥

वर्णानामेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्धयोः ।

अधीनानि स्वाधीनानि यस्याः ताम् । अथवा उदारशतानां या आधयः मनोव्यथाः तेषां इना स्वामिनी । सौन्दर्यादिभिः स्वेच्छं तान् पीडयन्तीत्यर्थः । एतादृशीं यां सौन्दर्यगुणशालिनीमहं आयाम् पूर्वं संगतवान् अस्मि । आङ्पूर्वकस्य याधातोः लङ उत्तमपुरुषैकवचनम् । तथा या अमुया सद्योवर्तमानया । शरदा शरदृतुना । अधीता आक्रान्ता । शरत्सौन्दर्येण सोत्सुका इत्यर्थः । सा नायिका । यानि कामिसार्थविजयप्रयाणे यः मानः अभिमानः तं यातीति यानमानयः । एतादृशः यो मारः मदनः स एव अविः मेषः तस्य कशा ताडिनी । कामिजनजयोत्सुकस्य मदनस्य स्वाधीनत्वविधायिकेत्यर्थः । तथा ऊनानजनाशना ऊनः न्यूनः अनः प्राणः । सामर्थ्यमिति यावत् । येषां ते ऊनानाः स्वल्पसामर्थ्यवन्तः । एतादृशाः ये जनाः तान् अश्नाति सर्वस्वापहारेण उपभुङ्क्ते सा ऊनानजनाशना । अल्पसामर्थ्यानां सर्वतो विनाशिका । आयमनादिसा आयमनं-आयमः इन्द्रियनिग्रहः । स आदिर्येषां तानि यमनियमादीनि समाधेरष्टाङ्गानि तानि स्यति नाशयति इति आयमनादिसा । षोऽन्तकर्मणि इत्यस्य पचाद्यचि टापि रूपम् । सौन्दर्येण योगिनामपि समाध्यादिसाधनविनाशिका । दिनामयमा= दिनमामयं रोगमिव मिमीते जानातीति दिनामयमा । रात्रिविलासोत्सुकत्वाद्दिनं कष्टेन यापयतीत्यर्थः । अयामा-अयं शुभावहविधिम् अमति गच्छतीति अयामा । सौभाग्यशालिनीत्यर्थः । नाशनं कामिजनानां विनाशमाजनयति इति= नाशनाजनना । मानं सत्कारं यातीति मानया । एतादृशी सा शोकविरामाय शोकोच्छित्तये । न इति न । अपि तु स्यादेवेति भावः । तत्समागमेन शोको नश्यत्येवेति तात्पर्यम् । एतादृशी महामहिमशालिनी सा वर्तते । अत्रापि टीकाकारैः प्रदर्शिताः सन्ति विविधाः अर्थाः अस्मद्भिन्नाः । तत्र युक्तायुक्तविचारे सहृदयाः प्रमाणमित्यलं प्रपञ्चितेन ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

एवं दुष्करान् यमकालंकारान् निरूप्य दुष्करान् चित्रालंकारान् विवृर्षुः प्रथमं अर्धगोमूत्रिकाबन्धं लक्षयति—**वर्णानामिति** । अर्धयोः पूर्वार्धोत्तरार्धयोः

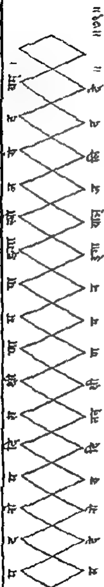
१ नाशना. ब, क, ड, प. २ यथेक्ष°. अ, क.

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥
मदनो मदिराक्षीणामपाङ्गास्त्रो जयेदयम् ।

ऊर्ध्वाधः क्रमेण लिखितयोः। वर्णानाम् अक्षराणाम् । एकान्तरम् । एकवर्णव्यवहितम्। यत् एकरूपत्वम् समानाक्षरत्वेनाभिन्नत्वम् । तत् तादृशवर्णरचनम् । तद्विदः चित्रालंकारज्ञाः । गोमूत्रिका इति प्राहुः गोमूत्रिका इति संज्ञया व्याजहुः इत्यर्थः । चलतः गोर्मूत्रस्य धारा भूमौ ऊर्ध्वाधः क्रमेण बहुकोणयुता यादृशी दृश्यते तादृशी लेखाकृतिर्विरचिता चेत् तत्र पूर्वोत्तरार्धयोः समानाक्षराणां स्थितिः प्रतिकोणं दृश्यते । अतः गोमूत्रिकेति संज्ञया व्यवहारः । अत्र तुशब्दः पूर्वप्रक्रान्तयमकालंकारभेदप्रदर्शनाय । दुष्करं साधारणकविना निबद्धुमशक्यम् । गोमूत्रिकायास्त्रैविध्यं वर्तते । पादगोमूत्रिका अर्धगोमूत्रिका श्लोकगोमूत्रिका चेति । तत्रेदं लक्षणमर्धगोमूत्रिकाया इति बोद्धव्यम् । यत्र तु चतुःपङ्क्तिषु चतुःपादान् विलिख्य अर्धगोमूत्रिकाप्रकारेणैव एकान्तरितं समानाक्षरत्वं पादद्वयस्य तत्र पादगोमूत्रिका । यत्र तु श्लोकद्वयेनैवरीत्या पूर्वोत्तरश्लोकयोः एकान्तरिताक्षरसाम्यं तत्र श्लोकगोमूत्रिका इति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अर्धगोमूत्रिकामुदाहरति—**मदनो इति** । अयं मदनः मदिराक्षीणां मदिरेव उन्मादजनके आरक्ते वा अक्षिणी यासां ताः तासाम् । अपाङ्गः नेत्रप्रान्तः । नेत्रप्रान्तेन विलोकनमित्यर्थः । स एव अस्त्रं यस्य एतादृशः सन् । यदि जयेत् मामात्मवशं कुर्यात् । तत् तदा । मदेनः मम पातकम् । क्षीणं इति कल्पये । मदिराक्षीविलोकनेन मम पातकं नष्टं इति मन्ये इत्यर्थः । अतः अनस्राय अञ्जलिं नमस्काराञ्जलिं ददे । प्रणमामीत्यर्थः । विलासिनीभिः कटाक्षेणाभिहतश्चेदहं कृतार्थो भवामीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धविषमवर्णानामेकरूपत्वम् । तत्र पठनप्रकारस्तु श्लोकोत्तरार्धस्थप्रथमाक्षरमारभ्य पूर्वार्धस्थद्वितीयाक्षरमुत्तरार्धस्थतृतीयाक्षरं पुनः पूर्वार्धस्थचतुर्थाक्षरम् एवमूर्ध्वाधःस्थकोणस्थिताक्षरे पठनेन पूर्वार्धसिद्धिः । तथैव पूर्वार्धप्रथमाक्षरमारभ्य पूर्वोक्तक्रमेणैव पठने उत्तरार्धसिद्धिः। अत्र विषमवर्णानामेकरूपत्वम् । यत्र तु समवर्णानामेकरूपत्वं तत्र पूर्वार्धप्रथमाक्षरमारभ्यैव पूर्वक्रमेण पठने पूर्वार्धसिद्धिः । उत्तरार्धप्रथमाक्षरमारभ्य पूर्ववत् पाठे उत्तरार्धसिद्धिः । यथा—

१ अप. व्य. २ पठने क.

॥ गोमूत्रिका ॥

भ	नो	भ	व	त	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	या	नि	नी
भ	या	द	मे	या	सा	मा	वा
ष	य	मे	नो	म	या	न	त
त	न	या	म	नो	मे	य	ष
वा	मा	सा	या	मे	द	या	भ
नी	नि	या	न	य	या	द	नो
कं	नी	वा	त	व	भ	नो	भ

॥ अर्धभ्रम ॥ ॥८१॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥ सर्वतो भद्रम ॥ ॥८२॥

अ रा शु चा व शी वि चि
ज म भा र लि ल नो ता
भु ङ्ग नि सा क का ज चि

टीका पृ. ३५३

कां न्यु म न स्त पी ता
क्ष लो त या न ड्डि नि
व स्थ च्छि र श्च पी ता
पा द य य न चि हा
या पा भ तो मु प्र शी
सा म स्थ व न्तु चां सा

टीका पृ. ३५३

पा द्ध न्द्र री क सु शि ली पा र न्दो
या श्च धा स ल र रो व दा वि
दे न ण्ड मा लि ह क रू क र न्दो
दे व्या द्वा भा पु द ज ब न वि धा
हे रु ङ्ग ग र नु व स्या स त्रि नम्
ग्म रा लु म ज मं ग प धा
कं र्प द क्षः र सु व म ली त बो
द क्षो द स स र धृ ण्ड गी ग
मं दिक् म श्रीः द द व ख ना र म्यो
न्या श्रा के न च ण रवः क भ भा
दे धी न्ध ना त र न श रो व्य व्यः
त्वे ब हा व त स च प दि से

टीका पृ ३५३

मदनो यदि तत्क्षीणमनङ्गायाञ्जलिं ददे ॥ ७९ ॥

प्राहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोचिता ।
भुजङ्गमनिमासारकलिकालजनोचिता ॥

इति । अत्र द्वितीयादिसमवर्णानामेकरूपत्वम् । इयमर्धगोमूत्रिका । पादगोमूत्रिका यथा—

काङ्क्षन् पुलोमतनयास्तनताडितानि
वक्षःस्थलोत्थितरयाश्चनपीडितानि
पायादपायमयतो नमुचिप्रहारी
मायामपास्य भवतोम्बुमुचां प्रसारी ॥

इति । अत्र पङ्क्तिचतुष्टयेन श्लोको लेख्यः । तत्र प्रथमद्वितीयपादयोः अर्धगोमूत्रिकावदक्षरपाठे द्वितीयप्रथमपादसिद्धिः । एवमेव उत्तरार्धेपि । श्लोकगोमूत्रिका यथा—

पायाद्वश्चन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
देव्याः रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवस्त्यानसंविन्निधानम् ।
कन्दर्पक्षोददक्षः सरससुरवधूमण्डलीगीतगर्वो
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शंकरो भव्यमान्यः ॥

इति प्रथमश्लोकः । द्वितीयो यथा—

देयात्नश्चण्डधामा सलिलहरकरो रूढकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमं त्यागसंपन्निधानम् ।
भन्दं दिक्क्षोभदश्रीः सदसदरवधूखण्डनागीरगम्यो-
दैत्यैधी बन्धहानावततरसनयः शंपरो दिव्यसेव्यः ॥

इति । अस्या बहुविधः प्रपञ्चः सरस्वतीकण्ठाभरणादिषु द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥

अथ अर्धभ्रमं सर्वतोभद्रं च निरूपयति—प्राहुरिति । यदि श्लोकार्धभ्रमणं श्लोकस्य श्लोकपादानामिति भावः । अर्धभ्रमणं अर्धेन मार्गेण । अनुलोमे-

१ च क्षीणम्. अ. २ ददे. अ. क. ३ आहुः. अ. क.

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

मनोभव तवानीकं
नोदयाय न मानिनी ।
भयादमेयामा मा वा
वयमेनोमया नत ॥ ८१ ॥

नेति भावः । भ्रमणं भ्रमणेन पादोपस्थितिस्तदा अर्धभ्रमं नाम चित्रम् आहुः । कवय इति शेषः । यदि सर्वतः अनुलोमप्रतिलोमाभ्यां श्लोकपादानां भ्रमणं तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्टम् अङ्गीकृतमित्यर्थः । अर्थात् कविभिः । अत्र विन्यासप्रकारः प्रेमचन्द्रादिभिर्दर्शितः स्फुट इति स एव निदर्श्यते । ते चाहुः—बन्धद्वयमिदं प्रायेण अष्टाक्षरवृत्तविशेषविषयम् । तत्र संनिवेशप्रकारः । चतुष्षष्टिकोष्ठात्मकेऽस्मिन् बन्धे क्रमेणाद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम् । अनन्तरं चाधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः । तत्रार्धभ्रमे अधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे परावृत्त्या समावृत्त्या वा चतुर्थादिपादलिखनमिति विशेषः । तत्रोद्धारक्रमस्तु अर्धभ्रमे ऊर्ध्वपङ्क्तौ वामाद्दक्षिणतः । अधःपङ्क्तौ दक्षिणाद्वामतः । एवं वामस्योर्ध्वकोष्ठादधःक्रमेण दक्षिणस्याधःकोष्ठादूर्ध्वक्रमेण च अनुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोत्थानम् । सर्वतोभद्रे तु वामाद्दक्षिणतः दक्षिणाद्वामतः ऊर्ध्वादधस्तः अधस्तादूर्ध्वतश्चानुलोमविलोमाभ्यां सर्वतः आवर्तनेन पादानामुत्थानमिति ॥ ८० ॥

अर्धभ्रममुदाहरति—**मनोभवेति** । हे नत कामिजननमस्कृत । मनोभव मदन । तव अनीकं सैन्यभूता । मानिनी नायिका । उदयाय अभ्युदयाय । न इति न । अपि तु उदयायैव अस्तीति भावः । ननु विजयिनः सैन्यं सापराधस्य दण्डविधायकं किं त्वं सापराधोऽसि इति प्रश्नमुन्नीयाह—**भयादिति** । वयं एनोमया पापिनः । कृतापराधा इत्यर्थः । मा वा मैव । अत्र वा एवार्थे । वा समुच्चय एवार्थे उपमानविकल्पयोः । इति हेमचन्द्रः । वयं नैवापराधिनः । परं तु भयात् मानिनीसेनाभयात् । अमेयामाः अमेयः अपरिमितः आमः पीडा येषाम् । तथा स्म इति भावः । इमां तव सेनाभूतां मानिनीं । मद्वशां कुरु । ततो निर्भीकोऽहं सुखेन स्थास्यामीति प्रार्थना ॥ ८१ ॥

१ मानोभव. ख.

सामायामा माया मासा
मारानायायाना रामा ।
यानावारारावानाया
मायारामा मारायामा ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।
इष्टश्चतुःप्रभृत्येषं दर्श्यते सुकरः परः ॥ ८३ ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति—**सामायेति** । कश्चिद्विरही स्वविषमामवस्था वर्णयति । अत्र पदच्छेदः । सा आमायामा मायाः मासा । मारानायायाना रामा । यानावारारावानाया । मायारामा माराय अमा । अन्वयार्थः—आमायामा आमयस्य विरहज्वरस्य आयामः दैर्घ्यं यस्या सा आमायामा । प्रभूतविरहज्वरेण संतापिकेत्यर्थः । मायाः लक्ष्म्याः पञ्चम्यन्तमेतत् । रामा मनोहरा । मारानायायाना= मार मदनमानयति उत्पादयति इति मारानायं मदनोत्पादकम् आयानमागमनं यस्याः सा मारानायायाना । स्वागमनेन मदनवृद्धिकारिणी । यानावारारावानाया-यात्यनेनेति यानं पादः त आवृणोति वेष्टयति इति यानावारः नूपूरः तस्य आरावः मञ्जुलध्वनिः एव आनायः-कामिजनबन्धकं जालकं यस्याः सा यानावारारावानाया । मायारामा=शाम्बरीवनिता । माया स्याच्छाम्बरीधियोः । इति विश्वः । अतिविचित्रमनोहररूपेत्यर्थः । एतादृशी सा रमणी मासा-चन्द्रेण । मास्तु मासे निशाकरे । इति हेमचन्द्रः । अमा-सह । माराय मे विनाशाय । अस्ति इति शेषः । एवं खड्गपद्ममुरजमुसलधनुर्बन्धादयोः शब्दालंकारा मनोहराः सन्ति । पर ते नैतावन्तः क्लिष्टाः अतोऽत्र न निर्दिष्टाः । ते तु प्रबन्धान्तरतो ज्ञेयाः ॥ ८२ ॥

अथ स्वरस्थानवर्णनियमेन वैचित्र्यमावहतः शब्दालकारान् दिदर्शयिषुराह—**यः स्वरस्थानेति** । स्वराः अकारादयः स्थानानि कण्ठादीनि लक्षणया तद्भवा वर्णा ग्राह्याः । वर्णाश्च व्यञ्जनानि तेषाम् स्वरस्थानवर्णानाम् । यः नियमः अन्यनिवर्तनेनोपात्तानाम् । चतुर्भिरेव स्वरादिभिः प्रथनमितिभावः । असौ एतत्स्वरूपः अलंकारः । दुष्करेषु दुर्घटेषु मध्ये । इष्टः प्राचीनानामभिमतः । चित्रालंकारेषु प्राचीनैः स्वीकृत इत्यर्थः । एषः चतुःप्रभृति चतुरादि । अत्र प्रभृति शब्दः न्यूनसङ्ख्योन्मुख इति ज्ञेयम् । तेन चतुः स्वरः त्रिस्वरः द्विस्वरः एकस्वरः तथा

१ *मभृत्येषु. क. २ दृश्यते. अ.

आम्नायानामाहान्त्या वाग्गीतीरीतीः प्रीतीर्भीतीः ।
भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये[1] वेच्छेद्देशे[2] क्षेमे ॥ ८४ ॥
क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परमतयः[3] ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

चतु स्थान त्रिस्थान द्विस्थान एकस्थान तथा चतुर्वर्णं त्रिवर्ण द्विवर्ण एकवर्ण इति प्रभेदा ग्राह्या । एतादृश दर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते । पर पञ्चपडादिनियमस्तु । सुकर सुलभ । अतस्तद्दर्शनाय नैव प्रयस्यते इति भाव ॥८३

तत्र चतु स्वरनियममुदाहरति—आम्नायानेति । कश्चित् तत्त्वज्ञ शिष्याननुशास्ति । आम्नायाना अन्त्या शिररूभूता । वाग् उपनिषद्रूपा वाणी । गीती गानानि । ईती —अतिवृष्टिरनावृष्टि —इत्यादिरूपान् उपप्लवान् । आह । मोक्षमार्गे गीतानि ईतिवत् परिहार्याणि इति भाव । अथवा मोहकत्वात् ईतिवत् मोक्षफलविघातकानि तानीत्यर्थ । प्रीती पुत्रदारगृहादिषु प्रीती प्रेमाणि । भीती भयस्वरूपा । यथा क्षेत्रे सस्याना वराहादय श्वापदा भीतिस्वरूपा तथात्र मोक्षफले प्राति भीतिस्वरूपा । ससारप्रीतेर्मोक्षो नश्यतीति भाव । भोग विषयोपभोगा । रोग मोक्षफलस्य रोग । विषयिणो मोक्षो दुर्घटः इति भाव । अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्य । सा च इत्याह इति योजना । मोदो विषयानन्द । मोह मोक्षफलभ्रशकचित्तवैक्लव्यम् । तस्मात् क्षेमे समाध्यनुकूले निरुपद्रवे । देशे पुण्यभूमौ । ध्येये ध्यातु योग्ये श्रीहरिचरणे । इच्छेत् अभिलषेत् । एकान्ते पुण्यप्रदेशे अरविन्दनाभपादारविन्दयुगल चिन्तयेदित्यर्थ । वाशब्दो एवार्थे । अथवा ध्येये ध्यातु योग्ये परमेश्वरे परमेश्वरविषये इत्यर्थ । इच्छेत् इच्छा कुर्यात् । परमेश्वर चिन्तयेदित्यर्थ ॥ अत्र आ—ई—ओ—ए इति चत्वार एव स्वरा निबद्धा । वृत्त विद्युन्माला ॥ ८४ ॥

त्रिस्वरनियममुदाहरति—क्षितीति । क्षितेर्विजिति विजय स्थिते धर्ममर्यादाया विहिति विधानम् एतदुभयरूप यत् व्रतम् नियमानुष्ठेय कृत्य तत्र रति प्रेमा येषां ते क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतय । अत एव परा उत्कृष्टा मतिर्येषा ते परमतय । परगतय इति पाठे परा गति ज्ञान येषा ते ।

१ ध्येये क २ वेच्छेद्देशे च, ट, प, मे-उे चपा, वे-छ देशे क ३ 'गतय' च, ट, प

श्रीदीप्ती ह्रीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती ।
एधेते[1] द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

सामायामा माया मासा
मारानायायाना रामा ।
यानावाराराबानाया
मायारामा मारायामा ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि[2] ।
अघने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥ ८८ ॥

एतादृशाः । कुरवः पाण्डवाः । युधि समरे । उरु विशालम् । स्वं स्वीयम् । अरिकुलं दुर्योधनप्रभृतिरिपुकुलम् । रुरुधुः सर्वतो निरोधयामासुः । तथा गुरु यथा स्यात् तथा । सातिशयमित्यर्थः । दुधुवुः कम्पयामासुः । अत्र इ—अ—उ—इति त्रयः स्वरा निबद्धाः । त्वरितगतिर्वृत्तम् ॥ ८५ ॥

द्विस्वरं दर्शयति—**श्रीदीप्ती इति** । कश्चित् सत्पुरुषः स्तूयते । ये द्वे द्वे इमे श्रीदीप्त्यादी । देवेशे महेन्द्रे । अपि न विद्येते ते त्वयि एधेते वृद्धिं प्राप्नुतः । के ते श्रीः लक्ष्मीः दीप्तिः शोभा । ह्रीः लज्जा शालीनतेति यावत् । कीर्तिः यशः । धीः बुद्धिः नीतिः नयः । गीः वाणी । वाग्मित्वमिति भावः । प्रीतिः संतोषश्च । अत्र इ-ए-स्वरौ निबद्धौ । वृत्तं वाणी ॥ ८६ ॥

एकस्वरमुदाहरति—**सामायेति** । अयं श्लोकः सर्वतोभद्रोदाहरणत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातः । अत्र आ-इति एक एव स्वरो निबद्धः ॥ ८७ ॥

अथ स्थाननियमे चतुःस्थानमुदाहरति—**नयनानन्देति** । अङ्गने सुन्दरि । नयनयोः आनन्दं जनयति तस्मिन् नयनानन्दजनने । दृष्टिमोहके इत्यर्थः । नक्षत्राणां गणैः सङ्घैः शालते शोभते तस्मिन् नक्षत्रगणशालिनि । अघने घनशून्ये । गगने वियति । सकृत् एकवारम् । दृष्टिः दीयताम् अवलोकयेत्यर्थः । अनया प्रार्थनया एतादृशगगनविलोकनेन सोत्सुका गलितमाना मामियमासेविष्यते इति नायकाभिप्रायः सूच्यते । अत्रौष्ठ्यभिन्नस्थानीयाः सर्वे वर्णाः निवेशिता इति चतुःस्थाननियमितमिदं पद्यम् ॥ ८८ ॥

---

१ एवेते. अ. २ चन्द्रनक्षत्रमायिनि. अ.

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ।
आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥
अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्का सदङ्गना ।
सदानघ सदानन्द नताङ्गासङ्गसङ्गत ॥ ९० ॥
अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा ।

त्रिस्थानमाह—**अलिनीलेति** । हे घनस्तनि कठिनकुचे । अलिवत् भ्रमरवत् नीला, ये अलका ते एव लता सर्वतो व्यापनेन लतासदृशा यत्र तद् । नलिनानि कमलानि तेषां छायेव च्छाया शोभा ययोः एतादृशे नयने यस्मिन् तत् । शशिवत् कान्ति यस्य तत् । ते तव । आननं कं न हन्ति मदनपीडया व्याकुलयति । सर्वमपि पीडयतीत्यर्थ । अत्र कण्ठ्यदन्त्यतालव्यैर्निबन्धनम् ॥८९

द्विस्थानमुदाहरति—**अनङ्गेति** । काचित् दूती नायकं प्रियासंगमाय प्रार्थयते । हे सदा अनघ निर्दोष । सदाचरणशील इत्यर्थ । तथा सदानन्द सता आनन्दो यस्मात् तादृश । हे सत्प्रियेत्यर्थ । नतानि प्रश्रयेण नम्राणि अङ्गानि यस्य तत्सम्बुद्धि नताङ्ग । असङ्गा विषयेष्वनासक्ता ये सत्पुरुषा तेषु सङ्गत ससक्त । (सा) सदङ्गना सता चासौ अङ्गना च सुस्वरूपा सदाचरणशीला वा तव नायिका । अनङ्गस्य मदनस्य लङ्घनम् अतिक्रमणम् । अनुपसेवनमित्यर्थ । तेन लग्ना, ससक्ता नाना विविधा आतङ्का पीडा यस्याः सा । विविधमदनयातना अनुभवन्तीत्यर्थ । अस्ति । अतस्तया सगत्य तत्पीडामपनयेत्यर्थ । अत्र कण्ठ्य-दन्त्यवर्णैरेव प्रबन्धनमस्ति ॥ ९० ॥

एकस्थानमुदाहरति—**अगा इति** । अत्र पदच्छेद —अगा गाम् गाङ्ग-काकाकगाहक अघककाकहा । अहाहाङ्क (ङ्ग) खगाङ्कागकङ्क अगखगकाकक अन्वयार्थ —हे गाङ्गकाकाकगाहक । गङ्गाया इद गाङ्ग गाङ्ग च तत् क जल गाङ्गकम् । आकायति शब्द करोतीत्याका । कै गै शब्दे इत्यस्मात् आङ्पूर्वकात् कर्तरि क्विप् । तथा अकति कुटिल गच्छतीति अक । पचाद्यच् । आकश्चासौ अकश्च आकाक । सशब्दतिर्यग्गामी । गाङ्गकस्य गङ्गाजलप्रवाहस्य आकाक

१ °पुत. क्षपा. २ °नन्दिमतां°. अ. ३ °ङ्गमतः क, ख, ग

अहाहाङ्क खगाङ्कागकङ्कागखगकाकक ॥ ९१ ॥
रे रे रोरुरुरोरुगागोमोगाङ्गगांगगुः ।

सशब्दतिर्यक्प्रवाहः गाङ्गकाकाकः तस्य गाहक गङ्गाप्रवाहस्नायिन्नित्यर्थः । तत्संबोधनं गाङ्गकाकाकगाहक । तथा अहाहाङ्क हा हा इति दुःखसूचकः शब्दः अङ्कः चिह्नं यस्य हाहाङ्कः । संसारतापत्रस्तः इत्यर्थः । तथा न भवति इति अहाहाङ्कः । तत्संबुद्धिः अहाहाङ्क । संसारतापशून्य । अहाहाङ्ग इति पाठे हानं हाः क्विप् । न हाः विनाशः अहाः । तं अविनाशं जिहीते गच्छति इति अहाहा अविनश्वरमित्यर्थः । तादृशमङ्गं यस्य तत्संबुद्धिः अहाहाङ्ग । अविनाशिस्वरूप इत्यर्थः । खे गच्छति इति खगः सूर्यः । अङ्कः चिह्नं यस्य स खगाङ्कः । खगाङ्कश्चासौ अगः पर्वतः मेरुपर्वतः उदयाचलो वा । तत्र कङ्कति गच्छति इति खगाङ्कागकङ्कः । मेरुपर्वते उदयाचले वा गमनसमर्थ । ककि वकि श्वकि इत्यादयो गत्यर्थाः तस्मात् पचाद्यच् । पुनः अगखगकाकक अगन्ति कुटिलं गच्छन्तीति अगानि तानि च खानि इन्द्रियाणि । अक अग कुटिलायां गतौ—इत्यस्मात् पचाद्यच् । तानि गच्छन्ति इति अगखगाः —कुटिलेंद्रियपरवशाः । कुत्सिताः अगखगाः अगखगकाः । कुत्सार्थे कन् । कको लोलः । कक लौल्ये इत्यस्मात् अच् । न ककः अककः अलोल इत्यर्थः । अगखगकेषु अककः अगखगकाककः तत्संबुद्धिः अगखगकाकक । कुत्सितेन्द्रियपरवशाननुरक्त । त्वं अघककाकहा कुत्सितं अघं अघकं तदेव काकः तं जहातीति अघककाकहा । एतादृशः सन् गां स्वर्गम् अगाः गमिष्यसि । इणो लुङि रूपम् । इणो गा लुङि इति गादेशः । आशंसायां भूतवच्च इति भविष्यति लुङ् । अत्र कण्ठ्यैरेव वर्णैर्बन्धरचना ॥ ९१ ॥

अथ वर्णनियमे चतुर्वर्णं दर्शयति—रे रे इति । तत्र तावत् पदच्छेदः- रे रे रोरुरुरुरोरुगागोगः अगाङ्गगागगुः । किं केकाकाकुकः काकः मा मां आम अममामम । अन्वयार्थः—कश्चिदृधाधं निन्दन् तत्संसर्गं परिहरति । रे रे इत्यनादरे । रोषावेशात् द्विरुक्तिः । अममामम नास्ति मम ममत्वं येषां ते अममाः । मम इति भावप्रधानो निर्देशः । ममत्वशून्याः सर्वत्र समबुद्धयः साधव इत्यर्थः ।

---

१ अहाहाङ्ग. ख, क, ड, प. २ °काङ्गा ग°. कपा.
३ °काककः क, °काकुकः कपा ४ °गोगगुः ख, क, ड, प.

किं केकाकाकुकः काको मा मामामाममामम ॥ ९२ ॥

देवाना नन्दनो दवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।
दिव दुदावे नादेन दाने दानवदन्तिनः ॥ ९३ ॥

तेषा आम निर्घृणाचरणेन खद मयते प्रणिददाति इति तत्सम्बुद्धि अममामम । निर्घृणाचरणेन साधुरपदु खद । मेङ् प्रणिदाने इत्यस्मात् आतोनुपसर्गे क इति क । रोरूरुरूरोरुगागोग रोरूयते इति रोरू यङन्तात् क्विप् । रोरूश्चासौ रुरुश्च चित्रमृग रोरूरुरु पुन पुन शब्दकारा चित्रमृग तस्य उरस वक्षस रुक् पीडा । शरवेधजनितेत्यर्थ । सा एव आग अपराध त गच्छतीति रोरूरुरूरोरुगागोग । मृगहत्याविधायक इत्यर्थ । अगाङ्गगागगु अगस्य पर्वतस्य अङ्ग अधित्यका गच्छन्ति इति अगाङ्गगा । पर्वतोपरि वर्तमाना इत्यर्थ । ते च ते अगा वृक्षा अगाङ्गगागा तेषु गावो यस्य स अगाङ्गगागगु । पर्वतोपरिप्रदेशस्थवृक्षाध स्थितधेनुक इत्यर्थ । अगाङ्गगोगगु इति पाठे पदद्वय अगाङ्गग अगगु इति । अगा वृक्षा तस्य अङ्गानि अवयवा त्वक्पुष्पफलादय तानि गच्छति सेवनार्थमिति अगाङ्गग वृक्षत्वक्पुष्पफलोपभोगीत्यर्थ । तथा अगगु अगे पर्वते गौ दृष्टि यस्य स. । मृगयार्थं नगासक्तदृष्टिरित्यर्थ । ईदृशस्त्व मा मा आम मा आगच्छ । त्वत्सम्पर्कं मा विधेहि इत्यर्थ । दृष्टान्तेनामुमर्थं विशदयति । किमिति प्रश्ने । काक वायस । केकाकाकुक केका मयूरवाणी काकु मदसूचकध्वनिविशेष यस्य स केकाकाकुक । शेषाद्विभाषा इति कप् । भवतीति शेष । यथा काक मदेन आराव कुर्वन्नपि केकासौभाग्य न लभते तथा भवान् महता परिश्रमेणापि अस्माक सङ्ग न लभते इति भाव । अत्रापि विविधा अर्था टीकाकृद्भि प्रदर्शिता ते तत एव द्रष्टव्या । चतुर्भि र ग-क म इति वर्णै निबन्धनाच्चतुर्वर्णनियमितचित्रम् । वर्णपद च वृत्तपूरकवर्णपरम् । तेन अङ्गेत्यत्र ङकाराधिक्येपि न दोष । तस्य वृत्तपूरकत्वाभावात् ९२

त्रिवर्णमुदाहरति—देवानामिति । भगवतो नरसिंहस्य स्तुतिरियम् । देवाना इन्द्रादिदेवाना नन्दन आह्लादक । तथा वेदनिन्दिनाम् वेदान् निन्दन्ति कुतर्कैर्दूषयन्ति ते वेदनिन्दिन असुरादय तेषाम् । नोदन निवारक । देवो

---

१ मा मा मामम मामम च, ड, प

२ देवनिन्दिनाम् कपा ३ दानव°अ ४ °नन्दिनः च, क, ड, प.

सूरिः सुरासुरासारिसारः सारसंसारसाः ।
ससार सरसीः सीरी ससूरूः स सुरारसी ॥ ९४ ॥
नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः ।
नानेना ननु नानूनेनैनेनानानिनो निनीः ॥ ९५ ॥

॥ इति चित्रचक्रम् ॥

नरसिंहः । दानवः हिरण्यकशिपुः स एव दन्ती गजः तस्य । नन्दिनः इति पाठे दानवान् नन्दति आनन्दयतीति दानवनन्दी हिरण्यकशिपुः । तस्य दाने अवखण्डने । नादेन सिंहनादेन । दिवं आकाशम् । दुदाव तापयति स्म । दुदु उपतापे इत्यस्य लिटो रूपम् । अत्र द–व–न इति त्रिभिर्वर्णैरुपनिबन्धनम् इति त्रिवर्णता ॥ ९३ ॥

द्विवर्णमुदाहरति—सूरिरिति । बलदेवस्य सरोवगाहनवर्णनमिदम् । सः त्रिभुवनप्रथितः । सीरी बलदेवः । सूरिः पण्डितः । तथा सुरेषु असुरेषु च आसारी प्रसरणशील सारः बल यस्य सः । देवदानवेषु अप्रतिहतप्रभाव इत्यर्थः । सुष्ठु उरू यस्याः सा सूरूः रेवती तया सहितः ससूरूः । तथा सुरारसी सुराया मद्ये रसः प्रीतिरस्यास्तीति सुरारसी । सारसंसारसाः आरसेन शब्देन सहिताः सारसाः सशब्दाः सारसाः जलपक्षिणः यत्र ताः सारसंसारसाः । सरसीः ससार विहाराय जगाम । अत्र सकाररेफाभ्यां द्वाभ्यां वर्णाभ्यां निबन्धनमिति द्विवर्णता ॥९४॥

एकवर्णमुदाहरति—नूनमिति । तत्र तावत् पदानि—नूनं नुन्नानि न अनेन न अनूनेन अननानि नः । न अनेनाः ननु ना अनूनेन एनेन अनान् इनः निनीः ॥ अन्वयार्थः—कश्चित् शूरः प्रतिभटैः स्तूयते । अनेन प्रत्यक्षी-भूतानुपमशौर्येण एतेन वीरेण कर्त्रा । अननेन स्वसामर्थ्येन हेतुभूतेन । नः अननानि सामर्थ्यानि । न नुन्नानि परिक्षिप्तानि । इति न । तर्हि नूनं नुन्नान्येव । अनेन वयं सर्वे सामर्थ्यशून्या विहिता इति भावः । अतः अनूनेन अधिकबलवता । एनेन वीरेण । अनान् बलवतः स्वीयपुरुषान् । निनीः नेतुमिच्छुः । समन्ताद् क्विप् । इनः स्वामी । ना पुरुषः । अस्माकं प्रभुः इत्यर्थः । अनेनाः निष्पापः निरपराधो । वा न । अपि तु सापराध एव । एतादृशवीरस्य पुरतः केवलं

१ सारस°. क. २ सीरो. अ, व. ३ °नानिनो. अ, क.

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।
प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ९६ ॥
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ९७ ॥
आहुः समागतां नाम गूढार्थां पदसंधिना ।

स्वविनाशायैव पुरुषान् प्रणिणीषुः सापराध एवेति भावः । ननु इति निश्चये । अत्र केवलनकारेणैव रचना इति एकवर्णनियमः ॥ ९५ ॥

इदानीं दुष्करक्रममुपसंहरन् प्रहेलिकां प्रस्तौति—इतीति । इति एवंप्रकारेण । दुष्करमार्गे स्वरस्थानवर्णनियमरूपे । कश्चित् स्वल्पः । क्रमः प्रकारः । आदर्शितः । अन्ये क्रमस्थसर्वव्यञ्जनं छन्दोक्षरव्यञ्जनं मुरजाक्षरव्यञ्जनं दीर्घैकस्वरम् इत्यादयः तथा पद्ममुसलबन्धादयश्च रचनाविशेषा विस्तरभिया कविना नोल्लिखिताः सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्याः । प्रहेलिकायाः ये प्रकाराः तेषाम् । गतिः लक्षणम् । उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकं निवेद्यते । प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवृतिकारि यत् । इति प्रहेलिकासामान्यलक्षणम् । अस्या विशेषप्रभेदानां लक्षणानि अग्रे स्फुटीकृतानि ग्रन्थकृता ॥ ९६ ॥

रसस्य परिपन्थित्वान्नालंकारः प्रहेलिका । इति रसपरिपन्थिभूतत्वात् प्रहेलिकाया नालंकारत्वं तर्हि तन्निरूपणं किमर्थमिति चेत् तस्याः उपयोगं दर्शयति—क्रीडेति । क्रीडार्थं या गोष्ठी सभा तत्र ये विनोदाः विचित्रवाग्व्यवहारैः प्रमोदाः तेषु । तथा तज्ज्ञैः प्रहेलिकाभिज्ञैः । आकीर्णे व्याप्ते समाजे यन्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन् । तथा परस्य बोद्धव्यपुरुषभिन्नस्य व्यामोहने अभिप्रेतार्थानवगमे च । प्रहेलिकाः सोपयोगाः उपयुक्ताः । सन्तीति भावः । यद्यपि शब्दालंकारादिरूपेणेयं न काव्योपयुक्ता तथापि विदुषां क्रीडागोष्ठीविनोदादिषूपयुक्तेति भावः॥ ९७ ॥

अस्याः प्रभेदानुद्दिशति— आहुरिति । पदसंधिना पदानां संधिः अतिशयसंनिधिः तन्निमित्तकेन कार्येण पदसंधिना हेतुना । गूढार्थां दुर्बोधार्थां

१ *मार्गस्य. अ. २ समाहृताम्, क.

वञ्चितान्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चना ॥ ९८ ॥
व्युत्क्रान्तातिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।
सा स्यात् प्रमुषिता यस्यां दुर्बोधार्था पदावली ॥ ९९ ॥
समानरूपा गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः ।
परुषा लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥
संख्याता नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।
अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

१समागता समागतसंज्ञकप्रहेलिकाम् । आहु कथयन्ति । नामेति प्रसिद्धौ । तथा अन्यत्र विवक्षितार्थादन्यत्र । रूढेन प्रसिद्धेन । शब्देन यत्र वञ्चना प्रतारणा । सा वञ्चिताख्या प्रहेलिका । यत्र योगेन प्रकृतार्थोपस्थिति. पर रूढार्थेन वञ्चना २योगार्थनिगूहनेन अन्यार्थावभास सा वञ्चितेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

व्युत्क्रान्तेति । अति अत्यन्त व्यवहितानाम् असम्बन्धिपदैर्व्यवहितानां सम्बन्धिपदाना प्रयोगात् मोहकारिणी अर्थावबोधक्लेशकारिणी । या सा व्युत्क्रान्ता ३प्रहेलिका । यस्या पदावली दुर्बोधार्था प्रसिद्धिराहित्येन केवलयौगिकार्थबलेन अर्थस्योन्नयनाद् दुर्बोधा दु खेन बोध्या अर्था यस्या॰ सा । एतादृशी सा प्रमुषिता नाम प्रहेलिका । बुद्धेः प्रकर्षेण मोषणाद् प्रमुषिता । वञ्चितायामेक पद'दुर्बो-४धम् अत्र तु पदावलि. तथा । वञ्चिताया नानार्थकपदस्य अप्रसिद्धार्थे प्रयोग॰ अत्र तु एकार्थान्येकाप्रसिद्धानि पदानि इत्युभयोः प्रभेद. ॥ ९९ ॥

समानरूपेति । गौणार्थे आरोपितै उपचारितै॰ । पदै ग्रथिता गुम्फिता । समानरूपा सादृश्यनिबन्धनत्वादिति भाव. । लक्षणस्य शास्त्रस्य अस्तित्वमात्रेण १केवलशास्त्रसिद्धत्वेनेत्यर्थ॰ । तत्रार्थे रूढिरस्ति वा नवेत्यविचार्य केवलशास्त्र-मर्यादया अयमर्थो निष्पन्नो भवतीति कृत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दो यत्र । तादृशी वाक् परुषा प्रहेलिका । पारुष्येणावबोधकत्वादिति भाव. ॥ १०० ॥

संख्यातेति । यत्र संख्यान वर्णगणना संख्यावाचक. शब्दो वा । व्यामोह-कारण अर्थबोधविषये विशेषमोहकारणम् । तत् संख्याता नाम प्रहेलिका । यत्र

१ वञ्चनम्. अ, २ °वहि-°त्र ३ समानरूप° क. ४ ग्रथिते. अ.

सा नामान्तरिता यस्यां नाम्नि नानार्थकल्पना ।
निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा ॥ १०२ ॥
समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।
संमूढा नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये[1] ॥ १०३ ॥
योगमालात्मिका[2] नाम या[3] स्यात् सा परिहारिका[4] ।
एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

वाक्यार्थः अन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानादर्थादन्यरूपः पर्यवसाने प्रतीयते । सा प्रकल्पिता प्रहेलिका ॥ १०१ ॥

सेति । यस्या प्रहेलिकायाम् । नाम्नि संज्ञायाम् । नानार्थकल्पना *नानार्थानां* कल्पना विकल्पनम् । शब्दस्यानेकार्थत्वादिति भावः । सा नामान्तरेण अन्तरितार्थत्वान्नामान्तरिताख्या । तुल्यः समानः धर्मः तं स्पृशतीति तुल्यधर्मस्पृक् तया तुल्यधर्मस्पृशा । गिरा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मप्रतिपादकया गिरेत्यर्थः । निभृतः निह्नुतः अन्यार्थः प्रकृतार्थः यया सा । निभृताख्या ॥ १०२ ॥

समानेति । उपन्यस्ताना श्लोके प्रयुक्ताना शब्दाना पर्यायः योजनाविशेषः तेन साधिता निष्पन्ना । समानशब्दा प्रहेलिका । तैरेव शब्दैः योजनाविशेषेण अर्थाविर्भावात् सा समानशब्दाख्या प्रहेलिकेत्यर्थः । साक्षात् वाचकशब्देन निर्दिष्टार्थापि उक्तार्थापि । या मूढये आपाततो मोहाय । भवति सा संमूढाख्या प्रहेलिका ॥ १०३ ॥

योगेति । योगानां यौगिकशब्दानां या माला परपरा सैव आत्मा स्वरूपं यस्याः सा । यौगिकशब्दपरपराभिः एकैकरूढशब्दार्थप्रतिपादिका इत्यर्थः । एतादृशी या रचना सा परिहारिका प्रहेलिका । हारो मुक्तामाला तां परिगता यौगिकपरपरया इति परिहारिका । अथवा झटिति प्रकृतार्थबोध परिहरति निवारयति इति परिहारिका । तथा यस्या आश्रितं आधेयम् । एव व्यक्तम् । आश्रयस्य च गोपनम् । सा एकच्छन्ना एकः आश्रयः छन्नः गुप्तः यस्याम् इति एकच्छन्नाख्या प्रहेलिका ॥ १०४ ॥

---

१ मूढयो०. अ. २ °मालात्मक. अ. चपा.
३ या स्यात् इत्यत्रे यस्याः. चपा ४ °हारिणी. अ; °हारिकी. उपा.

सा भवेदुभयच्छन्ना यत्रासुभयगोपनम् ।
संकीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसंकरः ॥ १०५ ॥
एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।
दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश ॥ १०६ ॥
दोषानपरिसंख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।
साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥
न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

सा भवेदिति । यस्यां उभयगोपनम् आश्रिताश्रययोः गोपनं निगूहनम् । भवेत् । सा उभयच्छन्ना उभययोः आश्रिताश्रययोर्गोपनं यत्रेति व्युत्पत्त्या उभयच्छन्नसंज्ञकेत्यर्थः । यस्यां नानालक्षणानां समागतादिपञ्चदशप्रभेदानां संकरः साहित्येनावस्थानं सा संकीर्णा ज्ञेया ॥ १०५ ॥

एता इति । एताः पूर्वोक्ताः । पूर्वाचार्यैः षोडश प्रहेलिकाः निर्दिष्टाः । शुद्धसंकीर्णभेदेन षोडशत्वं बोध्यम् । शुद्धानां पञ्चदशत्वात् । तैरेव आचार्यैः अन्याः एताभ्यः शुद्धाभ्यः भिन्नाः । चतुर्दश दुष्टाः सदोषाः । च्युताक्षरादयः अधीताः कथिताः ॥ १०६ ॥

दोषान् इति । वयं दोषान् अत्यन्तशाब्दबोधप्रतिबन्धकरूपान् प्रहेलिकादोषान् । असंख्येयान् संख्यातुमशक्यान् । मन्यमानाः न तान् दर्शयामः । केवलं साध्वीरेव दोषबाहुल्याभावेन चमत्कृतिपोषकत्वेन चालंकारतामापन्नाः । प्रहेलिकाः समागताद्याः षोडश । अभिधास्यामः उदाहरिष्यामः । तर्हि दुष्टाः कथं छात्रा जानीयुरिति चेत् तेषां सामान्यलक्षणमाह । यास्त्वलक्षणाः समागतादिषोडशप्रहेलिकालक्षणशून्याः । ताः दुष्टाः बोद्धव्याः ॥ १०७ ॥

समागतामुदाहरति—**न मयेति** । अन्यत्र स्निग्धमात्मानं मत्वा रुदतीं गोपीं जनसमाजे कृष्णः सान्त्वयति । मया कृष्णेन गोरसाभिज्ञं गोरसः, पयः तत्र आभिज्ञं ज्ञातास्वादम् । पयः अपहृत्य तत्पानाभिज्ञमित्यर्थः । चेतः न । कृतमिति उत्तानार्थयोजनार्थमध्याहार्यम् । तथा च त्वं कस्मात् प्रकुप्यसि । हे आलोहितेक्षणे कोपारक्तनयने । एभिः अस्थानरुदितैः अकारणरोदनैः । अलम् ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥
कुब्जामासेवमानस्य यथा ते वर्धते रतिः ।
नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रीविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥
दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके ।
मुखं वल्गुरवं कुर्वंस्तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥
खातयः कनि काले ते स्फातयः स्फाह्वल्गवः ।

मया पयोपहारः कृतः इति कल्पयित्वा मा रुदिहीत्यर्थः । इति आपाततोऽर्थः । अमुमेवार्थं स्वीकृत्योदासीना. कृष्णेन दुग्धस्तेय कृतं तदर्थं चैषा रोदिति इति मन्यन्तामिति प्रकृतार्थस्य सवरणकारिता । प्रकृतार्थस्तु मे मम । आगः अपराधः परानीतासगरूप. तस्य रसे आस्वादे अभिज्ञ मार्मिक एतादृशं चेतः । न नास्ति । मा अन्यत्रबद्धरतिं मत्वा मा कोपकलुषिता भवेत्यर्थः । अत्र मे आगोरसाभिज्ञम् इति पदच्छेदः । अत्र सधिकार्येणायादेशेन मयागोरसेति प्रयोगो निष्पन्नः । तेनैव च प्रकृतार्थस्य सवरणम् इति समागता प्रहेलिकेयम् ॥ १०८ ॥

वञ्चितामुदाहरति—कुब्जामिति । कुब्जा भग्नपृष्ठा नारीम् । आसेवमानस्य उपभुञ्जानस्य । यथा ते रतिः अनुरागः । वर्धते एवं अमरस्त्रीविडम्बिनीः सुराङ्गनासदृशीः । नारी निर्विशतः आस्वादयतः । न रतिः रतिर्न वर्धते । इति आपाततोऽर्थः । सवृत्तार्थस्तु कुब्जा कान्यकुब्जानगरीं तत्रस्थनारीं वा इति । अत्र कुब्जाशब्दः भग्नपृष्ठनार्यामेव रूढः विवक्षिताया नगर्या तत्रत्यनार्या वा न तथा उपक्रम विना प्रतीतिकरः इति प्रकृतार्थस्य निपुणमतिबोध्यतया अत्र संवरणम् । इति वञ्चिता प्रहेलिका ॥ १०९ ॥

व्युत्क्रान्तामुदाहरति—दण्डे इति । कर्कशकण्टके तीक्ष्णकण्टकावृते । दण्डे पद्मिन्या नाले । अङ्गानि घट्टयन् घर्षयन् । वल्गुरव मधुररवम् । कुर्वन् हंसः तुण्डेन स्वमुखेन । पद्मिन्याः मुखं कमलरूपम् । चुम्बति । अत्रान्वयबोधकारणस्य नामासत्तेः विशेषेण अतिक्रान्तत्वात् व्युत्क्रान्ता ॥ ११० ॥

प्रमुषितां दर्शयति—खातय इति । हे कनि कुमारि । कन्या कनी

१ *वंचितां. अ. २ *खगः अ.

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥
अत्रोद्याने मया दृष्टा वल्लरी पञ्चपल्लवा ।
पल्लवे पल्लवे ताम्रा यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥
सुराः सुरालये स्वैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

कुमारी च इति । हेमचन्द्रः । ते तव । काल्यते क्षिप्यते यः सः कालः पादः तस्मिन् । कल विक्षेपे इति चौरादिकात् कर्मणि घञ् । स्फातयः । स्फायनं स्फाः वृद्धिः । तस्याः अतिः गमनं यत्र ते । स्फीता इत्यर्थः । प्रभूता इति यावत् । एतादृशाः खातयः खं आकाशम् । तस्यायं खः शब्दः । तस्येदम् इत्यण् । अतनं अतिः । भावे क्तिन् । खस्य अतिः गमनं येषु ते । शब्दकारिनूपुराद्यलंकारा इत्यर्थः । क्षुद्रघण्टिका इत्यन्ये । ते अलंकाराः स्फार्हवल्गवः स्फां स्फातताम् अर्हन्ति ते स्फार्हाः प्रभूताः । वल्गनात् चलनात् जाताः वल्गवः ध्वनयः । स्फार्हाः प्रभूताः वल्गवः चलनध्वनयः येषां ते स्फार्हवल्गवः । साक्षात् । भवन्ति इति शेषः । श्रोत्रेण प्रत्यक्षीक्रियन्ते इति भावः । कीदृशे तव पादे । चन्दति आह्लादयति इति चन्द्रः तस्मिन् चन्द्रे आह्लादके । ततश्च मम वायवः प्राणाः । धारिणः रुद्धचेष्टाः । धृङ् अवस्थाने तुदादिः तस्मात् णिनिः । भवन्ति । केचित्तु धृङ् अनवस्थाने इति धातुपाठं मन्वानाः धारिणः अनवस्थायिनः इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र अप्रसिद्धपदैः प्रकृतार्थस्य संवरणात् प्रमुषिता ॥ १११ ॥

समानरूपां दर्शयति—अत्रेति । अत्र उद्याने मया पञ्चपल्लवा वल्लरी लता । दृष्टा । यस्यां वल्लर्याम् । पल्लवे पल्लवे ताम्रा कुसुममञ्जरी दृष्टा । अत्र नायिकायां उद्यानस्य बाह्वोः वल्लर्योः अङ्गुलिषु पल्लवानां नखेषु कुसुममञ्जरीणां चारोपः । तेन समानरूपेयं प्रहेलिकेति ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

परुषामुदाहरति—सुरा इति । सुराः शौण्डिकाः । सुरां गद्यं कुर्वन्ति ते सुराः । सुराशब्दात् तत् करोति इति णिचि पश्चात् पचाद्यच् । अथवा सुरा अस्ति एषां इति सुराः । अर्शआदित्वादच् । दशनार्चिषा विकटहास्येन प्रकटितदशनकान्त्या । उपलक्षिताः इत्यर्थः । सौरे सुराया इदं सौरं तस्मिन् । सुरागृहे इत्यर्थः । सरसि सरोवरे । मज्जन्त इव निमज्जन्त इव । मत्ताः प्रमत्ताः सन्तः ।

१ वायवो. अ, क. २ मञ्जरी. क. ३ चार्द्रा अ, क; सान्द्रा. कप. ४ यस्याः. अ, क.

मज्जन्ति इव मत्तास्ते सैरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥
नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।
अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः ॥ ११४ ॥
गिरा स्खलन्त्या नम्रेण शिरसा दीनया दृशा ।

सुरालये गङ्गायाम् । स्वैरं भ्रमन्ति । अत्र सुरा इति शब्दः देवतासमूहे एव प्रसिद्धः । योगेन तु शौण्डिकेपि विद्यते । तथापि सुरशब्दो देवतार्थमेव प्रथमतः प्रकटयति । तेन देवाः स्वर्गे मत्ता हृष्टाः सन्तः सैरे सरसि मानससरोवरे मज्जन्ति भ्रमन्ति इति अर्थस्य प्रथमतो भानम् । तेन चोपरिनिर्दिष्टस्य प्रकृतार्थस्य निगूहनम् । प्रकृतार्थस्तु रूढ्या संप्रदायेन वा अप्रतीतमपि केवलं अनुशासनप्रमाणेनैव परिकल्प्य दर्शितः इति प्रयोक्तुः पारुष्यप्रकाशनात् पुरुषा ॥११३॥

संख्यातमुदाहरति—नासिक्यमध्येति । नासिकायां भवः नासिक्यः ञकारः सः मध्ये नामाक्षरमध्ये यस्याः सा । तथा परितः ञकारं अभितः । चतुर्भिः वर्णैः अक्षरैः विभूषिता । चत्वारो वर्णास्तु क—आ—च—ई—इति बोद्धव्याः । एतादृशाक्षराभिधाना काचित् पुरी काञ्ची इति नगरी । अस्ति । यस्यां नगर्याम् । अष्टौ वर्णा यत्र तादृशः आह्वयः संज्ञा येषां ते । नृपाः पल्लवाः नाम राजानः सन्ति । पल्लवाः इत्यत्र पकारअकारलकारद्वयअकारवकारआकारविसर्गश्चेति अष्टौ वर्णाः सन्ति । सर्वे प्राचीनटीकाकाराः अष्टवर्णाह्वयनृपत्वेन पुष्कलान् एव स्वीकुर्वन्ति । अर्वाचीनास्तु पुण्ड्रकान् कल्पयन्ति । अपरे पुनः शूद्रकान् । तत्र पल्लवाः इत्यत्र वर्णगणनायां विसर्जनीयस्यायोगवाहत्वेन गणनमनुचितमिति तेषामभिप्रायः स्यात् । परमत्र वस्तुस्थितिरेव निर्णयप्रमाणिका इति जोषंभावमाश्रयामः । अत्र चतुरष्टेति वर्णसंख्यानेन प्रकृतार्थगूहनादियं संख्याता ॥ ११४ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति—गिरेति । हे वृद्धे जरठे । स्खलन्त्या स्खलनशीलया । गिरा वाचा । तथा नम्रेण उन्नयनसामर्थ्याभावेन अधोभूतेन । शिरसा । तथा दीनया दृशा । उपलक्षिता त्वं सोत्कम्पं सभयम् । तिष्ठन्तं त्वां प्रतीक्षमाणम् । मां नानुकम्पसे मयि अनुग्रहं न करोषि । जरठाकामुकस्योक्तिरियम् । अयमापाततोर्थः ।

१ मानुर्वर्य॰. अ, क.

तिष्ठन्तमपि सोत्कम्पं वृद्धे मां नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥
आदौ राजेत्यधीराक्षि पार्थिवः कोपि गीयते ।
सनातनश्च[1] नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

अभिप्रेतार्थस्तु हे वृद्धे हे लक्ष्मीः । वृद्धिशब्दस्य संबोधनैकवचनम् । अत्र समृद्धयर्थकवृद्धिशब्देन लक्षणया लक्ष्मीः स्वीक्रियते । प्रेमचन्द्रमहाशयैस्तु योग्यभृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे । इति अमरमुदाहृत्य ऋद्धिशब्दो लक्ष्मीवाचक इति स्थिरीकृतम् । परं स शब्द ओषधिविशेषवाचकः वनौषधिवर्गस्थितत्वात् पूर्वप्रक्रमानुरोधाच्चेति तैः कथं नालोचितमिति न जानीमः । दारिद्र्येण हेतुना स्खलद्दीर्घमौदिभिरुपलक्षितं मां कथ नानुकम्पसे इति प्रकृतार्थः । अत्र प्रथमं प्रतीयमानादर्थात् परार्थकल्पना इति प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

नामान्तरितामुदाहरति—आदाविति । हे अधीराक्षि चञ्चलनयने । कोपि पार्थिवः पृथिव्यां विदितः । तत्र विदित इति च इत्यनेन अण् । आदौ प्रथमम् । राजा इति गीयते । ततः सनातन इत्यपि गीयते । इति अप्रस्तुतार्थः । तन्निवारणेन प्रस्तुतार्थोद्भावनाय आह—असौ राजा भूपतिः । नैव । नापि सनातनः । अनेन निषेधेन तर्हि कोसौ कथ्यतामिति प्रश्नः गम्यो भवति । तदुत्तरं तु पार्थिवः पृथिव्यां भवः उत्पन्नः कोपि वृक्षः । स च आदौ पूर्वार्धे । राजा इति गीयते तन्नाम्नः पूर्वभागः राजा इत्यस्ति । तथा स सनातनश्चास्ति । सनातनो नाम नातनशब्देन सहितः । न तनः अतनः न अतनः नातनः । द्वौ नञर्थौ प्रकृतार्थं गमयतः इति नातनशब्देन तनशब्द एव संपन्नः । तेन सहितः सनातनः । तनशब्दान्तः इत्यर्थः । अथवा स नातनः तनशब्दशून्यो न । अन्यत्पूर्ववत् । तथा च राजाशब्दपूर्वस्तनशब्दान्तश्च शब्दः राजातनः वृक्ष इति निष्पन्नम् । स च प्रियालवृक्षः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु प्रियालवृक्षपर्याये राजादनशब्दोस्ति न तु राजातन इति । परं उभावपि एकार्थौ एव इति शब्दमालातोवगम्यते । स च वृक्षः न राजा न वा सनातनः इति प्रकृतोर्थः । स च नाम्नि नानार्थकल्पनया निगूहितः । अतः इयं नामान्तरिता ज्ञेया । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः । लक्षणे नामपदं च वस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं बोध्यम् । तेन—

---

[1] सोत्कण्ठ. अ.

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः।
नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका वेश्या न दुर्धराः ॥ ११७ ॥

तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः।
गुरूणां संनिधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥

अत्र सजलकलशरूपवस्तुनि वक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनान्नामान्तरिता। एवं—

य एवादौ स एवान्ते मध्ये भवति मध्यमः।
अस्यार्थं यो न जानाति तन्मुखे त्वं ददाम्यहम् ॥

इत्यादावपि। अत्र यवसः प्रतिपाद्य इति ॥ ११६ ॥

निभृतामुदाहरति—हृतद्रव्येति। नाना विविधा याः भङ्गयः शृङ्गारचेष्टाप्रकाराः ताभिः समाकृष्टः वशीकृतः लोकः याभिः ताः। तथा दुःखेन ध्रियमाणाः दुर्धराः। काः हृतद्रव्यं अपहृतधनं नरम्। परित्यज्य धनवन्तं व्रजन्ति। अस्य प्रश्नस्य उत्तरं वर्णनमहिम्ना वेश्या भवेयुः। अतस्तां निषेधति। वेश्याः गणिकाः। न। ता उद्दिश्य नायं मम प्रश्न इत्यर्थः। अतस्तद्भिन्नाः का इति उच्यतामुत्तरम्। अतोऽत्तरत्वेनाभिप्रेतः संवृतार्थस्तु नानाभङ्गाः तरङ्गाः सन्ति यस्मिन् तत् नानाभङ्गि नदीजलं तेन समाकृष्टाः स्नानावतीर्णाः लोकाः याभिः ताः। नदीनां जलवीचिभिः जनानां प्रवाहे आकर्षणं सुप्रसिद्धमेव। दुर्धराः धरात् पर्वतात् दुर्गताः कष्टप्रदगमनाः। इति प्रेमचन्द्रादयः। दुःखेन धर्तुं निरोद्धुं योग्याः। वेगवत्तरप्रवाहेण निरोद्धुमशक्या इत्यर्थः। इति परे। हृतानि द्रव्याणि द्रुविकारभूतानि पत्रपुष्पादीनि यस्य तम्। अथवा द्रव्याणि पर्वते विद्यमानानि गैरिकादिधातुविशेषभूतानि यस्य तम्। नरं नरसदृशं आश्रयीभूतं पर्वतम्। त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरम्। व्रजन्ति। एतादृश्यो नद्यः इति उत्तरम्। केचित् तु अस्योत्तरं श्रियः इति ददति। तच्च संपत् संपदमनुबध्नाति इति नियमानुरोधेन हृतद्रव्यं परित्यज्य धनवन्तं व्रजन्ति इति श्रियो वर्णनं संभवति। अतस्तदपि उपपन्नमेव। अत्र विशेषणानां साधारण्यात् एकतरार्थप्रतिषेधेऽन्यार्थप्रतीतिर्युज्यते। एवं तत्प्रतीतौ च वाचकशब्दानुपात्तत्वान्निभृतत्वम्। अतो निभृता प्रहेलिकेयम् ॥ ११७ ॥

१ द्विता. कपा. २ शताष्ट. अ, बपा.

जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाह्वयः ।
स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभाषिणि ॥ ११८ ॥
शयनीये परावृत्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।
तथैव शयितौ रागात् स्वैरं मुखमचुम्बताम् ॥ ११९ ॥
विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।

समानशब्दामुदाहरति—जित इति । हे कलभाषिणि मञ्जुवचने । प्रकृष्टकेशस्य आख्या नाम यस्य स प्रकृष्टकेशाख्यः प्रवालः । प्रकृष्टः वालः केशः प्रवालः इति प्रकृष्टकेशाख्य प्रवालः । जिता प्रकृष्टकेशाख्या येन सः जितप्रकृष्टकेशाख्यः । तथा अभूमिसाह्वयः नास्ति भूमिः धरा यत्र स अभूमिः अधरः तया साह्वयः सनामा । तव त्वदीयः । ईदृशः यः स मां अद्य प्रभूतोत्कं अत्युत्सुकम् । करोति । प्रवालतुल्यस्तेधरो मा पानेच्छया व्याकुलयतीत्यर्थः । अत्र प्रकृष्टकेशाख्याभूमिसाह्वयशब्दौ लक्षितलक्षणया प्रवालरत्नाधरोष्ठवाचकौ इति प्रकृतस्य समानशब्देनोपस्थापनात् लक्षणया लक्षितेन सदृशशब्देन प्रकृतार्थस्योपस्थितेः समानशब्दा ॥ ११८ ॥

सम्मूढामुदाहरति—शयनीय इति । शयनीये शय्यायाम् । कामिनौ क्रुधा परावृत्य पराङ्मुखीभूय । शयितौ । रागात् तथैव शयितौ सन्तौ । स्वैरं यथेच्छम् । मुख अचुम्बताम् । पराङ्मुखीभूय शयितयोरेतद्दुर्घट इति आपाततो मोहः । पर्यवसितार्थस्तु आदौ क्रुधा परावृत्य पराङ्मुखीभूय शयितौ । पश्चाद्रागात् तथैव परावृत्य पुनः परावृत्य नाम सम्मुखीभूय शयितौ इति । शयने संमुखीभूय शयनस्योपपन्नत्वान्न मुखचुम्बनानुपपत्तिः । आपाततः मोहजननात् श्रोतृणा इयं सम्मूढा प्रहेलिका ॥ ११९ ॥

परिहारिकामुदाहरति—विजितेति । विना पक्षिणा गरुडेन जितः अमृतहरणे विजितः इन्द्रः तस्यात्मभवः पुत्रः अर्जुनः तस्य द्वेषी द्वेष्टा कर्णः तस्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादैः किरणैः हतः संतप्तः । जनः हिमं शीतं

१ गस्तेऽभूमिसमाह्वय- क. २ सुभूतोत्क अ, क. ३ दृशा. अ, क.
४ °विजितात्म- क.

हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।
अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

केन कः सह संभूय सर्वकार्येषु संनिधिम् ।
लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

अपहन्ति इति हिमापह अग्नि तस्य अमित्र शत्रु जल तस्य धरा जलधरा मेघा इत्यर्थ तै । व्याप्त आच्छन्नम् । व्योम आकाशम् । अभिनन्दति प्रशसति । अत्र यौगिकशब्दपरपरया प्रकृतार्थस्योद्भवनात् योगमालात्मिका प्रहेलिका ॥१२०॥

एकच्छन्नामुदाहरति—न स्पृशतीति । कस्यापि अमनुष्यस्य मनुष्यत्वाऽनर्हस्य । हस्त जातु कदाचिदपि । आयुध न स्पृशति । तथा स्त्रीणा युवतीनाम् । स्तनमण्डल च न स्पृशति । तथापि अय हस्त अफल फलशून्य । न । किलेति निश्चये । अय अर्थ आपातत प्रतीयते । विचारे तु आयुधस्य कुचमण्डलस्य च स्पर्शाभावेन नास्मिन् पौरुषत्व रसिकत्व वा तत् कथमस्य हस्त सफल स्वक्रियाकरणासमर्थत्वात् इति विरोध । तत्परिहाराय अमनुष्यशब्देन गन्धर्वशब्दो लक्ष्यते । तथा च अमनुष्यस्य गन्धर्वस्य हस्त गन्धर्वहस्त एरण्ड वृक्ष । तथाच हारावली—अगण्डपत्त्राग्गुलवर्धमाना गन्धर्वहस्तविपुटाफलश्च इति । स च आयुध न स्पृशति । तत्खण्डने आयुधस्य मालिन्य जायते । तथा स्त्रीस्तनमण्डल न स्पृशति । तस्य कण्डूकरत्वात् । स च अफलो न भवति फलवत्त्वात् । अत्र च आश्रित फल व्यक्त न तु आश्रयो वृक्ष व्यक्त इति एकच्छन्ना प्रहेलिकेयम् ॥ १२१ ॥

उभयच्छन्नामुदाहरति—केनेति । क पदार्थ । केन पदार्थेन । सह सभूय समुत्पद्य । सर्वकार्येषु सनिधि सानिध्यम् । लब्ध्वा च भोजनकाले यदि दृष्ट स्यात् तर्हि निरस्यते दूरीक्रियते । इति प्रश्न । उत्तर तु क यस्य मस्तकस्य अत्र कुवेशः । इदमर्थेण् । केन सह मस्तकेन सह । सभूय समुत्पद्य । सर्वकार्येषु चूडामणिमालाविधारणकार्येषु । सनिधि लब्ध्वा भोजनकाले दृष्ट । पात्रे इति शेष । निरस्यते अनुचितत्वाद्दूरीक्रियते । अत्र आश्रयाश्रयिणोर्मस्तककेशयो उभयो छन्नत्वादुभयच्छन्ना इय प्रहेलिका ॥ १२२ ॥

१ लब्धा अ. २ °केशयो अ.

सहया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता ।
अमातृकोऽयं मूढः स्यादक्षरज्ञश्च नः सुतः ॥ १२३ ॥
सा नामान्तरितामिश्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।
एवमेवेतरासामप्युन्नेयः संकरक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ इति प्रहेलिकाचक्रम् ॥

संकीर्णामुदाहरति—सहयेति । सहया हयैरश्वैः सहिता सहया । तथा सगजा गजैः करिभिः सहिता सगजा । तथा सभटा भटैः योधैः सहिता सभटा । एतादृशी सेना न चेज्जिता न पराभूता चेत् । अयं नः अस्माकम् । सुतः अक्षरज्ञः परमार्थतत्त्वविदपि । अमातृकः माति परापरसामर्थ्यं परिमाति इति माता न माता अमाता परापरबलानवच्छेत्ता । पश्चात् स्वार्थे कः । एतादृशः मूढः एव स्यात् । इति उत्तानार्थः । गूढार्थस्तु सहया हकारेण यकारेण च सहिता सहया । अत्र हकारेण सर्वे उष्माणः शषसहाः गृह्यन्ते यकारेण च अन्तस्था यरलवाः । तथा सगजा गकारेण जकारेण च सहिता । अत्र गकारेण सर्वः कवर्गः जकारेण चवर्गश्च ज्ञेयः । तथैव सभटा पवर्गटवर्गसहिता । तथा सेना इकारेण नकारेण च सहिता । इकारेण अचां नकारेण तवर्गस्य च संग्रहः । एवं भूता अक्षराणां पङ्क्तिरिति शेषः । न जिता चेत् सम्यगुच्चारणेन लेखनेन वा स्वायत्ती न कृता चेत् । अयं नः सुतः अक्षरज्ञः न क्षरन्ति इति अक्षराः वेदाः तद्विदपि । अमातृकः मातृकाः वर्णाः न सन्ति सम्यक् लेखनेनोच्चारणेन वा यस्य सः । वर्णलेखनोच्चारणानभिज्ञः मूढः स्यात् । वर्णव्यवहारानभिज्ञत्वात् । अमात्रिकः इति पाठे प्रथमार्थे मात्रा विषयाः ते न सन्ति यस्य विषयपराङ्मुख इत्यर्थः। द्वितीयार्थे मात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुतोच्चारकालविशेषः स नास्ति यस्य तत्रानभिज्ञ इत्यर्थः॥१२३॥

अत्र संकीर्णतां विशदयति—सेति । सा अधुना दर्शितेयम् । संकीर्णा । यतः नामान्तरितामिश्रा हयादिशब्दानां विविधार्थकल्पनान्नामान्तरिताख्यया प्रहेलिकया मिश्रा ज्ञेया । तथा वञ्चितारूपयोगिनी वञ्चिताख्या या प्रहेलिका तद्रूपेण योगः

1 अमात्रिकः. च, ङ, प.

२ अस्माच्छ्लोकादनन्तरं ब पुस्तके आधिकं—

इति प्रहेलिकामार्गो दुष्करात्मा प्रदर्शितः ।

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।
शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसंधिकम् ॥ १२५ ॥
देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।
इति दोषा दशैवैते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

संबन्धः अस्ति अस्या एतादृशी अपि अस्ति । सेनाशब्दस्य प्रसिद्धस्य अत्र अविवक्षितत्वाद् वञ्चिताख्या प्रहेलिकापि विद्यते इति भावः । एवमेव इतरासां प्रहेलिकानां अपि संकरक्रमः उन्नेयः ज्ञेयः । अत्र द्वयोः सांकर्यं दर्शितम् । अनयैव दिशा त्रिचतुःप्रभृतीनां सांकर्यमुन्नेयमिति भावः ॥ १२४ ॥

एतावत्पर्यन्तं द्वितीयपरिच्छेदारम्भे–काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान् प्रचक्षते (२·१) इति उद्दिष्टान् काव्यशोभाकरत्वेनोपादेयधर्मान् अर्थालंकारान् शब्दालंकारांश्च निरूप्य–तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन (१·१) इति हेयधर्मान् दोषान् व्याचिख्यासुः भरतादिभिः संगृहीतानां दशसंख्याकानामेव विवरणं संप्रदायानुगृहीतं तथा अन्यैः अधिकतया संगृहीतानां केषांचित् तेष्वन्तर्भावं केषांचिदनुपयुक्ततां मन्यमानः श्लोकद्वयेन तानुद्दिशति–अपार्थमिति देशकालेति च । दोषाणां पूर्वं सामान्यलक्षणं विधेयमनन्तरं भेदाः इत्ययं शास्त्रीयः पन्थाः । तदनुरोधेन दोषसामान्यलक्षणं वर्ज्या इति ज्ञेयम् । तथा च काव्येषु सूरिभिः ये अभिमतप्रतीतिव्यवधायकतया विघ्नभूताः सन्तः

विद्वत्प्रयोगको ज्ञेयो न हि प्रश्नोत्तराश्रयः ॥
इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ यमकप्रहेलिकाप्रकारो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥
काव्ये दोषगुणाश्चैव विज्ञातव्या विचक्षणैः ।
दोषा विपत्तयस्तस्य (°ये तत्र क) गुणाः संपत्तय (°ये य° क)स्तथा ॥
तथा क पुस्तकेऽपि आधिक्य—
इति प्रहेलिकामार्गा दुष्करास्मापि दर्शिताः ।
विद्वत्प्रयोगतो ज्ञेया मार्गाः प्रश्नोत्तरादयः ॥ १२५ ॥
॥ इति प्रहेलिकाचक्रम् ॥
विशदबुद्धिरनेन सुवर्त्मना सुकरदुष्करमार्गमवैति हि ।
न हि तदन्यनयेऽपि कृतश्रमः प्रभुरिमं नयमेतुमिदं विना ॥ १२६ ॥
इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे सुकरदुष्करो नाम तृतीय परिच्छेदः ॥
पुष्पिकानन्तरं ' काव्ये दोषगुणा ' इत्यादिश्लोकः अपुस्तकस्थः अत्रापि दृश्यते ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।
विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

शश्वत् काव्यस्य हेयतामापादयन्ति इति वर्जिताः ते दोषाः इति दोषसामान्य-लक्षणं ज्ञेयम् । वामनो गुणविपर्ययात्मनो दोषाः इत्याह । प्रकाशकृत्--मुख्यार्थ-हतिर्दोषः इति । केचित्तु दुष्यति काव्यं अनेनेति करणे घञा दोषशब्दं निष्पाद्य तदेव लक्षणमाहुः । सर्वेषां संग्रहः उपर्युक्तलक्षणे भवतीति सुधी-भिराकलनीयम् । यस्य विशेषाः । अपार्थं अर्थशून्यम् । व्यर्थं विरुद्धार्थम् । एकार्थं अभिन्नार्थम् । ससंशयं संदिग्धम् । अपक्रमं क्रमविरहितम् । शब्दहीनं अपेक्षित-शब्दन्यूनम् । यतिभ्रष्टं विश्रान्तिविच्छेदशून्यम् । भिन्नवृत्तम् वृत्तनियमच्युतम् । विसंधिकं संधिशून्यम् । देशकालकलालोकन्यायागमानां विरोधि विरुद्धार्थं च काव्यं दुष्टमिति शेषः । इति एते सूरिभिः काव्येषु वर्ज्या दोषा दश सन्तीति शेषः । उक्तं हि भरतेन--

गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।
न्यायादपेतं विषमं विसंधि शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः ॥ (१६·८४)

इति । प्रकाशकारैः--रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः (७·१) इत्यादि प्रबन्धेन रसप्राधान्यतया यद् रस--अर्थ-शब्दगत्वेन दोषाणां त्रैविध्यं परिकल्पितं तन्नेष्टं आचार्यदण्डिनः । यतः--शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली (१·१०) इत्येतावदेव काव्यलक्षणं तस्याभिप्रेतम् । तदनुरोधेनैव अत्र शब्दार्थानां दोषाणां परिगणनं तेन कृतमिति बोद्धव्यम् ॥ १२५--१२६ ॥

इदानीं भामहेन--प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेष्यते इति आधिक्येन गणितान् दोषान् निराकरिष्णुराह--प्रतिज्ञेति । तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । साध्यसाधनं हेतुः । प्रसिद्धोदाहरणोपन्यासः दृष्टान्तः । एषां हानिः वैकल्यम् । दोषः अभिमतप्रतीतिव्याघातकतया वर्ज्यत्वेन दोषः । न वेति असौ पर्यनुयुज्य-मानो विचारः एकतरावधारणेन निश्चयः । प्रायः कर्कशः केवलशास्त्रीयसरण्य-वगाहित्वात् रूक्षः । अतः सरसेस्मिन् साहित्यप्रबन्धे आलीढेन आस्वादितेन ज्ञातेनेत्यर्थः । तेन दोषादोषत्वविचारेण । किं फलम् न कोप्युपयोगोस्ति । यथा शास्त्रीया अपि अभिधालक्षणाव्यञ्जनादयः पदार्था उपयुक्ता इति तद्वदालंकारे

१ वेत्ययं. अ. २ [2]कर्कशप्रायस्त. अ, क.

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थमितीष्यते ।
उन्मत्तमत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥
समुद्रः पीयते देवैरहमस्मि जरातुरः ।
अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावणः प्रियः ॥ १२९ ॥

विवेचिताः यथा वा शास्त्रीयः उद्देशविधेयभावविचारः उत्प्रेक्षालंकारे सप्रपञ्चं निरूपितः न तथायं विषयः इति न तद्विचारः क्रियते । तथा अभिमतप्रतीतिव्याघातकारं दुष्टं तच्च न सर्वत्र प्रतिज्ञादिहानौ वर्तते । अप्रतिज्ञातानां प्रासङ्गिकसाध्यानामपि कविभिः वर्णितत्वात् । निर्हेतुता च प्रसिद्धसाध्ये नैव वैरस्यमावहति । दृष्टान्तोपन्यासस्त्वलंकार एव । तद्धानिरपि नात्यन्तनैरस्यजनिका । अलंकारशून्यत्वेपि काव्यत्वानपायात् । तस्मान्न केवलं प्रतिज्ञादिहानिः दोषस्वरूपा किंतु यत्र सा अभिमतप्रतीतिव्याघातकारिणी तत्र दोषो नान्यत्र इति अनित्यदोषविचारो नायमस्माभिर्वितन्यते इति भावः ॥ १२७ ॥

उद्देशक्रमानुरोधेनादावपार्थं लक्षयति—**समुदायेति** । समुदायस्य वाक्यघटकपदसमूहस्य महावाक्यघटकवाक्यसमूहस्य वा यः अर्थः विशेषणविशेष्यभावेन संबद्धतया एकतया प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः तेन शून्यम् । यद्वाक्यं महावाक्यं वा । तत् अपार्थम् अपार्थसंज्ञकदोषदुष्टम् । इष्यते कविभिरिति शेषः । यत्र योग्यताकाङ्क्षासत्त्यभावेन न पदानां वाक्यानां वार्थावगतिर्भवति तत् अपार्थम् इति भावः । तच्च अपार्थं वाक्यं उन्मत्ता उन्मादरोगाभिभूताः मत्ता मद्यादिना मूढाः बालाः शिशवः तेषां उन्मत्तमत्तबालानाम् । उक्तेः भाषणात् । अन्यत्र दुष्यति । अनुन्मत्तादीनामुक्तौ तद्वाक्यं दुष्टम् । उन्मत्तोक्तौ न दुष्टम् । इति ज्ञेयमिति भावः ॥ १२८ ॥

अपार्थमुदाहरति—**समुद्रः पीयते इति** । देवैः समुद्रः पीयते । अत्र योग्यतायाः अभावात् पदसमुदायार्थशून्यत्वम् । अहं जरातुरोऽस्मि । अमी जीमूताः मेघाः । गर्जन्ति । हरेः इन्द्रस्य । ऐरावणः ऐरावतः । प्रियः । इति त्रीणि वाक्यानि स्वार्थबोधसमर्थान्यपि परस्परानाकाङ्क्षत्वात् तेषामप्राक्षित्वविरोधेन

१ °र्थसंनिष्पत्ते. अ, °र्थनिष्पत्ते. क्श. २ नन्मत्तोन्मत्तवाला°. अ, क, त्तमत्तो-न्मत्तबाला°. क्श. ३ ऽपरस्पत्र. अ. ४ हरेः इन्द्रस्य मोऽयं. अ, क्श, मेघैः क्श. ५ अ-त्र इत्यत्र अथ. अ. ६ ऐरावतः. अ.

इदमस्वस्थचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।
इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥
एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराहतम् ।
विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

एकवाक्यत्वाभावः । ततश्च न समुदायार्थप्रतीतिः । न वा केवलं स्वार्थसंपादनेन विश्रान्तौ विशेषार्थावगतिः । अतः अपार्थमेतत् । महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामङ्गाङ्गित्वेनैवार्थबोधो भवति । तथाचोक्तम्—

स्वार्थबोधसमर्थानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥

इति ॥ १२९ ॥

अपार्थदोषस्य गुरुत्वमपवादपरिहारपूर्वकं कथयति—इदमिति । अस्वस्थचित्तानां उन्मादादिभिरभिभूतमनसाम् । इदं पूर्वदर्शितम् । अभिधानं कथनम् । अनिन्दितं निर्दोषम् । स्यात् । प्रयोक्तुरनवधानतया शिष्यास्तद्वाक्यं सदोषं नैव जानीयुरिति भावः । इतरत्र उन्मत्तादिभिन्नप्रयोक्तृषु मध्ये । को वा कविः पण्डितः । एवमादिकं योग्यताकाङ्क्षादिभिर्विरहितं वाक्यम् । प्रयुञ्जीत न कोपि प्रयुञ्जीत इत्यर्थः ॥ १३० ॥

व्यर्थं लक्षयति—एकेति । एकवाक्ये एकस्मिन् वाक्ये । तथा प्रबन्धे वाक्यसंघाते वा । पूर्वापरपराहतं पूर्वापरविरुद्धार्थम् । वस्तु अस्ति चेद् तद् व्यर्थतया विरुद्धार्थतया व्यर्थम् । इति व्यर्थसंज्ञकदोषेषु पठ्यते गण्यते । अनेन व्यर्थमित्यत्र विरिति उपसर्गः विरुद्धार्थकः न तु अभावार्थकः इति सूचितम् । अर्थविरोधश्चात्र शाब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया प्रतीयते । अपार्थे तु आकाङ्क्षादिविरहात् शाब्दबोध एव न भवति । एकवाक्ये प्रबन्धे च इत्यनेन वाक्यप्रबन्धपर्यालोचनया विरोधप्रतिभानं अस्या विषयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतिभासस्तु वक्ष्यमाणदेशकालादिविरोधविषयः इति विवेकः । अस्मिन् एव दोषे अन्यैरुक्ता विरुद्धमतिकारित्व-प्रकाशितविरुद्धत्व—अमतपरार्थत्व-परिपन्थिरसाङ्गपरिग्रहादयो दोषा अन्तर्भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥

जहि शत्रुबलं कृत्स्नं जयं विश्वंभरामिमाम्[1] ।
तवं नैकोपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ १३२ ॥
अस्ति काचिदवस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः ।
यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥
परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते ।
पिबामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

प्रबन्धगतव्यर्थत्वमुदाहरति—जहीति । कृत्स्नं शत्रुबलं जहि विनाशय । इमां विश्वंभरां जय स्वायत्तां कुरु । सर्वभूतानुकम्पिनः प्राणिमात्रेषु दयां कुर्वतः । तव एकोपि विद्वेष्टा शत्रुर्नास्ति । अत्र शत्रुशून्यस्य सकलशत्रुबलहननं तथा सर्वभूतानुकम्पिनः पृथ्वीजयश्च पर्यालोचनया नोपपद्यते ॥ १३२ ॥

विरुद्धार्थता क्वचिद् गुणो भवतीति कथयति—अस्तीति । साभिषङ्गस्य दुःखादिना अभिभूतस्य । अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु । इति मेदिनी । चेतसः काचित् सा अवस्था विवेकशून्या स्थितिः । अस्ति । यस्यां अवस्थायाम् । वक्तुः विरुद्धार्थापि भारती अभिमता भवेत् शिष्टैः न केवलं निर्दोषत्वेन अनुमता किंतु गुणत्वया अङ्गीकृता भवेत् ॥ १३३ ॥

व्यर्थस्य गुणत्वमुदाहरति—परेति । आर्यस्य अभिजनवतः । मे परदाराभिलाषः पराङ्गनाभिरतिः । कथं युज्यते । तस्याः पराङ्गनायाः तरलं लज्जाभयजनितसंभ्रमात् चञ्चलम् । दशनच्छदं अधरोष्ठम् । कदा नु पिबामि । अत्र पूर्वार्धोक्तस्य आर्यस्य परदाराभिमुखत्वस्य तस्या रदनच्छदं पिबामि इति उत्तरार्धोक्तं विरुद्धम् । तच्च कामाभिभूतस्य न दोषावहं प्रत्युत गुणावहम् । तथाच नेदं वाक्यं व्यर्थदोषवत् । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः । अत्र पूर्वार्धे व्यङ्ग्यस्य शान्तव्यभिचारिणो रत्याख्यभावस्य उत्तरार्धव्यङ्ग्येन शृङ्गारव्यभिचारिणौत्सुक्येन सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुः वियोगाभिभूतत्वव्यञ्जकतया शृङ्गारपोषकत्वात् कमपि चमत्कारमावहतीति गुण एव । अत्र द्वयोर्विरोधः । एवं एकत्र बहूनां विरोधे चमत्कारविशेषः । यथा—

१ °कृत्स्नम्. अ, कश. २ भर ब. ३ अमुम्. कश.
४ न हि मे कोऽपि. कश; न च मे कोऽपि. अ, दश. ५ साभिलाषस्य. दश.

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोपि कीर्त्यते ।
अर्थतः शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥
उत्कामुन्मनयन्त्येते बालां तदलकत्विषः ।

काकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुलं भूयोपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योधरं पास्यति ॥

इति । अत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनां विप्रलम्भाङ्गैरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिः सह सत्रपि विरोधः प्रयोक्तुर्विरहाभिभूतत्वव्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्षमाविर्भावयति । नव्यास्त्वेवंविधस्थले विरुद्धानां वाच्यत्वेनोक्तत्वाद् गुणत्वमित्याहुः। यथा—संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः । इति ॥ १३४ ॥

क्रमप्राप्तं एकार्थं लक्षयति—**अविशेषेणेति** । यदि पूर्वोक्तं वचः । अर्थतः शब्दतो वा अविशेषेण विशेषशून्येन अभिन्नेनेत्यर्थः । भूयोपि पुनरपि । कीर्त्यते तत् एकार्थं मतम् । अत्र अविशेषेणेत्यनेन विशेषविवक्षयोक्तार्थस्य पुनःकीर्तनं न दोषाय इति बोद्धव्यम् । एतदेव अनुकम्पाद्यतिशयः (३·१३७) इत्यनेन ग्रन्थकर्त्रा स्फुटीक्रियते । केचित्तु अविशेषेण एकरूपेण इत्यर्थं दर्शयन्ति । अयं च दोषः एकार्थः एकार्थगतः एकाकारशब्दगतश्चेति ज्ञेयम् । तेन च भिन्नार्थक एकाकारशब्दप्रयोगे नायं दोषः । अन्यथा सर्वस्यापि यमकस्यैकार्थदोषग्रस्तत्वापत्तिः । अत एव शब्दपौनरुक्त्येर्थस्यापि अङ्गत्वादेकार्थ इति संज्ञा समुपपन्ना । अन्यथा गुणदोषालंकारसंज्ञानां प्रायः योगबलादेव प्रवृत्तिः इति सर्वालंकारिकसंमतत्वात् भिन्नार्थैकाकारशब्दावृत्तौ एकार्थ इति संज्ञा अनुपपन्ना स्यात् । एवं च—सुरा विप्रैः सुरा नीचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः । इति देवमद्यवाच्यैकाकारस्य सुराशब्दस्यावृत्तौ नायं दोषः । यत्र शब्दभेदः तत्र केवलं अर्थस्य पौनरुक्त्यम् । यत्र तु शब्दाभेदः तत्र शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यमिति ज्ञेयम् । अर्थतः शब्दतो वा॰ इत्यनेन अर्वाचीनैरुक्तस्य पौनरुक्त्याख्यार्थदोषस्य कथितपदवाच्यशब्ददोषस्य चोभयोरत्र समहः इति सूचितम् ॥ १३५ ॥

अर्थगतमेकार्थमुदाहरति—उत्कामिति । तस्याः बालायाः अलकानां इव

अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीरास्तनयित्नवः ॥ १३६ ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

त्विट् येषां ते तडित्त्विषः । स्तनयित्नवः गर्जनशीलाः । तडित्वन्तः विद्युद्युक्ताः । गम्भीरा अम्भोधराः उत्का उत्कण्ठिताम् । बाला उन्मनयन्ति सोत्सुकां कुर्वन्ति । अत्र गम्भीराः स्तनयित्नवः इति तथा उत्का उन्मनयन्ति इति शब्दा एकार्था एव इति पौनरुक्त्यम् । पर्यायान्तरानुपादाने प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनः प्रतीतावप्यस्य सद्भावो ज्ञेयः । यथा—

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

इति । अत्रोत्तरार्धेन व्यतिरेकेण द्वितीयपादार्थः अभिहितः इति पौनरुक्त्यम् । यत्रावयवार्थापेक्षया संज्ञाशब्दानामुपादानं न तत्रायं दोषः । यथा—

सा त्रियामा तदार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।
राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥

अत्र त्रियामाशर्वरीशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि त्रियामाशब्दः अवयवार्थमादाय शर्वरीविशेषणत्वेन प्रयुक्तः । अतो नात्र एकार्थतादोषः । तथैवोक्तोदाहरणे तडित्वन्तः इति शब्दस्य न पौनरुक्त्यमिति बोध्यम् । मूले अर्थतः पौनरुक्त्यं दर्शितम् । शब्दतः पौनरुक्त्यं तु प्रकाशे दर्शितम् । यथा—

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥ (पृ० २४२)

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलंक्रिया ॥ १३७ ॥
हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥
निर्णयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।
वचांसि दोष एवासौ ससंशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

दोषः दोषवान् । प्रत्युत इयं अलंक्रिया काव्यशोभाधायकत्वेन स अलंकारो भवति । तदुक्तं भामहेन —

कथमाक्षिप्तचित्तः सन्नुक्तमेवाभिधास्यते ।
भयशोकाभ्यसूयासु हर्षविस्मययोरपि ।
यथाह गच्छ गच्छेति पुनरुक्तं न तद्विदुः ॥ (४·१३) इति ।

धनुर्ज्या-कर्णावतंस-श्रवणकुण्डल-शिरःशेखर-मुक्ताहार-पुष्पमाला-करि-कलभ-इत्यादौ विशेषार्थविवक्षया न पौनरुक्तदोष इति तु वामनादयः मन्यन्ते ॥१३७॥

अनुकम्पाया पौनरुक्तं निर्दोषत्वमुदाहरति—हन्यत इति । सा वरारोहा सुन्दरी । अकाण्डवैरिणा निष्कारणरिपुणा । स्मरेण हन्यते पीड्यते । चारूणि मनोहराणि सर्वाणि अङ्गानि यस्याः सा चारुसर्वाङ्गी हन्यते । मञ्जुभाषिणी मधुरवचना हन्यते । अत्र हन्यते इतिपदस्य पौनरुक्त्यं नायिकायाः प्रस्तुतायाः अनुकम्पनीयत्वं सविशेषं द्योतयत् कमपि चमत्कारमावहत् काव्यमुपस्कुरुते इति नात्र एकार्थत्वदोषः । एवं विधेयानुवादादावपि । यथा —उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । इत्यत्र नायं दोष. इति अर्वाचीनाः ॥ १३८ ॥

ससंशयं लक्षयति—निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थं निश्चयार्थम् । प्रयुक्तानि वचांसि चेत् यदि संशयं जनयन्ति संदेहमुत्पादयन्ति । तर्ह्यसावेव दोषः ससंशयः एतत्संज्ञकः स्मृतः । एतेन संशयार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य संशयजनकत्वे न दोषः । एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । अयं च दोषः शब्दगतोऽर्थगतश्च बोद्धव्यः । यत्र संशयेन निश्चितान्वयबोधानुपपत्त्या निश्चितार्थानुपपत्तिः तत्र शाब्दः । यत्र तु अर्थबोधानन्तरं वक्त्रावनिश्चयस्तत्रार्थगतः । यथा काव्यप्रकाशे—

१ °ङ्क्रितिः, अ, कपा. २ यत्, यपा

मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि ।
आराद्वृत्तिरसौ माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशम् ॥ १४० ॥
ईदृशं संशयायैवं यदि जातु प्रयुज्यते ।
स्यादलंकार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥
पश्याम्यनङ्गजातङ्कलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ (पृ० २९१)
अत्र प्रकरणाद्यभावे संदेह इति ॥ १३९ ॥

शब्दगत संशयमुदाहरति— **मनोरथेति** । जारं प्रति सानुरागं पश्यन्तीं नायिकां प्रति तन्मातुस्तदाचरणपरिज्ञानशङ्कया सख्या उक्तिरियम् । मनोरथप्रियः वाञ्छितप्रेयान् तस्य आलोकने यः रसः प्रेमावेशः तेन लोले तरले ईक्षणे यस्याः सा तत्संबुद्धिः । सखि असौ तव माता आराद्वृत्तिः समीपवर्तिनी । अत ईदृशं तव दुराचारम् द्रष्टुं सा न क्षमा न सहिष्यते । तन्निवर्तस्वेति भावः । अथवा आरात् दूरवर्तिनी सा तव ईदृशं सतृष्णजारप्रेक्षणम् । द्रष्टुं न क्षमा न समर्था । अतः पर्याप्तं विहर । अत्र प्रथमार्थे त्वं विहरणान्निवर्तस्व द्वितीये च यथेष्टं प्रवर्तस्व इत्युभयोर्विरुद्धयोरर्थयोरेकतरस्य वक्तुरभिप्रेतस्यानिश्चयात् संशयः । अत्र आराद् इति नानार्थशब्दोपनिबद्धः इति शब्दगतः ।१४०।

अस्य कुत्रचिद्गुणत्वं दर्शयति—**ईदृशमिति** । यदि जातु यदि नाम कदापि । ईदृशं संदेहयुक्तं वाक्यम् । संशयायैव संशयमुद्दिश्यैव । प्रयुज्यते उपयुज्यते । तदा असौ संशयालंकार एव स्यात् । तत्र दोषो न । तथा च संशयः विवक्षितश्चेत् तदासौ गुणः यदा त्वविवक्षितस्तदा दोषः ॥ १४१ ॥

संशयगुणमुदाहरति—**पश्यामीति** । अनिन्दितां तां त्वत्प्रेयसीम् । अनङ्गः मदनः तस्मात् संजातेन आतङ्केन व्याधिना लङ्घितां आक्रान्ताम् । कठोरेण कालेन मृत्युना । ग्रस्तां पश्यामि । न तदाशया किं तत्संबन्धिजीवनाशया किं प्रयोजनम् । साचिरादेव नामशेषा भविष्यति इत्यर्थः । इत्येकोर्थः । किंवा अनङ्गः

1 °थम्. अ १ °र्दिश. अ. १ वा तु. बरा.

कालेनैव कठोरेण ग्रस्तां किं[1] नस्तदाशया[2] ॥ १४२ ॥
कामार्ता धर्मतप्ता वेत्यनिश्चयकरं वचः ।
युवानमाकुलीकर्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥
उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः ।
अपक्रमाभिधानं तं[3] दोषमाचक्षते बुधाः[4] ॥ १४४ ॥
स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी[5] ।

मदनः तस्य आतङ्कः संतापः स न भवति इति अनङ्गजातङ्कः । मदनसंताप-[1]भिन्नग्रीष्मकालसंतापेन आक्रान्तां अत एव कठोरेण कालेन संतापजनकग्रीष्मादिना ग्रस्तां अभिभूतां पश्यामि । अतस्तदाशया नः किमिति पूर्ववत् । अत्र नायकमाकुलीकर्तुं सखीवृत्तान्तं नायकाय निवेदयन्ती दासी बुद्धिपुरःसरमेव [2]एवं ससंशयं प्राह इति गुण एवासौ न दोषः । अत्र किं नस्त्वदाशया इति पाठं स्वीकृत्य बहुभिस्तव नायकस्य आशया इति व्याख्यातं परं तन्न रुचिरमित्युपेक्षितम् ॥ १४२ ॥

उक्तोदाहरणे संशयस्य प्रस्तुतत्वं दर्शयति—**कामार्तेति** । युवानं नायकम् । आकुलीकर्तुं संशयेन नायिकासमीपगमनायोत्सुकं कर्तुम् । दूती वचनकौशलेन [3]कामार्ता धर्मतप्ता वा इति अनिश्चयकरं संशयोत्पादकम् । वचः आह । मदनव्यथां वा ग्रीष्मव्यथां वा ज्ञात्वा व्याकुलीभूयायं द्रुतं गच्छतु इत्यभिप्रेत्य एवं दूती जगादेति ज्ञेयम् ॥ १४३ ॥

क्रमप्राप्तमपक्रमं लक्षयति—**उद्देशेति** । अर्थानां उद्देशानुगुणः उद्देशः प्रथमोपन्यासः तदनुगुणः तदनुकूलः । अनूद्देशः पश्चात् संबन्धिनां पदानां उप[4]न्यासः । न कृतश्चेत् तं दोषं अपक्रमाभिधानं अपक्रमसंज्ञकम् बुधाः आचक्षते कथयन्ति । क्रमालंकारविपक्षीभूतोयं दोष इति ज्ञेयम् । तथा च यथाक्रमोपन्यासे क्रमालंकारः अनुपन्यासे च दोषः । क्रमिकाणां क्रमेणैवान्वयः सुलभतया [5]बुद्ध्यारूढो भवति । विपर्यये तु वाक्यार्थबोधमान्थर्यमित्यस्य सदोषत्वम् ॥ १४४ ॥

अपक्रममुदाहरति—**स्थितीति** । जगतां स्थितिः पालनं निर्माणं

---

१ किं नुत°. खपा. २ °स्वदाशया. क. ३ तद्दो°. अ. ४ यथा. अ.
५ °तामजाः. अ. जगतां मताः. कपा.

शंभुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥
यत्नः संबन्धविज्ञानहेतुकोपि कृतो यदि ।
क्रमलङ्घनमप्याहुः सूरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥
बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।
आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥
शब्दहीनमनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिः ।

उत्पत्तिः संहारो विनाश एतेषां हेतवः कारणानि । शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः अम्भोजयोनि ब्रह्मा । ते वः पालयन्तु इत्यन्वयः । अत्रोद्देशानुरोधेन नारायणाम्भोजयोनिशंभव. इति अनूद्देशः युक्त । तस्य अतिक्रमात् अपक्रमदोषोयम् । ननु अल्पाच्तरम् इत्यनेन शम्भुशब्दस्य पूर्वनिपातः इति वाच्यम् । विष्णुब्रह्ममहेशास्ते सततं पालयन्तु वः । इति रचनाया औचित्यात् न तादृशी रचना निर्दोषेति दिक् ॥ १४५ ॥

क्वचिदयं न दोषो भवति इति दर्शयति—यत्न इति । संबन्धः अन्वयसम्बन्धः तस्य विज्ञानहेतुः विशेषावबोधहेतुः । एतादृशः कोपि यत्नः यदि कृतः अक्रमेणानूद्दिष्टाना अपेक्षितपदे संबन्धावगमाय कविना यत्नो विहितश्चेत् इत्यर्थः । तादृशं क्रमलङ्घनं सूरयो विद्वांसः । दूषणं दोषावहम् । न प्राहुः ॥ १४६ ॥

निर्दुष्टमपक्रममुदाहरति—बन्धुत्याग इति । बन्धुत्यागादित्रिषु पदार्थेषु । आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेशत्यागौ । आयतक्लेशौ दीर्घक्लेशविधायकौ । मध्यमः तनुत्यागः । क्षणिकज्वरः अल्पकालसंतापकः । तनुत्यागः श्रेयान् न बन्धुदेशत्यागौ इत्यर्थः । अत्र आद्यन्तौ इत्यनेन च मध्यमः इत्यनेन च अन्वयस्य स्पष्टावबोधनात् अक्रमिकयोरपि तयोर्न दुष्टता । यदि अत्र—द्वावेतावायतक्लेशौ तृतीयः क्षणिकज्वरः । इति पाठः कल्पितः तर्हि तदपक्रमदुष्टं भवेत् । परं कविना तदन्वयक्लेशपरिहारायैव आद्यन्तौ इति मध्यम इति च निर्दिष्टमतो नात्र दोषः । अत्र प्रेमचन्द्रादिभिर्निरूपितं क्लिष्टमिव भाति ॥ १४७ ॥

शब्दहीनं लक्षयति—शब्दहीनमिति । लक्ष्य शब्दः लक्षणं अनु°

---

१ यत्र. अ   २ °ज्ञाने कथा, हेतुः को°. अ, रूपा.   ३ अदोषं सूरयो यथा. अ.

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥
अवते भवते बाहुर्महीमर्णवशक्करीम् ।

शासनं तस्य पद्धतिः मार्गः । अनेन लक्षणेन इदं लक्ष्यं सिद्धं अस्य लक्ष्यस्य संपादकमिदमेव लक्षणम् इत्यादिक्रमः । अनालक्ष्या अदृश्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिः यत्र तादृशः । पदवाक्यादिप्रयोगः शब्दहीनः शब्दो हीनः अपकृष्टः असाधुतया निकृष्टः यत्र इति अन्वर्थशब्दहीनाख्यदोषवान् । तदुक्तमाग्नेये—शब्दशास्त्रविरुद्धत्वमसाधुत्वं विदुर्बुधाः । इति । तथा आलक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिरपि अशिष्टेष्टश्चेत् शिष्टानामनभिमतश्चेत् । सोपि प्रयोगः शब्दहीनदोषवान् । तथाहि—तथा मन्ये दैवतोस्य पिशाचो राक्षसोथ वा । इति । अत्र पुंल्लिंगे प्रयुक्तो दैवतशब्दः—पुंसि वा देवता स्त्रियाम्—इति कोशकारैरनुमतोपि शिष्टैः नपुंसक एव प्रयुज्यते । अतोयं लक्षणानुगतोपि शिष्टेष्टो न । तथा—सुरस्रोतस्विनीं हन्त हन्ति संप्रति सादरम् । इत्यत्र गमनार्थे हन्धातुः प्रयुक्तः । स तु हन् हिंसागत्योः इति धातुपाठे गमनार्थे पठितोपि शिष्टास्तस्मिन्नर्थे न तं उपयुञ्जते । अयमपि प्रयोगः शब्दहीनो बोद्धव्यः । एवं द्विविधं शब्दहीनदोषं लक्षयित्वा तदपवादं दर्शयति—**शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति** इति । अनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणोपि शिष्टैः इष्टः अङ्गीकृतश्चेत् । स न दुष्यति । यथा—

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखच्छविम् ।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्करम् ॥ (२·३६१)

अत्र नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् (पा० सू० २।३।६९) इति सूत्रेण षष्ठीनिषेधेपि शिष्टैः एषां इति प्रयोगस्याङ्गीकरणात् न दुष्टता । संबन्धसामान्यविवक्षयोपपत्तिस्तु शिष्टाङ्गीकरणादेवेति बोद्धव्यम् । एतेन अप्रयुक्तासमर्थदोषौ शब्दहीने एवान्तर्भूतौ ज्ञेयौ । शिष्टेष्टस्तु इत्यनेन तदपवादोपि संगृहीतः इति बोद्धव्यम् ॥ १४८ ॥

शब्दहीनमुदाहरति—अवत इति । हे महाराजन् भवते बाहुः तव भुजः । अर्णवाः शक्करीः मेखला यस्याः तां सार्णवामित्यर्थः । शक्करी मेखलानद्योः इति विश्वः । महीं अवते रक्षति । न जिज्ञासा एतद् मया प्रत्यक्षीकृतत्वात् तद्विषये

१ °योगः शिष्टे°. अ. २ च शिष्टेष्टं हि. अ.

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा ॥ १५२ ॥
स्त्रीणां संगी । तविधिमयमा । दित्यवंशो नरेन्द्रः ।
पश्यत्यक्लि । ष्टरसमिह शि । ष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।
कार्याकार्या । ण्ययमविकला । न्यागमेनैव पश्यन्
वश्यामुर्वी वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्थले शिष्टैः संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठ्याः अङ्गीकरणात् । अपरे तु दक्षिणादे-इति पञ्चम्यन्तमेव मन्यते । दक्षिणादेः उपसरन् आगच्छन् इति तेषामभिप्रायः । तदा नायं दोषः । परं तु उपसरन् इत्यत्र सर्तेर्धावादेशविधानादुपधावन् इति भाव्यम् । परं शिष्टाः शीघ्रगमने तमादेशं मन्यन्ते । अत्र ललिताधूतत्वेन मन्द-गमनार्थे सृधातुरिति नोपसरन्निति वैरस्य जनयति । तथात्र प्रवालाङ्कुरशोभोः स्पादनं परार्थमेव इति कुरुते इत्यत्र परस्मैपदेन भाव्यम् । पर निमयश्चेतन-विषयः । अत्र वायुस्तु अचेतनः इति न आत्मनेपदप्रयोगे दोषः इत्याहुः ॥१५१॥

यतिनिरूपणपूर्वकं यतिदोषमाह——श्लोकेष्विति । श्लोकेषु नियतं छन्दः शास्त्रविधायकैः निश्चितं स्थानं यस्य सः तम् । पदच्छेदं पदस्य सुप्तिङन्तरूपस्य छेदः विरामः तं यतिमाहुः । तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कवि-भिरुच्यते । इति । तदपेतं तद्यतिशून्यं पदस्य मध्ये एव जिह्वाविश्रामयुतं इत्यर्थः । तद् यतिभ्रष्टदोषवद् । ज्ञेयम । दोषत्वे कारणं दर्शयति– श्रवणोद्वेजनम् इति । तदाह वामनः—विरसविरामं यतिभ्रष्टम् । (२।२।३) इति ॥१५२॥

यतिभ्रष्टमपवादसहितमुदाहरति– स्त्रीणामिति । अयं आदित्यवंश्यः सूर्य-वंशोद्भवः । नरेन्द्रः शिष्टैः अमा-सह । स्त्रीणां विलासिनीनाम् । अक्लिष्टाः विपुला रसा यत्र तादृशम् । संगीतस्य नृत्यवाद्यगीतस्य । विधिं विधानम् । पश्यति । इत्यादि पद्यविधानं दुष्टम् यतिभङ्गात् । तथाहि इदं मन्दाक्रान्तावृत्तम् । तत्र च मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ त्गौ ग्समुद्रर्तुस्वराः । इति पिङ्गलेन चतुर्थेऽक्षरे ततः षष्ठे ततः सप्तमे च यतिरुपदिष्टा । चतुर्थाक्षरे ततः षष्ठक्षरे च पठनानुकूलतया यतिः शास्त्रोप-दिष्टा । सा चात्र चतुर्थदशमाक्षरयोः न कृता । तेन च श्रवणोद्वेजनं भवति

१ वंश्याम्, च्या.

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा संधिविकारान्तपदमेवेति वर्ण्यते ॥ १५४ ॥
तथापि कटु कर्णानां कवयो न प्रयुञ्जते ।
ध्वजिनी तस्य राज्ञः के । तूदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

इति यतिभ्रष्टमेतत् । क्वचित् सधिविकारेण श्लिष्टपदमध्ये यतिश्चेत् सा न श्रवणोद्वेजनी भवति इति न तत्र दोष इति दर्शयति–कार्याणीति । अथ नृपः अविकलानि सपूर्णानि । कार्याकार्याणि आगमेनैव शास्त्रेणेव । पश्यन् वस्या स्वायत्तां अनुरक्ता च । उर्वी वहति धारयति । इत्येव एतादृश प्रयोग अस्ति । यतिभ्रष्टदोषशून्यत्वेनाभिमत इति भाव ॥ १५३ ॥

पूर्वदर्शितसदोषनिर्दोषयतिभ्रशमुपपादयति–लुप्त इति । पदान्ते पदान्तावयवस्य लोपे सति । शिष्टस्य अवशिष्टभागस्य । पदत्व निश्चितम् । यथा–रम्या रामा मधुरवचना हृष्यवेशा जयन्ति । इत्यादिस्थले पदान्तावयवीभूतविसर्गस्य लोपे सति अवशिष्टस्य पदत्व न व्याहत भवति । न यतिभ्रशश्च कल्प्यते । तथा तद्वत् । सधि स्वरद्वयस्य वर्णद्वयस्य वा विशेषसश्लेष तदर्थं ये विकारा आदेशागमलोपरूपा ते अन्ते पुराभागे यस्य तादृश पदावयव पदम् । एव इति । वर्ण्यते छन्द शास्त्रैरङ्गीक्रियते । केचित्तु लुप्त पदान्ते इत्यस्य विभक्त्यादिलोपे सति अवशिष्ट राजा वारि कुरु पच इत्यादिक पद शास्त्रकारैर्निश्चितमस्ति । तथा सधिविकार परत पूर्वं अवशिष्ट पद म नते इत्याहु । तादृशपदे च यति स्थापेन न तत्र यतिभ्रशदोष । तथा च कार्याकार्यत्यादौ सधिविकारा तत्वाम पदावदानि. न च यतिभ्रशो दोष । ध्वजिनी इत्यादौ न तथाविधपदावयव । अत यतिभ्रशदोषस्य अवकाशोऽस्ति ॥ १५४ ॥

वर्णानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।
तत्र तद्भिन्नवृत्तं स्यादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥
इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।
सहकारस्य किस[ल]यान्यार्द्राणीत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥
कामेन बाणा निर्मिता विमुक्ता
मृगेक्षणास्वित्ययथागुरुत्वम् ।
मदनबाणा निशिताः पतन्ति
वामेक्षणास्वित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

प्रयुञ्जते । ईदृशं यतिभ्रंशं दोषतया परिहरन्तीत्यर्थः । एवं च संधिविकारान्तं पद श्रवणकटु भवति वा न वेति विचार्य तदनुरोधेन सदोषनिर्दोषत्वं ज्ञेयम् ॥१५५॥

भिन्नवृत्तं लक्षयति—वर्णानामिति । यत्र वृत्ते । वर्णानां वृत्तनियमिताक्षराणां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । न्यूनताधिक्ये वृत्तनियतसंख्यापेक्षया न्यूनाधिकत्वम् । तथा गुरुलघूनां नियतगुरुलघुक्रमस्य अयथास्थितिः विपर्ययेणावस्थानम् । तत्र पद्ये । तत् तादृशं दुष्टम् । भिन्नवृत्तं स्यात् भिन्नवृत्तदोषो भवेत् । अथवा तद् वाक्यम् । भिन्नवृत्तं भिन्नवृत्तदोषवत् । स्यात् । अयं दोषः सुनिन्दितः विशेषनिन्दितः । छन्दोनभिज्ञाने सर्वे उपहसन्ति । अतोयं दोषो विशेषतः परिहरणीयः ॥१५६॥

तत्र न्यूनाधिकाक्षरं उदाहरति—इन्दुपादा इति । शिशिराः शीतलाः । इन्दुपादाः चन्द्रकिरणानि । स्पृशन्ति । अत्र ऊनवर्णता प्रथमचरणे सप्ताक्षरत्वात् । अनुष्टुभस्त्वष्टाक्षरनियमात् । सहकारस्य आम्रस्य । किसलयानि पल्लवाः । आर्द्राणि स्निग्धानि । सन्तीति शेषः । इति अधिकाक्षरम् । नवाक्षरत्वादेको वर्णोऽधिकः ।१५७।

गुरुलघुक्रमभङ्गमुदाहरति—कामेनेति । कामेन मृगेक्षणासु निशाता बाणा विमुक्ता इत्यन्वयः । इति अयथागुरुत्वं छन्दःशास्त्रनियमविरुद्धं गुरुत्वम् । तथाहि अत्र प्रथमचतुर्थचरणौ इन्द्रवज्रालक्षणोपेतौ । द्वितीयतृतीयौ च उपेन्द्रवज्रालक्षणोपेतौ । अतश्च उपजातिवृत्तमेतत् । तत्रैवं सति प्रथमपादे सप्तमाक्षरं गुरु विद्यते तच्च लक्षणे न घटते । यतः स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततो गौ इति इन्द्रवज्रालक्षणात्सप्तमाक्षरस्य लघुत्वमपेक्ष्यते । अयथालघुत्वं दर्शयति—मदनेति ।

१ यत्र. अ, क. २ निशिता. अ, ब. ३ स्मरस्य. ब, स्मरेण. बना. ४ मृगेक्षणा°. अ.

न संहिता विवक्षामीत्यसंधान पदेषु यत् ।
तद्विसंधीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥
मन्दानिलेन चलता[1] अङ्गनागण्डमण्डले ।

मदनस्य बाणा निशिता वामेक्षणासु पतन्ति इति अयथालघुत्वम् । यत उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ इति उपेन्द्रवज्रालक्षणप्रास पादादौ जगण द्वितीयाक्षरलघुत्वे न सभवतीत्यर्थ ॥ १५८ ॥

विसधिक लक्षयति—**न सहितामिति** । सहिता वर्णानामतिशयितसनिधिम् । न विवक्षामि—

सहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति वैयाकरणनियमानुसारेण वाक्ये सहिताया विवक्षाधीनत्वान्नाह तस्यविवक्षा करोमि इति सकल्प्य । पदेषु पदावयववर्णेषु । यत् असधान तत्तन्नियमानुरोधेन आदेशादिक विधायासयोजनम् । तद् वाक्यम् । विसधि विगत सधि यस्मात् एतादृशम् । बोद्धव्यम् । अय भाव । वाक्ये सहितया पुरुषाधीनत्वेन वैकल्पिकत्व स्वीकार्यम् । तथा च वाक्ये सधिकार्याकरण यद्यपि व्याकरण शास्त्रे न दुष्टतया परिगणित तथापि साहित्यशास्त्रे विसधिवाक्यस्य पद्ये विशेषत वैरस्योत्पादकतया सदोषत्व स्वीकार्यमेव । गद्ये तु न तादृशो नियम । तत्र वक्तुर्यत्र विश्रान्तिरपेक्ष्यते तत्र सन्धेरविवक्षा एव युक्ता । यथा हे सखे एहि अनुगृहाणेम जनम् इत्यादौ । पद्येपि विसधे कुत्रचिदनुमतिं दर्शयति—**न प्रगृह्यादिहेतुकम्** इति । प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (पा० सू० ६।१।१२५) इत्यनेन यत्र सध्यभाव तत्पदयो विसधि पद्येवस्थान न दोषावहम् । अय च दोषाभाव सकृत्प्रयोगे । असकृत्प्रयोगे तु दोषावह एव श्रवणोद्वेजकत्वात् । यथा—कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धति । इति । साहित्यशास्त्रेपि श्लोकार्धान्ते सहिताविराम सर्वसमत । विसधिपदेन अर्वाचाना अश्लीलत्व कष्टत्व चेति दोषद्वय स्वीकुर्वन्ति । तदुदाहरणानि काव्यप्रकाशादावनुसधेयानि ॥१५९॥

विसधिमुदाहरति—**मन्दानिलेनेति** । नभसि वियति । चलता मन्दानिलेन

---

१ चरता अ, अमुना क

लुप्तमुद्भेदि घर्माम्भो नभस्यस्मद्वपुष्यपि ॥ १६० ॥
मानेर्ष्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमऋतौ प्रिये ।
आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराम्नातं व्यस्तमीदृशम् ॥ १६१ ॥
देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिंदिवर्तवः ।
नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥

अङ्गनायाः गण्डमण्डले कपोलतले । उद्भेदि समुत्पन्नम् । घर्माम्भः स्वेदोदकम् । [1]लुप्तम् । तथा अस्मद्वपुषि अपि उद्भिन्नं घर्माम्भः लुप्तम् । अत्र प्रथमपादान्ताकारस्य द्वितीयपादाद्यकारेण संधिर्न कृतः । संधौ वर्णन्यूनतापत्तेः । अतः एतत् विसंधिदोषग्रस्तम् ॥ १६० ॥

प्रगृह्यादिना अनुमतं संधिविश्लेषं दर्शयति—**मानेर्ष्ये इहेति** । हे प्रिये इह हिमऋतौ अस्मिन् हेमन्ते । आसु रात्रिषु अतीवशीतलदीर्घासु रजनीषु । स्त्रीणां [3]मानेर्ष्ये मानः प्रणयकोपः ईर्ष्या नायकापराधजनितकोपः तौ उभावपि । शीर्येते क्षयं गच्छतः । मानेर्ष्ये परित्यज्य नार्यः प्रियतममालिङ्गन्तीत्यर्थः । ईदृशं व्यस्तं विसंधि । प्राज्ञैः साहित्यकोविदैः । आम्नातम् विहितम् । मानेर्ष्ये इह इत्यत्र ईदूदेद्[4]द्विवचनं प्रगृह्यम् (पा० सू० १।१।११) इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (पा० सू० ६।१।१२५) इति प्रकृतिभावः । तथा हिमऋतौ इत्यत्रापि ऋत्यकः (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १६१ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च । इति (३·१२६) पूर्वमुद्दिष्टानां पदार्थानां निरूपणपुरःसरं तद्विरोधं दर्शयति—**देशोऽद्रिवनेति** । अद्रि[8]वनराष्ट्रादिः देशः । आदिशब्देन समुद्रपत्तनग्रामादीनां संग्रहः । रात्रिंदिवर्तवः बहुवचनेन माससंवत्सरादिसंग्रहः । कामार्थयोः संश्रयाः आश्रयभूताः । कलाभिः कामार्थलाभाः भवन्ति अतस्तदाश्रया इति भावः । कलाः चतुःषष्टिसंख्याका [10]नृत्यगीतप्रभृतयः ॥ १६२ ॥

---

१ °द्भेदध. अ. २ °स्यस्यमनस्यपि. अ, चपा, क. ३ ईदृशी स्त्रीणां नारनाम् हिम°, मपा. ४ आसु आदिष्विति. चपा. ५ आज्ञातम्. अ, क; ज्ञातव्यं. कपा. ६ नाऽर्मी°. अ. ७ अस्माच्छ्लोकात्परतः कपुस्तके अधिकं —

आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ ३९ ॥

८ देशो हि वन°. अ. ९ नक्तंदिव°. अ. कपा. १० नृत्त°. अ.

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
हेतुविद्यात्मको न्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥
तेषु तेष्वयथारूढं यदि किंचित् प्रवर्तते ।
कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥
कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।
कलिङ्गवनसंभूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥
चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।

चराचराणामिति । चराचराणां स्थावरजङ्गमानाम् । भूतानां प्रवृत्तिः व्यवहारः । लोकसंज्ञिता लोक इति संज्ञया व्यवहृतास्तीति भावः । हेतुः इष्टार्थसाधने पुरस्कृता युक्तिः । विद्या विदन्ति अनया इति विद्या शास्त्रं हेतुमूलिका विद्या हेतुविद्या दर्शनशास्त्रमिति भावः । तत्र आगमं विना केवलं हेतुपुरस्कारेणैव पदार्थानां निरूपितत्वात् । तदात्मकः तद्रूपः । न्यायः बुद्धार्हतादीनां प्रबन्धाः इत्यर्थः । स्मृतिसहिता श्रुतिः । आगमः शैवाद्यागमः ॥ १६३ ॥

तेष्विति । तेषु देशकालादिषु । अयथारूढं प्रसिद्धिविरुद्धम् वस्तुस्थितिशून्यमित्यर्थः । यदि किमपि कवेः । प्रमादात् अनवधानात् । प्रवर्तते कविभिर्वर्ण्यते । तदा एवम्प्रकारकं वाक्यमेतत् देशविरोधि कालविरोधि इति उच्यते । तदुक्तं वामनेन—देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि (२.२.२३,२४) । कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि विद्याविरुद्धानि इति ॥ १६४ ॥

इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती ।
मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः ॥ १६७ ॥

श्रव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तबर्हिणः ।
हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

वर्तिनः प्रदेशाः । कालागुरुः कृष्णागुरुः तेन श्यामा असिताः कावेरीतीरभूमयः येषां तादृशाः । कावेरीतीरेषु न कृष्णागुरुचन्दनाः जायन्ते इति राष्ट्ररूपदेशविरोधः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । वयं तु न चोलेषु कावेरी प्रवहति इत्यपि देशविरोधः इति मन्यामहे । देशविरोधमुपसंहरति—**इतीति** । इति एवम् । देशविरोधिन्याः वाचः प्रस्थानं स्थितिः । ईदृशं अस्ति । तत् कविना परिहार्यमिति भावः ।१६६।

कालविरोधं दर्शयति—**पद्मिनीति** । नक्तं रात्रौ । पद्मिनी उन्निद्रा प्रफुल्ला । अह्नि दिवा । कुमुद्वती स्फुटति विकसति । मधुः वसन्तः । उत्फुल्लः प्रफुल्लः निचुलः वेतसविशेषः यत्र तादृशः । निदाघः उष्णकालः । मेघेन दुर्दिनानि अभ्राच्छादितदिनानि यस्मिन् एतादृशः ॥ १६७ ॥

श्रव्येति । वर्षाः प्रावृट् । श्रव्याः हंसानां गिरः यासु एतादृश्यः । शरदः मत्ताः बर्हिणो यासु ताः । हेमन्तः निर्मलादित्यः हिमाच्छादनविरहेण सुप्रकाशः आदित्यः यस्मिन् एतादृशः । शिशिरः श्लाघ्यः सेवनाय प्रशस्तः चन्दनो यत्र एतादृशः । अत्र पद्मिन्या दिवा एव विकासः इति रात्रिविकासवर्णनं रात्रिरूपकालविरुद्धम् । कुमुद्वत्या रात्रौ एव विकासः इति दिवाविकासवर्णनं दिवसरूपकालविरुद्धम् । निचुलमञ्जर्याः विकासः प्रावृषि न मधौ वर्णनं मधुऋतुरूपकालविरुद्धम् । निदाघे मेघस्य असंभवात् वर्षास्वेव तेषां विद्यमानत्वात् इदं निदाघरूपऋतुकालविरुद्धम् । हंसगिरः श्रव्यत्वं शरत्सु एव न तु वर्षासु । तासु तेषां नष्टमदत्वात् । अतः एतद् वर्षाऋतुकालविरुद्धम् । मयूराणां मत्तता वर्षासु एव न तु शरदि इति पूर्ववत् शरदृतुकालविरोधः । हेमन्ते सूर्यमण्डलं हिमावृतं इति तदभाववर्णनं हेमन्तऋतुकालविरुद्धम् । शिशिरे शीततायाः वैपुल्यात्

१ हिमनाच्छन्न्. बा. २ श्राव्य°. अ. ३ शरदामत्तबर्हिणी. अ. ४ °नन्दनः. अ.

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।
मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥
वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।
पूर्णसप्तस्वरः सोयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

चन्दनचर्चावर्णन विरुद्धम् इति शिशिरऋतुकालविरुद्धम् । एवमत्र श्लोकद्वयेन कालविरोधा दर्शिता इति ज्ञेयम् ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधं प्रस्तौति-—**इतीति** । इति काल-विरोधस्य गतिः पद्धतिः । ईदृशी एवम् । दर्शिता । इति शब्दः समाप्तिसूचकः । कलाविरोधस्य मार्गः मनाक् स्वल्पम् । उद्दिश्यते दर्श्यते । चतुःषष्टिकलानां विरोध-दर्शने ग्रन्थविस्तारः स्यादतः स्वरूपावगमाय मनाक् उदाह्रियते इति भावः ।१६९।

कलासु नाट्यस्य प्राधान्यात् तद्गतरसविरोधं दर्शयति—**वीरेति** । वीरशृङ्गारयोः वीररसशृङ्गाररसयोः । स्थायिनौ चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपौ । स्थायि-भावसामान्यलक्षण तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा ये तिरोधातुमक्षमाः ।
आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायीति संज्ञितः ॥ (सा. द. ३।१७४)

इति । तथा च रसस्य आप्रादुर्भावतिरोभावं स्थिरतया वर्तमानः चित्तवृत्तिविशेष-वासनारूपः भावः स्थायिपदवाच्यः । स च रतिहासादिस्वरूपेण नाट्ये अष्टविधः परिगृहीतोऽस्ति । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतसञ्ज्ञकानां अष्टानां रसानां रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयाख्याः यथाक्रमं स्थायिभावाः भरतादिभिर्निश्चिताः । एतन्नियमविरोधेन वर्णनं स्याच्चेत् तर्हि तत् कलाविरुद्धम् । अत्र तु वीरशृङ्गारयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ उक्तौ । भरतादिनाट्यशास्त्रकारमतेन तु तयोः स्थायिनौ उत्साहरत्याख्यौ । क्रोधविस्मयौ तु रौद्राद्भुतयोः इति । तथा चात्र नाट्यकलाविरुद्धत्वेन वर्णितत्वात् कलाविरोधोयम् । गीतरूपायां कलायां विरोधं दर्शयति—**पूर्णसप्तस्वर इति** । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तस्वराः निषा-दर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्च इति संगीतशास्त्रप्रसिद्धाः यत्र सः । एता-दृशः सोयं *भिन्नमार्गः भिन्नः* तत्तत्कालनिषिद्धस्वरान्तरासंकीर्णः *मार्गः* तत्तत्काल-

१ काल°. अ. २ पूर्णः. अ.

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।
तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥
आधूतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।
गुरुसारोयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥
इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।
विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

विहितस्वरविशेषप्रयोगः । प्रवर्तते । तथा च असङ्कीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं विरुद्धम् । अतः नाट्यशास्त्रसंगीतकलानियमविरुद्धत्वात् कलाविरुद्धमेतत् ॥ १७० ॥

कलाविरोधमुपसंहरति—इत्थमिति । इत्थ अनेनैव प्रकारेण । कलाचतुःषष्टिविरोधः चतुःषष्टिकलासु विरोधः शास्त्रविरुद्धवर्णनम् । साधु सम्यक् । नीयताम् स्वयम् ऊह्यताम् । कास्ताः चतुःषष्टिकला इति चेत् तस्याः चतुःषष्टिप्रकारायाः कलायाः । कलापरिच्छेदे एतन्नामकग्रन्थविशेषे । रूप आविर्भविष्यति स्पष्ट भविष्यति । स ग्रन्थः कलारूपावगमायैव प्रवृत्तः । अतस्तदध्ययने सर्वासां चतुःषष्टिकलानां स्वरूपावगमः साकल्येन भवेदित्यर्थः । अनेनाय कलापरिच्छेदो दण्डिविरचित इति कैश्चिदूह्यते ॥ १७१ ॥

लोकविरोधमुदाहरति—आधूतेति । आधूताः केसराः ग्रीवासटाः येन तादृशः हस्ती । तथा तीक्ष्णं शृङ्गं यस्य स तुरंगमः । तथा गुरुः महान् सारः सामर्थ्यं यस्य एतादृशः एरण्डः । खदिरद्रुमश्च अयं निःसारः । इत्यत्र लोकविरोधः प्रसिद्धः स्पष्टः एव । तत्र पूर्वार्धे जङ्गमवस्तुविषयकः उत्तरार्धे स्थावरविषयक इति भेदः ॥ १७२ ॥

लौकिकविरोधमुपसंहरन् हेतुविद्याविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति एवं उक्तः । लौकिकः एव विरोधः सर्वथा गर्हितः सर्वगर्हितः अस्ति । अयं वर्णयितुर्वैदग्ध्यं नितान्तं दर्शयति इति तत्परिहारे कविना सावहितेन भाव्यम् । न्यायाख्यासु पूर्वमुद्दिष्टासु न्यायसंज्ञकासु । हेतुविद्यासु बुद्धादिदर्शनेषु । विरोधः निदर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते ॥ १७३ ॥

---

१ पर्शो. अ, कृपा. २ कलि. अ. ३ उद्द°. कपा.

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।
मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥
वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।
पूर्णसप्तस्वरः सोयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

चन्दनचर्चावर्णन विरुद्धम् इति शिशिरऋतुकालविरुद्धम् । एवमत्र श्लोकद्वयेन कालविरोधा दर्शिता इति ज्ञेयम् ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधं प्रस्तौति—**इतीति** । इति कालविरोधस्य गतिः पद्धतिः । ईदृशी एवम् । दर्शिता । इति शब्दः समाप्तिसूचकः । कलाविरोधस्य मार्ग॰ मनाक् स्वल्पम् । उद्दिश्यते दर्श्यते । चतुःषष्टिकलानां विरोधदर्शने ग्रन्थविस्तारः स्यादतः स्वरूपावगमाय मनाक् उदाह्रियते इति भावः ।१६९।

कलासु नाट्यस्य प्राधान्यात् तद्गतरसविरोधं दर्शयति—**वीरेति** । वीरशृङ्गारयोः वीररसशृङ्गाररसयोः । स्थायिनौ चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपौ । स्थायिभावसामान्यलक्षण तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायीति संज्ञितः ॥ (सा. द. ३।१७४)

इति । तथा च रसस्य आप्रादुर्भावतिरोभावं स्थिरतया वर्तमानः चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपः भावः स्थायिपदवाच्यः । स च रतिहासादिस्वरूपेण नाट्ये अष्टविधः परिगृहीतोऽस्ति । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतसंज्ञकानां अष्टानां रसानां रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयाख्याः यथाक्रमं स्थायिभावाः भरतादिभिर्निश्चिताः । एतन्नियमविरोधेन वर्णनं स्याच्चेत् तर्हि तत् कलाविरुद्धम् । अत्र तु वीरशृङ्गारयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ उक्तौ । भरतादिनाट्यशास्त्रकारमतेन तु तयोः स्थायिनो उत्साहरत्याख्यौ । क्रोधविस्मयौ तु रौद्राद्भुतयोः इति । तथा चात्र नाट्यकलाविरुद्धत्वेन वर्णितत्वात् कलाविरोधोयम् । गीतरूपायां कलायां विरोधं दर्शयति—**पूर्णसप्तस्वर इति** । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तस्वराः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्च इति संगीतशास्त्रप्रसिद्धाः यत्र सः । एतादृशः सोयं भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्कालनिषिद्धस्वरान्तरासंकीर्णः मार्गः तत्तत्काल-

१ रस॰. अ. २ पूर्णः अ.

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।
तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥
आधूतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।
गुरुसारोयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥
इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।
विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

विहितस्वरविशेषप्रयोगः । प्रवर्तते । तथा च असकीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं विरुद्धम् । अतः नाट्यशास्त्रस्थगीतकलानियमविरुद्धत्वात् कलाविरुद्धमेतत् ॥ १७० ॥

कलाविरोधमुपसंहरति—इत्थमिति । इत्थं अनेनैव प्रकारेण । कलाचतुःषष्टिविरोधः चतुःषष्टिकलासु विरोधः शास्त्रविरुद्धवर्णनम् । साधु सम्यक् । नीयताम् स्वयम् ऊह्यताम् । कास्ताः चतुःषष्टिकला इति चेत् तस्याः चतुःषष्टिप्रकारायाः कलायाः । कलापरिच्छेदे एतन्नामकग्रन्थविशेषे । रूप आविर्भविष्यति स्पष्टं भविष्यति । स ग्रन्थः कलारूपावगमायैव प्रवृत्तः । अतस्तदध्ययने सर्वासां चतुःषष्टिकलानां स्वरूपावगमः साकल्येन भवेदित्यर्थः । अनेनापि कलापरिच्छेदो दण्डिविरचित इति कैश्चिदूह्यते ॥ १७१ ॥

लोकविरोधमुदाहरति—आधूतेति । आधूताः केसराः ग्रीवासटाः येन तादृशः हस्ती । तथा तीक्ष्णं शृङ्गं यस्य स तुरंगमः । तथा गुरुः महान् सारः सामर्थ्यं यस्य एतादृशः एरण्डः । खदिरद्रुमश्च अयं निःसारः । इत्यत्र लोकविरोधः प्रसिद्धः स्पष्टः एव । तत्र पूर्वार्धे जङ्गमवस्तुविषयकः उत्तरार्धे स्थावरविषयक इति भेदः ॥ १७२ ॥

लौकिकविरोधमुपसंहरन् हेतुविद्याविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति एवं उक्तः । लौकिकः एव विरोधः सर्वथा गर्हितः सर्वगर्हितः अस्ति । अयं वर्णयितुरवैदग्ध्यं नितान्तं दर्शयति इति तत्परिहारे कविना सावहितेन भाव्यम् । न्यायाख्यासु पूर्वमुद्दिष्टासु न्यायसंज्ञकासु । हेतुविद्यासु बुद्धादिदर्शनेषु । विरोधः निदर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते ॥ १७३ ॥

---

१ °वशो. अ, रुपा. २ कालो. अ. ३ उ°. कपा.

सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।
तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥ १७४ ॥
कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।
असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥
गतिर्न्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।
अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमाह—सत्यमेवेति । सुगत. गौतमः । संस्कारान् वस्तुन प्रत्यक्षे सति अन्त करणे समुत्पद्यमानान् भावनाख्यान् धर्मान् । [1]अविनश्वरान् नाशप्रतियोगिताशून्यान् नित्यान् । यदाह तत् साधु । उक्तार्थं स्वानुभवेन द्रढयति । सा पूर्वमुपभुक्ता । चकोराक्षी अद्यापि बहुतरकालापगमेऽपि । मे हृदि स्थितैव सततस्मरणप्रवाहेन विपर्यासप्रतीत्यर्थ । स्मृतिर्हि संस्कारजन्या । [2]तथा च संस्कारस्य अनश्वरत्वात् स्मृतिरपि अनश्वरा इति युक्तमेव तस्या हृदि स्थिति· । सौगताना हि सर्वं क्षणिकम् इति राद्धान्त । तथा च वासनानामपि तेषा मते क्षणिकत्वम् । तद्विरुद्धत्वात् सौगतन्यायविरुद्धमेतत ॥ १७४ ॥

साङ्ख्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति—कापिलैरिति । कापिलैः साङ्ख्यैः । असदुद्भूति असत शून्यात् उद्भूति प्रपञ्चोद्भव । तथा असता दुराचारिणा [3]उद्भूति. उत्पत्ति । उपवर्ण्यते कथ्यते । तत् स्थाने एव युक्तमेव । यस्मात् यत । अस्माभि. असतामेव दुर्जनानामेव । उद्भवा उत्पत्तय । दृश्यन्ते जगति अवलोक्यन्ते । अत्र असच्छब्दस्य श्लिष्टत्वेन पूर्वापरवाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावः । तत्र [4]साङ्ख्याना सत. सदेव जायते इति राद्धान्त । बौद्धस्तु असतः सज्जायते इति मन्यते । अत· साङ्ख्यसिद्धान्तविरुद्धत्वादय साङ्ख्यदर्शनरूपन्यायविरोधः ॥१७५॥

न्यायविरोधमुपसंहरति—गतिरिति । न्यायविरोधस्य सैषा गतिः सौगतसाङ्ख्ययो प्रदर्शिता रीतिः । सर्वत्र वैशेषिकादिषु अपि दृश्यते साहित्योदधेः [5]सूक्ष्मेक्षिकया आलोचने कृते उपलभ्यते । सैषान्यत्रापि दृश्यते इति पाठस्तु

१ तथैव अ २ °र्जिता अ ३ अस्मिन् श्लोके पूर्वोत्तरार्धयोर्व्यत्यासः, तत्र च उभयार्थयो' तद्रूप तत्रार्धान्तरि।र्स्तरणावगम्यताम् । 'इत्यधमधिकं अ पुस्तके दृश्यते । ४ नीति अ, रीति· कपा ५ सैषाप्यन्यत्र दृश्यताम् पपा ६ दृश्यते. अ.

अनाहिताग्नयोप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।
विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥
असावनुपनीतोपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥
विरोधः सकलोप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

समीचीनः स्यात् । आगमः सस्मृतिः श्रुतिः तस्य विरोधस्य । प्रस्थान पद्धतिः । उपदिश्यते प्रदर्श्यते ॥ १७६ ॥

तत्र श्रुतिविरोधमुदाहरति—अनाहितेति । अनाहिताग्नयः अकृताग्न्याधाना अपि । तथा जातपुत्राः पुत्रिणः । अक्लिष्टाचारः सदाचारः भूषणं येषामेतादृशाः । विप्राः वैश्वानरीं विश्वानरो भूतसमष्ट्यात्मको विराट्पुरुषः तत्संबन्धिनीम् । इष्टिं यागम् । वितन्वते आचरन्ति । अत्र कृताग्न्याधानानामेव वैश्वानरयागाधिकारादनाहिताग्नीनां तद्वर्णनं श्रुतिविरुद्धमिति प्रेमचन्द्राः । परे तु अजातपुत्रा इति पदच्छेदं कृत्वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते । (जैमिनिन्यायमाला ४–३–२९) इति पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं वैश्वानरीष्टेः अधिकारादपुत्रकेण तद्विधानं श्रुतिविरुद्धमिति मन्यते ॥ १७७ ॥

स्मृतिविरोधं दर्शयति—असाविति । असौ कुमारः अनुपनीतोपि उपनयनसंस्कारशून्योपि । वेदान् अधिजगे अधीतवान् । उक्तार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति । स्वभावशुद्धः प्रकृतिनिर्मलः । स्फटिकः संस्कारं शुद्धिसंस्कारम् । न अपेक्षते । अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनं स्मृतिविरुद्धम् । तथाच मनुः—

अकृतव्रतबन्धे तु गुरावुपरते सति ।
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ (म. अ. २–१७२)

इति ॥ १७८ ॥

एतावदुक्तविरोधः क्वचिद्गुणो भवतीत्याह—विरोध इति । सकलः देशकालकलालोकन्यायागमात्मकः । एष विरोधः कदाचित् कविकौशलात् कविप्रतिभामाहात्म्येन । विरुद्धार्थस्यापि वर्णनेन वैचित्र्योद्भावनात् । दोषगणनां दोषेषु

१ राजपुत्रा अ.

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥
राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः ।
धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

गणना सङ्ख्यानम् । उत्क्रम्य परित्यज्य । गुणवीथीं गुणस्य सरणीम् । विगाहते गुणत्व भजते इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

देशविरोधस्य गुणत्व प्रकटयति—**तस्येति** । तस्य कस्यापि वर्णनीयस्य । राज्ञ. प्रभावेन तदुद्यानानि तानि प्रसिद्धानि उद्यानानि । आर्द्रांशुकान्येव जलक्लिन्नसूक्ष्मवस्त्राण्येव प्रवाला. पल्लवा. येषा तादृशानाम् । सुरशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् । आस्पद स्थानम् । जज्ञिरे जातानि । अत्रोदेशानुरोधेन बहुवचनम् । तदुद्याने विलासिन्यः जलक्रीडाविश्रान्ताः जलार्द्राणि स्वांशुकानि जलशोषणार्थं कल्पशाखिशाखाया विस्तारयामासुः इति भावः । अत्र स्वर्द्रुमाना भूलोकोद्यानेष्ववस्थितिर्वर्णिता । इति देशविरोध । पर तादृशेन वर्णनकौशलेन प्रस्तुतस्य नृपस्य विभूतिमाहात्म्य सविशेष बुद्ध्यारूढ भवति । तेन च उदात्तालंकारस्य सिद्धि. । इति नात्राय देशविरोध. दोषाय ॥ १८० ॥

कालविरोधस्य गुणत्व दर्शयति—**राज्ञामिति** । राज्ञां प्रतिपक्षीभूतनृपाणाम् । विनाशपिशुनः भाविविनाशसूचकः । खरमारुतः प्रतीपक्षपण्डो वातः । कदम्बरजसा कदम्बकुसुमरेणुभिः । सह सप्तच्छदोद्गमान् सप्तच्छदपुष्पाणि । धुन्वन् आकम्पयन् । चचार ववौ । जिगिगीषोर्यात्रासमयोद्भूतस्य वायोः वर्णनमिदम् । स च वायुः शत्रोः प्रतिकूलः समुखत्वात् । प्रस्तुतस्य राज्ञस्तु अनुकूलः पृष्ठानुगामित्वात् इति ऊह्यम् । तत्र यात्राकाल. शरदृतुः तत्र सप्तच्छदोद्गमः उपपन्नः तस्मिन् समये एव तस्य कुसुमोद्गमात् । पर कदम्बरजसा सूचितः तन्मुकुलोद्गमस्तु विरुद्धः तेषा वर्षास्वेवोद्गमः प्रसिद्धः । इति कालविरोधः । स च खरमारुतवत् लोकविनाशसूचकः । तदुक्त विष्णुधर्मोत्तरे यथा—अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् । इति । तथा च प्रतिपक्षस्य अवश्यंभाविविनाशसूचनेन प्रस्तुतस्योत्कर्षातिशयद्योतनादय कालविरोधो गुण एव । एतादृशव्यङ्ग्यप्रतिपादनेन कवे. कौशल्य स्फुट भवति ॥ १८१ ॥

१ तस्य प्रभावेण तदा क. २ आर्द्रांशुक°. क. ३ धुन्वन् अ. ४ °द्रमम् अ.

दोलाभिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।
कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्धयत् ॥ १८२ ॥
ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।
अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥
प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलोऽप्यसि निष्फलः ।
एकस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ १८४ ॥

कलाविरोधस्य गुणत्वमुदाहरति—**दोलेति** । दोलायाः प्रेङ्खायाः अभिप्रेरणं इतस्ततः संचरणं तेन त्रस्तो यो वधूजनः तस्य मुखादुद्गतं तेनोद्गीतम् । यत् गेयं दोलागीतम् । तत् लयस्य गीतादिसाम्यस्य । वैषम्यं भिन्नकालत्वेन विषमता यत्र एतादृशमपि । कामिनां तत्र संगतानां विलासिनाम् । रागं अनुरागम् । अवर्धयत् । क्रमप्राप्तमेव गानं रसिकानां रागवर्धकं भवतीति संगीतशास्त्रस्थितिः । प्रकृते तु तद्विरुद्धमिति कलाविरोधः । स च विलासिनीषु कामिनां सविशेषरागानुसूचकत्वाद्गुण एव ॥ १८२ ॥

लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—**ऐन्दवादिति** । अयं अबलायाः विरहस्य क्लेशेन विह्वलः व्याकुलः । कामी मदनातुरः । ऐन्दवात् इन्दुसंबन्धिनः । अर्चिषः मयूखात् । हव्यवाहनं कृशानुम् । शिशिरं शीतलम् । गणयति मन्यते । अत्र ऐन्दवादर्चिषः हव्यवाहनः शिशिर इति लोकविरोधः । विरहिण्यां चन्द्रकिरणस्य उद्दीपकत्वेन संतापकत्वात् तादृशवर्णनं गुण एव इति लोकविरोधस्यात्र गुणत्वम् ।१८३।

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—**प्रमेय इति** । प्रमेयः श्रुतिप्रमाणवेद्यः । अप्रमेयः अनन्तगुणशक्तित्वादपरिच्छेद्यस्वरूपः । सफलः व्यष्टिरूपेण सांशः । निष्फलः समष्टिरूपेण निरंशः । एकः अद्वितीयः । अनेकः इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चात्मकेन विश्वरूपः इत्यर्थः । एतादृशे विश्वमूर्तये सर्वव्यापकत्वेन विश्वाकाराय । ते तुभ्यम् । नमः । अत्र विरुद्धधर्माणां प्रतिपाद्यमानं सामानाधिकरण्यं न कुत्रापि दर्शने दृष्टम् इति न्यायविरोधः । स च परमेश्वरस्य लोकातीतमाहात्म्यमुद्भावयतीति प्रकृते गुणः ॥ १८४ ॥

१ दोलाभिप्रेरणत्रस्त°- अ. २ °वैषम्यादेयम्- अ, क. ३ °न्यलय- अ, क. ४ सकलोऽप्यसि निष्कलः- अ, क.

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका[1] ।
सतीनामग्रणीश्चासीद्दैवो हि विधिरीदृशः ॥ १८५ ॥
[2]शब्दार्थालंक्रियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।
गुणा दोषाश्च काव्यानामिह[3] संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥
व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन ।
मार्गेण दोषगुणयोर्वशवर्तिनीभिः ॥

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—पञ्चानामिति । पञ्चानां पाण्डु-
पुत्राणां पाञ्चालपुत्रिका द्रौपदी । पत्नी अभूत् । पुनश्च सतीनां साध्वीनाम् । अग्रणीः
१श्रेष्ठा । आसीत् । दैवः देवतासंबन्धी । विधिः व्यवहारः । ईदृशः स्वतन्त्रः नागम-
परतन्त्र इति भावः । अत्र युधिष्ठिरादीनां धर्माद्यंशतया द्रौपद्याश्च पृथिव्यधिष्ठातृ-
रूपतया देवत्वान्नागमापरतन्त्रता इति भावः । अत्र—यथैकस्मै यूपाय बह्व्यो
२रशना नैकस्यै रशनायै बहवो यूपास्तथैकस्मै पत्ये बह्व्यो जाया नैकस्यै जायायै
बहवः सहपतयः—इति श्रुत्या एकस्या बहुपतित्वनिषेधादागमविरोधः । स च
द्रौपद्या देवतात्वेन आगमानपेक्षतां व्यञ्जयन् तस्या माहात्म्यमुद्भावयति इति
१गुणः ॥ १८५ ॥

एतावत्पर्यन्तं निरूपितान् पदार्थान् संकीर्त्य ग्रन्थमिममुपसंहरति—
शब्दार्थेति । काव्यानां शब्दार्थालंक्रियाः शब्दालंकाराः दीपकावृत्तिक्रम-
१श्लेषाः चत्वारः अर्थालंकाराश्च स्वभावाख्यानादयः । तथा सुकराः दुष्कराः चित्र-
मार्गाः । तत्र केचित् सुकराः पादादियमकादयः । केचित् दुष्कराश्च महायमक-
स्वरस्थानवर्णनियमादयः । तथा गुणाः श्लेषप्रसादादयः । दोषाः अपार्थव्यर्थादयः ।
२चकारेण काव्यलक्षणं सन्देहो च वैदर्भगौडरूपौ । एते संक्षिप्य दर्शिताः विस्ता-
रभिया संक्षेपेणैवोक्ताः । अत्र यावन्तः पदार्था निरूपिताः तेषां परिगणनं कृतं
न । तत पूर्वक्रमानुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

अन्ते फलसंकीर्तनपूर्वं ग्रन्थमुपसंहरति—व्युत्पन्नेति । अमुना पूर्वोक्ते-
नानेन । विधिदर्शितेन विधिः भरतादिमुनीनामादेशः तदनुरोधेन दर्शितेन निरू-

१ °कन्यका. अ. कपा. २ शब्दार्थानां क्रियामार्गाः सुकराश्च दुष्कराः अ.
३ काव्यानामिति. अ, क.

वाग्भिः कृताभिसरणो मदिरेक्षणाभि-
र्धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्तिम् ॥ १८७ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालंकार-दोष-
विभागो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

१पितेन । एतेन स्वनिरूपितेन । दोषगुणयोः हेयोपादेयधर्मयोः । मार्गेण व्यवस्थिति-प्रकारेण विवेचनपद्धत्या वा । व्युत्पन्नबुद्धिः साहित्यशास्त्रे संस्कृतबुद्धिः । काव्यतत्त्वविदिति भावः । अत एव वशवर्तिनीभिः तदधीनाभिः वाग्भिः । कृताभिसरणः ६स्वयंकृताभिगमनः । अत एव धन्यः मदिरेक्षणाभिः कृताभिसरणः युवा यथा तथा रमते तद्विलासे रमते । कीर्तिं च लभते जगति विश्रुतकीर्तिश्च भवति॥१८७॥

विचिन्त्य साहित्यविदां निबन्धान्
विलोक्य तत्तत्सुकविप्रबन्धान् ।
आचार्यदण्डिप्रथितस्य काव्या-
दर्शस्य वृत्तिर्विहिता प्रभाख्या ॥ १ ॥

गृह्णन्ति मोदाद्गुणलेशबिन्दून्
नयन्ति शोषं परदोषसिन्धून् ।
पश्यन्तु ते मत्कृतिमादरेण
धन्या जनिस्तेन न चापरेण ॥ २ ॥

विद्वत्सदर्थं कृतिर्मयैषा
तथोपहासाय न वा परेषाम् ।
साहित्यशास्त्रेषु दृढानुरागात्
चापल्यमेतद्विदुषां पुरस्तात् ॥ ३ ॥

---

१ स्तानु. क. २ इत्यार्य°. अ. ३ गुणदोषविभा°. अ. ४ चतुर्थः. अ, क.
५ पुष्पिकायाः परतः अ पुस्तके अधिकम्—
॥ शब्दालंकारः समाप्तः । श्रीपार्वत्यै शिवाय नमः ॥

स्वर्गे सुधास्वादनलोलुपास्ते
सुराः प्रनृत्यन्तु सुराङ्गनाभिः ।
वयं तु काव्यामृतपानतृप्ता
विदग्धगोष्ठ्यां विहराम मोदात् ॥ ४ ॥

शब्दाम्भोनिधिमन्थने विमलधीर्येषां परो मन्दरो
ख्याता ये च विराजनाम्नि नगरे श्रीबालकृष्णाभिधाः ।
गौरीवद्बहुमङ्गला समभवल्लक्ष्मीश्च यद्गेहिनी
ताभ्यां लब्धजनिर्व्यधाच्छिशुहितां वृत्तिं च रङ्गाभिधः ॥ ५ ॥
श्रीमुकुन्दपदाम्भोजे द्वयमर्पितमस्तु मे ।
काव्यादर्शस्य टीकेयं प्रेमार्द्रं हृदयं तथा ॥ ६ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गाकुलावतंसैर्बालकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाख्यायां तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

ख

ग

श

स

अथ काव्यादर्शटीकास्थश्लोकप्रतीकसूचिः ।

य

शुद्धिपत्रम्

पत्रम्	श्लोकः	पङ्क्तिः	शुद्धम्
२	१	२२	तत्र हंसवधू
४	४	७	व्याप्तामिव
५	५	१७	प्रकाशकृताः–
५	५	१९	युजे ॥ १२
८	१०	१३	पदार्थाः तैर्यवच्छिन्ना
१५	१३	०	सर्वबन्धांश
२३	२०	२	व्याप्तिवारणाय यथा
२३	२०	३	परिहरणाय च
२६	२३	१८	संस्कृतासंस्कृता
२७	२६	०	चिह्नमाख्यायिकाया
३१	३१	९	आख्यायिकादावपि
४५	४४	४५	विशेषो
५४	५०	२१	वररामामुखानिलैः
५४	५०	३३	वक्त्रापोनिन्य
६७	६२	१४	स्वपिमि
७७	६७	९	इत्यर्थः
८१	८०	७४	इत्यादिक रीत्रे
९१	८५	३	बालान्तानां कान्तं
९४	८५	६५	तटभूमिः
९५	८७	८	भुजद्वयस्य
११७	९	७	धर्मः
११८	१३	३	श्लेषस्वभावोक्तिः
१२३	१९	१५	यौतकत्वं स्वीक्रियते
१२७	२२	७	व्यञ्जनामप्य
१२७	२४	३	मुखस्यैव
१३४	३४	११	प्रतिषेधोपमैव
१३५	३६	२	इत्येवं निषेध
१३७	४०	३	तानि इव
१५२	५७	१३	तस्यामुत्तं
१६२	७१	३	यासां ताः
१७३	९६	३६	स्कन्धादार
१७३	९६	३७	तुम्बालता
१७५	९७	१८	उपकारः